

1988 OKT

R-III

a JATE történész hallgatóinak lapja

AETAS 8 1988 | 1

AETAS
MELLÉKLET
I.

Piac az elméletben
és a történelemben

"AETAS"

**A JATE történész hallgatóinak
negyedévenként megjelenő kiadványa.**

**Célja, hogy fórumot teremtsen a történeti témával
foglalkozó fiataloknak
(egyetemi hallgatóknak, pályakezdőknek).**

**A lap közöl: történeti tárgyú tanulmányokat,
forrásokat, kritikákat, ismertetéseket,
beszélgetéseket. A társadalomtudományok más
ágai előtt sem zárkózunk el.**

**A közlés kritériuma: a beküldött írás szakmai
szintvonal. Ennek megítélését a szerkesztőség
magának tartja fenn.**

**Kéziratokat kérés esetén megőrzzük és
visszaküldünk.**

**Olvasói levelet csak abban az esetben közlünk,
ha az lapunk valamelyik írására szakmai jelleggel
reflektál.**

**Az "AETAS" előjegyezhető a szerkesztőség címén.
Megjelenése után utánvétellel postázzuk a számot.**

AETAS 8. 1988/1.

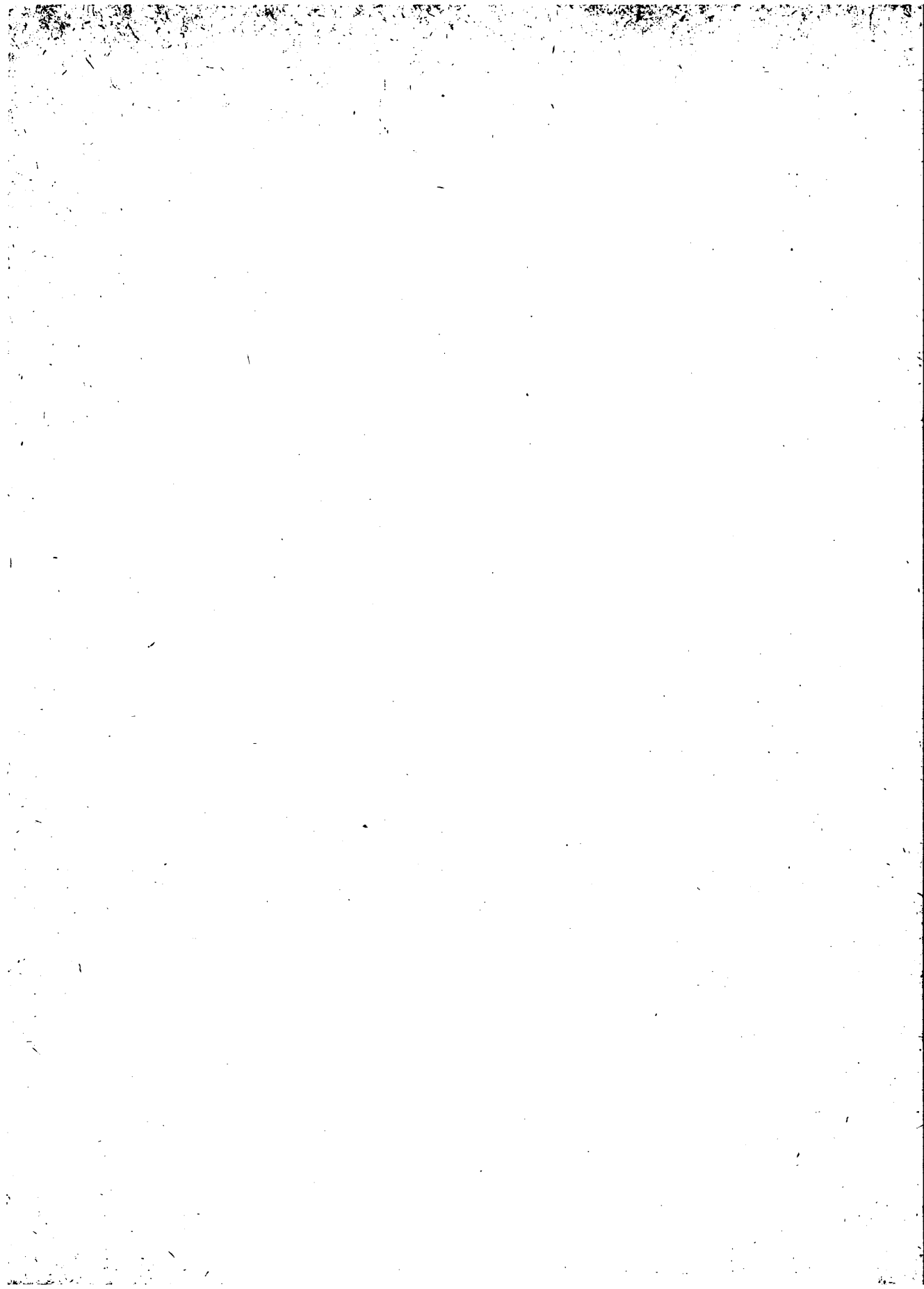
A kiadvány az *MTA Soros Alapítvány Bizottság*
és az *ADATREND Kiszövetkezet* támogatásával
jelent meg.

Szerkesztők: *Bellavics István* főszerkesztő
Pikó András
Pribelszki János
Vajda Zoltán

Lektor: *Dr. Tóth Sándor*

Szerkesztőség címe: *JATE Bölcsészettudományi Kar*
Történettudományi Szakkönyvtár
6722 Szeged, Egyetem u. 2-6.

ISSN 0237 – 7934

TARTALOM

TANULMÁNYOK

- Hornyák Csaba: A kárpátaljai akció (1938) 5
Kása Csaba: „Reakciós az, aki antikommunista”
(Mindszenty József politikai tevékenysége
1945 – 1946) 28

FORRÁSKÖZLÉS

- Kelet és Nyugat határán (Csécsy Imre levelezéséből) 51
Válogatta, a bevezetőt és a jegyzeteket írta: Bán D. András
- Tájékoztató bibliográfia Csécsy Imre írásából 72

HATÁROKON TÚL

- „... a kollízió olyan állapot, amelyen túl kell lépni.”
(Beszélgetés Molnár Gusztávval) 74
Molnár Gusztáv válogatott műveinek bibliográfiája 94
Molnár Gusztáv négy esszéje 95

KITEKINTÉS

- „Helyünk Európában” (Beszélgetés dr. Fekete Lászlóval, az
MTA Közép- és Kelet-Európa Kutató-
központjáról) 122
„Now is the Winter of Our Discontent”
(A Magyar Szociológiai Társaság vándor-
gyűlése 1988. április 5–6.) 126
Hajnal István Kör megalakulása 130

KRITIKA – VITA

- Telek János: „Feudalizmus” vagy „ázsiai termelési mód”
(Megjegyzések a középkori japán fejlődés
értelmezéséhez) 131

TARTALOM

FIGYELŐ

Szilasi László:	Aron J. Gurevics: Középkori népi kultúra	136
Molnár Orsolya:	Az „Ungars Geschichtsschreiber” c. sorozat	139
Pikó András:	Egy rendhagyó életrajz (Romsics Ignác: Gróf Bethlen István politikai pályája)	140
Löffler Tibor:	A megszüntetett proletariátus (Balogh István: Szubjektum nélküli történelem c. könyvéről)	144

HÍREK – RÖVIDEN	148
-----------------	-----

PÁLYÁZAT – FELHÍVÁS

A JATE Társadalomtudományi Körének „A modern filozófiai gondolkodás és az ember” c. pályázati kiírása	151
Felhívás a Magyar Történész Hallgatók Szervezetének megalakítására	152

MUNKATÁRSAINK	154
---------------	-----

A címlap Gáll Tibor munkája

A hátsó borítón az "AETAS" eddig megjelent számai
tartalomjegyzékeinek kivonata olvasható

HORNYÁK CSABA : A KÁRPÁTALJAI AKCIÓ (1938)

I. (Bevezetés)

1938 tavaszán a magyar uralkodó osztály előtt felcsillant annak a lehetősége, hogy sikeresen megvalósíthatják revíziós törekvéseiket. Magyarország, Lengyelország és Olaszország támogatásával, altív diplomáciai tevékenységet kezdett a kisantant gyűrtűjének feltörésére, a közös lengyel-magyar határ megteremtésének követelésével.

A magyar-lengyel kapcsolatoknak – a történelmi hagyományokon kívül – találkozási pontja volt a csehszlovák kérdés. Lengyelországnak ugyanúgy voltak területi követelései Csehszlovákiával szemben, mint Magyarországnak. A két ország fokozatosan erősödő kapcsolatának fontos eleme, a közös lengyel-magyar határ pedig, csak Csehszlovákia ellenére valósulhatott meg. Ez az elképzelés egyébként már 1920-ban is felmerült, de 1938-ban a közös határ már Lengyelország számára is szélesebb biztonságpolitikai jelentőséggel bírt. A 30-as évek végén egyre agresszívabbé váló német külpolitika miatt Lengyelország egyre veszélyeztetettebbnek érezte magát. Bár Lengyelország hangoztatta Németországgal való barátságát, a lengyel külügyminiszter nem volt annyira elfogult a németek iránt, hogy ne látta volna: a német terjeszkedő törekvések előbb-utóbb Lengyelországot is el fogják érni. Így 1938 elejétől az osztrák válság és nem utolsósorban a csehszlovák kérdés előtérbe kerülésével párhuzamosan ismét felmerült a lengyel-magyar kapcsolatok szorosabbra fűzésének igénye.

A kapcsolatok erősödésének legmagasabb szintű megnyilvánulását jelentette, amikor Horthy Miklós kormányzó, miniszterelnökének, külügyminiszterének és vezérkari főnökének kíséretében, 1938 február elején hivatalos látogatásra Lengyelországba utazott. A magyar-lengyel tárgyalások élénk érdeklődést váltottak ki Európában, mindenki sejtette, hogy a megbeszélések középpontjában a csehszlovák kérdés volt. Emellett a tárgyalásokon lengyel részről valószínűleg felmerült a „horizontális tengely” koncepciója is. A magyar külügyminiszter előtt nem volt ismeretlen a lengyel elképzelés. A varsói magyar követ januári tájékoztatójából már tudta: a lengyelek feltehetően attól tartanak, hogy az előtérbe állított Anschluss megvalósítása után a német hullám kelet felé fog törni, s csak egy Varsó-Budapest-Belgrád vonal tudja esetleg a német expanziót feltartóztatni.¹

Nem véletlen, hogy a lengyel politikusok a „horizontális tengely” kialakításánál Belgrádra gondoltak. Magyarországnak a kisantant államai közül Jugoszláviával voltak a legígéretesebbek a kapcsolatai. A magyar politika arra törekedett, hogy megbontsa a kisantant egységes tömbjét és külön próbált megegyezni az egyes államokkal. Abban, hogy a magyar politikusok Jugoszláviával törekedtek leginkább a megegyezésre, bizonyosan az is közrejátszott, hogy Magyarországnak Jugoszláviával szemben voltak a legkisebb területi követelései.

A lengyel elképzelések a „horizontális tengelyről” kedvező fogadtatásra találtak Magyarországon, főképpen az uralkodó osztály Bethlen nevével fémjelezhető csoportjában. Kánya külügyminiszter is aggodalommal látta Németország kelet-európai törekvéseit. Bethlen a német veszélyt különösen a Németország által támogatott szélsőjobboldali, nyilas csoportok mind hangosabbá válásán keresztül látta érvényesülni.

Erre figyelmeztetett az Országgyűlés Külügyi bizottsága előtt 1938 február 9-én: „... a németbarát politikának voltam szószólója külpolitikai téren, de egyet tisztán látok: ha nálunk a politikai élet gleichschaltolása következik be a szélsőjobboldali eszmék jegyében, akkor mi Németországnak nem barátai, hanem cselédei leszünk és ebben az esetben a független magyar külpolitikának vége.²

A tárgyalások végeztével a lengyel és a magyar kormány leplezni igyekezett a tárgyalások lényegét. Egyikük számára sem volt érdektelen Németország reagálása. A németek valóban nem néztek jó szemmel a Horthy kormányzó varsói látogatása nyomán megerősödött lengyel-magyar együttműködést.³

A kialakuló magyar-lengyel együttműködés számíthatott az olasz kormány támogatására. Olaszország féltékenyen figyelte Németország fokozódó tevékenységét és térnyerését Délkelet-Európában, mivel saját pozícióit látta veszélyeztetettnek. Így természetesen tetszéssel fogadták Beck lengyel külügyminiszter terveit. Cianó a magyar külügyminisztériummal is felvette a kapcsolatot február végén. Véleménye szerint Csehszlovákia sorsa meg van pecsételve, és csak idő kérdése, hogy mikor fog mint független állam megszűnni. Az Anschluszt Cianó elkerülhetetlennek tartja, de megvalósulását minél később szeretné látni. A római magyar követ előtt kijelentette, hogy üdvözli a Róma-Belgrád-Budapest-Varsó horizontális tengely létrehozását, mivel ez az államszövetség egyenrangú (!) partnerként állna Németország mellett. A német barátságot csak úgy lehet biztosítani és tartóssá tenni, ha Olaszország és a hozzá közel álló államok egyesülnek és legalább olyan erősek lesznek, mint a birodalom. Ebben az esetben a barátság fenntartható Németországgal anélkül, hogy az egyes államoknak belügyeikbe való német beavatkozástól kellene tartaniuk. Cianó hangsúlyozta a közös lengyel-magyar határ szükségességét és ígéretet tett hogy „Csehszlovákia felosztása után Magyarország közös határt kap Lengyelországgal”.⁴

Beck lengyel külügyminiszter éppen Rómában tárgyalta a német térnyerést ellensúlyozandó szövetségi rendszer kialakításáról, amikor március 12-én a német csapatok megkezdték Ausztria megszállását. Az Anschluss, melyet mindenki a távoli jövőben kívánt elképzelni, hirtelen valósággá vált. A hitleri Németország megjelenése a határon Magyarország helyzetét is megváltoztatta. A külügyminiszter is elismerte, hogy „Németország közvetlen szomszédsága bizonyos veszélyeket rejt magában...”⁵ Utasította az összes magyar követet, hogy állomáshelyeiken hangsúlyozzák a magyar-olasz és a magyar-lengyel barátság kiemelkedő fontosságát, illetve a magyar kormány azon szándékát, hogy továbbra is törekszik a „szabad kéz” politikájának fenntartására. Az utasítás második részét Berlinbe és Rómába azonban nem továbbították.⁶

A Kánya által hangsúlyozott „szabad kéz” politika megvalósításához elengedhetetlennek látszott Kárpátalja megszerzése. Az uralkodó körök álláspontját jól érzékelteti Kozma Miklós⁷ naplója: „De túl minden gazdasági elgondoláson, döntő és első a politikai ok. A trianoni Magyarország ketrecébe bezárva él kilenc millió magyar. Három oldalról a kisantant veszi körül, negyedik az Anschluss óta Németország. Ha a jövőben, amiben ma már senki sem kételkedik, békésen, vagy vérrel visszakapjuk a magyar területeket, az magában véve csak annyit jelent, hogy egy valamivel nagyobb ketrecben valamivel több magyar fog élni. A Ruthén föld ellenben azt jelenti, hogy a kisantant gyűrűjét Románia és Csehszlovákia között megszakítottuk s megvan a közös határunk Lengyelországgal. Nem is kérdés, hogy akkor is folytatnunk kell Németországgal eddig folytatott baráti politikánkat, de az sem kérdés, hogy egészen más körülmények között, mint értékesebb ország folytathatjuk. A Róma-Berlin-i tengely politikájának nem ellentéte, de nekünk megkönnyebbülés a Varsó-Budapest-Belgrád-Róma vonal”.⁸ Kárpátalja visszaszerzése tehát kulcstényezővé vált a magyar politikusok

azon köre számára, akik bizonyos mozgásszabadságot kerestek az erősödő német befolyás ellensúlyozására. Kárpátalja megszerzése 1938-ban talán valóban nagyobb, szabadabb mozgásteret biztosított volna a magyar külpolitika számára, és megelőzte volna azt a lehetőséget, hogy a kisantant után Németország zárja gyűrűbe az országot.

A kormány revíziós igényeit lehetőleg békés úton akarta megvalósítani, el akarta kerülni, hogy az ország részt vegyen egy esetleges európai konfliktusban. A „fegyveres semlegesség” koncepciójából adódott, hogy az új magyar miniszterelnök, Imrédy Béla a májusi csehszlovák válság időszakában mérsékelte, óvatos politikát folytatott. A magyar politikusok a közös határ kérdésében 1938 nyarán átengedték a kezdeményezést Lengyelországnak. A lengyel diplomácia tett is lépéseket Románia¹⁰ és Németország irányában a közös lengyel-magyar határ elfogadásának ügyében, de fáradozásai nem jártak a várt eredménnyel. Németországban a lengyel követ annyit azért el tudott érni Göringnél, hogy az kijelentette: „megérti a lengyel-magyar határ szükségességét”.¹¹

A magyar diplomácia erőfeszítéseinek középpontjában a Jugoszláviával való megbékélés elérése került. A jugoszláv kormány hajlott is a megegyezésre Magyarországgal. Ez azonban arra sarkallta a kisantant másik két államát, hogy bekapcsolódjanak a tárgyalásokba, nehogy Jugoszlávia egyedül állapodjon meg Magyarországgal. A magyar kormány feladta korábbi álláspontját, hajlandó volt a kisantanttal mint egységes tömbbel tárgyalni. Közben viszont állandóan arra törekedett, hogy Csehszlovákiát kiszorítsa a megállapodásokból. A nehézkesen, vontatottan haladó tárgyalások végül elvezettek a bledi egyezményhez.¹² Magyarország inkább átmeneti taktikai okokból vállalta az elképzeltnél és reméltnél mindenképpen kedvezőtlenebb szerződés aláírását. A diplomáciai gesztus részben Londonnak és Párizsnak is szólt, amit főképp a brit kormány méltányolt is.¹³

A bledi egyezmény aláírásának napjaiban, 1938 augusztus végén került sor Horthy Miklós kormányzó németországi látogatására. A találkozó feszült hangulatban zajlott, mert a németek felháborodással fogadták a bledi egyezmény hírért. A német vezetés jól látta, hogy a bledi egyezménnyel a magyar kormány némiképp nyitott a nyugati hatalmak felé. Ezért a bledi egyezmény hosszabb időre beárnyékolta a magyar-német viszonyt. Hitler bizalmatlanságát nem oszlátta el a magyar politikusok számos kérdésben felajánlkozó magatartása sem a tárgyalásokon. Imrédy és Kánya mindazonáltal nem akartak kezdeményezően fellépni a Csehszlovákia elleni háborúban. Hivatkoztak a magyar honvédség felkészületlenségére és a jugoszláv semlegesség hiányára. A kormánynak jó oka volt arra, hogy ne tegyen eleget a németek katonai beavatkozást sürgető kérésének. Mielőtt a magyar küldöttség Németországba utazott, Horthy tájékoztatást kért a vezérkari főnöktől a honvédség állapotáról. A jelentés igen lesújtó volt. A vezérkar főnöke kijelentette, hogy a magyar honvédség harcászati képessége igen alacsony fokon áll, önálló támadó, vagy védelmi háború viselésére alkalmatlan.¹⁴ Hitlert azonban nem lehetett egykönnyen meggyőzni, kijelentette, hogy „aki részt akar venni a lakomán, annak a főzésből sem szabad magát kivonni”.¹⁵ A magyar politikusok a revízióra kínáló alkalmat természetesen azért semmiképp nem akarták elmulasztani, így végül beleegyeztek abba, hogy október 1-je után, ha a német csapatok megtámadják Csehszlovákiát, akkor pár nap múlva a honvédség is bekapcsolódik az akcióba.

Horthyék Kielben megígérték a honvédség harcba vetését, de ezt a lehetőséget azért mindenképp el akarták kerülni. Annak érdekében, hogy mégis legyen egy olyan erő, melyet német követelésre a kormány különösebb felelőssége nélkül be tudjanak vetni, Horthy a vezérkarral egyetértésben – hazaérkezése után – úgy intézkedett, hogy az ország jelentősebb városaiban szervezzenek un. „lövész egyesületeket”, melyeket „különleges célok érdekében fel lehessen használni”.¹⁶

II. (A szabadcsapatok megszervezése és az akciók előkészítése)

Amikor a lövészalakulatok felállítását augusztus végén megkezdték, nem kellett teljesen előlről kezdeni a szervezést. Már a harmincas évek elején készültek ugyanis olyan tervek, melyek portyázó századok létrehozását tűzték ki célul. Ezeknek a századoknak az lett volna a feladata, hogy a mozgósítás után pár órával rohanják meg az ellenséges határsávot, és kedvező terepszakaszt foglaljanak el a 3-4 nappal később felvonuló honvédség részére. 1935-36-ban gyakorlatokat is tartottak, annak kipróbálására, hogyan tudnak a portyázó századok egy erődövet áttörni.¹⁷ 1937-ben egy titkos egységet szerveztek Testnevelési Szaktanfolyam fedőnéven. Ez az alakulat a hiányzó magyar bombázó légierőt volt hivatva pótolni. Az ejtőernyős csoportot az ellenséges vonalak mögötti vasúti góccok megrohanására és elpusztítására, híd-és alagút robbantások végrehajtására képezték ki.¹⁸ Amikor a kormányzat megkezdte a lövészegységek szervezését, a vezérkar úgy intézkedett, hogy ezek a vezérkari főnökség 5. osztályának a vezetése alá kerülnek. Ez az osztály már rendelkezett a csehszlovákiai magyarlakta területeken olyan elszórtan elhelyezkedő szervezetekkel, melyek segíthették a lövészcsoporthoz való tevékenységét. Az egységek parancsnoka Homlok Sándor vezérkari ezredes, a VKF.5. osztályának vezetője lett, a vezérkari főnöke pedig Stephan Valér vk. százados, aki a spanyol polgárháború alatt, mint megfigyelő, Franco csapatainál tanulmányozta a kiserődök leküzdésének módszereit.¹⁹

A szeptember eleji elképzelések szerint, ezeket a csoportokat spanyol mintára fogják overál ruhával és sapkával ellátni, és a spanyol polgárháború tapasztalatainak figyelembevételével kerülnek majd bevetésre. Feladatuk az lesz, hogy a csehszlovák erődvonalon átszivároga az erődöket hátra támadják és harcképtelenné tegyék, tekintettel arra, hogy a honvédség az erődök leküzdésére megfelelő tűzérséggel nem rendelkezett. Az erődök elfoglalása után fog megindulni a honvédség általános támadása.²⁰ A vezérkar ismét – mint a Testnevelési Szaktanfolyam szervezésénél – a lövészcsoporthoz alkalmazásával a honvédség hiányos fegyverzetét igyekezett ellensúlyozni. A lövészcsoporthoz szervezése azonban elsősorban nem katonai, hanem politikai döntés eredménye volt, így a külpolitikai helyzet változásával folyamatosan módosult a lövészegységek gyakorlati felhasználásának terve is. A kormány a lövészcsapatoknak azt a feladatot szánta, hogy alkalmazásuk a csehszlovákiai magyarlakta területeken spontán nemzeti felkelés látszatát keltse, mert ez egy várható nemzetközi tárgyaláson alapos ütőkartya lehetne a magyar követelések támogatására.

A külpolitikai helyzeten kívül belpolitikai szempontokat is figyelembe kellett vennie a kormánynak a lövészegységek szervezésénél. Az Anschlusst követően különböző szélsőjobboldali, nyilas szervezetek – kezdetben a hivatalos szervek tudta nélkül – elítélve a kormány passzív, óvatos politikáját a májusi csehszlovák válság idején lövészcsapatok szervezésébe kezdtek.²¹ A fegyveres kiképzés lehetősége végett és a feltűnés elkerülése miatt a beszervezetteket különböző jobboldali lövész egyesületekbe (Polgári Lövész Egyesület, Csörgéy Lövész Egyesület, Turáni Vadászok, Szittyá Lövészek) irányították. Augusztus közepére már jelentős szélsőjobboldali, nyilas csoportok kaptak fegyveres kiképzést a különböző lövészegységekben. A kormány azonban már nem tűrhette tovább, hogy tőle független fegyveres alakulatok szerveződjenek, így a „félhivatalos” lövészegységek létrehozásával is ki akarta fogni a szelet a szélsőjobboldal vitorláiból, és egyúttal a honvédség ellenőrzése alá helyezte a már létrejött csoportokat. Emellett igyekeztek folyamatosan kiszorítani a szélsőséges elemeket a szerveződő lövészcsoporthoz. A lövészcsoporthoz parancsnoki karát a területileg illetékes vegyesdandár parancsnokságok jelölték ki a hivatásos állományból,

akik miután megérkeztek állomáshelyükre, megkezdték a megfelelő emberek kiválogatását.²² A jelentkezés a lövészek közé nem volt teljes mértékben önkéntes, amennyiben az előírt létszámot csupán önkénteseiből nem lehetett volna kiállítani, a parancsnokok a szükséges tiszti és legénységi állományt saját belátásuk szerint SAS behívóval mozgósították. A szervezést megnehezítette, hogy a lövészegyesületeknél hivatásos tiszteket nem lehetett alkalmazni. Az egységek szeptember közepéig vasárnaponként tartalékos tisztek vezetésével sporttal egybekötött lögyakorlatokat végeztek, katonai kiképzést kaptak. Létszámukat egyenként hatszáz főben állapították meg.²³ A szükséges fegyverzetet és lőszert a honvédség készleteiből, a pénzellátmányt a Honvédség Gazdasági Hivatala útján, az illetékes hadbiztosi szervek ellenőrzése mellett kapták meg. Az egységeket meglehetősen jól felfegyverezték. A géppisztoly ekkor még újdonság volt a magyar csapatoknál, sok tiszt is itt találkozott először ezzel a fegyverrel.

Amíg a lövészegyesületek szervezése és kiképzése folyt, egyre feszültebbé vált a csehszlovák-német viszony. A lengyel és a magyar diplomáciának az volt a legfontosabb törekvése, hogy egyenértékűnek tudják elismertetni követeléseiket a német igényekkel. Félő volt, hogy a szudétánémet kérdés előtérbe állítása mellett elsikkadnak a magyar és lengyel követelések,²⁴ amelyeket – ahogyan arra már utaltam – Mussolini is aktívan támogatott. A lengyel diplomácia szeptemberben azzal próbálta Németországot meggyőzni, hogy a közös magyar-lengyel határ biztosabb gátat jelentene a Szovjetunióval szemben, és így az német érdeke is.²⁵ A magyar kormány ugyanakkor Párizsban és Londonban is próbált támogatókat szerezni a közös határ gondolatának, de nem sok sikerrel.²⁶

Szeptember 20-án bekövetkezett az, amitől a magyar kormány a legjobban tartott. Hitler magához rendelte Imrédyt és követelte, hogy Magyarország lépjen fel támadólag Csehszlovákia ellen, míg ő Chamberlainnel tárgyal.²⁷ A magyar kormány nem vállalhatta azt a felelősséget, hogy egy európai konfliktust robbantson ki, ami esetleg az ország teljes összeomlásához vezetett volna. Imrédy csak a csehszlovákia elleni erőteljesebb diplomáciai fellépésre és a szabadcsapatok esetleges bevetésére volt hajlandó. Ugyanezekben a napokban Horthy Miklós kormányzó is titokzatos, mindössze egynapos vadászaton vett részt Kelet-Poroszországban, Göring meghívására.²⁸

A szeptember 22-i csehszlovák mozgósítás híre megkönnyítette Imrédy számára a döntést a lövészegyesületek bevetéséről. A lövészcsoporthoz szeptember 22-én, 23-án rendelték el a mozgósítást, SAS behívójegyek kézbesítésével a tisztek és legénység számára.²⁹ A vezérkar elgondolása az volt, hogy a német-csehszlovák feszültség miatt a csehszlovák hadsereget a szudétánémet területeken vonták össze, így a felvidéket katonailag lényegében kiürítették. Ebben a kedvező helyzetben akarták a lövészalakulatok mintegy 16-18 csoportját átdobni a határon, Mosonmagyaróvártól Vásárosnaményig, hogy a magyar lakta területeken nemzeti felkelést robbantsanak ki.³⁰

A Budapesten megszervezett lövészcsoporthoz mozgósítása nem járt minden gond nélkül. Budapesten ugyanis a nyilasok arra törekedtek, hogy embereik minél nagyobb számban jelentkezzenek a lövészegyesületekbe, így a mozgósítás valóságos nyilas felvonulássá alakult át, mely Szálasi tette. A mozgósítás után Romhány és Balassagyarmat körzetében elhelyezett budapesti csoportoknál tovább folyt a nyilas izgatás a kormány ellen. A nyilasok széltehen-hosszában terjesztették, hogy előbb kiverik a cseheket a felvidékről, majd fegyvereiket a kormány ellen fordítják.³¹ Budapesten nagyobb magánvállalatoknál jelentek meg a nyilasok és a szabadcsapatok részére való gyűjtés ürügye alatt adományokat kértek.³² Az ilyen és hasonló megnyilatkozások miatt ezeknek az egységeknek a fegyverzetét Vácott visszatartották, majd a belügyminiszter utasítására a nyilasok leghangosabb csoportjait visszavitték Budapestre és leszerelték.³³

Más alakulatoknál sem volt sokkal jobb a személyi állomány összetétele. A későbbiekben legjelentősebbé váló kecskeméti lövészegyesület parancsnoka, Tormássy-Szávits Sándor őrnagy szerint, az 5 egységében a legénység 50%-a jobboldali beállítottságú, míg a másik 50% mérsékelt hazafi, a tisztikar 90%-a pártonkivüli mérsékelt ember volt, de 10%-a fajvédő csoportokból tevődött össze.³⁴ A felmerült problémák miatt belpolitikailag veszélyesnek tűnt a lövészegyesületek bevetése, ezért szeptember 25-én a vezérkar leállította az egységek határon túli tömeges alkalmazásának tervét, és hogy jobban ellenőrzés alatt lehessen tartani a csoportokat, a vezérkari főnök szeptember 27-én elrendelte, hogy a lövészegyesületeket alakítsák át honvéd csapatokká. Ennek megfelelően pl. a kecskeméti lövészegyesület a Magyar Királyi XVI. lövészászlóalj elnevezést vette fel.³⁵ A zászlóalj személyi állománya ekkor tette le a szolgálati szabályzat 7. részében előírt honvéd esküt, tehát ettől a naptól ezeket az alakulatokat már nem tekinthetjük irreguláris csoportoknak, annak ellenére, hogy megtartották különállásukat és szervezetenként továbbra is a VKF.5. osztálya alá tartoztak

A lövészegyesületek átszervezése honvéd alakulatokká azonban nem jelentette azt, hogy a kormány lemondott volna arról, hogy a magyar-csehszlovák határ mentén hasonló összetűzéseket robbantson ki, mint amilyenek szeptember közepétől a szudétánémet területeken folytak. Az új típusú szabadcsapatok szervezése Kozma Miklós, az MTI elnök vezérigazgatója, volt belügyminiszter kezdeményezésére indult meg. Kozma, aki már eddig is jelentős szerepet vállalt a Csehszlovákia elleni propaganda háború irányításában, úgy látta, hogy a kialakult nemzetközi légkörben Magyarországnak a Felvidéken el kell fogadnia a nemzetiségi elv érvényesítését, de Kárpátalját akár katonai erővel is vissza kell szerezni. Ezért a nyugat-magyarországi „felkeléshez” hasonlóan akart Kozma szabadcsapatokat szervezni, melyek betörnek Kárpátaljára és ott a nemzeti felkelés látszatát keltik.³⁶ Ezt a tervet a szűkebb kabinet szeptember 29-én ismerte meg. Rátz hadügyminiszter támogatta az elképzelést, míg Imrédy ingadozott, de végül beleegyezett az akció előkészítésébe, mert minden lehetőséget ki akart használni a revízió megvalósítására. A miniszterelnök elvi hozzájárulásával Kozma, még aznap este magához kérte a nyugatmagyarországi „felkelés” egyik vezérét Héjjas Ivánt, – akinek az emberei augusztus végén a kecskeméti lövészegyesületbe léptek be. Most, mint XVI. lövészászlóalj, éppen Vásárosnaményben állomásoztak. Héjjas utasítást kapott, hogy azonnal kezdje meg a szabadcsapatok szervezését.³⁷

Chamberlain Hitlernél tett látogatásai és a müncheni egyezmény egyértelműen bebizonyították a magyar kormánynak, hogy a Csehszlovákia elleni fellépés nem veszélyezteti komolyan a nyugati hatalmakkal fennálló kapcsolatokat, ezért Imrédy október 1-én hivatalosan felkérte Kozma Miklóst, hogy vállalja el a kárpátaljai akció politikai vezetését.³⁸ A katonai vezetést a lövészászlóalj parancsnokság, vagyis a VKF.5. osztálya látta el. Kozma nem tartotta szerencsésnek, hogy a politikai és katonai vezetést megosztották. Teljhatalommal ő akarta vezetni az akciót – a feladat jellegéből adódóan az egyszemélyi vezetést tartotta volna megfelelőnek. Mindezek ellenére Kozma naplójának tanúsága szerint „észrevétlenül kialakult olyan helyzet, hogy én jó ég tudja milyen minőségben, de tárgyalok a ruszin kérdésben mindenkivel a világon. A dolog odáig fejlődött, hogy minden vonatkozást én mozgatok csak azt nem tudom, hogy milyen minőségben”.³⁹

Először október elején a „Ruszin Függetlenségi Komité” elnevezésű rádióállomást szervezték meg. Ez katonai rádiókészülékek átalakításával a csehszlovák rádióadóok hullámhosszán adta műsorát közvetlenül a határ mellől. Azt a látszatot akarták kelteni, hogy az adó valahol Kárpátalján működik, ahol egy ruszin függetlenségi szervezet tevékenykedik. Ennek megfelelően az adás egy része rejtjeles üzeneteket sejtetett,

szabotázs cselekményekre uszított, másrészt célzatos politikai tájékoztatással igyekezett destabilizálni a kárpátaljai helyzetet.⁴⁰

A direkt akció terveit a VKF.5. osztálya dolgozta ki. A lövészászlóalj állományából kiválogatott csoportokat akarták előzetes kiképzés után bevetni. A vezérkar az akciót módszeresen, a katonai szabályzatoknak megfelelően akarta megszervezni, de ezt a feladatot nem nagyon lehetett az érvényben lévő szabályzatok szellemében megoldani. Első világháborús és Stephan Valér Spanyolországban szerzett harctéri tapasztalatai mellett csak Steiner Kálmán: Felkelők, szabadcsapatok és portyázó különítmények című könyve szolgálhatott bizonyos támpontul.⁴¹ Így aztán az akció tervezői elmerültek a módszertani kérdések megoldása terén az akták tologatásában. Kozma Miklós sürgette a vezérkart, a szabadcsapatok minél gyorsabb bevetésére, mivel a politikai cél az volt, hogy még a komáromi tárgyalások megindulása előtt eredményt tudjanak felmutatni, és nyomást tudjanak gyakorolni Csehszlovákiára, ezért aztán a politikai érdekek elmosták a vezérkari terveket, az alapos kiképzést, ami természetesen az egységek alkalmazhatóságának kárára ment.

Október 4-én este – mielőtt Vásárosnaményre indult volna – Kozma egy utolsó megbeszélését folytatott Imrédyvel és Kányával a kárpátaljai akció részleteiről. Ekkor javasolta a kapcsolatok felvételét Lengyelországgal, hogy megszervezzék a magyar szabadcsapatok tagjainak fogadását a lengyel határon, továbbá magyar szabadcsapatok átdobását Lengyelországba, hogy északról is támadják a kárpátaljai területeket. Kozma bízott az akció sikerében, Imrédynek és Kányának kijelentette, hogy „a Rutén földön nyugtalanság kell, ezt mi megcsináljuk. Európának Rutén kérdése lesz!”⁴²

III. (A szabadcsapatok akciói az első bécsi döntésig)

Miközben Kozma Budapesten szervezte a kárpátaljai akciót, Kisvárdán Héjjas Iván is megkezdte a szabadcsapatok toborzását. Alapvetően a XVI. honvéd lövészászlóalj állományára támaszkodott, hiszen ez az egység szinte családi szervezés alapján jött létre. Augusztus végén ugyanis a kormányzó Héjjas Aurélt bízta meg a kecskeméti lövészegyesület megszervezésével, így a 23-i mozgósításra a Héjjas portán került sor. Itt szerelték fel a csoportot.⁴³ Miután az egység honvéd alakulattá szerveződött, szeptember 27-én a zászlóalj parancsnoka Vásárosnaményen, majd Kisvárdás szabályos kiképzési programot kezdett a harckészültség fokozására. Emellett fokozatosan „selejtezte” az alakulatba nem való kétes egzisztenciájú embereket. A személyi állomány összetétele azonban nem javult lényegesen, mivel Kecskemétről a társadalmi szervezők, akik beszervezettek számának növelésével akarták személyüket a felsőbb parancsnokság előtt felértékelni, újabb és újabb csoportokat küldtek. Közöttük ugyancsak számosan jöttek lumpen környezetből, s vallottak szélsőséges nézeteket.

Jelentős változást jelentett a zászlóalj életében Héjjas Iván megjelenése Kisvárdán, október első napjaiban. Héjjas közölte a zászlóalj parancsnokával, hogy küldetésének az a célja, hogy csoportokat szervezzen különleges feladatok végrehajtására a lövészászlóalj állományából. A vezetése alá kerülő emberek feladatairól annyit árult el, hogy folyamatosan fogják őket átdobni a határon kisebb osztagokban, azzal a feladattal, hogy a határon túl vasúti berendezéseket, hidakat és más hasonló műszaki létesítményeket robbantsanak, vagy gyűjtsanak fel. Rajtaütéseikkel zavart és pánikot kell előidézniük a cseh területeken. Feladataik végrehajtása mellett az egységeknek éjjelenként menetelve kellett elérniük a lengyel határt.⁴⁴

A lövészászlóalj tisztikara nem értett egyet a Héjjas által vázolt tervvel. Tartalékos tisztak lévén, jobban ismerték embereiket, szorosabban kötődtek hozzájuk, így jobban is féltették őket a kellően végig nem gondolt vállalkozásoktól. Erdős Zoltán a XVI. zászlóalj segédtisztje szerint: „Az említett elgondolás csupán arra lehet jó, hogy a felelősségünkre bízott embereket a biztos pusztulásba küldjük. Mert ha elfogadjuk is, hogy a cseh nem jó katona, akkor erre még csak szükség sincs, hogy páncélcsoportokról mint körvadászaton a nyulakat, felszámolják ezeket a nyomorúságosan felfegyverzett szerencsétleneket”.⁴⁵ A tisztikar józansága ellenére végül is a XVI. zászlóaljból a „roham század” szinte teljes egészében, parancsnokával, Prém Józseffel együtt jelentkezett a Héjjas által szervezett csoportba. Az átlépők a lövészászlóaljnál leszereltek, és a Héjjas csoporthoz bevonulva vadonatúj polgári ruházatot s jellegzetes kucsmát kaptak. A toborzás befejezésével Prém rohamszázadát átszállították Gergelyi községbe, ahol Héjjas Iván harcálláspontját berendezve várta az engedélyt a határátlépésére.

Kozma Miklós október 5-én érkezett Kisvárdára, hogy személyesen ellenőrizze a szabadcsapatok bevetését. A katonai parancsnokság is ekkor alakult meg a helyszínen Stephan Valér parancsnokságával. Ettől kezdve az egységet „S” csoportként kezdték emlegetni. Október 6-án bevetésre készen állt a Héjjas által szervezett csoport kb. 150 fővel, amely főleg a XVI. honvéd lövészászlóalj állományából, és sok kétes elemből állt, akik szeptember 27-én nem voltak hajlandók letenni a honvéd esküt, viszont amikor megtudták, hogy Héjjas szabadcsapatot szervez, kisebb csoportokban próbáltak eljutni hozzá.⁴⁶ Harcra fogható volt még mintegy 200 fő a többi lövészászlóaljból önként jelentkezettek közül, valamint a Testnevelési Szaktanfolyam szabadcsapatokhoz beosztott egységei.

A helyi határbiztosító őrsök felderítési jelentései alapján megtudták, hogy a határ mentén Tiszaújlakon és Nagybatkán a csehszlovák határőrségen kívül csupán kb. 1-1 század, a rafajnai erdőben pedig 1 zászlóaljnyi csehszlovák katonaság állomásozik. A VKF. 2. osztályának értesülései alapján ismert volt előttük, hogy szokásos körülmények között, a 36. és 45. csehszlovák gyalogezred illetve a 12. tüzérezred állomásozik a kárpátaljai területeken.⁴⁷ Ezek az egységek azonban nemzetiségileg nagyon vegyes összetételűek voltak, ezért cseh szempontból nem számítottak teljesen megbízhatónak. Emellett ezekben a napokban kezdődött meg a szudétánemet tisztak és legénység leszerelése, ami szintén gyengítette ezeket az ezredeket. A csehszlovák határ védelmét ugyanakkor azonban jelentősen erősítette a határ mentén kiépített összefüggő megfigyelő és erődvonala, amelyen a magyar felderítés mégis talált egy kb. 1,5 kilométer széles rést Tarpa és Beregsurány között, melyet csak 3 félig kész erdő zárt le. Stephan Valér elhatározta, hogy ezt a szabad rést kihasználva kísérli meg – harc nélkül – minél gyorsabban átjuttatni az első csoportokat a határon. Így október 6-án és 7-én éjjel hat, egyenként 10-12 fős járőrt indított útnak.⁴⁸ A járőrök felszerelése nem felelt meg maradéktalanul az előttük álló nehéz harci feladatoknak. A járőrök fegyvereinek tűzereje a határ átlépése és a létszám csökkenésével megjavult. Például az 1. és 2. számú járőrök október 8-i egyesülése után – a létszám időközbeni csökkenése miatt – a csoport csak 12 főből állt, ám a két összevont egység teljes fegyverzetével – 2 géppisztollyal, 22 puskával és 44 kézigránáttal – rendelkezett. A járőrök feladatát Stephan Valér lényegében ugyanabban határozta meg, mint néhány napja Héjjas: a magyarlakta területeken átjutva a ruszin területek visszacsatolásának, illetve az erről dönteni hivatott népszavazás propagálása, röpiratok szétszórása, és kisebb csehszlovák egységek megtámadása. Tevékenységük közben a csoportoknak folyamatosan a lengyel határ felé kellett húzódnia, végül pedig átlépni azt.

Az október 6-án és 7-én útnak indított hat járőr harc nélkül lépte át a határt. A magyarlakta területeken a helybeliek nagy lelkesedéssel fogadták őket, gondoskodtak ellátásukról, tájékoztatásukról. A tájékozódást a környéket jól ismerő lakosok is segítették. Az első pár nyugalmas nap után azonban vesszőfutássá vált a szabadcsapatok útja. A csehszlovák hadsereg és csendőrség nagy erők bevetésével megkísérelte kézre keríteni őket; ellenőrizték az utakat, a lakott településeket, alacsonyán szálló repülőgépekkel pásztázták az egész vidéket. Ilyen körülmények között a járőrök szinte csak éjszaka vagy az erdőségek fedezete alatt tudtak mozogni. Így is állandó harcra kényszerültek. Feladatukat teljesítve rajtaütéseket hajtottak végre egyes út és hídfőréseken; vágányokat robbantottak fel. Útvonaluk mentén leszaggatták a telefon- és távíróvezetéseket. Az erős csehszlovák elhárítás ellenére végül is sikerült a csoportoknak mintegy két hét alatt elérniük a lengyel határt, melyet az egyesült 1-2. számú járőrök október 18-án, az 5-6. számú 20-án a 3. számú pedig 21-én ért el.⁴⁹ Ezek a „surranó” szabadcsapatok a feladatukat lényegében végrehajtották, fokozták a zavart, nyugtalanságot Kárpátalján. Emellett a magyar propaganda számára elsőrendű hírszerzőanyagot szolgáltatottak a „ruszin felkelés” bizonyítására a nagyvilág előtt.

Október 8-án a határ addig csendes csehszlovák oldala megélnékvált. A tarpai Nagyhegyről jól látszott, hogy a beregszászi vasútállomáson sűrűsödött a forgalom, vonatok jöttek-mentek és hosszabb ideig álltak az állomáson, ami kirakodást sejtetett. A szabadcsapatok parancsnoksága a megfigyelt mozgást úgy értékelte, hogy csapatszállítás folyik Beregszászra a tarpai rés zárására, mivel észrevették a szabadcsapatok átdobásának helyét. A csapatszállítások megakadályozására elhatározták, hogy a vasútvonalat sürgősen felrobbantják. A Kárpátalja déli részének vasúti összeköttetését biztosító fővonal megszakítását a külügyminisztérium is fontosnak tartotta. Október 7-én ugyanis a varsói magyar követtől olyan információt kaptak, hogy a kárpátaljai vasútvonalak ügye Romániát annyira nyugtalanítja, hogy a kérdést kész helyzet teremtetésével – az ottani vasúti hidak felrobbantásával – sürgősen le akarták zárni.⁵⁰

A vasúti fővonal felrobbantására a legmegfelelőbb pontok a benei vasúti hídnál és a határhoz legközelebb fekvő Bátor-beregszászi vonalrészeken voltak. A benei híd, melyet géppuskával megerősített állandó őrség védett, a tarpai rés irányában feküdt, így nagyobb egységgel is könnyen elérhető volt; a híd felrobbantása pedig hosszabb időre lehetetlenné tette volna a vasúti forgalmat a vonalon. Ezzel szemben Bátor-Beregszász között, zárt csehszlovák megfigyelő vonal volt kiépítve, amelyen csak kisebb egységek tudtak volna „átcsúszni”. Ezen a szakaszon megfelelő tereptárgy hiányában csak a síneket lehetett felrobbantani. A vasúti fővonal több helyen történő felrobbantása azonban minden bizonnyal riasztotta volna a csehszlovák hadsereget, és ez lehetetlenné tette volna a későbbiekben nagyobb egységek harc nélküli átjutását a határon. A parancsnokság úgy határozott, hogy október 8-ról 9-ére virradó éjjel kisebb robbantó csoportokat küldjenek át a határon, de azok csak 10-én éjjel lépnek akcióba. Egyidejűleg a nagyobb egységek, vagy esetleg a szabadcsapatok általános támadásának megindulásával. Nagyobb offenzíva végrehajtásához azonban a kormány engedélyére volt szükség, ezért Kozma Miklós Budapestre ment, hogy Imrédy beleegyezését megszerezze az általános támadáshoz.

Kozmát más problémák is Budapestre szólították. Bármilyen bizakodó jelentéseket küldtek is a katonai parancsnokok a szabadcsapatokról Budapestre, a belügyminiszter aggodalma nem szűnt meg a szabadcsapatok szélsőséges, nyilas tagjainak viselkedése miatt. Különböző hírsztelések jutottak el ugyanis a fővárosba a szabadcsapatok egyes „harcosainak” erőszakoskodásairól, boltkirablásokról, zsidó házak ablakainak beveréséről, stb.⁵¹ Persze nemcsak a „civilre” volt panasz, a hivatásos tisztek között is akadt olyan, aki „a hatáskörébe nem tartozó ügyekben hatalmaskodás színezetét keltő rendelkezéseket

tett", amint azt később egy katonai bíróság is megállapította.⁵² Kozma sem táplált illúziókat emberei iránt, előre látta, hogy bármennyire is próbálják őket fegyelmezni, „ahol a bevonulás megtörténik, ezeket a csapatokat egy percig sem szabad egyedül hagyni, mert nagyobb anti propagandát a magyar ügynek elképzelni sem lehet. Mihelyt feladatukat befejezték a szabadcsapatokat azonnal vissza kell vonni a területről”.⁵³ Az említett körülmények ismeretében is elhatározta azonban, hogy az adott helyzetben megvédi az alakulatokat bármennyire jogosak az ellenük felhozott vádak, mert „ilyen dolgokat nem lehet hálósípkás polgárokkal megcsinálni”.⁵⁴

Amíg Kozma a szabadcsapatok problémáival foglalkozott Vásárosnaményen, addig a külügyminisztérium az akció diplomáciai hátterét igyekezett biztosítani. Október 5-én Csáky István a külügyminiszter kabinetfőnöke Lengyelországban tárgyalt Beck lengyel külügyminiszterrel a kárpátaljai akció összehangolásáról.⁵⁵ Csákynek sikerült elérnie, hogy a lengyelek teljes diplomáciai támogatásukról biztosítsák a magyar kormányt. Ígéretet tettek a lengyel-csehszlovák határ lezárására a Dukla-szorostól Keletre, de katonai támogatást csak szabadcsapatokkal voltak hajlandók nyújtani, amikor már a magyar akciók is megkezdődnek. A lengyel vezérkar mereven elzárkózott magyar egységek „feltűnést keltő és bonyolult” átrepüléséről Lengyelországba, hogy északról is támadjanak magyar szabadcsapatok. Csehszlovákia északi határának nyugtalanítását kizárólag lengyel feladatnak tekintették. Viszont megszervezték a magyar szabadcsapatok tagjainak lengyelországi fogadását, akik ismertető jelként egy szentképet használtak, melynek a hátán egy 40-el kezdődő szám volt.⁵⁶

Kozmának október 9-én délelőtt sikerült Imrédyvel Budapesten tárgyalnia, aki ekkor hajlandónak mutatkozott az általános támadás megindításának engedélyezésére. Felmerült, hogy az akció támogatására egy-két tüzér üteget is ellophattak volna a honvédségtől, „mely szívesen hagyta volna magát meglopni”.⁵⁷ Kozma – „ha valakinek ülni kell, az én leszek” – felkiáltással minden felelősséget magára vállalt, hogy adott esetben az egész akciót az ő magánkezdeményezéseken lehessen feltüntetni. Bármennyire „magánháborút” akart Kozma kezdeni, a külügyminiszter azért szükségesnek érezte az olasz kormányt azonnali – egy 13:45-kor elküldött szigorúan titkos számjeltáviratban – értesítését, hogy „rutén területen megindult akciója felkelőknek holnapról kezdve fokozott tempóban lesz érezhető”.⁵⁸ Este hét órára azonban Imrédy megváltoztatta álláspontját, nem engedélyezte az általános támadást, csak a szabadcsapatok korlátozott tevékenységének folytatásához járult hozzá.

A miniszterelnök döntése után nem sokkal érkezett meg Budapestre a hír, hogy az október 8-án a határon átdobott speciálisan kiképzett csoportok több helyen felrobbantották a bányai vasútvonalat és a levegőbe röpítették a borsavai vasúti hidat. A bányai vonalat a testnevelési Szaktanfolyamnak a szabadcsapatokhoz beosztott tagjai robbantották fel, akik az akció után azonnal visszatértek magyar területre. A csehszlovákok erőfeszítései eredményeképpen azonban ezen a vonalon a vasúti forgalom már október 10-én helyreállt.⁵⁹ A borsavai vasúti hidat az a járőr csoport robbantotta fel, amelyhez szintén a Testnevelési Szaktanfolyamról osztottak be robbantó szakembereket. A járőr 9-én éjjelkor rohanta meg a hidat: a robbantók harc közben szerelték a tölteteket, majd robbantottak, aminek következtében a híd keleti oldalán a szárazföldi rész felett megszakadt az áthidalás. Az okozott károk azonban csupán négy napig tették használhatatlanná a hidat. Feladatuk végrehajtása után a robbantók visszatértek Tarpára, a járőr pedig szinte „végig rohanva” Kárpátalján már október 15-én átlépte a lengyel határt.⁶⁰

A vasútvonalak robbantásával egyidőben – a miniszterelnök ellenkezéséről még nem értesülve, vagy azt figyelembe nem véve – Tarpáról az eredeti terveknek

megfelelően útnak indítottak két szabadcsapat századot. Az első század azt a feladatot kapta, hogy október 9-én éjjel a tarpai résen átcsúszva vonuljon Munkács alá, 11-én foglalja el a várost, szervezze meg a védelmet, majd induljon tovább Ungvár elfoglalására. Sikertelenség esetén a lengyel határ felé kellett áttörniük. A második századnak 11-én éjjel Beregszászt kellett elfoglalnia. Amennyiben a várost nem tudták volna bevenni, akkor a magyar határ felé kellett volna hátrálniuk. Mindössze két könnyű fegyverzetű, alig-alig kiképzett századdal megtámadni a legnagyobb kárpátaljai városokat, öngyilkos vállalkozás volt még akkor is, ha számítani lehetett a magyar lakosság támogatására.

Az 1. század amely zömében a Héjjas csoportból alakult, harc nélkül átjutott a határon és azonnal megkezdte a távíró-és telefonvezetékek leszaggatását. Kora reggel érték el a vasútvonalat, ahol Prém főhadnagy parancsot adott a borsavai vasútállomás megrohanására. Amíg egy nyolc fős raj az állomás elfoglalására indult, a század tovább vonult a beregi szőlőhegyek felé. A raj a vasútállomáson épp egy indulni készülő katonavonatot talált, melyet meglepetésszerűen elfoglaltak, az ellenszegülő állomásfőnököt és egy cseh katonát pedig lelőttek. A katonákat szélnak orosztették, az állomás berendezését összetörték, a mozdonyt felrobbantották, majd a század után indultak, melyet nyolc óra körül utol is értek a muzsalyi hegyen.⁶¹

A borsavai vasútállomás megrohanása elárulta a csoport helyzetét és csehszlovák csapatösszevonást idézett elő. A délelőtti folyamán a század beljebb húzódtott a hegyekbe, mert észrevették, hogy Borsava felé több, katonákkal megrakott teherautó haladt. A délutáni tisztai gyűlésen szóba került, hogy a legénység hiányos kiképzettsége és kimerültsége miatt célszerűbb volna visszafordulni. Végül mégis tartották magukat a kapott parancshoz és 18 óra körül elindultak Munkács felé. Az éjszakai menetelés a Szernye mocsáron keresztül teljesen kimerítette az embereket. Több pihenőt kellett tartaniuk, ezért már világosban érkeztek meg a Munkácsról délre kb. 10 kilométerre, Dercen és Fornos között elterülő Nyires erdőbe. A csapat érkezésének híre gyorsan elterjedt a környező falvakban, és természetesen a délelőtti órákban már a csehszlovák csendőrség is tudomást szerzett a magyarok jelenlétéről. A falubeliek közül többen meglátogatták az erdőben pihenő századot, élelmet és italt vittek nekik, egyesek pedig csatlakoztak a csoporthoz. A helybeliek figyelmeztették a csoport parancsnokát, hogy a csehszlovák hatóságok már tudnak a század jelenlétéről. Ezt az is megerősítette, hogy dél körül feltűnt egy csehszlovák felderítő repülőgép, egy kört írt le az erdő fölött, majd eltűnt. Ezek után nem érthette teljesen váratlanul a századot, hogy három óra körül a riadóztatott környékbeli csendőrök, két kerékpáros zászlóalj és egy harcokosi szakasz három oldalról megközelítette a pihenő csapatot. A harcokosok megjelenése pánikot idézett elő; a gyors indulás miatt a csoportok összekeveredtek, teljesen szétzórva próbálták a harc elől kitérve keleti irányba kitörni a bekerítésből. Az elsőnek induló egységek még sikerrel ki tudtak bújni az átkarolásból. A később kitérni próbáló egységek miután kitértek az erdő takarásából, már harcra kényszerültek a felfejlődött csehszlovák kerékpárosokkal és harcokosikkal. A század vége egy vizesárokban mellig a vízben állva, mindkét oldalra tüzelve vette fel a harcot a géppuskákkal, golyószórókkal és harcokosi ágyúval tüzelő csehszlovák csapatokkal. A szabadcsapat a sötétség beálltáig kitarzott, amikor a csehszlovákok váratlanul visszavonultak, ekkor sebesültjeit hátrahagyva a magyar század is visszavonult. Az éjszaka folyamán a csoportok teljesen szétzóródtak, és részben a lengyel, részben pedig a magyar határ felé próbáltak eljutni. Végül lengyel területre csak igen kevesen, mindössze 6-an tudtak menekülni. Magyar területre 22 főnek sikerült hosszabb-rövidebb bolyongás után visszajutnia.⁶² A szabadcsapat legnagyobb része, mintegy 40 fő, a következő napokban csehszlovák fogságba esett. Az első század a Dercen-fornosi „csatában”, illetve az utána következő napokban 15 halottat veszített; a

csehszlovák hadsereg veszteségeit – Kárpátalja Magyarországhoz csatolása után előkerült adatok alapján – körülbelül 30 főre tették.

Az első két század elindulása után Vásárosnaményben tovább folyt a csapatok felkészítése, mivel annak ellenére, hogy Magyarország felől mintegy 180 fő lépte át a határt, a csehszlovák határvédelem tétlen maradt, még a 9-én felrobbantott borsavai vasúti híd helyreállítását sem kezdték meg. A tarpai Nagyhegyen lévő figyelőpontról is csak szórványos lövöldözést észleltek Muzsaly irányából. A felderítési jelentések viszont arról számoltak be, hogy Beregszászra néhány páncélgépkocsi érkezett, ezért a várható komolyabb csapaterősítések előtt a még rendelkezésre álló valamennyi erőt át akarták dobni a határon.

Az általános támadás helyett a felsőbb parancsnokság október 10-én délelőtt Beregszász elfoglalását tűzte ki a reguláris honvéd lövészsászlóalj (3 zlj.) és a szabadcsapatok (2 ~~század~~) számára. A kijelölt egységek 10-én este 8 órakor a tarpai Nagyhegyen gyülekeztek, amikor megérkezett Budapestről Kozma Miklós és Homlok Sándor vk. ezredes. Homlok a helyszínen megtiltotta a lövészsászlóalj harcra vetését, de mivel Stephan Valér Beregszász elfoglalását a harmadik és negyedik szabadcsapat század bevetésével is végrehajthatónak tartotta, számukra engedélyezte a határ átlépését.⁶³ Kozma nem értett egyet Homlok döntésével. Szerinte a szabadcsapatok átdobása, még ha az nem is teljes rendelkezésre álló erőt jelenti, politikailag ugyanazt az eredmény fogja elérni, a siker legkisebb reménye nélkül. A többnyire nyilas „aszfaltbetyárokkal” feltöltött szabadcsapatokkal Kozma végrehajthatatlannak tartotta a terveket.⁶⁴ Homlok bár igazat adott Kozmának, nem volt hajlandó a kiadott parancsait megváltoztatni. Utólag egyesek azzal indokolták Homlok döntését, hogy meg akart szabadulni a nyilas befolyás alatt álló gyanús egységektől, ezért küldte át őket könnyű szívvel a határon.⁶⁵

Alighogy a 3. század elindult, váratlanul megjelent a tarpai Nagyhegyen Iván Imre főhadnagy, 9-én útnak indított 2. század parancsnoka és jelentette, hogy százada a határmenti erdőkben eltévedt és az éj leple alatt már nem tudták átlépni a határt. A 10-i napot egy erdőben töltötték, ahol a közeli Tarpáról hozott bortól az egész legénység lerészegedett. A rend ugyan estére helyreállt, de Iván Imre a kellően ki nem képzett és össze nem szokott századdal Beregszász megtámadását kétséges vállalkozásnak tartotta. Ezek a fejlemények is Kozmát igazolták, de a katonai vezetés ragaszkodott a támadás végrehajtásához, ezért az új helyzetben úgy intézkedtek, hogy Iván főhadnagy parancsnokságával a 2. és 3. század feladata továbbra is az, hogy megtámadja Beregszászt, a 4. század pedig biztosítja az akciót, s szükség esetén közbe avatkozik.

A három századnak sikerült harc nélkül áthaladnia a határvonalon, a csehszlovák erődvonalon túl azonban a 2. és 4. század egymást ellenségnek nézve harchoz feküdt, míg a 3. század tőlük elszakadva nyugodtan tovább menetelt. Lövés nélkül átjutottak a Borsava hídján és menetből felmentek a Bene és Muzsaly közti Vasbika hegyre, ahol tábort vertek. A 2. és 4. század, miután tisztázták egymás kilétét, tovább vonultak, de nem mertek átmenni a borsavai hídon, mivel attól tartottak, hogy a hidat őrzik, ezért inkább átgázoltak a kb. másfél méter mély folyón. A kötelék eközben teljesen felbomlott, rendetlen tömegként nyomultak előre Muzsaly irányába, ahol már világos nappal szétszóródtak a faluban és elvegyültek a lakossággal. Muzsalyból a két század a beregszászi hegyre ment, ahol tábort vertek.

A csoport parancsnoka a napközben a hegyen kószáló és kíváncsiskodó helyi lakosoktól szerezte be értesüléseit, mely szerint Beregszászt teljesen megszállta a csehszlovák hadsereg.⁶⁶ Iván főhadnagy nem küldött ki járőrt Beregszász felderítésére,

hanem azonnal feladta a város megtámadásának tervét. Úgy döntött, hogy megpróbál csoportjával Lengyelország felé elvonulni. Október 12-én hajnalban indult el a két század s miután véletlenül ráakadtak a nyugodtan táborozó 3. századra, Iván főhadnagynak sikerült egyesítenie csapatait. A délelőtt folyamán egy csehszlovák csendőrijárőr közelítette meg az egységet, mire vad lövöldözésbe kezdtek, az ugyanebben az időben feltűnő csehszlovák felderítő repülőgépekre pedig géppisztolyból tüzet nyitottak. Ezzel a teljesen felesleges és hatástalan lövöldözéssel az egység véglegesen felfedte magát a csehszlovák hadsereg előtt. A délután folyamán Iván főhadnagy teljesen elvesztette tájékozódó képességét, s a szabadcsapatot anélkül vezette tovább, hogy tudta volna merre járnak. Sötétedés után, egy távoli fényszóróvillanást meglátva, a teljesen elcsigázott emberek rémülten szétfutottak. Nagy nehezen sikerült csak a tiszteknek rendezni az egységet, amikor is kiderült, hogy Iván főhadnagy eltűnt. A csoportban teljessé vált a fejetlenség. A rangidős tiszt nem vállalta a szabadcsapat vezetését, így végül Kozma hadnagy vette át a parancsnokságot, és az erdőben beljebb vezette az egységet. 13-án reggel a csoport a Borsava partján déli irányba indult, de hamarosan ismét pihánót kellett tartaniuk a legénység kimerültsége miatt. Az emberek tüzet raktak, konzervet melegítettek, ruháikat szárították. Kozma hadnagy a helyzetet értékelve úgy döntött, hogy megpróbálja a szabadcsapatot Tiszaujlak felé visszavezetni Magyarországra. A délelőtt folyamán ismét csehszlovák felderítő repülőgépek jelentek meg az egység fölött, de délután 2-ig nyugalom volt, amikor is egy csehszlovák felderítő szakasz közelítette meg a szabadcsaptot. A csehszlovák felderítők és az őrség között kibontakozó tűzharc hallatára a pihenő emberek felszerelésüket szétszórva pánikszerűen beljebb menekültek az erdőbe, miközben csehszlovák bombázó repülőgépek támadták az erdőt. A teljesen szétszóródott csoportot csak 5-6 óra körül sikerült valamelyest rendezni, és újra tábort verni. A kiküldött felderítő járőr azt jelentette Kozmának, hogy az erdőt teljesen körülzárták. A könyékbeli gulyások is úgy informálták a parancsnokot, hogy az erdőt bekerítették a csehszlovák csapatok, sőt nehéztüzérséget, egy lovasezredet és harckocsikat is összehvontak a salánki erdőnél. A kedvezőtlen hírek hatására, Kozma tiszt értekezletet hívott egybe, amelyen megállapították, hogy sem Lengyelország, sem Tiszaujlak felé nem tudnak harc nélkül elvonulni, ezért a felesleges vérontás elkerülése végett megadják magukat. A tiszt gyűlés döntésének értelmében az egység október 14-én 5 óra tájban kis csoportokban kivonult az erdőből és a meglepett, többségben ruszin és magyar katonákból álló csehszlovák csapatok előtt, akiknek egy részét már az átállás gondolata is foglalkoztatta⁹⁷, letették a fegyvert.

Ha Kozma nem mulasztja el az alapos felderítést, rájött volna, hogy a több mint 300 fős szabadcsapatával szemben, közvetlenül mindössze egyetlen csehszlovák század hosszan elnyúló rajvonala feküdt az erdőszélen. A szabadcsapatot kis egységekre osztva szét lehetett volna húzni a csehszlovák erőket, és ha veszteségekkel is, de el lehetett volna érni a csak 6-8 kilométerre levő hegyvonulatokat, melyek összefüggő rengeteiben eljuthattak volna a lengyel határig.

A határ túloldalán történő eseményekről Vásárosnaményben nem tudtak semmit, és az eredeti terveknek megfelelően folytatták a csapatok felkészítését. Október 11-én egy 34 fős csoportot próbáltak átjuttatni a határon⁹⁸, hogy megerősítsék a Beregszászt megrohmozó századokat. Ez az egység azonban már nem tudott átjutni a csehszlovák erdővonalon, ugyanis a csehszlovák határőrizet fokozatosan megszilárdult. Megerősítették az erdőket, az erdők közti térséget és a tarpai rést is lezárták egy katonákból és csendőrökből álló vegyes századdal. A szabadcsapatok átcsúszása a határon, így nagyobb incidensek nélkül lehetetlenné vált. A parancsnokság egyre inkább várta Beregszász megtámadásának hírért, de a határt átlépő egységekről semmi hír nem

érkezett, és harci tevékenység zaját sem lehetett hallani a határ túloldaláról. Azt azonban tisztán lehetett látni a tarpai Nagyhegyről, hogy a csehszlovák csapatok hogyan zárják le mindjobban a határt géppuskás tábori őrsökkel. A szabadcsapatok lehetőségei beszűkültek, nem folytathatták eddigi tevékenységüket, ezért az egységeket átszervezték és 16-17-én éjjel titokban áttelepítették őket Tornyospálcára.⁶⁹ Egyrészt a felerősödő csehszlovák felderítés miatt, mivel a csehszlovák felderítő repülőgépek ezekben a napokban többször behatoltak magyar területre Beregsurány, Matolc és Tarpa légterében.⁷⁰ Másrészt el akarták kerülni a sorozatos összetűzéseket a Vásárosnamény-Tarpa körzetében felvonult honvéd csapatok parancsnokaival, akik nem vették jó néven, hogy a felvonulási területükön olyan irreguláris csapatok vannak, amelyekre nem terjed ki a jogkörük és melyekre a polgári hatóságoktól sorozatos panaszok érkeztek.

Budapesten október 12-e körül vált nyilvánvalóvá, hogy a szabadcsapatok tevékenysége nem váltotta be a hozzáfűzött reményeket. Az éppen folyó komáromi tárgyalások menetét nem befolyásolták lényegesen a diverzáns akciók. Ugyanekkor megérkeztek az első hírek a derceni csatáról, részint a csehszlovák rádió adásaiból, illetve az első menekültektől. A kormány ekkor megpróbálta a lengyelek bevonásával kiszélesíteni a konfliktust. Kánya külügyminiszter utasította a varsói magyar követet, hogy újra próbálja meg elfogadtatni a lengyel vezérkarral a magyar szabadcsapatok légi úton történő kiszállításának tervét, mert „tartok ugyanis attól, hogy ha nagy önfeláldozás és költséggel megszervezett forrongás nem kap északról táplálékot, mozgalom folytatólagossága veszélyeztetve lesz”.⁷¹ A magyar követ szorgalmazta a lengyel szabadcsapatok bevetését is. A lengyelek azonban továbbra is elzárkóztak a tevékeny részvételtől és óvatosságból saját szabadcsapataik bevetését is halogatták.

Mivel sem a szabadcsapatok akciói, sem a komáromi tárgyalások nem vezettek eredményre, a magyar kormány október 13-án megszakította a tárgyalásokat a csehszlovák kormányral, és a müncheni egyezmény értelmében az aláíró hatalmakhoz kívánt fordulni döntőbírói ítéletért.⁷² Az október 13-i minisztertanácson elhatározták, hogy a magyar követelések támogatásának elnyerésére Darányi Kálmánt Németországba, Csáky Istvánt pedig Olaszországba küldik.⁷³ A diplomáciai lépésekkel párhuzamosan további katonai intézkedésekről is döntöttek; újabb korosztályokat hívtak be és a honvédség már mozgósított egységeit összpontosították az északi határ mentén.

Csáky Rómában teljes sikerrel járt, Mussolini egyetértett a magyar elképzelésekkel és támogatta a négyes konferencia mielőbbi összehívását. Mussolini, Csáky előtt ígéretet tett arra, hogy katonai konfliktus esetén az olasz légitörő Magyarország rendelkezésére áll, továbbá kész hadianyaggal is támogatni a magyar honvédséget.⁷⁴

Ezzel szemben Darányi németországi útja nem hozta meg a kívánt eredményt. A müncheni egyezménnyel Hitler megkapta azt, amit pillanatnyilag követelt. Ezért most már szigorúan – legalábbis szavakban – ragaszkodott az etnikai elv alkalmazásához, és ennek alapján ellenezte a leghatározottabban Kárpátalja Magyarországhoz csatolását. A német vezetés álláspontjának valódi oka azonban más volt. A német birodalom expanziós terveiben Kárpátalja lényeges szerepet játszott.⁷⁵ A magyar szabadcsapatok kárpátaljai diverziós propagandatevékenysége, ezen akciók erőteljes lengyel támogatása sürgőssé tette a németek közbelépését, ha nem akarták kárpátaljai területeket kockára tenni.⁷⁶ A német külügyminisztérium állásfoglalása szerint: „A felől nincs véleménykülönbség, hogy Kárpát-Ukrajna számára önrendelkezési jog ürügye alatt, mindenképpen autonómiát kell követelni. Határozottan elutasítandó az autonóm Ukrajna Magyarországhoz csatolása. Ez a megoldás mind magyar, mind lengyel kívánság. Ezáltal közös lengyel-magyar határ keletkezne, ami megkönnyítené a block kőpződést Németország ellen. A Wehrmacht főparancsnoksága katonai szempontból a közös lengyel-magyar határt szintén ellenzi”.⁷⁷

Mivel „... nem áll a mi érdekünkben, hogy Németország keleti határán az utódállamok délkelet-európai összeköttetéssel rendelkező zárt blockja alakuljon ki”.⁷⁸ Érthető, hogy ebben a helyzetben a magyar követelések legkitartóbb ellenzőjévé – minden korábbi ígérete ellenére – Németország vált. Hitler azt tanácsolta a magyar kormánynak, hogy továbbra is próbáljon meg közvetlenül Csehszlovákiával megegyezni. Hitler üzenetének hatására a kormány elállt a négyes konferencia összehívásának tervétől, amivel rendkívül kényelmetlen helyzetbe hozta az olasz kormányt, mely már puhatólózó lépéseket tett a konferencia összehívására.⁷⁹

A szabadcsapatok tevékenysége – bár október 12-től nem hajtottak végre új akciókat – október közepén ismét az érdeklődés középpontjába került. Október 15-én értesült a kormány arról, hogy több mint háromszáz fő csehszlovák fogságba esett, akiket a csehszlovák rádió hírei szerint Kárpátalján érvényben lévő statárium alapján kivégeznek.⁸⁰ A kormány ekkor mindent megtett, hogy megmentse a fogságba esett szabadcsapatosok életét. Elsősorban az olasz kormány közvetítését és a Vatikán közbenjárását kérték.⁸¹ A prágai magyar követ pedig magánemberként kérte a „felkelők” életének megkímélését.⁸² A csehszlovák külügyminisztérium közölte a követtel, hogy „... a csehszlovák külügyminisztérium minden vonatkozó közbenjárást megelőzve, saját kezdeményezésére intézkedett, hogy szóban forgó foglyok, akik mind magyar állampolgárok, ne állíttassanak haditörvényszék elé, dacára annak, hogy erre minden jogcím meglenne”.⁸³

Kozma Miklós, aki ezekben a napokban ismét Budapesten tartózkodott, nem helyeselte a kormány lépéseit.⁸⁴ A csehszlovák kormány már a derceni csata révén kézzelfogható bizonyítékhoz jutott, hogy a kárpátaljai területeken nem „nekibuzdult” magyarok hazafias nemzeti felkeléséről, hanem hivatalos magyar szervek által szervezett mozgalomról van szó. Most, hogy a kormány közbenjárt a fogságba esett szabadcsapatosok érdekében, végképp nehezen lehetett azt állítani, hogy a magyar kormánynak semmi köze a kárpátaljai eseményekhez. Mindezek ellenére Kozma mindent megtett, az MTI-n keresztül, hogy a nagyvilág előtt a kárpátaljai felkelés tényét bizonyítsa. A magyar sajtó először október 12-én adott hírt a kárpátaljai eseményekről.⁸⁵ A szabadcsapatok tevékenységét az elkeseredett helyi lakosság akcióiként értelmezték. A sajtó cáfolta, hogy Magyarországnak bármilyen köze lenne az eseményekhez. Az Est így írt: „A cseh rádió az egész ruszinszkoói felkelőmozgalmat úgy akarja feltüntetni, mintha magyar oldalról határsértések történtek volna. Ezzel szemben a tény az, hogy a határ cseh oldalán az összes betonfedezékeket gyalogság és gépfegyveres osztagok teljes létszámában tartják megszállva. Csodával volna határos, ha ezen a fegyverekkel megspékelt vonalon akár csak kisebb számú fegyveres csoportok is át tudnának jutni”.⁸⁶ Mivel azonban a magyar sajtót és az MTI-t könnyen lehetett elfogultsággal vádolni, Kozma kidolgozta azt a rendszert, hogy az általa kreált híreket először valahol Franciaországban vagy Angliában jelentették meg, melyeket aztán a világ minden újságja átvett, most már mint francia vagy angol hírt.⁸⁷ A magyar sajtó is – hitelének emelése végett – előszeretettel idézte a külföldi lapok Kárpátaljával foglalkozó tudósításait. A hírszolgálat ilyetén megszervezésében a külügyminisztérium is segítséget nyújtott, például, amikor utasította a varsói magyar követet, hogy „... akár tőlünk, akár ungvári lengyel konzultól kapott ... híreket lengyel sajtóban közzétenni és azután, mint varsói tudósítást MTI-hez továbbítani”.⁸⁸ Kozma tevékenységének eredményeként október végére a magyar és külföldi sajtó egyaránt tele volt a „vérben és harcban álló” Kárpátalja híreivel.

A német intencióknak megfelelően, a kormány október végén ismét megkezdte a tárgyalásokat a csehszlovák kormánnyal, de ezt megelőzően október 18-án újból

engedélyezte a szabadcsapatoknak a saját határról végrehajtott vállalkozásokat. Az október 12-18 közti időszakban viszonylagos nyugalom uralkodott a határkörzetben. A csehszlovák oldalon azonban általánossá vált az idegeskedés, a kapkodás. Kisebbségi egységeket szállítottak ide-oda, állandóan toldozták-foltozták a határvédelmet, éjszakánként rendszeressé váltak a céltalan lövöldözések.⁸⁹ Október 18-tól a szabadcsapatok határmenti akcióinak az volt a célja, hogy tovább terrorizálják a csehszlovák határőrséget, erkölcsi erejét felőröljék és ezáltal megkönnyítsék a honvédség – még mindig nem elvetett – támadását a demoralizált csehszlovák csapatok ellen. A honvédség tervezett akciójának előkészítése mellett, fontos célja volt a felújított harci cselekményeknek, hogy a kárpátjai belső területekről is a határra vonják a csehszlovák erőket, hogy ezáltal a magyar propaganda azokon a területeken is szabadabban érvényesülhessen.

Ugyanazon a napon, amikor engedélyezték a magyar szabadcsapatok akcióinak felújítását, a varsói magyar katonai attasé is azt jelenthette a vezérkari főnöknek, hogy „A szabadcsapat vállalkozás haladéktalan megkezdését a lengyel vezérkar főnöke elrendelte. A vállalkozás hosszabb ideig fog tartani a térben és időben egyenlően elosztva egyenletes hevességgel, terrorcselekmények alakjában fog megnyilvánulni”.⁹⁰ A lengyel szabadcsapatokkal való együttműködés érdekében egy lengyel összekötő tiszt is érkezett ezekben a napokban Tornyospálcára a magyar szabadcsapatok székhelyére.⁹¹

A csoportok első akciói a közlekedési vonalak ellen irányultak, de mivel sem 19-én, sem 20-án nem sikerült felrobbantaniuk a Bátor-Homok közti vasútvonalat, áttértek a csehszlovák határőrök meglepetésszerű megrohanására. 21-én egy nagyobb egység (24 fő) Vannay László vezetése alatt, megtámadta a Dégenfeld tanyába befészkelődött csehszlovák őrsöt és megsemmisítette. 22-én egy másik csehszlovák őrsöt támadtak meg, de ekkor visszaverték őket. Ugyanezen az éjszakán azonban egy robbantó csoportnak sikerült átsurrania a határon és három helyen felrobbantania a Tiszaujlak-nagyszőlősi vasútvonalat. A következő éjszakán új módszert próbáltak alkalmazni: miután Nagylónyától észak-keletre megtámadtak egy csehszlovák határőrsöt, lassan elkezdtek visszahúzódní, hogy magyar területre csalják a csehszlovák egységet, ahol a lesben álló fegyveresek megsemmisítették volna őket. A csehszlovákok azonban nem ugrottak be, nem hagyták el az állásaikat, csak vaktában tüzeltek. Ezen az éjszakán sikeres akciót is végrehajtottak, a kászonyi hegyen lévő csehszlovák erőket teljesen szétszórták. Ebben az időszakban kisebb cirkáló egységek folyamatosan leszaggatták, tönkretették a határmenti villamosvezetékeket, távíró és telefonvonalakat.⁹²

A majd egy hétig tartó harcok október 24-én hirtelen véget értek, a kormány visszafogta a szabadcsapatokat, hogy tevékenységük ne zavarja meg a csehszlovák kormánnyal ismét megkezdett tárgyalásokat. A jegyzékváltás eredménytelensége után azonban, a kormány ismét engedélyezte a szabadcsapatok tevékenységét. Újból a vasútvonalak megrongálása volt a fő cél, de a 28-án a határt átlépő csoport sem tudta Töketerestől északra felrobbantani a vasúti hidat. A szinte tökéletesen záró csehszlovák határvédelem miatt, október 30-án és november 1-én megpróbálták távolabbi határszakaszon átcúszni a határvonalon. Mindkét esetben a Kassa-ungvári vasútvonal hídjainak a felrobbantása volt a cél. Ezeknek az egységeknek Hollóházánál sikerült átlépniük a határt, de a vasúti hidakat nem sikerült elérniük.⁹³

A magyar akciókkal párhuzamosan a lengyel szabadcsapatok is megkezdték tevékenységüket. Hat-nyolc főből álló járőrökben 53 embert küldtek át a határon. Az északi határvidék nyugtalanításán kívül az egyik csoport Podplazinánál – Alsóvercektől délkeletre – egy hidat is felrobbantott.⁹⁴

Amikor újra felélénkültek a harcok és a magyar-csehszlovák tárgyalások is végképp zsákutcába jutottak, Ribbentrop német külügyminiszter Rómába utazott, hogy a tengelyhatalmak érdekeinek megfelelően Olaszországgal egyetértésben megoldják a problémát, és az ügyben keletkezett német-olasz ellentétet is elismerik.⁹⁵ Mussolini és Ciano négy napig tárgyalt Ribbentroppal, végül sikerült megegyezniük Magyarország új, északi határaiban. Ribbentrop több engedményt tett az olaszoknak a magyar határok ügyében, de ennek az volt az ára, hogy az olasz kormánynak le kellett mondania az általa annyira pártolt közös magyar-lengyel határ megvalósításáról.

A német-olasz megállapodás után a döntőbírói ítéletért forduló csehszlovák és magyar kormány kérését már nem utasították el.⁹⁶ Anglia és Franciaország lemondott a vita eldöntéséről a tengelyhatalmak javára⁹⁷, ezzel is kimutatva, hogy közép-európát a tengelyhatalmak érdekszférájának tekintik. A döntőbírói ítéletre 1938 november 2-án került sor Bécsben, melynek értelmében Magyarország 12400 km²-nyi területet és közel 1 millió lakost kapott vissza csehszlovákiától.⁹⁸

IV. (A szabadcsapatok szerepe az első bécsi döntés után)

A bécsi döntés azonban nem elégítette ki a magyar követeléseket, a kormány továbbra is ragaszkodott a közös magyar-lengyel határ megvalósításához. A sajtó folytatta a propagandahadjáratot, de a szabadcsapatoknak novembere 2-tól minden akciót megtiltottak, nehogy megzavarják a bécsi döntés végrehajtását.⁹⁹ A honvéd lövészszázaljakat kivonták Vásárosnamény körzetéből, hogy részt vegyenek az ünnepélyes felvidéki bevonulásban.¹⁰⁰ A hadvezetőség sok helyen törekedett arra, hogy a csehszlovák hadsereg által kiürített helységekbe először a lövészszázaljak vonuljanak be, akiket mint „felszabadított” ünnepeltek. A felvidéki területek visszacsatolása után a lövészszázaljakat leszerelték vagy beolvasztották a honvédség állományába.¹⁰¹

A november 8-i minisztertanácsban a kormány elhatározta, hogy a közös magyar-lengyel határt akár katonai erővel is megvalósítja. A katonai vezetéssel konzultálva lehetségesnek tartották, hogy a szeptember közepétől fegyverben álló honvédséggel megváltoztassák a bécsi döntés után kialakult helyzetet, vagyis a kormány kész volt arra, hogy Kárpátját a németek akarata ellenére is megszállja.

Az új helyzetben ismét fontos szerepet szántak a szabadcsapatoknak. A kormány terve az volt, hogy a szabadcsapatok betörnek Kárpátjára, a kialakuló zűrzavaros helyzetben a kárpátjai autonóm kormány magyarbarát vezetői segélykéréssel fordulnak majd Magyarországhoz, hogy a közrend helyreállítására a honvédség vonuljon be a területre. November elején Kozma Miklós tervei alapján átszervezték a szabadcsapatokat.¹⁰² A létszámot 300 főre csökkentették és hogy elkerüljék a salánkihoz hasonló tömeges fegyverletételt, Stephan Valér kiadta „méregrendeletét”, melynek értelmében csak az maradhatott a szabadcsapat tagja, aki vállalta, hogy fogságba esés esetén megmérgezi magát.¹⁰³ Az átalakított egységekkel Kozma a demarkációs vonal elérése után, azonnal tovább akart támadni és bizonygatta, hogy négy nap alatt eléri csapataival a lengyel határt.¹⁰⁴ Kalandor elképzelések hivatásos katonai körökben is felmerültek. Egyes tisztek azt tervezték, hogy a honvédség VI. hadteste – mely a csehszlovák kormánnyal közösen megállapított ütemterv szerint, az első bécsi döntéssel Magyarországnak juttatott kárpátjai sávot vette birtokba – „fellázad” és előre tör egészen a lengyel határig.¹⁰⁵ A kormány ezt az elképzelést határozottan elvetette, Kozmát pedig november 8-án a kormányzó fogadta és megfontoltságra és nyugalomra intette.¹⁰⁶

A demarkációs vonalra a szabadcsapatok november 10-én vonultak fel a Tisza és ungyár menti széles arcvonalon. A csehszlovák felderítés megtévesztése végett az egység ekkor vette fel a „Honvéd Időjelző Szolgálat” nevet.¹⁰⁷ Az első napokban a helyi viszonyokat és a még bizonytalan határvonalat derítették fel, bejárták az összes utat, hidat, hogy a határ átlépésére legalkalmasabb pontokat megtalálják.

Miközben a szabadcsapatok és a honvédség minden előkészületet megtett Kárpátalja megszállására, a kormány diplomáciailag próbálta előkészíteni az akciót. Az előzetes pühatolozások után, a kormány úgy ítélte meg a helyzetet, hogy számíthat a nyugati hatalmak és a Szovjetunió hallgatólagos beleegyezésére, akik inkább eltűrnék a kárpátaljai területek Magyarországhoz csatolását, mintsem, hogy erre a területre esetleg Németország tegye rá a kezét.¹⁰⁸ Bizonytalan volt azonban, hogy milyen magatartást fog tanúsítani Jugoszlávia és Románia. A román kormány ellenezte Magyarország aspirációit Kárpátaljára és megpróbált életet lehelni a halódó kisantantba. Jugoszlávia azonban – olasz és német biztatásra – hajlandó volt kiegyezni Magyarországgal és ezért szembehelyezkedett minden olyan román javaslattal, amely a magyar érdekeket sérthette volna. A magára maradt Románia semlegesítésére a magyar kormány még területi engedményekre is hajlandó lett volna Kárpátalján – Körösmező térségében – Románia javára.¹⁰⁹ A kormány az egész akció lebonyolításában számított Lengyelország aktív támogatására. A lengyelek valóban készek voltak minden politikai támogatást megadni, de elutasítottak minden olyan kérést, ami arra vonatkozott, hogy lengyel reguláris csapatok avatkozzanak be a harcokba Magyarország oldalán. Beck lengyel külügyminiszter csak arról biztosította a varsói magyar követet, hogy a lengyel szabadcsapatok ismét akcióba lépnek és Romániát, ha szükségessé válik, katonailag is vissza fogják tartani Magyarország megtámadásától.¹¹⁰ A hagyományos jó olasz-magyar kapcsolatok miatt, s mivel Imrédy olasz támogatásra is számított, az olasz kormányt előre fel akarták készíteni a várható eseményekre,¹¹¹ ezért Kánya utasította a római követet, hogy: „holnap Cianóval való beszélgetése során említse meg, hogy nincs egészen kizárva, hogy már a közeli jövőben a rutén nép érdekeinek képviselésére jogosult egyén arra fog bennünket kérni, hogy rendfenntartás céljából magyar csapatok vonuljanak be a még fennmaradó Ruszinszkóba is”.¹¹² Cianó nem lelkesedett ezért a megoldásért, mivel információi szerint a németek Kárpátaljára úgy tekintettek, mint a saját „nemzeti területükre”. Így Olaszország nem támogathatja Magyarországot, sőt német kívánságra még tiltakozni is kénytelenek lesznek, mivel Magyarország erőszakos fellépésével ellentétbe helyezkedne a bécsi döntőbírósi határozattal.¹¹³ A magyar lépés egyébként is kényelmetlen helyzetbe hozná Mussolinit, mivel tudvalévő, hogy a magyar-lengyel közös határ híve és így Berlinben azzal gyanúsíthatják meg, hogy titokban egyetért Magyarországgal és helyesli az akcióját.¹¹⁴ Az olasz ellenvetések természetesen csak arra az esetre vonatkoztak, ha Németország nem adja beleegyezését a tervekhez.

Imrédy is tudta, hogyha sikerül a németek legalább hallgatólagos beleegyezését megnyernie az akcióhoz, akkor biztos lehet a sikerben. Ezért Imrédy már november elején hozzájárult ahhoz, hogy Darányi Kálmán exminiszterelnök levelet írjon Hitlernek, melyben Magyarország hűségét bizonygatta a tengelyhatalmakhoz, cáfolta a lengyel-magyar határ németellenességére vonatkozó híreszteléseket. Kilátásba helyezte Magyarország csatlakozását az antikomintern paktumhoz, kilépését a Népszövetségből, a magyar-német gazdasági kapcsolatok szorosabbra fűzését.¹¹⁵ Hitler örömmel vette a magyar felkínálkozást, de ragaszkodott a bécsi döntésben megvont határvonalak sérthetetlenségéhez. November 15-én Horthy Miklós kormányzó is kifejtette kormánya álláspontját a budapesti német követ előtt,¹¹⁶ de mivel erre sem reagáltak német hivatalos körökben, november 17-én Kánya utasította a berlini magyar követet, hogy a német

külgügyminisztériumban indokolja meg Kárpátalja magyar megszállásának szükségyszerűségét.¹¹⁷ Végül a német külgügyminisztérium 18-án tájékoztatta a berlini magyar követet Németország álláspontjáról, melynek lényege az volt, hogy kockázatosnak tartják a magyar terveket, mert a csehszlovák hadsereg még mindig elég erős és az adott helyzetben a német hadsereg nem siethet Magyarország megsegítésére.¹¹⁸

A német külgügyminisztérium állásfoglalását a november 18-án összeülő minisztertanácson úgy értelmezték, hogy a németek nem ellenzik az akciót, csak óvják a magyar kormányt a kockázatos vállalkozástól, ezért úgy döntöttek, hogy 20-án megindítják a támadást Kárpátalja ellen. A római magyar katonai attasé azonnal tájékoztatta Mussolinit a németek üzenetéről, a kárpátaljai helyzetről, a honvédség támadási tervéről és Olaszország támogatását kérte. Mussolini figyelmesen végighallgatta, de még mindig bizalmatlan volt Németország magatartását illetően, ezért a katonai attasé kérte a hír megerősítését Budapestről.¹¹⁹ Közben Budapesten 19-én a késő esti órákban összeült Imrédy, Kánya, Bartha Károly honvédelmi miniszter, Werth Henrik vezérkari főnök és Andorka Rudolf a VKF.2. osztályának vezetője részvételével a fegyveres akciót irányító csoport,¹²⁰ és már csak Mussolini támogatására vártak. A katonai attasé kérésére Andorka megismételte a november 18-i hírt, sőt közölte, hogy Ermansdorff német követ átadott egy jegyzéket, amely megerősítette a német aggályokat, de nem ellenezte kifejezetten az akciót.¹²¹ Az üzenet vétele után Mussolini megígérte, hogy 100 repülőgépet november 20-án hajnalban útnak indít Budapest és az iparvidékek védelmére, továbbá készenlétbe helyez 53 vagon hadianyagot.¹²² Nem valószínű, hogy Mussolini teljes egészében elhitte a magyar katonai attasé közléseit, – Andorka is élt a gyanuperral, hogy az attasé „szépsítette” az ő híreit,¹²³ – de hagyta magát félrevezetni, hogy a magyar kormány kész helyzet elé állíthassa a németeket.

Miközben folyt az akció diplomáciai előkészítése, november 14-től az „időjelző szolgálat” is megkezdte aktív tevékenységét. Elsősorban a hírközlést és a közlekedést igyekeztek megakadályozni, de fontos feladatuk volt az ún. „élelmiszer propaganda”. Ennek keretében kis létszámú járőrök mélyen behatoltak Kárpátalja területére és az éhező ruszin lakosság között nemzeti színű szalaggal átkötött élelmiszer csomagokat osztottak szét. A közlekedési vonalak elleni legsikeresebb vállalkozást november 14-én hajtották végre, amikor egy háromfős robbantó csoport Korláthelmechnél átkelt a határon és Marinától délre felrobbantotta a közúti hidat.¹²⁴ 15-én több járőr indult útnak, hogy felderítse a honvédség támadási irányibaiban eső területeket és használhatatlanná tegyék a telefon és távíró vonalakat. A magyar szabadcsapatokkal párhuzamosan a lengyel egységek is felújították tevékenységüket. Északról Ökörmező, Szinevér, Nagyberezna, Verecke térségéig jutottak előre. A Turja völgyében pedig sorozatos harcokra került sor.¹²⁵ A varsói magyar követ a lengyel vezérkar tudtán kívül is szervezett szabadcsapatokat, melyek Ungvár irányában tevékenykedtek.¹²⁶

A szabadcsapatok közül az „Előd” zászlóalj november 18-án kapta meg a parancsot, hogy ungvári, munkácsváraljai és salánki csoportjait az ezen irányokon át támadó honvéderőknek rendelve alá, az összes egyéb erőt pedig vonja össze a Tisza két partján Fekete-Ardó, Tiszaujlak területére és innem első lépcsőként november 20-án támadjon Nagyszőlős irányában. A helyszínen tevékenykedő egységek már napokkal korábban felderítették a területet. A határ túloldalán, az átcsempészett fegyverekkel felszerelt helyi lakosokat a csehszlovák útegek mögött helyezték el, hogy gyorsan felszámolják a tüzéség tevékenységét. Más csoportoknak irányjelző erdőtüzeket kellett gyújtania a honvédség tájékozódásának megkönnyítésére.¹²⁷

A honvéd csapatok közül a vezérkar a debreceni VI. hadtestet – megerősítve az éppen alakulófélben lévő gépesített egységekkel – jelölte ki a támadás végrehajtására. A

honvédség más csapatai védelembe helyezkedtek a demarkációs vonal mentén. A támadás sikerében a vezérkar feltétlenül bízott. A VKF. hírszerző osztálya a csehszlovák hadsereg küzdőképességét, erkölcsi erejét nem sokra értékelte, a németek, magyarok leszerelésével a kötelékek erősen meggyengültek. A kárpátaljai csehszlovák egységek utánpótlása is nagy nehézségeket okozott, mivel a fő vasúti csomópontok és vonalak mind magyar területre kerültek. A csapatokat csak közúton lehetett ellátni, illetve Romániából kaphattak utánpótlást. A magyar vezérkar az egyre inkább felbomló csehszlovák közállapotok láttán nem tartott ellentámadástól és a hadművelet befejezésére három-tíz napot szántak.¹²⁸ A honvédség azonban a folyamatban lévő átszervezések ellenére sem volt olyan állapotban, hogy a kitűzött feladatokat maradéktalanul végre tudta volna hajtani. A VI. hadtest parancsnoka, Siegler Géza jelentette a vezérkarnak, hogy 20-án hajnalban képtelen a támadást megindítani.¹²⁹ Csapatai 18-án kezdték meg a felvonulást a határra, de gyalogmenetben. A kimerült katonáknak legalább 24 óra pihenőre volt szükségük, ezért előbb 21-ére, majd 22-ére halasztották a támadás megindítását.

A honvédség késedelmének az lett a következménye, hogy a minden részletében kidolgozott és a meglepetésre alapozott terv felborult. A bajt még tetőzte, hogy – az előzetes terveknek megfelelően – november 20-án a Felvidéki Magyar Hírlap címlapján hírül adta: A Ruszin Nemzeti Tanács behívta a magyar csapatokat. A németek közben Olaszországtól is tudomást szereztek a készülődésről. Az óvatos Cianó 21-én, miután vidéki útjáról visszatért Rómába, – abban a tudatban, hogy a magyar akció már egy napja folyik – telefonon felhívta Ribbentropot és közölte vele a magyar katonai attasé november 19-i közléseit.¹³⁰ Ekkor a németek – az olasz kormánnyal karöltve – november 21-én éles hangú jegyzékben ítélték el a magyar kormány lépéseit.¹³¹ Kánya a német jegyzék kézhezvétele előtt, az olasz kormánytól már tudomást szerzett annak tartalmáról, ezért 21-én még egy kísérletet tett a német jóváhagyás megszerzésére.¹³² Ribbentrop azonban továbbra is fenntartotta álláspontját és a legnyomatékosabban hangsúlyozta, hogy a magyar kormány hagyjon fel Kárpátalja visszacsatolására tett kísérleteivel.¹³³

Az akció leállítását majdnem lázadáshoz vezetett a szabadcsapatoknál. A tisztikar a parancs ellenére végre akarta hajtani a támadást, s a legénység is nagyon elégedetlen volt. Homlok vezérkari ezredesnek kellett a helyszínre mennie, hogy rendet teremtsen a lázongó emberek között.¹³⁴ A szabadcsapatokat november 22-én eredeti állomáshelyeikre rendelték vissza és megkezdték leszerelésüket. Kozma Miklós feladata is véget ért mint politikai szervező. A kormány nem foglalkozott többet közvetlenül a szabadcsapatok alkalmazásával. Folytak még kormány szintű tárgyalások a csehszlovák kormánnyal a fogságba esett emberek ügyében, aminek eredményeként december 31-én Stephan százados Gányon átvehette a csehszlovák hatóságoktól a hadifoglyokat.¹³⁵ Ezután 1939 január 31-ig minden személyi és anyagi ügyet lezártak.

Jegyzetek

1. Diplomáciai Iratok Magyarország külpolitikájához 1936-1945.I. kötet /Bp.1962/ 342.irat 555.o. /DIMK/
2. Országos Levéltár /OL/ Országgyűlési Bizottság XIX. kötet 341-342.o.
3. DIMK I. kötet 354.irat 573-577.o.
4. DIMK I. kötet 357.irat 577.o.
5. DIMK I.kötet 448.irat 699.o.
6. DIMK I.kötet 440.irat 676.o.
7. Kozma Miklós (1884 szept.5-1941 dec.8) 1919-ben Szegeden a nemzeti hadsereg propaganda- és védelmi osztályának vezetője, majd Horthy kabinetirodájának katonapolitikai referense. 1922 októberétől az MTI, 1925-től a Magyar Telefonhíradó és Rádió RT elnök igazgatója. 1934-től felsőházi tag. 1935. márc.4.-től 1937. febr.3-ig belügyminiszter. 1940-41-ben Kárpátalja kormányzó biztosa. (Magyar Életrajzi Lexikon)
8. Kozma Miklós naplója (Kozma) OL.K 429.28. csomó 1. dosszié.
9. Csima János: Adalékok a horthysta vezérkarnak az ellenforradalmi rendszer háborús politikájában betöltött szerepéről. Hadtörténeti Közlemények (HK) 1968/3
10. Kovács Endre: Magyar-lengyel kapcsolatok a két világháború között. (Bp. 1971) 330.o. (Kovács)
11. Okmányok és adatok a második világháború előzményeiről. (Bp.1949) 15. irat 141.o.
12. A kisantant államok elismerik Magyarország fegyverkezési egyenjogúságát – ígérik, hogy javítanak a területükön élő magyar kisebbségek helyzetén.
13. DIMK II.kötet (Bp.1965) 305. irat 560.o.
14. Csima HK 1968/3
15. Karsai Elek: Országgyűlés-országvesztés. (Bp. 196) 76.o.
16. Erdős Zoltán: Felvidék 1938. Hadtörténeti Levéltár (HL) 214. doboz 2267/a 5.o. (Erdős)
17. Stefán Valér visszaemlékezései. Hadtörténeti Intézet – Györkey Jenő birtokában.
18. Uo.
19. Tormássy Sz. Sándor: Az 1938. évi felvidéki bevonulással kapcsolatos emlékezéseim. HL. 255. doboz 2668/11 (Tormássy)
20. Uo.
21. Mester Kálmán: A felvidéki szabadságharc története. (Bp.1941) 13.o. (Mester)
22. Tormássy
23. Uo.
24. DIMK II. kötet 368. irat 628.o.
25. DIMK II. kötet 377. irat 635.o.
26. DIMK II. kötet 347. irat 606.o.
27. C.A. Macartney: October fifteenth. A History of Modern Hungary. 1927-1945 (Edinburgh. 1961) 261-262.o.
28. Az Est 1938. szeptember 22. 6.o., szeptember 23. 7.o.
29. Erdős 6.o.
30. Uo. 7.o.
31. Kozma 8.o.
32. Pesti Napló 1938. szeptember 25.
33. Erdős 7.o.
34. Tormássy
35. HL. VKF. 1938 Eln/3280
36. Kozma 40.o.
37. Uo.
38. Uo. 44.o.
39. Uo. 49.o.
40. Uo. 33.o.
41. Harcászati Szabályzat 1938. Hadtörténeti Intézet könyvtára.
42. Kozma 50.o.
43. Erdős 7.o.
44. Uo. 23.o.
45. Uo. 24.o.
46. Mester 24.o.
47. HL. 1938 VKF. 2. osztály szn.
48. HL.I. 89.1939 VKF.5.osztály eln/80710-81419 243-269.o.

49. Uo.
50. DIMK II. kötet 475. irat 729.o.
51. Kozma 57.o.
52. HL. 1938 I. hadtest bírósága XII.7 63/1
53. Kozma 63.o.
54. Uo.
55. DIMK II. kötet 504. irat 777.o.
56. DIMK II. kötet 484. irat 736.o.
57. Kozma 65.o.
58. DIMK II. kötet 495. irat 773.o.
59. HL.I.89.1939 VKF.5.osztály eln/80710-81419 227. doboz
60. Uo.
61. Uo. 227.o.
62. Uo. 231.o.
63. Uo.
64. Kozma 70.o.
65. HL. Stefán
66. HL.I. 89.1939 VKF.5.osztály eln/80710-81419 227. doboz Theorodovich István vizsgálati jelentése.
67. o.
68. Uo. 202.o.
69. Uo. 203.o.
70. HL. HM. Eln.B.o. Bev. 50153
71. DIMK II. kötet 512. irat 782.o.
72. DIMK II. kötet 525. irat 792-794.o.
73. OL. K 27 Minisztertanácsi jegyzőkönyvek 196. doboz 1938. október 13.
74. DIMK II. kötet 529., 530. irat 796-797.o.
75. Tilkovszky Loránt: revízió és nemzetiségi politika Magyarországon (1938-41). (Bp.1967) 148.o. (Tilkovszky)
76. Uo. 150.o.
77. Ránki György: Újabb dokumentumok... Századok 1959. 141-142.o.
78. Uo.
79. DIMK II. kötet 529., 531. irat 797-798.o.
80. Kozma 95.o.
81. DIMK II. kötet 538. irat 804.o.
82. DIMK II. kötet 545. irat 811.o.
83. Uo.
84. Kozma 96.o.
85. Pesti Napló 1938. október 12.
86. AZ Est 1938. október 15.
87. Kozma 100.o.
88. DIMK II. kötet 499. irat 775.o.
89. HL. HM. Eln.B.o. Bev. 49302, 49961, 50142, 50748.
90. DIMK II. kötet 556. irat 823.o.
91. Kozma 104.o.
92. HL.I.89.1939 VKF.5.osztály Eln/80710-81419 227.doboz 204.o.
93. Uo. 205.o.
94. DIMK II. kötet 601. irat 868.o.
95. DIMK II. kötet 589. irat 857.o.
96. DIMK II. kötet 607. irat 872.o.
97. DIMK II. kötet 597. irat 864.o.
98. Halmosy Dénes: Nemzetközi szerződések 1918-1945./Bp. 1983/ 448.o.
99. L.I.89.1939 VKF.5.osztály Eln/80710-81419 227.doboz 205.o.
100. Erdős 36.o.
101. Uo.
102. Kozma 113.o.
103. HL.I.89.1939 VKF.5.osztály Eln/80710-81419 227. doboz205.o.
104. Kozma 113.o.

105. HL. László Dezső vallomása 5.o. A/II./2
106. Kozma 113.o.
107. HL.I.89.1939 VKF.5.osztály Eln/80710-81419 227.doboz 206.o.
108. Magyarország és a második világháború. (Bp. 1966) (MMVH) 30. irat 121.o. Tilkovszky 150.o.
109. DIMK II. kötet 517. irat 748.o., 543. irat 810.o.
110. DIMK III. kötet 14. irat 99.o.
111. DIMK III. kötet 18. irat 108.o.
112. DIMK III. kötet 17. irat 104.o.
113. DIMK III. kötet 21. irat 107.o.
114. DIMK III. kötet 22. irat 108.o.
115. MMVH. 64. irat 176.o.
116. A Wilhelmstrasse és Magyarország. (Bp.1968) (W,M) 160. irat 325.o.
117. DIMK III. kötet 38. irat 126.o.
118. DIMK III. kötet 48. irat 135.o.
119. DIMK III. kötet 103. irat 193.o.
120. Andorka Rudolf: A madridi követségtől a mauthauseni koncentrációs táborig. (Bp. 197) 63.o. (Andorka)
121. DIMK III. kötet 50. irat 137.o.
122. DIMK III. kötet 103/a irat 193.o.
123. Andorka 64.o.
124. HL.I.89.1939 VKF.5.osztály Eln/807210-81419 227. doboz 206.o.
125. DIMK III. kötet 29. irat 119.o.
126. DIMK III. kötet 53. irat 139.o.
127. HL.I.89.1939 VKF.5.osztály Eln/80710-81419 227. doboz 207.o.
128. Andorka 64.o.
129. Uo. 65.o.
130. DIMK III. kötet 90. irat 170.o.
131. W,M 164. irat 334.o.
132. DIMK III. kötet 57. irat 142.o.
133. DIMK III. kötet 64. irat 148.o.
134. HL.I.89.139 VKF.5.osztály Eln/80710-81419 227. doboz 208.o.
135. Uo.

KÁSA CSABA :
„REAKCIÓS AZ, AKI ANTÍKOMMUNISTA”
(Mindszenty József politikai tevékenysége 1945-1946)*

A felszabadulástól Mindszenty József hercegprímássá történő kinevezéséig

1945. március 29-én váratlanul elhunyt Serédi hercegprímás, aki korábban megfontoltságával, nagy kompromisszumkészségével, tudásával biztosan vezette a magyar katolicizmust. Így az elkövetkezendő időszakban vezetés nélkül maradt az egyház, ami felszínre engedett véleménykülönbségeket a klérus tagjai között. Ez legnyíltabban a felszabadulást követő események értékelésében jelentkezett.

A legtöbb prominens személyiség konstruktív tevékenységgel próbálta az új kort kezdeni. P. Nagy Töhötöm a fronton való átszökés kockázatát is vállalta – s attól függetlenül, hogy ezzel a KALOT reorganizálásának mihamarabbi megkezdését is szeretete volna elérni – P. Kerkaival együtt nagy szolgálatot tett azzal, hogy mint papok járták az országot, segítve a Vörös Hadseregről a Horthy-rendszer propagandagépezete által elterjesztett negatív kép elosztatásában.¹ Hasonlóképpen segített ebben Czapik érsek azzal, hogy Konyev marsallal egy kerti séta alatt történt beszélgetését megengedte filmre venni, s a felszabadított országrészen ezt vetítették a lakosságnak annak bizonyítékaként, hogy a szovjet hadsereg nem bántalmazza a papokat.² Serédi hercegprímás – közvetlenül halála előtt – és Shvoy püspök székhelyeiken fogadták a szovjet katonai vezetőket, s ezzel – mivel városaik felszabadulása csak átmeneti volt – a visszatért nyilasok és német megszállók haragját is vállalták.³ Hamvas püspök Andrásnapi beszédében „kifejezte azon kívánságát, hogy az ünnepség legyen előhírnöke az elkövetkezendő boldog békeidőknek.”⁴ Engedélyezte Balogh Istvánnak a közéleti szereplést, és amikor egy küldöttség kérte föl ennek felfüggesztésére, elzárkózott a kérés teljesítése elől.⁵ Egyébként Balogh István, szeged-alsóközponti plébános és Bánáss László, debreceni prépost-plébános, a nagyváradai egyházmegye magyarországi része kormányzójának szerepe, tevékenysége, melyet a fejlődés kibontakozásáért végeztek, közismert.⁶

Április-május folyamán a templomokban hálaadó szentmiséket tartottak. Virág Ferenc pécsi püspök „Te Deum”-ot rendelt el, s körlevelében írta: „Testvéri szeretettel egybekapcsolva fogjunk hozzá a romok eltakarításához és a magyar jövő felépítéséhez.”⁷

E néhány példa – a felsorolás korántsem teljes – mutatja azt, hogy 1945 elején a katolikus egyház részéről jobbára várakozó, de bizakodó, a békés együttműködés lehetőségét nem elutasító, sőt azért néhány apró lépést is megtevő magatartás dominált. Ez nem jelentette azonban azt, hogy a realitásokat figyelembe véve a napi politikában érvényesítették kompromisszumkészségüket, magánvéleményükben nem helyezkedtek a kommunistákkal szemben alapvetően elutasító álláspontra. Így Grósz érsek naplójában – „a kormány csak névleg birtokosa a hatalomnak. A tényleges hatalom az orosz fegyverekre támaszkodó kommunista párt kezében van, amelynek vezetője négy Moszkvából hazajött zsidó.” – nem éppen hízelgő értékelést adott.⁸

Ez alól a vélemény alól talán csak Mindszenty József – a felszabaduláskor veszprémi püspök – a kivétel, akinek merev kommunista és szovjetellenességéből indult

---

* A tanulmányt rövidítve közli a szerkesztőség.

ki cselekedeteinek nagy része. Erről érdemes őt magát idézni. Az évek folyamán céltudatosan készült a kommunizmus elleni harcra. Amihez hozzáfért, azt elolvasta, de nem csak elemzéseket, hanem kommunista szerzők műveit is. Tisztában akart lenni azzal, hogy mire számíthat. A céltudatos munka során kialakított konklúziója szerint „a marxizmus olyan világnézeti, ideológiai irányzat, mely eszmeileg, céltudatosan is ateista, gyakorlati módszereiben vallás és egyházzromboló, uralmának világra való kiterjesztését könyörtelenséggel hajtja végre s a szolid képmutatástól kezdve a leggonoszabb terroreszközöket is hajlandó igénybe venni.”⁹ Ez a legfőbb oka annak, hogy nem hajlandó semmiféle kompromisszumot kötni.

Ezt az álláspontját csak megerősítette a felszabadulás néhány körülménye. A szovjet hadseregnek ekkor tanúsított magatartása szerinte mindenben őt igazolta. Bármely, hadműveleti kényszerből végrehajtott cselekményt, a háborúval velejáró eseményt, katonai szükségyszerűségből vagy az utánpótlás biztosítására előírt beszolgáltatásokat, közmunkavégzéseket, az előfordult atrocitásokat szerinte a felszabadító hadsereg kommunista voltának következményeként kellett értelmezni. Mindez – mintegy előlegezett önigazolásként – szinte determinálta további cselekedeteit. Rosszul értelmezett megingathatatlansága minden ésszerű kompromisszum- és politizálási készséget kizárt.¹⁰ Ez azonkívül, hogy legalábbis megkérdőjelezte bonyolultabb politikai feladatok megoldására való alkalmasságát, megkönnyítette nyilatkozatainak értelmezését, amelyek pont a fent említettek miatt őszintének mondhatók, nem bonyolították taktikai megfontolásokból tett, de egyébként elveivel nem egyező részletek.

Mindezek után érthető, hogy a katolikus egyház által sérelmesnek ítélt állapotokra ő reagált a legérzékenyebben, s ezekre megpróbálta felhívni a figyelmet. Grösz érsekkel együtt budapesti útjuk alkalmával több panaszt és tiltakozást adtak át a kormány tagjainak. Így a katolikus napilap engedélyezése ügyében juttatták el Dálnoki Miklós Béla miniszterelnöknek és Balogh Istvánnak – akihez a lapengedélyezések tartoztak – kérelmüket.¹¹

Ugyanekkor egy beadványt juttattak el a miniszterelnökhöz és a belügyminiszterhez, melyben a „Németországba deportáltakra, az utódállamok által megszállt területek magyarságának helyzetére és az orosz katonai fogolytáborokban uralkodó állapotokra” hívták föl az illetékesek figyelmét. A kultuszminisztert arra figyelmeztették, hogy a minisztérium tisztviselőkarának kicserélésekor eltolódások történtek a katolicizmus rovására.¹²

A miniszterelnöknél tiltakoztak a letartóztatott papokkal való bánásmód ellen, és „kérték őt és a belügyminisztert, hogy vessenek véget a papságellenes uszításnak, a papokat az internálási rendeletnek és a múltbeli gyakorlatnak megfelelően helyezték el kolostorokban, és tegyék lehetővé számukra a misézést.”¹³

Az említett epizódok érdekesek. Egyrészt azért, mert rámutatnak arra, hogy Mindszenty, bár az egyik legkésőbbben kinevezett tagja volt a püspöki karnak, mégis országos ügyekben járt el, azonnal reagált mindenre, amit sérelmesnek ítélt meg az egyház.

Másrészt az, hogy a magyar katolikus egyház már ekkor is érzékenyen válaszolt minden őt érintő intézkedésre, tiltakozott a különböző fórumokon. S mivel a fent említett esetben veszprémi püspök mellett Grösz érsek, a püspöki kar akkori elnöke járt el, és Shvoy püspökkel is egyeztettek mondanivalójukat, – azt bizonyítja, hogy a katolikus egyház igen erős politikai tevékenységét ebben az időszakban nem Mindszenty, mint hercegprímás vezette be, hanem az már korábban is megvolt.

Érdemes megvizsgálni a magyar egyház reagálásának okát. Azzal, hogy radikális változások vannak folyamatban, tisztában voltak a főpapok. Viszont sérelmezték ezek végrehajtását. Ugyanis formálisan érvényben voltak még a főpapoknak a törvényhozó hatalomban való részvételét deklaráló törvények. Így az 1926-ban létrehozott felsőházban helyet kapott főpapok a törvényalkotás menetébe beleszólhattak.¹⁴ A cenzúrajog alapján a hercegprímás vétőt emelhetett az egyházat sértő törvények ellen. A végrehajtó hatalomban a VKM I. különleges helyzete, a titkos tanácsosi címekkel járó jogok biztosították, hogy ne születhessenek az egyház érdekeit sértő intézkedések. Hasonló célt szolgált az esztergomi érseknek az Esztergom vármegye örökös főpánja címe is. Mindezek a jogok a gyakorlatban nem érvényesülhettek, a demokratikus állami berendezkedés létrejöttével egyszerűen értelmetlenné vált figyelembe vételük. Ez a koalíció baloldalának törekvéseivel ez pontosan egybeesett. Viszont az, hogy de jure érvényben voltak ezek a jogszabályok,¹⁵ az egyház – amely mindig is nagy jelentőséget tulajdonított a törvényességnek, és a törvények betartását hirdette – a figyelmen kívül hagyásukat sérelemként értelmezte.

A felszabadulást követően tehát alapvetően várakozó, de nem ellenséges magatartást tanúsító egyház a demokratikus kormányzat néhány, a kommunista párt kezdeményezésére hozott intézkedését, és azoknak végrehajtás módját alapvető érdekeit sértőnek ítélte. Így még mindig várakozóan, de már több fenntartással tekintett a jövőbe. Alapvetően azonban még mindig nem ellenséggént kezelte a demokratikus államot, így a főpásztorok a jövőre nézve úgy döntöttek, hogy „a francia szeparáció utáni szellem kialakulásának tanulságai mellett az amerikai és a holland minta alapján valami modus vivendit próbáljon az A.C. kidolgozni.”¹⁶

Ez már a püspöki karnak a felszabadulás utáni első konferenciáján hangzott el. A jegyzőkönyv és a kiadott körlevél fontos dokumentuma a főpapok által kialakított álláspontnak. Ezek közül a jegyzőkönyv egy belső tanácskozáson elhangzottakat tartalmazza, így a benne foglaltakat is így kell értelmezni. Nem véletlen tehát, hogy bírálatai élesebbek. Viszont némi támpontot ad a vélemények kialakulásának folyamatáról. Ezzel szemben a körlevél a hívők, így a nagy nyilvánosság számára készült, a benne foglaltak olyan szempontból mérvadóak, hogy a hívek főleg papjaikra hallgattak, így a körlevélben közölt információk, értékelések nagyban befolyásolták azok hangulatát. Ennek figyelembevételével kell értékelni a körlevél kijelentéseit.

„Most sem szününk meg esedezni, hogy az esztelen gyűlölködés, annak sötét és véres nyomai eltűnjenek, és helyébe az Istennek tetsző béke, rend és munka adja vissza szeretett hazánknak a nyugodt fejlődés lehetőségét.”¹⁷ Az ország új vezetését elismeri és arra felhívja a híveket is. „Bár a kormány, miként nevében is mondja ideiglenes, mégis egyedüli képviselője kifelé a nemzetnek, befelé a rendnek, ezért joggal követeli magának a kellő tiszteletet és engedelmességet mindenben, ami Isten parancsaival nem ellenkezik.”¹⁸ A szovjet csapatok tevékenységét is meglepően objektíven értékeli. „Nem bizonyult valónak a hír, amelyet az orosz seregek egyházat irtó szándékáról terjesztettek, sőt, sok figyelmet is tapasztaltunk a parancsnokság részéről az egyházi élettel szemben. Templomaink állnak és akadálytalanul folynak az istentiszteletek.”¹⁹

A felszabadulás értékelése a konferencián is hasonlóan pozitív megítélésben hangzott el. Az elnöklő Grósz érsek bevezetőjében kijelentette, hogy „a háború vihara átzúgott fölöttünk egyházi vonatkozásban könnyebben, mint ahogyan vártuk. A vallás gyakorlását, a papok szabad mozgását, az istentiszteletek megtartását a Vörös Hadsereg mindenütt biztosította. Ezt készségesen és köszönettel ismerjük el.”²⁰

Konstruktív hozzáállásra utalt a MADISZ-szal és a szabad szakszervezetekkel kapcsolatos álláspont is. Fölmerült ugyanis, hogy a MADISZ több helyen plébánosokat és káptalanokat kér fel elnökné, és azt szeretné, ha a KALOT-ok is belépnének. A püspöki kar úgy határozott, hogy az elnökséget a papok „elfogadhatják és megtarthatják addig, míg a KALOT-ot nem bántják.”²¹ Ugyanígy engedélyezve lett az egyháziaknak a pedagógusok és a kórházi alkalmazottak szabad szakszervezetébe való belépés is.

De e néhány pozitív momentummal szemben viszonylag sok, az egyház által sérelmesnek ítélt intézkedés került a konferencia elé.

Így Angelo Rotta nuncius kiutasítását értetlenül fogadta mindenki. Hivatalosan a SZEB döntése értelmében kellett távoznia, mivel a nyilas hatalomátvétel után is Budapesten maradt. Azzal a ténnyel, hogy érdemi diplomáciai tevékenységet fejtett ki, elismerte a Szálasi-vezetést.²² Nehezen volt érthető, hogy miért ennyire formális szempontból értékelte a kormányzat a nuncius szerepét, hiszen épp rajta keresztül próbálta befolyásolni a Vatikán a magyar vezetésnek – tudomására hozva a német koncentrációs táborokról szerzett információit – a zsidókérdésben képviselt álláspontját.²³ Később Szálasiékkal megállapodást kötött 2500 római katolikus hitvallású zsidószármazású személy részére pápai menlevél kiállításáról, s ezt a megállapodást megszegve kb. 15000 menlevelet állított ki vezetésével a nunciatura.²⁴ Mindezek ismeretében nem véletlen, hogy Mindszenty a kiutasítással kapcsolatban arra az álláspontra helyezkedett, miszerint azért volt rá szükség, hogy a Vatikán ne szerezhesen pontos értesüléseket a katolicizmus magyarországi helyzetéről.²⁵

A következő, de a főpapok által a legsúlyosabbnak tartott intézkedés a földreformrendelet volt. A sérelmezés oka főleg az volt, hogy a földosztás – elvonatkoztatva annak szükségességétől – az egyház anyagi bázisának elvesztésével járt.²⁶ Ugyanis ezeket a földterületeket „célvagyonként” tekintette, s a jövedelméből finanszírozta tulajdonképpen működését. Így attól függetlenül, hogy a földreform a magyarországi birtokviszonyok igazságosabbá tételét is szolgálta, de vele párhuzamosan – noha ez kimondott céljaként nem szerepelt – rendkívül megnehezítette az egyház történelmi funkcióinak ellátását. Bár a rendelet bizonyos kártalanítást helyezett kilátásba, ezt a hierarchia keveselte. A megtartható földterületet megpróbálták címenként igényelni, s mivel ezt a földigénylő bizottságok nem mindig respektálták, némi iróniával jegyezték meg a konferencián, hogy „különb az egész magyar katolikus egyházat is kielégíthetnék 100 holddal.”²⁷ Ennek értelmében a veszprémi püspök is megpróbálta az őt a rendelet értelmében megillető 300 holdat több különböző intézmény számára kiigényelni.²⁸ Az Országos Földbirtokrendező Tanács helyt is adott kérelmének, de mint Balogh Istvánnak írta egy levelében „úgy látszik igaza lesz a rákoskeresztúri nemzeti tanács parasztpárti elnökének, egy pesti nyugalmazott villamos ellenőrnek, aki, mikor felmutattam a nemzetgyűlés politikai bizottságának a rendeletét a maga módján azt mondta: „A nemzetgyűlés politikai bizottsága elkésett. Majd mi azt Pesten elintézzük, hogy itt nem kaphat földet a püspök”²⁹ Hogy végül megkapta-e a földet, arra nézve ellentmondóak a forrásaink.³⁰ Ezen epizód megemlékezésével azonban eltávolodtunk időben is az első püspökkari konferenciától, amelyről kiadott körlevél még azon kívánságot hangsúlyozta, miszerint „adja Isten, hogy az újbirtokosok boldogulása vigasztalja az egyházat veszteségeiért és gondjaiért.”³¹

A nemzeti bizottságok intézményrendszerét a közigazgatás kaotikus állapotáért okolta.

Éles és közvetlen bírálat érte a rendőrséget. Tevékenysége, melyet a kommunista párt irányításával kifejtett,³² kiváltotta a radikális átalakulásokat elutasító egyház

rosszszalását. A főpapok álláspontját tükröző Grösz érsek véleménye szerint „a demokrácia és szabadságjogok megcsúfolásával valóságos terroruralmat fejt ki: tetszése szerint tartóztatja le az embereket és sokszor a német koncentrációs táborokra emlékeztető brutalitással bántalmazza őket.”³³

De a politikai rendőrség nemcsak mint hatalmi szerv váltott ki bírálatot, hanem egyes egyházi személyek elleni fellépésével is. A püspökkari konferencián elhangzott kijelentés szerint „a letartóztatott papokkal bűnösségük megállapítása előtt mint gonosztevőkkel bánnak, az újságokban tendenciózus cikkek jelennek meg, nem engedik misézni őket stb. A cél itt is világos, tönkretenni a papság becsületét.”³⁴

A katolicizmus által sérelmesnek ítélt fejlemények hatására tehát a főpapok álláspontja közelített Mindszentyéhez – bár még mindig politikusabban ítélték meg az országban végbemenő folyamatokat, – ő pedig beigazolódni látta saját előítéleteit.

Ezért érthető, hogy egy, a kormányhoz intézendő „erélyesebb hangú” memorandumot fogalmazott meg, melyet utólag csakis intranzigens álláspontja bizonyítékként ítélnék meg. Ez a vélemény helytálló, de nem teljes. Ugyanis, mint Grösz érsek jelentette a konferenciának „az a vélemény alakult ki, hogy egy keményebb hangú memorandumot kellene a püspöki kar nevében a kormányhoz intézni, amely felölelné részben a már érintett sérelmeket, de egyéb kifogásolni valókat is... A memorandumot a veszprémi püspök elkészítette,... a csanádi püspökkel letárgyalták.”³⁵ Megvitatása során Czapk érsek „a tervezetben felsorakoztatott tények valódiságát elismeri, de a memorandum bizonyos politikai megfontolásokat is igényel.”³⁶ Szükségesnek tartotta a fellépést, de a hangnemet túl keménynek ítélte, s emiatt figyelmeztetett a politikai pártok részéről esetleg bekövetkező támadások lehetőségére. Hamvas püspök szintén politikai megfontolásokból, és a szovjetekre való tekintettel javasolta a hangnem visszafogását, viszont kiemelőnek tartotta, hogy a püspöki kar egy „nemzeti és szociális” földreformtól nem zárkózik el.³⁷ Végül az a határozat született, hogy a memorandum beadása szükséges. Megbízást kapott Shvoy és Hamvas püspök, hogy „a felszólalások szerint szükséges átalakításokat a szerzővel együtt a memorandumon eszközöljék.”³⁸

Fölmerült a konferencián, hogy az üresedésben lévő érseki ill. püspöki székek betöltésének kérdését érintse-e a Rómába küldendő részletes jelentés.³⁹ Grösz érsek a probléma fölvetésekor rövid elemzést adott: Egyrészt az új magyar vezetést erősen foglalkoztatja, hogy lesz-e beleszólása az ügyekbe.⁴⁰ Másrészt az utóbbi időben az egyház által sérelmesnek ítélt események miatt szerinte az Apostoli Szentszék ugysem állna szóba a kormánnyal. Ezért azt javasolta, hogy bár az esztergomi érseki szék betöltése különösen fontos lenne, arra kellene kérni Rómát, hogy várjon, míg a helyzet némileg normalizálódik, „mert valóságos kálváriajárással kezdhethetné az új hercegprímás működését.”⁴¹ Végül a püspöki kar úgy határozott, hogy e kérdést a jelentésben nem kívánja érinteni.

Ezzel majdnem egyidőben az Ideiglenes Nemzeti Kormány is megtárgyalta a kérdést, és úgy döntött, hogy az 1927-es megállapodás – intesa semplice – szerint megillető jogával él, s egyben megállapodott a szóba jöhető jelöltekről is,⁴² s arról, hogy „az általa alkalmasnak vélt személyek nevét a Római Szentszék tudomására hozza.”⁴³ A jelöltek sorrendben Bánáss László debreceni prépost-plébános, Márton Áron erdélyi püspök, és Kelemen Krizosztón pannonhalmi főapát voltak.⁴⁴

Mindezek ellenére XII. Pius államtitkársága 1945. augusztus 16-án kelt levelében értesítette Grösz érseket, hogy Mindszenty József veszprémi püspököt nevezte ki esztergomi érsekké.⁴⁵ Grösz érsek szeptember 8-án bizalmasan közölte a hírt a veszprémi püspökkel, aki 24 óra haladékot kért a válaszára. Visszaemlékezései szerint nem

szívesen vállalta a súlyos terhet, végül is Grösz és Czapik érsek érvelése győzte meg, miszerint az eddigi fél évi primásnélküliség is rendkívüli hátrányokat jelentett a katolicizmus számára, s ha ő nem fogadta volna el, az újabb, alkalmas jelölt megkeresésére, kinevezésére fordított idő további veszteségeket jelentett volna.⁴⁶ Így a kalocsai érsek szeptember 16-án hivatalosan közölte az illetékes állami szervekkel tudomásulvétel ill. elfogadás végett a kinevezés tényét. A kormány a Vatikán ellenségesnek minősíthető, és jogilag is vitatható eljárása ellenére eltekintett a tiltakozástól, mert nem akarta tovább élezni a viszonyt sem az egyházzal, sem a Szentszékkal, ill. mert Mindszenty személye ellen nem volt politikai kifogása.⁴⁷

Érdemes megvizsgálni, hogy milyen körülmények között döntött Róma a kormány listájának figyelmen kívül hagyásáról és Mindszenty személye mellett, azon kívül ezt személy szerint kik támogatták.

A Vatikán ekkor hivatalos formában nem volt érintkezésben Magyarországgal, ugyanis Rotta kiutasításával teljesen megszakadtak az információszerezési lehetőségei, ill. néhány, az akkori viszonyok között az utazást megkockáztató pap személyes véleményére korlátozódott. Az Ideiglenes Nemzeti Kormányt diplomáciai értelemben nem ismerte el,⁴⁸ és így vitatta annak az 1927-es megállapodás alkalmazására való jogosultságát.

Arra a kérdésre, hogy a választás milyen megfontolások után és miért éppen Mindszentyre esett, valószínűleg még hosszú idő múltán sem tudunk pontos információkkal válaszolni, így most is csak néhány meghatározónak látszó momentumra tudunk rámutatni.

Az bizonyosnak tűnik, hogy annak idején Serédi hercegprímás nem támogatta előrejutását, hiszen már veszprémi püspökké történő jelölésével sem értett egyet, sőt „kinevezése pedig veszedelmes lenne” írta Rottához.⁴⁹ Ezt a véleményt a nuncius nem fogadta el – hogy miért, azt nem tudjuk, – de az azonban valószínűnek látszik, hogy éppen ő járt el a kinevezés érdekében. Minden bizonnyal gr. Mikes János, volt veszprémi püspök hívta fel először Rotta figyelmét Mindszentyre.⁵⁰ Cavallier József – aki akkor a Szent Kereszt Egyesület főtitkára és – már korábban is bizalmasa és fő informátora volt, amikor kikísérte az állomásra – Budapestről történő végleges elutazásakor – szintén őt ajánlotta neki.⁵¹ De a gondolat, hogy a veszprémi püspököt javasolja Rotta az esztergomi érseki székbe, már régebből érelődhetett benne, ugyanis már elutazása előtt is úgy nyilatkozott, ha „kényszerülne elhagyni Magyarországot, senki sem volna érdemesebb és hűségesebb, aki képviselhetné Rómát.”⁵² Szintén őt javasolta Nagy Töhötöm is, amikor 1945. augusztus 4-i római útján felkérték, hogy adjon információkat a magyarországi helyzetről, különös tekintettel az esztergomi érseki szék betöltése ügyére. A páter egy iratot szerkesztett, az általa megfelelőnek tartott névsorral, s a hozzá tartozó jellemzésekkel, majd megvitatta beadványát több vatikáni tisztviselővel.⁵³ Augusztus 14-én személyesen is elmondta érveit a pápának arról, hogy most kell kinevezni a hercegprímást és a jelöltekről szóbeli jellemzést is adott.⁵⁴ Két nap múlva P. Leiber átadta neki Mindszenty kinevezését tartalmazó okiratot hazajuttatás végett.⁵⁵

Végül is megállapítható, hogy – az egyébként hasonló esetekben nagy körültekintéssel és megfontoltsággal eljáró Vatikán – most is az egyház szempontjából valószínűleg a legalkalmasabb jelöltet választotta ki. Legfontosabb szempont talán az lehetett, hogy legitimizmusa miatt nem azonosulhatott a bukott Horthy-rendszerrel, azzal való szembenállását többször is hangsúlyozta. Szintén fontos körülményként játszhatott szerepet közismert nyilasellenessége is. Ez egyttal a kormány felé elfogadhatóvá tehetette személyét, hiszen letartóztatása miatt az elismerte „antifasiszta, ellenálló” múltját. Példaszerű hitbuzgalma, erkölcsi magabiztossága, következetessége, megingathatatlan-

sága, magával és másokkal szemben támasztott magas követelményrendszere, s az ezekkel párosuló nem titkolt kommunista és szovjetellenessége előzetes bizonyítékként szolgálhatott arra nézve, hogy a belpolitika – egyébként várható – túlzott balratolódása esetén sem köt a katolicizmus érdekeit sértő vagy befolyása csökkenéséhez vezető kompromisszumokat. Viszont ez utóbbi – legitimizmusával párosulva – már a kinevezéskori helyzetben is konfliktushelyzeteket teremtett, melyeket ő is eléggé világosan látott. Egy bizalmas beszélgetés során Nagy Töhötömnek „feltárta az összes szubjektív és objektív nehézségeit a hercegprímással kapcsolatban: személyi alkalmatlanság,” másrészt bizonyára egyoldalú informáltság mellett nevezte ki mégis őt a Szentcsék, végül „a rendkívüli nehéz helyzet, amelyet az ő személyisége csak még nehezebbé tesz.”⁵⁶

Míndezeket összefoglalva nem tűnik merésznek az a következtetés sem, mivel az egyház szempontjából a szóhajóhető politikailag legalkalmasabb jelölt került az esztergomi érseki székbe, később mégis konfliktushelyzetbe került, így bármely főpapot neveztek volna ki helyette, vagy hasonlóan cselekedett volna a mind balrább tolódó közélet terén, vagy pedig a vatikán akkori álláspontja szerinti megengedhetetlen hátrányokba hozta volna a magyar katolicizmust a kommunista pártnak mind nagyobb engedményt tevő politikájával.

Kinevezésétől az állam és az egyház szembenállásának kiteljesedéséig

Az előzőekben vázoltakból, az előállt különleges helyzetből, az egyház pozícióinak várható visszaszorításából következett, hogy tisztét mindenekelőtt politikai küldetésnek tekintette. A miniszterelnök és a nemzetgyűlés elnökének gratulációjára „az ország első közjogi méltósága hazája rendelkezésére áll” választ küldte.⁵⁷ Érvélcse az „első közjogi méltóságra” való jogosultságára a feudális közjog szempontjából kétségkívül logikus és alátámasztható.⁵⁸ Erősen vitatható azonban ennek az időszersősége az adott történelmi helyzetben. Viszont meg kell állapítanunk, hogy akkor ez elfogadott volt, ugyanis sem a távirat címzettjei, sem a kormány tagjai – így a kommunista miniszterek – sem a SZEB, sem a napisajtó ezt tudomásunk szerint nem kifogásolta.⁵⁹ Sőt a klérus több tagja a primás közjogi tevékenységét egyenesen követelte, de legalábbis elvárta. Az Új Ember vezércikkében leszögezte, hogy „a magyar hercegprímás az ország mostani ideiglenes, elesett állapotában is az ország első közjogi méltósága.”⁶⁰ A szószerőről a híveknek külön is hangsúlyozták, hogy Magyarország hercegprímása az első zászlós úr. „Új idők világtörténelmi átalakulásában régiesen hangzik az a fogalom, mint valami történelmi emlék, amelynek nincs történelmi ereje. A mi egyházmegyénk erősen hiszi, hogy Mindszenty József hercegprímás életében ez kegyeletteljes valóság lesz.”⁶¹

Az újonnan kinevezett esztergomi érsek beiktatására október 2-án, intronizációjára október 7-én került sor az esztergomi Bazilikában. Az Ideiglenes Nemzeti kormány részéről Vörös János honvédelmi- és gr. Teleki Géza kultuszminiszter, a SZEB részéről Szviridov altábornagy vett részt. Mindszentynek az itt elmondott beszéde politikai programnyilatkozatnak is tekinthető.

Az erősödő kommunista mozgalmat „a világ fiai világszerte rohamoznak a hazugság fejedelmének zászlaja alatt” megállapítással jellemezte.⁶² Ezt mintegy ellentételként egy idézettel szembeállította: „Van egy hatalom a földön, amelyen a pokol kapui nem vesznek erőt.” A baloldali eszmékkel szembeni egyedüli védekezést a hitélet fellendítésében látta. „Ahol a természeti és kinyilatkoztatott törvény megingott a szivekben ott az elmélyülő hitélet annyi, mint a társadalom gátszakadásának megállítása.” Ez a meglátása nem itt

fordult elő először. Még kinevezése előtt az Új Embernek leadott – Amit a viharesztendő sürget c. – cikkében ennek gyakorlati megvalósításával kapcsolatosan sürgeti az egyházközösségek szervezését, mely „a pártokra és osztályokra tagolt társadalmat egységesítse és egyesítse Krisztusban!”⁶³ Ez egy nagyon fontos ütközési pont volt a baloldallal szemben, melyet külön is szeretnénk hangsúlyozni. Az ebben a cikkben leírtak nem a napi politika látványos megnyilvánulásai, hanem fontos elvi útmutatások voltak, amelyek lényeglátásra mutatnak. Hiszen a különböző rétegek testvéri egyesítése az egyház nyújtotta kereteken belül alapjaiban tette volna kétségessé a proletárdiktatúra sikeres kivívásáért folytatott harc feltételeinek teljesülését, így például az elnyomókkal szembeni megfelelő osztálygyűlölet meglétét. „A pártoskodás a társadalmat felbontja... Az egyházközösség egyesít Krisztusban!”⁶⁴ Visszatérve székfoglaló beszédére, az előző gondolatok aktualitása jegyében hívta fel a híveket; „legyünk most az imádság nemzete! Ha újból megtanulunk imádkozni, lesz honnét erőt és bizalmat meríteni.”

Mindezek mellett rendkívül nagy szerepet szánt saját tisztének is, melyet az egyetlen tradicionális legitim hatalomforrásnak tekintett, s erre a már említett érvelése alapján próbált jogot formálni. „Még nem léphetek be a közjogi harcok dandárjába sem, mert közjogi örvényben élünk, a jogfolytonosság összes erős fonalai és finom erezetei látszólag elszakadtak. Hiányzik nem egy alkotmányos tényezőnk, de az elődök helyén van már az ország primása. Ha a balszerencse elmúltával a nemzet józansága hidat ver az örvény felett...több mint 900 év jogán az ország első zászlósura, a Ti érseketek, az ország primása is ott lesz közjogi életünk helyreállításában és továbbvitelében.”

A földreformmal kapcsolatban a májusi körlevél álláspontját ismételte meg. Magát a tényt elfogadottnak tekintve, hangsúlyozta, nem következhet be, „hogy ami jogalap nélkül történt, jogosnak” ismerné el, ill. azt, hogy mindezeknek a „célja nem földi volt”, így tulajdonképpen „fontos egyházi és kulturális célok” szenvedtek rövidséget. Véggkövetkeztetése azonban – a fentiek kiemelése mellett – mégiscsak az volt, hogy „az Egyház a magyar nép érthető életigényével szemben tudott mindig nagylelkű lenni.”

Legnagyobb veszélyt a vallásos, katolikus magyar népre a kommunista pártban látta. „Ma előttünk riadó, vak mélység örvénylik fel; történelmünk legnagyobb erkölcsi, közjogi, gazdasági örvényben fuldoklik a vérző Magyarország. Zsoltárunk a De profundis, imádságunk a Misere, prófétánk a sirlalmazó Jeremiás, világunk az Apokalipszis. Babilon vizeinél ülünk és elpattogott hárfahurokon idegen énekekre akarnak tanítani minket... Nem szólalt még meg ebben az országban az a tárogató, amely az elpusztult országot siratná. Keressük és nem találjuk, hol is bujdosik a magyar fájdalom. De megszólalt a cigány hegedűje, a duhaj jókedv nótája. Ám 1945-ben magyar földön hazudik a muzsikaszó: mert megfélemedezik a felejthetetlen igazságról, a magyar koldusszegénységről, az összes világtájak rabsóhajairól, külső-belső börtönökről, kitzasztott, otthontalan magyarokról és azokról, akiknek többé nem hópárnája, hanem maradék rongyos condrája könnytől ázik.

Könnyelmű élvhajászat indult meg itt valami egészen újszerű, testünknek-lelkünknek idegen ifjúságnevelés.

Szomorú ifjúság az, amely szinte nemzete torának táncos megünneplésére kedvet érez. Lehet, hogy a vérük magyar, nyelvük is, nevük is az, de a boldogtalan és a hejehuja Magyarország között óceánok húzódnak; a vér és könnyek völgyében, romok és sóhajok felett vigadnak azok, akik nem tudják, mit cselekszenek.”

Érdemes külön figyelmet fordítani a beszéd historizáló, történelmi múltat idéző fordulataira is. Ezáltal azonkívül sikerült a jövővel szemben a múltat előtérbe állítania, a figyelmet a folytonosságra irányítani a múlttal való szakítás ellenében.

Mindszenty prímási tevékenységének első heteiben a koalíció pártjai közötti felfokozott választási küzdelem zajlott.⁶⁵ Mind az egyház, mind a világi katolikus erők részéről fölmerült egy keresztény-katolikus, szociális jellegű önálló párt indításának a gondolata. Ezt azonban kétséggé, később elképzelhetetlenné tette a lehetséges vezetőség két frakcióra bomlása.⁶⁶ Így az egyház a korábban felvetődött gondolatnak megfelelően elviekben és gyakorlatilag is támogatta a kiscgazdapártot. A veszprémi püspök már a május 24-i konferencián fölvetette, hogy „politikai téren talán nem lehetetlen, hogy egy protestáns prédikátor vezetése alatt álló pártban mi is küzdjünk.”⁶⁷ Ezzel a csanádi püspök is egyetértett, sőt kijelentette, hogy „a gyakorlatban is kooperálhatnánk a kiscgazdapárttal.”⁶⁸ Ez két síkon zajlott. Egyrészt a kiscgazdapárt, főleg annak jobboldala informálta a hercegprímást a politikai eseményekről. Így például Varga Bélával már korábban kialakult ilyen jellegű kapcsolata. Ennek közvetlenségére utal, hogy levélben is ígérte, lemegy Veszprémbe „pár órára megbeszélni a teendőket.”⁶⁹ A másik oldalról viszont a kiscgazdapárt fölvette jelölőlistáira a katolikus egyház számára possibili politikusokat.⁷⁰

A fővárosi törvényhatósági választások előtt egyházi részről elvi iránymutatás nem hangzott el, de az Új Ember mozgósította a híveket. „Lelkiismereti kötelesség, hogy szavazati jogunkkal éljünk. Minden hanyagságból kieső szavazat a keresztény erkölcsan szerint bünszámba megy.”⁷¹ gyakorlati szempontból enyhe, de jól időzített célzásnak tekinthető, hogy a Kis Újság pont a választás napján hozta nyilvánosságra a hercegprímás levelét a „kiscgazdapárt elnökségéhez.”⁷²

A választásokon a baloldal várakozásai ellenére a kiscgazdapárt a szavazatok abszolút többségét szerezte meg. Így nem véletlen, hogy a nemzetgyűlési helyekért folytatott küzdelem rendkívül kiéleződött. A kiscgazdapárt magabiztossága megnőtt, míg ellenlábasai elemezték a hibáikat. A kommunista párt Politikai Bizottsága a kiscgazdapárt elleni általános támadás és a jobboldallal szembeni erősebb fellépés mellett döntött.⁷³ Ennek következményeként még jobban elmérgesedett a viszony a két párt között, sőt nemegyszer az összetűzések tömegverekedéssé fajultak. Ezeknek főleg az volt az oka, hogy a kiscgazdapárti gyűléseket a kommunisták megzavarták, plakátjaikat leszaggatták. Később bebizonyosodott, hogy ez helytelen gyakorlat volt, mert alapul szolgált a kiscgazdapárt kommunistaellenes propagandájának kiszélesítéséhez. Így a kommunista vezetők a Szabad Nép hasábjain elítélték a rendezavarásokat. A helyzet normalizálásához hozzájárult a SZEB közbelépése is. Bár a Vorosilov marsall kezdeményezte tárgyalások nem vezettek eredményre – végérvényesen eldőlt, hogy a négy párt nem fog közös listán indulni – az ellenfelek mégis igyekeztek némi mérsékletet tanúsítani, hiszen megállapodás született arra, hogy a választási eredményektől függetlenül koalíciós kormány alakul.

Ezek után a polgári érdekek számára kedvezően hatott a magát kissé visszafogó kiscgazdapárt helyett az egyház támogatása, melyet nem kötöttek a koalíció frott és fratlan szabályai, így minden megkötés nélkül nyilatkozhatott.

Ennek veszélyét már a törvényhatósági választások előtt világosan látta a kommunista párt. Révai Józsefnek egy, a pártmunkások részére tartott beszéde „mindenek előtt arra hívta fel a figyelmet, nem szabad megengedni, hogy a kommunista pártot a választási küzdelem során egyház, vagy méginkább vallásellenes vonalra irányíthassa valaki. Úgy kell fellépni a kortesekké váló papok ellen, hogy a párt a hívő tömegek szemében ne váljék vallásellenes párttá.”⁷⁴

Viszont az, hogy a Központi Vezetőség október 11-i ülésén felvetődött újra a kérdés, azt mutatja, hogy a kommunista párt nehezen tudott megbirkózni a feladattal, t.i.

hatékonyan úgy küzdeni az egyház politikája ellen, hogy közben ne merülhessen föl a vallásellenesség vádja. Gerő Ernő szerint keményebb magatartást kell tanúsítani Mindszenty ellen. Ezzel szemben Donáth Ferenc érvelését fogadták el: „Gyengék vagyunk ahhoz, hogy az egyházzal fölvegyük a harcot.”⁷⁵ Rákosi is hasonló álláspontot képviselt: „Ami az egyház támadását illeti, a legsúlyosabb hibának tartanám fölvetni.”⁷⁶

Az egyház azt tartotta járható útnak, ha a hívek számára világos útmutatást ad, hogy azok „bátorítást kapjanak – írta utólag Mindszenty az emlékirataiban, – s, hogy szűnjék meg nálunk a tájékozatlanság és az ingadozás, amit a több hónapos fondorlatos kommunista választási agitáció eredményezett.”⁷⁷ A tájékoztatásra való jogosultság melletti érvelés szerint „az állampolgár a közélet irányításába szavazatával szól bele. A szavazás ezért a közjő érdekében kötelesség, melyet az erkölcsi törvények szerint kell gyakorolni. Mindhogy a szavazásnak erkölcsi vonatkozása van, az Egyháznak kötelessége az erre vonatkozó keresztény tanítást hirdetni és kifejtetni.”⁷⁸ Ennek alapján a püspöki kar választási körlevelet bocsájtott ki, melyet Mindszenty maga fogalmazott meg, s a konferencián szakaszonként ismertetett, amely megvitatta, majd elfogadta.⁷⁹ Így annak ellenére, hogy kizárólag a hercegprímás aláírása szerepel rajta, a püspöki kar közös állásfoglalásának kell tekinteni.

Maga a körlevél hangsúlyozza, hogy nem avatkozik be a választási küzdelmekbe, nem foglal állást egyetlen párt mellett sem, de az „igazság és kötelesség elveit” kifejti, hogy e szerint válasszon minden katolikus hívő.⁸⁰ Viszont az, hogy a zsarnokság ellen emel szót, s annak a jelöltnek a támogatására hív fel, aki az „erkölcsi tisztaság, a jog, az igazság és a rend érdekében fog síkra szállni”, egyértelművé teszi, hogy melyik párt ellen, s melyik párt mellett áll. Lényegében egyenlőségjelet tesz a fasizmus és a kommunista ideológia közé. A bukott Horthy-rendszerrel kijelenti, hogy „egy évvel ezelőtt az akkori vezetők gyengeségéből tág teret engedünk idegen megszállók erőszakoskodásának”, majd ezzel mintegy párhuzamot vonva úgy folytatja, hogy „a tavalyi magyar gyöngeség megismétlődik. Különös hatások folytán a magyar élet valóban az egyik totális zsarnokságból a másik felé sodródott.” Lényeges, hogy a kommunistaellenesség nem demokráciaellenesség volt, mint utólag ezt sokan állították. A magyar demokráciával kapcsolatban a körlevél kijelenti, hogy azt az egyház megértéssel fogadta, bizott képviselőinek megnyilatkozásaiban, ígéreteiben, a sérelmeket úgy tekintette, hogy ezek a kezdődő új rendszer kinövészei, melyek idővel majd megszűnnek. Ezzel szemben „a magyar közéletben sok, nagyon sok olyan jelenséget tapasztaltunk, amelyek a tiszta demokrácia elveivel éles ellentétben vannak...Meg kell mondanunk, hogy keresztény választó nem adhatja szavazatát olyan irányzatra amely újabb elnyomást, újabb erőszakos uralmat, a természeti törvények mellőzését feleltlenül és sűrűn elköveti.” Ez utóbbival szintén a kommunista pártra célzott. Végül főszóltja a híveket: „Ne rettenjete meg a gonoszság fiainak fenyegetésétől! Könnyebb egyszeri fenyegetést kiállani és elszenvedni, mint rálépni arra az útra, ahová meggondolatlan és lelkiismeretlen emberek csábítani akarják a magyarságot. Az erőszak annál nagyobb lesz, minél kevesebb ellenállásra talál. Az erőszak természete az, hogy ma csak szavazatot kényszerít ki, holnap már fenyegetésekkel kényszerít munkára, holnapután háborúba visz, majd erőszakkal a megsemmisülésbe kerget.”

A kommunista párt – a róla felvázolt kép miatt érthetően – rendkívül erélyesen tiltakozott a pástori levél ellen. A kiadott nyilatkozat szerint „példátlan beavatkozás a választási küzdelemben a reakció mellett”, „megtévesztéssel igyekszik befolyásolni a katolikus hívőket” és „védelmébe veszi a nemzetrontó nyilasokat.”⁸¹ A pártvezetők meg voltak győződve, hogy „a katolikus hívők többsége, sőt az egyház képviselőinek

számottevő része nem ért egyet Mindszenty Józsefnek ezzel a fellépésével, amely az egyházat a népellenes reakció eszközévé akarja süllyeszteni.⁸²

Ez az erélyes hangú állásfoglalás azonban csöppet sem csökkentette a körlevél hatását, inkább a hercegprímás ellen alkalmazott hangnem még fokozta azt. Ugyanígy inkább veszteséget okoztak a baloldali erők számára jelöltjei sokszor primitívnek mondható egyházellenes támadásai is.⁸³

Végül is az, hogy a kisgazdapárt országos szinten még fölényesebben nyerte meg a választásokat mint Budapesten, a püspöki kar körlevelének is tulajdonítható. A két fél közötti népszerűségi különbségre jellemző momentum: Rákosi magára vállalta a legnehezebbnek számító zalai választókerületet. Marosán Györggyel együtt a „közösen mutatjuk meg, mit tudunk” felkiáltással indult a választási kampányára.⁸⁴ S ezután épp a kisgazdapárt vezetősége értékelte országos érdekként azt, hogy Rákosi ne bukjon meg a saját választókerületében, így kisgazdapárti szavazatokkal egészítette ki a kommunista párt eredményét.⁸⁵ A kommunista párt mindenesetre levonta a tanulságot, így a választásokat értékelő határozatában a Központi Vezetőségnek a párt eredményeit hátrányosan befolyásoló körülmények közt szerepelt a „hercegprímás levele” is.⁸⁶ Ha közvetve is, de tulajdonképpen ez volt az első utalás arra, hogy a hercegprímás a kommunista párt ellenfele.

Az viszont nem volt elhanyagolható szempont, hogy a hercegprímás maga mögött tudhatta a Vatikán – legalábbis elvi – helyeslését. Enélkül ugyanis aligha mert volna ilyen sorsdöntő pillanatban beavatkozni az események menetébe. Tény az, hogy az adott időszakban rendkívül széles jogkörrel rendelkezett, ugyanis a nuncius kiutasításakor ráruházta a püspöki kar elnökére – aki akkor még Grösz érsek volt – „azokat a rendkívüli felhatalmazásokat, amelyeket arra az időre kapott (t.i. Rotta) amíg az apostoli Szentszékkal az érintkezés lehetetlen.”⁸⁷

Az első hivatalos érintkezés a Vatikán és a püspöki kar között az új prímás első római útja során zajlott le, melyre 1945. november 29-én indult el, s a pápa december 8-án fogadta. Beszámolója szerint a püspöki kar addigi tevékenységét megerősítették. A körleveleikről, melyeket lefordítva magával vitt, és bemutatott, a pápa úgy vélekedett, hogy ezeket a megnyilatkozásokat „meg kellett tennetek.”⁸⁸

Szintén ezeken a tárgyalásokon merült fel a Vatikán diplomáciai képviseletének az ügye. Mindszentyt még elutazása előtt Tildy Zoltán és Varga Béla tisztelgő látogatáson kereste fel, s kérték, hogy tolmácsolja XII. Pius felé a magyar kormány azon óhaját, mely a diplomáciai kapcsolatok helyreállítására irányul.⁸⁹ A kérésnek megfelelően a kívánságot a hercegprímás jelentette a pápának, aki ezt örömmel fogadta és „az addigi nuncius visszaküldését helyezte kilátásba.”⁹⁰ Ezt a választ a püspöki kar is örömmel nyugtázta, a prímás pedig a sajtó útján nyilvánosságra hozta a hírt, és a Vatikán választát továbbította a kormánynak.⁹¹

Mindszenty útjának valóságos oka valószínűleg az lehetett – formális oka a veszprémi és győri püspöki szék betöltésének kérdése volt, – hogy addigi tevékenységének megerősítésén túl vatikáni köröket tájékoztasson a magyarországi helyzetről, ill., hogy ő is pontos információkat szerezzen az ottani álláspontokról, melynek függvényében jövőbeni politikáját kialakíthatja. Ezzel kapcsolatban azonban azt is meg kell említeni, hogy mértékadó vatikáni személyiségeken kívül – mint Montini, Tardini államtitkárok – jobbra szélsőségesen konzervatív politikusokkal tárgyalt, így például Luttor Ferenc korábbi vatikáni ügyvivővel.⁹² Ott tartózkodása alatt „minden hivatalos lépést Luttor kíséretében” tett, és „csak Luttor útján tudott informálódni”, írta egy levelében br. Apor Gábor volt vatikáni követ.⁹³

Visszatérve a választás utáni belpolitikai helyzetképre, a legjellemzőbb ezen időszakban az volt, hogy a kisgazdapárt megpróbált választási eredményeinek megfelelő helyet követelni magának a végrehajtó hatalomban, és általában a közélet minden területén megpróbálta pozícióit erősíteni. Ezzel szemben a kommunista párt a választások eredményét igyekezett kissé „korigálni”, főleg a SZEB segítségével. Ennek eredményeképp a kisgazdapárt a miniszteri tárcáknak csak a felét kapta meg, és a belügyminiszteri poszt a kommunista párté lett. Így tulajdonképpen egy olyan – időben körülbelül 1946 nyaráig tartó – patthelyzet alakult ki, amelyben a polgári érdekeket képviselő kisgazdapárt holott eredményei alapján tovább erősíthette volna pozícióit, de ezt a baloldal nem engedte meg. Ellenben a baloldal nemcsak felülről, kormányzati téren akart előrébb lépni, hanem tömegbázisát is szerette volna bővíteni, de ez éppen népszerűtlensége miatt nem sikerült.⁹⁴ Ezért elhatározták, hogy a „választási eredményektől függetlenül, ha kell erővel szorítja vissza” a felbátorodott jobboldalt,⁹⁵ amelynek érdekében – főként az ipari körzetekben – tömegdemonstrációkat szerveztek. Ezek sikeres megszervezésével párhuzamosan a magyar kommunistáknak szembe kellett nézniük azzal a ténnyel, hogy a tömegbázisuk folyamatosan szűkült, így például – Heves megyei adatokról van tudomásunk – a párt taglétszáma 1946 januárjára 1945 októberéhez képest majdnem 20%-al csökkent, a MADISZ szervezetek nagyrésze feloszlott, taglétszáma ugyanezen időszakban felére csökkent.⁹⁶ Ezért egyelőre olyan célokat tűztek maguk elé, amelyekkel az ország lakosságának nagyrésze szimpatizált, ezenkívül a megfelelő propagandaértékkel rendelkeztek.

Ezek közé tartozott a köztársaság megteremtésének követelése is. Mindszenty az első pillanattól kezdve – amikor erről tudomást szerzett – megpróbált mindent megtenni ellene. A Tildy Zoltánnal és Varga Bélával történt – már említett – megbeszélésen is szóba került ez a téma. A prímás kifejtette, hogy a nemzet alkotmányát semmiképpen sem szabad módosítani. Érvéle szerint a választásokon az nem vetődött fel egyik párt részéről sem, így a jelenlegi parlamentnek nincs a kérdés tárgyalására felhatalmazása a néptől, tehát csak népszavazás útján lehet dönteni.⁹⁷ A decemberi püspökkari konferencia is tudomásul vette, hogy „az államforma kérdésében közölte a miniszterelnökkel azt a véleményét, hogy a mostani helyzetben, amikor a magyar népnek annyi baja, ezen kérdés eldöntése helyett inkább a pénzstabilitás helyreállításával, a kenyérrkérdéssel, az internálások megszüntetésével...kellene foglalkozni.”⁹⁸ Viszont rendkívül figyelemreméltó az, hogy az esztergomi érsek még kétszer felhozta az államforma ügyét, de egyik alkalommal sem sikerült álláspontjának megfelelő támogatást szereznie. Először arra a bejelentésére, hogy úgy értesült „107 kisgazdapárti képviselő halasztó indítványt tett” a püspöki kar úgy határozott, „hogy ebbe a kérdésbe nem szól bele és a dilata elv alapján áll.”⁹⁹ Ezután arra az előterjesztésre, hogy „tekintélyes oldalról nyilvánult meg az a kívánság, hogy 80 tag aláírásával hívassék össze a Felsőház”, az a határozat született, hogy „ez most ne történjék meg.”¹⁰⁰ Álláspontjával nem csak a főpapok között, hanem az egész hierarchián belül szinte teljesen egyedül maradt. A Slachta-párt próbálkozásából – mely azt szerette volna elérni, hogy a javaslat tárgyalása „odátzassék el bizonytalan időre, mint nem időszerű...Talán lehetne a plébánosokat odairányítani, hogy egyházközségünk vezető embereiből küldöttséget alakítsanak és a szervezetek nevében keressék meg a képviselőiket” - semmi sem valósult meg, s az idézett levélben kért akció sehol sem történt meg.¹⁰¹

December 31-én még utolsó lehetőségként levelet írt Tildy Zoltánhoz és Varga Bélához melyben „az ezeréves magyar királyság megszüntetésének terve ellen a „magyar prímások több mint 900 éven át gyakorolt közjogi tisztéből folyóan óvást” emelt.¹⁰² A köztársaság törvénybeiktatása szempontjából ez mindenestre teljesen hatástalannak

bizonyult, ugyanis a képviselők, még ha vonakodva is, de a pártfegyelem miatt elfogadták a négy párt előzetes megállapodását. Nyíltan egyedül Slachta Margit pártonkívüli szólalt fel ellene.¹⁰³

Érdeemes párhuzamot vonni Mindszentynek a felszabadulás utáni két nagy politikai szereplése között. A választások alkalmával állásfoglalása találkozott a lakosság többségének véleményével, így jelentős politikai sikereket ért el. A köztársaságért vívott harc során idejétmúlt politikai célokért lépett fel, elszigetelődött, és végül vereséget is szenvedett. Az hogy akkor ennyire rosszul mérte fel a realitásokat, később sok ütkörcsnyát adott ellenfelei kezébe.

Küzdalem az egyház visszacsorítása ellen

A kommunista párt gondosan mérlegelte az elmúlt időszak tapasztalatait, újragondolta stratégiáját és taktikáját. Új elemként megjelent a „klerikális reakció” fogalma, amely vezetőjének természetesen Mindszenty lett megnevezve. Az egyháznak a reakciószak táborába való sorolása nem meglepő, sőt logikusan következik a párt akkori álláspontjából. Révai József definíciójának a lényege ugyanis: „Reakciószak az, aki antikommunista.”¹⁰⁴ I alapján pedig az egyházak is természetesen ide sorolhatók.¹⁰⁵ Így az MKP Nagy-Budapesti Pártterkekezetének egyik határozata szerint „a gyülekező reakció egyik legveszedelmesebb góca a klerikális reakció, amely a katolikus egyház felső köreinek vezetésével szervezkedik.”¹⁰⁶ Nem sokkal később Rákosi kijelentette: „Fel kell vetnem még a reakcióval kapcsolatban a klerikális reakció elleni harcot. (Pfüj! Le Mindszentyvel!)... A demokrácia 15 hónapos tapasztalatai alapján ki lehet mondani, hogy nem tudjuk felszámolni a reakciószak tőrjüket a klerikális reakciószak!...Ha alaposan neki akarunk támadni a reakciószaknak, akkor ebbe a támadásba belesik a klerikális reakció elleni harc is.”¹⁰⁷ Ez egyrészt azt érzékelteti, hogy párhuzamosan fog zajlani a reakciószak és a „klerikális reakció” elleni harc, másrészt az a kitétel, hogy addig nem lehet a reakciószak felszámolni, amíg tőrri a kommunista párt a „klerikális reakciószak” azt sejteti, hogy az utóbbival való leszámolás időben hamarább fog lezajlani.

Először az Új Ember konstataulta, hogy a hercegrímás ellen támadások indultak.¹⁰⁸ Február 10-én az Úllői úti Örökimadás templomban a primás beszéde után az utcára vonuló tömegből többen Szálasit és a nyilasokat éltették. A sajtó másnap úgy kommentálta az eseményeket, hogy a reakció felbátorodását Mindszenty provokatív beszéde váltotta ki. Ma már az elsődleges források hiányában nehéz megállapítani, valójában miként történt az eset, tény viszont, hogy az ott elmondott beszédét elolvasva megállapíthatjuk, hogy sem közvetlen, sem közvetett utalásokat nem tartalmaz a nyilasokra nézve. Az a kitétel viszont, hogy „csak az imádkozó emberiség építhet egy jobb világot” egyértelműen a baloldal ellen hangzott el,¹⁰⁹ de nem a fasiszták mellett. Habár már említettük, hogy a korabeli propaganda ezt a két irányt tudatosan összemosta.

1946 elején az egyház új jelszava az „engesztelődés” volt. A szeretet és a megbocsátás jelszavát tűzte ki az osztályharccal és az osztálygyűlölettel szemben. A bajok forrását abban látta, hogy a „lelkek mélyén a gyűlölködés pokoli tüze lángol. A tegnap üldözöttek kegyetlenből visszagyűlölik volt vagy vélt gyűlölköcöket, mint azok tették...a gyűlölködés sááni versenyfutásában.”¹¹⁰ Követendőnek Portugáliát ajánlotta, a Fatimai jelenések példáján keresztül.¹¹¹ A primás Csepelre látogatott 1945. december 23-án, és a munkások előtt mondott beszédében is a megbékélést hirdette. „A gyűlölet látvája egy évtizede elöntötte a világot, úgyhogy fuldoklunk benne ma is; mi azonban a Krisztus és az Egyház szeretet-tanát közvetítjük mindenkor, ma is... Akik gyűlölnék, nem

Krisztuséi, nem is az emberi méltóság birtokosai, akik szeretnek, azok keresztények és kerges kézzel is méltóságos emberek...És mert a szeretet a mi alapunk, nem vesszük el senki kenyerét, inkább az éhezőknek ételt adunk."¹¹² Több példát hoz, melyek tanulságaként a gyűlöletről lemondó embert állította példaképnek. A szociális kérdések megoldását a Rerum Novarum enciklika szellemében ajánlta. Egy örök eszmét ismert el; az egyház tanítását. „A földön a világ kezdetétől de sok hatalmas uralkodott: Cézárok, Napóleonok, Hitlerék és Mussolinik. És elmúltak. És mi minden múlik még!”¹¹³ December 31-i beszédében számvetést adott az elmúlt esztendőről. Arról beszélt, hogy ebben az évben sokat emlegették a múlt bűneit, noha a magyar nép több pozitívumot is vitt véghez az elmúlt években. Nem nehéz ebben a Rákosiék által emlegetett „bűnös nemzet” ítélet kritikáját felfedezni. „Koptatták már egészen nálunk Magyarországon, magyar ajkak a magyar népnek a külföld számára gyártott bűnlemezét, amit torzító lencsével készítették, és hálás forrásanyag is sokak kezében.”¹¹⁴ Ugyanebben az időszakban sorra látogatta a börtönöket és az internálótáborokat, de a fogvatartottak érdekében már korábban is bocsájtott ki körlevelet.¹¹⁵ Ebben azokért emelt szót, akiknek megpróbáltatásai „nem a háború velejárói, hanem amelynek harag, a gyűlölet, a bosszúállás és alantas indulat a szülői.”¹¹⁶ Így főképpen a hadifoglyok, az elhurcoltak, a fogságban lévő és internált betegek, elaggottak, valamint az államhű németek sorsára hívta fel a figyelmet. Különösen azt nehezményezte, hogy „hónapok óta sýnylődnék fogságban anélkül, hogy közölnék velük helyzetük okát, ügyükben jogerős bírói ítéletet hoznának.”¹¹⁷ Rámutatott a kollektív megtorlás erkölcstelen voltára,¹¹⁸ és kritizálta az alkalmazott módszereket is. „Ha helytelen volt csendörökkel kísértetni a zsidót, helytelen rendörököt vezényelni ilyen ténykedéskor is.”¹¹⁹

Az eddigiekben vázolt politika végül 1946. február 2-9 között a templomokban tartott engesztelő novénákban csúcsosodott ki. Sikeréről árulkodik néhány apró momentum. Például az, hogy a Csepelen megnyílt két új gimnáziumot a katolikus egyház kezelésére bízták, egyiket a bencésekre, másikat a nővérekre.¹²⁰ Később csepeli munkásküldöttség kereste fel Nagy Ferenc miniszterelnököt, s egy memorandumot nyújtottak át neki, melyben tiltakoztak a vallásüldözés és az egyházat ért sérelmek miatt. Ezek: a Szent-Rókus körmenet betiltása, Mindszenty elleni támadások, beszédeinek félremagyarázása, a vallásellenes- és a katolikus egyház intézményei elleni támadások, Szakasits Árpád cikke,¹²¹ az Új Ember papírkiutalásának csökkentése és a hitvallásos iskolák elleni támadások voltak.¹²²

Ez a tiltakozás egyben már következménye volt a kommunista párt vezette baloldal új egyházpolitikájának, azaz a „klerikális reakció” elleni harcnak. Ez komplex, személyek és szervezetek, intézmények ellen indított támadás volt.

Az intézmények terén az oktatási rendszer volt az első, amelynek megreformálását célul tűzte ki a baloldal. A kommunista párt összekapcsolta a tankönyveknek a – békeszerződés által is előírt – fasiszta-szovjetellenes kitételektől való megtisztítását és a nyolcosztályos általános tankötelezettséggel együttjáró oktatási reformot az egyházak befolyásának csökkentésére.¹²³ Ezekkel a törekvésekkel szemben a katolikus egyház erős ellenállást tanúsított.

Mindszenty már 1945. október 2-án levélben tiltakozott a kultuszminiszternél a nyolcosztályos népiskola kiépítése- november 12-én a katolikus tankönyvkiadási jog csorbítása ellen és ugyanekkor a felekezeti tankönyvek elbírálása ügyében.¹²⁴ A tankönyvreformot végül csak úgy sikerült végrehajtani, hogy a SZEB szerzett érvényt korábbi előírásainak.¹²⁵ Az államosítás ellen a püspöki kar preventív politikát kezdeményezett és úgy ítélte meg, hogy „csak a külső energikus szervezkedés hozhat eredményt... Az esperesi kerület a legkisebb plébániát is állítsa csatasorba és ahol még

nem volna, azonnal megalakítandó a katolikus szülők szövetsége.¹²⁶ Ez viszont arra is rámutat, hogy a főpapok már nem bíztak a kiszegedapárt – szerintük túlzott engedményeket tévő – vezetőkben. Végül is a püspöki kar úgy határozott, hogy „ezt a már nem anyagi, de szellemi kincsünket a katolikus iskolát semmiképpen nem engedjük. Semmit át nem adunk...csak erőszaknak engedünk, és ha bekövetkeznek, rablásnak minősítjük.”¹²⁷

A határozott ellenállás következtében létrejött megtorpanás miatt a baloldal számára kapóra jött a hitvallásos iskolákban „leleplezett” u.n. „demokráciaellenes összeesküvések” sorozata. Tulajdonképpen arról volt szó, hogy a kommunista párt vezetése alatt álló rendőrség kiszállt a katolikus gimnáziumokba, és az ott tartott házkutatások során a diákoknál fegyvereket, fasiszta propagandatermékeket találtak, s a rendőrségi kihallgatásuk során kiderült, hogy a hitoktatók, a szerzetesok bűjtették fel őket a demokráciaellenes cselekedetekre. A szervezkedés tényét beismerő vallomásuk támasztotta alá. A sajtó hírt adott a piarista konviktus kézigránátos diákjairól, s arról, hogy a magyaróvári piarista gimnáziumban a hittanár szervezte a fasiszta összeesküvést, s ugyanígy a szombathelyi premontrei gimnáziumban.¹²⁸ Legnagyobb viszhangot a P. Kiss Szaléz vezette terrorszervezet váltotta ki. Az újságok híradása szerint a banda több Gyöngyös környéki rendőrsőt kifosztott, gyilkosságokat hajtott végre, és mint bevallották, fő céljuk Habsburg Ottó visszatérésének fegyveres támogatása volt. E terv érdekében további támadásokat készítettek elő Magyarország politikai vezetői és az országban tartózkodó szövetséges erők ellen.¹²⁹ Sőt az Új Szó még arról is tudósított, hogy P. Kiss Szaléz hangoztatta, hogy Mindszenty hercegprímás tudtával tevékenykedett.¹³⁰

Az állítólagos szervezkedések nyilvánosságra kerülése után már hivatkozhatott rájuk Gyenes Antal kommunista párti képviselő, amikor a Vallás és Közoktatásügyi miniszterhez, a katolikus érdekeket szem előtt tartó Keresztury Dezsőhöz interpellált. Ennek kapcsán még újabb részleteket hozott nyilvánosságra a szervezkedésekről és levonta a tanulságot: „Az iskolák, különösen az egyházi, és ezen belül a katolikus felekezeti iskolák igen nagy részében valami olyasmi történik, ami nem alkalmas arra, hogy az ifjúság a demokratikus nevelés útján induljon meg, ellenkezőleg, arra alkalmas, hogy az ifjúságot eredeti legszentebb hagyományaitól eltántorítsa, hogy az ifjúságból a demokrácia ellen készítsen fegyvert.”¹³¹ Az offenzíva, amelynek célja az volt, hogy megbizonyítsa, hogy a katolikus iskolák nem alkalmasak az ifjúság demokratikus érzelmi nevelésére nem jártak teljes sikerrel. Az egyház ugyanis nem fogadta el a rendőrségi beismerő vallomásokat, s a VKM közreműködésével az egyházi főhatóság vizsgálatokat indított. Ezek alapján több fasiszta összeesküvésről kiderült, hogy nem megfelelő körülmények közt hallgatták ki a gyanúsítottakat és a tudósítások sem mindig voltak pontosak. Így például kiderült, hogy az a gyilkosság, amit a sajtó az egyik esztergomi hitvallásos iskolához kapcsolt tulajdonképpen Téten történt, és ott sem katolikus iskola diákja követte el.¹³² A vizsgálat azt is bebizonyította, hogy az említett esztergomi Bencés, azonkívül a keszthelyi Premontrei, a nagykanizsai Piarista, a pécsi Ciszterci és a váci Piarista gimnázium esetében a vádak alaptalanok, ill. legalábbis elszórtak és túlzottak voltak. Ezekután némileg lecsöndesültek az iskolák körüli viharok, de a püspöki kar az ügy fontosságára tekintettel folytatta preventív akcióit, így tovább szervezték a Szülők Szövetségét, a híveket körlevélben hívták fel a követendő magatartásra, s ezidőtájt Mindszenty is majd minden beszédében foglalkozott a témával.¹³³

Ezek után az osztályharc szempontjából logikusnak látszott a katolikus egyház tulajdonképpeni „tömegbázisa”, a különböző katolikus befolyás alatt álló egyesületek elleni támadás. Azonban a tömeghangulat távol állt attól, hogy ezt legális keretek közt

meg lehessen valósítani. Így a baloldal segítségére sietett a SZEB, amelynek ajánlásait a kormány elfogadta, ami végül többek közt a koalíciós válságnak a kommunista párt szempontjából kedvező megoldásához is vezetett. A Szvirdov altábornagy által Nagy Ferencnek átadott orosz nyelvű levél követelte, hogy oszlassák fel a katolikus ifjúsági szervezeteket. Sürgette, hogy a Belügyminisztérium vegye ellenőrzése alá az összes társadalmi egyesületet és adott esetben gondoskodjon a betiltásukról, a reakciós papság hagyjon fel a Vörös Hadsereg és a Szovjetunió rágalmozásával.¹³⁴ A levél közvetlen kiváltó oka a máig sem kellően tisztázott u.n. Teréz körüti gyilkosság volt.¹³⁵ Nem túlzott azonban az a megállapítás sem, hogy fő célja a baloldali erők támogatása volt a válságból kivezető úton. Ugyanis a kommunista párt követelésére megoldásra váró feladatok közül több elakadt a jobboldal ellenállása miatt. Ezt mutatja, hogy Rajk belügyminiszter már korábban, közvetlenül a gyilkosság után, de még Szvirdov levél keletkezése előtt – tehát nem annak követelésére – benyújtott csomagtervében szerepelt többek közt a katolikus egyesületek működésének a felülvizsgálata, de ezt nem fogadta el a kormány. Ezt később az 1946. június 25-én kelt kormányrendelet legalizálta, mely az összes egyesületet a Belügyminisztérium felügyelete alá utalta.¹³⁶ Így annak ellenére, hogy Tildy a pártközi megbeszélésen kifejezte aggályát amiatt, hogy a jegyzék a katolikus papságnak az új demokratikus renddel megbékélést kereső részét ismét Mindszenty karjaiba lökheti vissza,¹³⁷ s ezzel egyúttal elhárította a felelősséget a kisgazdapárttól. Rajk László az elkövetkező napokban mintegy 1500 társadalmi egyesületet és ifjúsági szervezetet oszlatott fel, közülük a katolikus egyháznak szinte valamennyi, nem kizárólagosan hitbuzgalmi tevékenységet végző egyesületét.¹³⁸ Sőt, a belügyminiszter több olyan katolikus szervezetet is feloszlatozott, amely nem szerepelt a SZEB jegyzékben.¹³⁹

Végző soron beigazolódt Tildy Zoltán véleménye, ugyanis a katolikus hierarchia felsorakozott Mindszenty mögött. A püspöki kar alapvető sérelmei közé sorolta és a vallásszabadság megsértésének nyilvánította az intézkedést. Tiltakozásának fő kiindulópontja az indoklás lett. Czapik érsek szerint „ha valamely egyesületnek egy tagja hibázott, azért magát az egyesületet felelősségre vonni nem lehet.”¹⁴⁰ A hercegprímás ez ügyben először július 21-én intézett levelet a püspöki kar nevében a miniszterelnökhöz. Érvelésének lényege az, hogy nem derült ki, történt-e alapos kivizsgálás minden egyes esetben, s ha történt, nem kapott megfelelő nyilvánosságot. Ugyanis anélkül „az eljárás önkényes és a szabadság eszméjét sértő. Általános címeken és irányított gyanu alapján bizonyított konkrét tények nélkül erőszakosan cselekedni a parancsuralmi rendszernek mindenképpen és mindenkor kárhoztatott és kárhoztatandó eljárása.”¹⁴¹

A primás végül az eljárásban saját álláspontját látta újra beigazolódnia. Különös érvet szolgáltatott ehhez a KALOT betiltása, ugyanis az már korábban közeledni próbált a baloldalhoz, belépett a MIOT-ba, fogadta a Komszomol küldöttségét.¹⁴²

Érdemes megvizsgálni, hogy ezen időszakban hogyan erősödött Mindszenty tekintélye, és mely momentumok erősítették abban, hogy helyesen cselekszik.

Messzemenőig maga mögött tudhatta a Vatikán támogatását, ugyanis szokatlanul rövid idő alatt – alig több mint fél évvel esztergomi érsekké történt kinevezése után, bíboros lett.

Maga mögött tudhatta a püspöki kar teljes mérvű támogatását is. Annak a véleménynek, hogy szélsőségesen intrazigens magatartásával a primás akadályozta a püspöki kar közeledését, némiképp ellentmond az, hogy a március 14-ére kitűzött püspökkari konferenciára nem érkezett vissza Rómából, így az nélküle zajlott le, de ettől függetlenül az elhangzott vélemények az előzőekkel megegyeztek.

Végül meg kell említeni a hercegprímás rendkívüli népszerűségét is. Beszédein, az általa vezetett körmeneteken mindig hatalmas tömeg vett részt, a hívők hallgattak rá. Mindez megerősítette őt abban, hogy jó úton halad, hiszen a tömegek is azt várták tőle, amit nyújtott.

Mindszenty és a püspöki kar a nemzetgyűlési választások óta elért legnagyobb sikereként könyvelhette el, hogy a fakultatív hitoktatás tervezett bevezetése elsősorban a katolikusok tömeges tiltakozása miatt még döntés előtt lekerült a napirendről. A közoktatás reformját, és az egyháznak az abban betöltött szerepét elsősorban területi okok miatt, utalva a viszonylagos feldolgozottságra, nem érintjük bővebben.¹⁴³

Rendkívül aktív tevékenységet fejtett ki a hercegprímás a szlovákiai magyarok érdekében és a magyarországi svábok kitelepítésének embertelen megnyilvánulásai ellen. Így 1945 október 15-én mint esztergomi érsek bocsájtott ki körlevelet a csallóközi magyarok ügyében.¹⁴⁴ Levelet írt a szlovák püspököknek, melyben kérte őket, hogy legalább egy nyilatkozatban ítéljék el a jogfosztásokat. Később Griffin londoni és Spellman new york-i bíborosokhoz intézett levelet, ismertetve velük a helyzetet ezeket átadta a hírgyűlötségeknek is. Beutazási engedélyt kért Csehszlovákiába, hogy a deportáltakat meglátogathassa, de végül nem kapott. 1946 februárjában közvetlenül VI. György angol királyhoz és Truman elnökhöz fordult, majd a „magyar katolicizmus nevében, a püspöki kar határozatából” kiáltványt intézett a világ közvéleményéhez a „szlovákiai magyarok megmentéséért”. 1947. október 2-án a püspöki kar nevében ismét pásztorlevélben tiltakozott a deportálások ellen.¹⁴⁵

Ez a tevékenysége akkor természetesen leginkább konfliktusforrásként szerepelt mind a kormánnyal, mind a baloldali pártok vezetőivel kapcsolatban, ugyanis ezt hivatalos részről általában úgy értékelték, hogy beavatkozás a kormány munkájába, rontja a béketárgyalásokon Magyarország pozícióját. Tulajdonképpen a hercegprímás megnyilatkozásainak már a ténye is – függetlenül a tartalmától – kétségessé tette a kormánynak azt az állítását, hogy minden tőle telhetőt megtesz a szlovákiai magyarok érdekében.

Úgyszintén érdemes említést tenni az egyház karitászi jellegű tevékenységéről is. Ez, ha nem is jelentékenyen, de azért hozzájárult a háború utáni éhínség és nyomor enyhítéséhez. A prímás 1945. november 18-án rádiófelhívással fordult az Egyesült Államok magyarságához, hogy adományokkal segítsék az itthoni éhezőket. Római útján pénzbeli adományokat is kapott, melyből teherautókat vásárolt az egyházi adományoknak Bécsből való hazaszállításához, ugyanis ekkor már az NCWC-nek több rakományt vesztegetett ott. Később fővárosi gyerekek vidéki, híveknél való elhelyezését, majd országos gyűjtőakciót szervezett az egyház.

Bizonyos szempontból ez is tekinthető konfliktusforrásnak, hiszen az éhezés tényének hangsúlyozása már önmagában is a vezetés munkájának egyfajta kritikája.

A katolikus egyház és a kormány szembenállásának kérdését vizsgálva központi problémának tűnik, hogy miért nem álltak helyre a kapcsolatok a Vatikán és a magyar állam között. Hiszen az egyház szigorú hierarchikus felépítése nem engedte meg a Vatikántól független politizálást, így a közvetlen kapcsolatok hiánya mindenképp hátrányt jelentett a magyar katolicizmus számára.

Mint már említettük, ezzel a Tildy-kormány is tisztában volt, programjában szerepelt a kapcsolatok újrafelvétele,¹⁴⁶ s Mindszenty 1945-ös római útja során a pápa ígéretet tett Rotta visszaküldésére. Hogy ez miért nem valósult meg, arról nem tudunk. Tény viszont, hogy az 1947. február 25-26-i püspökkari konferencia megnyitóján a prímás jelentette: „a Szentatyával nem érintkezhetünk.”¹⁴⁷ Április 12-én a püspöki kar minden tagjának

aláírásával ellátott levélben követelte a kapcsolatok normalizálását.¹⁴⁸ Ennek hatására a kormány a puhatolózás mellett döntött. 1947. május 30-án Tóth László hivatalos megbízatással a Vatikánba utazott, hogy a kapcsolatok felvételének lehetőségéről tárgyaljon.¹⁴⁹ A kormány a „függőben lévő egyházpolitikai kérdéseknek sürgős és tömegnyugvást keltő megoldását” szerette volna elérni.¹⁵⁰ A tárgyalásokról a hercegprímás később annyit közölt, hogy „az eredmény alig valami, vagy teljesen semmi. Kapott utalást arra (t.i. Tóth László), hogy ez a kormány nem garancia, a Vatikán megbízottja a prímás.”¹⁵¹ Ez arra utalt, hogy a Szentszék az egyházat ért sérelmek miatt nem akarta a kapcsolatokat helyreállítani és teljes mértékig helyeselte Mindszenty politikáját. Ennek viszont némileg ellentmond Péterffy Gedeon írása, mely szerint a Vatikán a diplomáciai kapcsolatokat nem tekinti megszakítottnak, csak a posztokat betöltetlennek.¹⁵² Vagyis Rotta visszatérését vette volna szívesen. Ez azonban megint nem következett be, ami ellenben felveti a kérdést, hogy milyen erők hátráltatták a volt nuncius személyének előtérbe helyezésével a kapcsolatok normalizálását?

Kialakult erőviszonyok és pozíciók

A vizsgált időszak végére a belpolitikai prondon jelentős átrendeződés zajlott le. Széthullott a koalíció tulajdonképpeni ellenzékének szerepét is betöltő kiscgazdapárt. A jobboldali erőket sikerült szétforgácsolni, így mint az 1947-es választás azóta közzismertté vált lefolyása és eredménye bizonyítja, a baloldal jelentős sikereket ért el, habár ez a vártnál ismét kisebb mértékű volt. A kommunista párt offenzívája ezután a kis jobboldali pártok ellen irányult. Rövid idő alatt sikerült ezek tevékenységét formálissá tenni. Vezetőik nagyobb része vagy elhagyta az országot, vagy visszavonult a politizálástól, vagy a mentelmi bizottság kiadta a politikai rendőrségnek. A párt politikáját ekkor már a Tájékoztató Iroda határozata motiválta, mely szerint a kommunista és munkáspártoknak országaikban meg kellett gyorsítani a társadalmi átalakulás folyamatát.

A jobboldal szervezeti kereteinek szétforgácsolása és vezető politikusainak kiiktatása megtörtént, de azon tömegek gondolkodásának átalakítása, melyek nemrég még szavazatukat ezekre a pártokra adták ilyen rövid idő alatt, természetesen nem sikerülhetett. Így számukra, politikai nézetük, ideológiájuk kielégítésére egyedüli szervezet a katolikus egyház maradt.

Ezt a folyamatot, és ezzel együtt azt, hogy főbb szervezeti kereteinek adminisztratív megszüntetése miatt a katolikus egyház templomi és hitbuzgalmi tevékenységre kényszerült visszaszorulni, vezetői felismerték. Így tulajdonképpen egyetlen politizálási lehetőségként hirdették meg az u.n. Mária évet. Az ötletet a hercegprímás az Ottawai Mária-kongresszuson merítette, abból, hogy az ottani egyház a Mária-kultusz hatása miatt nagy tömegeket tudott mozgatni.

A prímás gondolatmenetének magyarországi megvalósítása beváltotta a hozzáfűzött reményeket, amit a Mária év rendezvényeinek sikerei bizonyítanak. Ezekben alkalmanként több tízezer, összességében 4,6 millió ember vett részt.

Ezáltal kettős helyzet alakult ki. A kommunista párt kormányzati, közéleti, gazdasági területen megszerezte a hatalom megragadásához szükséges hegemóniát, azonban a katolikus hívők ilyen nagyméretű kiállása már önmagában is kétségessé tette a kommunista párt ideológiai munkájának sikerességét. Így alapvető feladatként merült fel a vallásos tömegeknek az egyháztól és a vallástól a kommunista párt és a kommunista ideológia felé orientálásának megoldása.

A fent vázoltak determinálták a katolikus egyház, és így a hercegprímás további sorsát, amely végül Mindszenty József bebörtönzéséhez ill. az egyház és az állam közötti megállapodáshoz vezetett.¹⁵³

Jegyzetek

1. Nagy Töhötöm: Jezsuiták és szabadkőművesek. Buenos Aires, 1965. 164-169.o.
2. 25 éves a katolikus papi békemozgalom. Szerk. biz. elnöke: Dr. Bádi Ferenc. Országos Béketanács Katolikus Bizottsága, 1975. 75.o.
3. Serédit „hazaáruló püspöknek” nevezték és el akarták hurcolni. (Debreczen, 1945. IV. 8.) Shvoy püspök letartóztatásáról Shvoy Kálmán titkos naplója és emlékirata 1918-1945. Kossuth, 1983.
4. Délmagyarország, 1944. XII. 3.
5. Társadalmi Szemle, 1983. VII. 85.o.
6. Balogh István Szeged felszabadulása után azonnal bekapcsolódott a hatalom újjászervezésének munkájába. Lapját átengedte az MNFF-nek, melynek a kisgazdapárt részéről egyik megalapítója volt. (Társadalmi Szemle, 1983. VII. 84.o. és Vas Zoltán: Hazatérés. Szépirodalmi, 1970. 152.o.) Később ő szövegezte meg az Ideiglenes Nemzetgyűlés Szózatát a magyar nemzethez, az Ideiglenes Nemzetgyűlés Politikai Bizottságának tagjává választották, az Ideiglenes Nemzeti Kormány miniszterelnökségi államtitkárává nevezték ki. Bánáss László tevékenységéről Saád Béla: Tíz arckép. Ecclesia, 1983.
7. Magyar Kurir, 1945. VI. 4.
8. Id: Gergely Jenő: Grósz József. Kézirat.
9. Mindszenty József: Emlékirataim. Toronto, 1974 /továbbiakban: Mindszenty: Emlékirataim/ 51.o.
10. Néhány kifejező példa: 1945. III. 19-én (!) fogságából beadványt intézett a felsőház számára, mentelmi jogának megsértése ügyében, melyben írta: „Évtizedes irodalmi és hitszónoki működésemet mindig az istentelen és nemzetgyilkos bolsevizmus ellen fejtettem ki.” (Maróthy-Meizler Károly: Az ismeretlen Mindszenty. Buenos Aires, 1958, 345.o.)
Fogságából szabadulva a polgármester meghívta a felszabadítók méltó fogadására összehívott értekezletre, de visszautasította, névlegesen arra hivatkozva, hogy nem helybeli, s nála öregebb vidéki püspök is jelen van. Valójában el sem nemi az ünnepségre a „szovjet katonák leírhatatlan viselkedése miatt.” (Mindszenty: Emlékirataim. 55.o.)
Sopronból Veszprémbe tartva Pápa akkori polgármestere, Sulyok Dezső javasolta neki, hogy kérjen a szovjet csapatoktól egy autót, de ezt a javaslatot eleve visszautasította, mert „magyar püspök semmit sem kérhet az orosz parancsnoktól,” és inkább gyalog, székéren folytatta útját. (Sulyok Dezső: A magyar tragédia I. rész. A trianoni béke és következményei. New York, 1954. 541.o.)
A nyár folyamán Balogh István rá akarta venni, hogy tegyen tisztelegő látogatást Vorosilovnál, ez elősegíthetné az egyház és az állam közeledését, így ez egyházi érdek is. Ezt visszautasította, s később Balogh István javaslatára „belőlem nem csinálnak Szergej patriarchát” megjegyzéssel tért vissza az A.C. egyik elnökségi ülésén. (Mihalovics, Sigismund: Mindszenty-Ungarn-Európa. Ein Zeugenbericht. Karlsruhe, 1949. 73-74.o.)
11. Püspökkari konferencia jegyzőkönyve (továbbiakban: P.K.J.) 1945. V. 24.
A tárgyalások végül is nem jártak sikerrel, bár a főpapok nem kértek többet, mint amennyit a többi lap élvez, vagyis addig engedélyezték, míg a többi újság számára is van papír. (U.o.)
12. U.o.
13. U.o.
14. 28 főpap tagja volt a felsőháznak. (Országgyűlési almanach. 1939-1944.)
15. Pld. a felsőház felszámolását csak 1947-ben foglalták törvénybe.
16. P.K.J. 1945. V. 24.
17. Püspöki kar körlevele. (továbbiakban: P.K.K.) 1945. V. 24.
18. U.o.
19. U.o.
20. P.K.J. 1945. V. 24.
21. U.o.
22. Orbán i.m. 62.o. és gergely: A katolikus... 19.o.
23. A nuncius szerepéről bővebben: Interjú Gennare Verolinov. In: Végjáték a Duna mentén. Bp. 1982.
Gergely Jenő: A katolikus püspöki kar és a konvertiták mentése. Történelmi Szemle, 1984. 4.sz. Gergely Jenő: A püspöki kar tanácskozásai. Gondolat, 1984. Szenes Sándor: Befejzetlen múlt. Bp. 1986. Serédi Jusztinián feljegyzései. In: Kritika, 1983. 8.sz.
24. Magyar Nemzet, 1949. II. 2.
25. Mindszenty: Emlékirataim. 61.o.

26. Az egyházi birtokvagyonról és annak célvagyon jellegéről részletesebben: Gergely Jenő: A „gazdag egyház” gazdagsága. Agrártörténeti Szemle, 1986. 1-2.sz.
27. P.K.J. 1945. XII. 20.
28. Orbán i.m. 58.o.
29. A parlament irattára. A minisztertanács titkárságának bizalmas iratai. Rendezetlen. Id: Földreform 1945. Szerk: Somlyai Magda. Bp. 1965. 940.o.
30. Somlyai i.m. 940.o. szerint nem, Gergely: A katolikus... 25.o. szerint igen.
31. P.K.K. 1945. V. 24.
32. Előadás a Nagy-Budapesti pártaktíván. In: Révai József: Élni tudunk a szabadsággal. Szikra, 1949. 429.o.
33. P.K.J. 1945. V. 24.
34. U.o.
 Erdei Ferenc belügyminiszter 1945. júniusában kelt bizalmas rendelete szerint „internálni kellett mindazokat, akik ugyan háborús és népellenes bűnöket nem követtek el, de magatartásukkal veszélyeztetik a demokratikus átalakulást.” (Vida István és Nagy Endre jegyzete. In: Bibó István: Válogatott tanulmányok. Magvető, 1986. 2.k. 818.o.)
35. P.K.J. 1945. V. 24.
36. U.o.
37. A lezajlott földreform Czapik érsek megjegyzése szerint nem „nemzeti és szociális”, sőt Pétery püspök politikai eszköznek tartotta. (U.o.)^{38.} U.o.
38. U.o.
39. Az érseki széken kívül betöltetlen volt a győri püspök ill. kérdéses a tábori püspök helye. Br. Apor Vilmos halálának körülményeiről: Meszlényi Antal: Magyar szentek és szentéletű magyarok. München, 1976. Közi Horváth József: Apor püspök élete és halála. München, 1977. Uő: Egy mai magyar vértanu. Katolikus Szemle, 1950. 11-17 és 70-72.o. Tomek Vince: Megemlékezés Apor püspökről. U.o. 1955. 82-83.o. Új Ember, 1945. IX. 16.
40. t.i. a főkegyúri jog
41. P.K.J. 1945. V. 24.
42. ÁÉH Archivum. Balogh István visszaemlékezése. Id: Gergely: A katolikus...^{36.}o.
43. O.L. VKM I. ü.o. iratai. 6430/1945. Id: Orbán i.m. 62.o.
44. U.o.
 Ezzel szemben Balogh István említett visszaemlékezései szerint még Czapik Gyula egri érsek, Grósz József kalocsai érsek, és Páter Jánosi József S.J. is jelölve lett. Meg kell jegyeznünk, hogy a jelöltek ebben a sorrendben a hierarchia legkompromisszumképesebb tagjai – tehát a baloldal céljait figyelembe véve a legmegfelelőbbek – voltak. Vitatható azonban – legfőképpen az első két jelöltnek – a kialakult történelmi hagyományok, szokások és az akkori realitások figyelembevételével az esztergomi érseki székbe való jelölése.
45. A vatikáni államtitkárság 5017/45 sz. Magyar Kurir, 1945. IX. 17.
46. Mindszenty: Emlékirataim. 74.o.
47. Magyar Nemzet, 1948. IX. 19. ill. Társadalmi Szemle, 1983. 4.sz.
48. Ekkor még egyetlen ország sem tette ezt meg, leghamarább a Szovjetunió 1945. IX. 25-én újíttotta fel a diplomáciai kapcsolatokat Magyarországgal.
49. E.P.L. 9369/1944. Id: Orbán i.m. 63.o.
50. Mindszenty: Emlékirataim. 32.o.
51. Fábrián János visszaemlékezése. In: Saád i.m. 96.o.
52. Boér Miklós: Cardinal Mindszenty. London, 1949. 26.o.
53. Nagy i.m. 198-200.o.
 Mindszenty mellett szóló érvei:
 1. Következetes, szilárd és semmi nehézségtől meg nem riadó férfi.
 2. Kiváló szervező tehetség.
 3. Szociális szellem jellemzi.
 4. Példás életű pap.
 5. Képzett ember.
 6. A kommunisták is nagyrabecsülik, mivel a nácik erőszakkal elhurcolták.
 Ellene szóló érvei:
 1. Túlságosan rideg (szigorú).
 2. Az igazságot néha túlságosan egyenesen mondja meg.
 3. Akaratereje túlságosan nagy.
 4. A vend területek Magyarországhoz való csatolásában részt vett
 5. Köztudomásúan királypárti.

6. Újabb a kommunisták is méltatlankodnak ellene.
Végső következtetése szerint „Mindszenty Józsefben a jeles és kiváló férfiak minden erénye és hibái vegyülnek össze.”
54. Augusztus 4-én Montini helyettesével tárgyalt, aki elmondta neki, hogy a Vatikán affelé hajlik, hogy amíg nem tisztul a helyzet, nem nevez ki senkit. Figyelemre méltóak Nagy Tőhötöm érvei, melyekkel a mihamarabbi kinevezést sürgette:
- Nem lehet a nyáját pástor nélkül hagyni.
  - Meg kell mutatni, hogy jogait Kelet-Európában a jövőben is gyakorolni akarja.
  - Ezt előzetes megkérdezés nélkül kell végrehajtani, így elkerülhető egy esetleges tiltakozás a kormány részéről.
  - Az előzetes megkérdezés a kormány elismerését jelentené.
  - Így elkerülhető, hogy a kormány esetleg a Vatikán számára kellemetlen személyeket javasoljon.
55. Érdemes megjegyezni – bár a kinevezéshez nem lehetett köze, ugyanis csak annak megtörténte után ért Rómába, – Tóth László esztergomi teológus beadványában számos egyházi méltóság véleményét összegezve ugyancsak Mindszentyt ajánlotta első helyen. (U.o. 202.o.)
56. U.o. 206.o.
57. Veszprémi Püspöki Lt. 2311/1945. Id: Orbán i.m. 66.o. Facsimile közli: Mindszenty bűnügy okmányai. Atheneum, 1949. 16.o.
58. Serédi korabeli véleménye szerint „a hercegprimásnak, mint első zászlósrúnak, közvetlen a király, ill. az államfő után következő, tehát legelső közjogi méltósága Szent István király óta alkotott törvényeinkben van biztosítva.” (Id: Nagy Kázmér: A hercegprimás. Irodalmi Újság, 1971. 11-12.sz.) Az, hogy sem az Ideiglenes Nemzetgyűlés, sem az általa létrehozott, a törvényhozó hatalom részét alkotó testületek nem foglalkoztak a primás közjogi helyzetével a megváltozott körülmények között, formálisan a tradicionális jogok fennállását jelentették.
59. Erősen vitatható az az utólagos történelmi vélemény is, hogy Mindszenty álláspontja ellen azért nem hangzott el tiltakozás, mert az akkori forradalmi változásokban senki sem gondolta végig, hogy a primás „körmönfont gondolatai” mit jelentenek valójában. Ugyanis az, hogy Révai József és Balogh István teljes egyetértésben úgy működtek közre, hogy az említett távirat a korabeli sajtóban az apró közlemények közt mintegy rejtve jelenjen meg azt mutatja, hogy nagyon is tisztán értették a primás álláspontját.
60. Új Ember, 1945. X. 17.
61. Szombathelyi Főplébániai Körlevél. 1945. X. 11. Id: Tarján Gábor: Mindszenty József. ELTE bölcsészdoktori disszertáció. Bp.1981.
62. Ez és a további idézetek székfoglaló beszédéből: Mindszenty: Emlékirataim. 82-85.o. (Közli még: Magyar Kurir. 1945. X. 8. de az előzőhöz képest két lényegi rövidítéssel.)
63. Új Ember. 1945. IX. 23.
64. U.o.
65. Bővebben: Balogh Sándor: Választások Magyarországon. 1945. Kossuth, 1984. és Gergely Jenő: A politikai katolicizmus Magyarországon 1890-1950. Kossuth, 1977.
66. Bővebben: Izsák Lajos: Polgári ellenzéki pártok Magyarországon 1944-1949. Kossuth, 1983.
67. P.K.K. 1945. V. 24.
68. U.O.
69. Veszprémi Püspöki Lt. 4066/1945. Id: Orbán i.m. 82.o.
70. Izsák Lajos: A Kereszténydemokrata Néppárt és a Demokrata Néppárt 1944-1949. Kossuth, 1983. 55.o.
71. Új Ember, 1945. IX. 30.
72. Kis Újság, 1945. X. 7.
73. Balogh i.m. 123.o.
74. P.I.A. 274/9-11. Id: Balogh i.m. 55.o.
75. Balogh i.m. 123.o.
76. U.o.
77. Mindszenty: Emlékirataim. 98.o.
78. Dr. Zakar András: Útmutató közéleti kérdésekben. Szent István Társulat, 1947. 20.o.
79. Mindszenty: Emlékirataim. 98.o.
80. Ez és a további idézetek a körlevélből: P.K.K. 1945. X. 18.
81. Szabad Nép, 1945. XI. 3.
82. U.o.
83. Pld: Marosán György egy nagygyűlésen kijelentette, hogy Péhm (I) József hercegprimás a pokolra fog kerülni, ellenben őt az Uristen derék embernek fogja értékelni. (Marosán György: Az úton végig kell menni. Magvető, 1972. 114.o.)
84. Marosán i.m. 105.o.

85. Interjú Bognár Józseffel. Kritika, 1987. 8.sz. 23.o.
86. Az MKP és SZDP határozatai 1944-1948. Kossuth, 1967. 173.o.
87. P.K.J. 1945. V. 24.
88. U.o.
89. Mindszenty: Emlékirataim. 104.o.
90. P.K.J. 1945. XII. 20.
91. Magyar Kurir, 1946. I. 3. és Új Ember, 1945. XII. 30.
92. Luttor Ferenc a nyilas kormányt képviselte, s minden hivatalos megbízás nélkül 1946 elejéig tevékenykedett a Vatikánban. Politikai álláspontjáról csak annyit, hogy „nyílt nácibarátnak”, „százszázalékos németbarátnak”, a „szélsőjobboldali mozgalmakkal rokonszenvező egyéniségnek” jellemezték. (Orbán i.m. 90.p.)
93. Küm. Irattár. 21/1946. eln. res. ld: Orbán i.m. 90.o.
94. A koalíciós válság elemzéséhez Bibó István: Válogatott tanulmányok. Magvető, 1986. 2.k. megfelelő tanulmányai.
95. P.I.A. 274/2-32 Id: Balogh i.m. 110.o.
96. Nagy Sándor: A demokratikus pártok és az egyház által szervezett ifjúsági szervezetek tevékenysége 1945-1946. In: Az Egri Ho Shi Minh Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei 8. S.k. 368-370.o.
97. Mindszenty: Emlékirataim. 105.o.
98. P.K.J. 1945. XII. 20.
99. U.o.
100. U.o.
101. L. Gál Éva: A köztársaság megteremtése Magyarországon. Századok, 1956. 187.o.
102. Mindszenty József a Népbíróság előtt. Állami Lapkiadó, 1949. 70.o. (A könyv facsimile megjelent: Mindszenty József a Népbíróság előtt. I.U.S. Politikai perek, 2. Irodalmi Újság kiadása. Párizs, 1986.)
103. Bővebben: Balogh Sándor: Földet, köztársaságot, állami iskolát. Gondolat, 1980.
104. Révai József: Élni tudtunk a szabadsággal. Szikra, 1949. 12.o.
105. A megfelelő dokumentumok tükrében érdekes lehetne a kommunista párt forradalmi harcának a katolikus egyházzal kapcsolatos taktikájának a vizsgálata. Vajon volt-e tudatos tevékenység a felső papság jobboldalra való kényszerítésében, vagy csak az előállt helyzetet használta ki a kommunista vezetés?
106. MKP és SZDP határozatai 1944-1948. Kossuth, 1967. 197.o.
107. Rákosi Mátyás: A magyar demokráciáért. Szikra, 1947. 233.o.
108. Új Ember, 1946. I. 23.
109. Új Ember, 1946. II. 17.
110. Nagyvárad. Lat. Szert. Püspökségtől. 1945. 2222. szám. (magántulajdonban)
111. 1917-ben három pásztorgyermek előtt megjelent a kegyes Szűzanya, és elmondta nekik, hogy a háború a végéhez közeledik, de ha az emberiség nem tér meg, újabb, még borzalmasabb háború fog következni. Portugália megfogadta a tanácsot, mélyen vallásos katolikus országgá lett, ezért a Szűzanya megmentette a II. világháború szenvedéseitől, ma a virágzó béke országa. (U.o.)
112. Igazságosság és szeretet. Mindszenty József bíboros, hercegprímás érsek beszédeiből 1945-46. Katolikus Főiskolák Baráti Körének kiadása. Bp. 1947. (továbbiakban: Mindszenty: Igazságosság...) 18.o.
113. U.o.
114. U.o. 23.o.
115. Érdemes lenne megvizsgálni, hogy ezt mennyiben a politikus dominálta, és mennyiben a katolikus egyház belső erkölcsi kényszere, amely alapján a történelem folyamán általában védelmébe vette a mindenkori üldözötteket.
116. Mindszenty József: Hírdettem az ígét. Válogatott szentbeszédek és körlevelek 1944-1975. Vaduz, 1982. (továbbiakban: Mindszenty: Hírdettem...) 79.o.
117. U.o. V.ö. 56. jegyzettel.
118. Így később, amikor a kormány tiltakozni próbált a szlovákiai magyarok deportálása, mint kollektív büntetés ellen, a csehszlovák vezetés pont a magyarországi svábok kapcsán vonta kétségbe Magyarország erkölcsi alapját a tiltakozásra.
119. Mindszenty: Hírdettem...80.o.
120. Kis Újság, 1945. IX. 12.
121. A Népszava húsvéti vezércikkében Szakasits Árpád a feltámadást legendának minősítette.
122. Magyar Kurir, 1946. V. 14.
123. Ez közvetett bizonyítékul is szolgálhat arra nézve, hogy a kommunista párt csak 10-15 év távlatában tervezte ekkor még a proletárdiktatúra teljes kivívását.
124. Dokumentumok a magyar közoktatás reformjából 1945-1948. Kossuth, 1979. 198-200.o. 236.o. és 256-259.o. Az utóbbira csak a válasz található.

125. Orbán i.m. 102.o. és Király István: A kultúrpolitika aktuális kérdései. Társadalmi Szemle, 1946. 518.o.
126. P.K.J. 1946. III. 14.
127. U.o.
128. Kossuth Népe, 1946. IV. 16. V.9 V.14.
129. Szabad Nép, 1946. V.3, 5, Kis Újság, 1945. V. 4. Kossuth Népe, 1945. V. 3. 4. 8.
130. Új szó, 1946. V. 3.
131. A nemzetgyűlés Naplója. I.k. 989.o.
132. Kossuth Népe, 1946. V. 10.
133. A körlevél: Magyar Kurir, 1946. V. 20. Mindszenty előadása a Szent István Akadémián In: Mindszenty: Emlékirataim. 124-125.o. A fővárosi Katolikus Szülők Vallásos Szövetsége gyűlésén mondott beszéde Mindszenty: Igazságosság...93-96.o.
134. Vida István: Az 1946-os koalíciós válsághoz. Történelmi Szemle, 1975. 1.sz. 80.o.
135. Június 17-én az Oktogonnál két szovjet katonát, egy magyar leányt lelőtek, többen megsebesültek. A házat, ahonnan a lövéseket feltételezték, azonnal lezárta a rendőrség és a szovjet katonaság, s a padláson egy holttestet találtak. A politikai rendőrség vezetőjének nyilatkozata szerint a padláson megtalált fiatalember követte el a gyilkosságot, majd feltehetőleg a felelősségrevonás miatti félelmében öngyilkos lett. (Kis Újság, 1946. VI. 20. Szabadság, 1946. VII. 13.) Szviridov altábornagy a fegyverszüneti egyezmény nyílt megsértésének értékelte az eseményt, és gyengeséggel vádolta a kormányt.
136. 7330/1946. M.E. számú rendelet. Magyar Közlöny, 1946. VI. 28.
137. P.I.A. 285 f. 2/12. Id: Vida: i.m. 81.o.
138. Magyarország történelmi kronológiája. Akadémiai, 1982. 4.k. 1029.o. Tétéles felsorolás: Magyar Közlöny, 1946. VII. 4,5,7,9,10,11,14,18,19,20,21,22,24.
Annak érzékeltetésére, hogy a feloszlításoknak egyértelműen és alapvetően politikai céljai voltak s a jogi keretek csak a közvélemény megnyugtatását szolgálták, néhány momentum:
Rajk már július 4-i dátummal, tehát a Szviridov-levél átadása előtt feloszlatta többek közt a Federatio Emericana katolikus egyetemi egyesületet, az 529/1945. M.E. rendelet 6. paragrafusára alapján. Ez azért is érdekes, mert az említett rendelet arra jogosította fel a belügyminisztert, hogy ha a 3. paragrafusban felsoroltakon kívüli fasiszta vagy Hitlerbarát ill. ilyen elvek alapján működő egyesületekről tudomást szerez, azokat feloszlassa. Viszont, ha az Emericana így működött volna, már a 20165/1945. B.M.I. rendelet alapján a belügyminiszternek gondoskodnia kellett volna erről. A július 9-10-11-18-19-20-i feloszlítások még az 529/1945. M.E. rendelet, a július 7-14-iaz 1938. évi XVII. t.c. július 21-től a 7330/1946. M.E. rendelet alapján történtek. Az 1938. évi XVII. t.c. a belügyminisztert az alapszabályoktól eltérően működő egyesületek feloszlítására jogaította fel. Kérdéses, hogy mennyire volt alapos ennek mindegyik egyesületre történő kivizsgálása. (lásd: Az 1938. évi Törvények gyűjteménye. Bp, 1938. 158-159.o.) Az is figyelemre méltó, hogy a SZEB angol és amerikai tagja követelésére július 15-én a szovjet tag hozzájárult a levél felfüggesztéséhez, s a július 24-i ülésen ez véglegessé vált, de a belügyminisztérium magatartásán ez mit sem változtatott. (Vida i.m. 82.o.)
139. Így pld. a KALÁSZ, a keresztényszocialista szakszervezetek. (Vida i.m. 84.o.)
140. P.K.J. 1946. VII. 20.
141. Magyar Kurir, 1946. VII. 21. Új Ember, 1946. VII. 28.
142. A kommunista párt szempontjából különösen veszélyes a KALOT működése volt – népszerűségén túl is, – hiszen baloldali orientációjával épp előle vont el számottevő bázist.
143. Bővebben: Gergely: A katolikusus... 52-73.o. Orbán Sándor: Az egységes állami iskola megteremtése. In: Tanulmányok a magyar demokrácia történetéből. Akadémiai, 1955. Balogh Sándor: A fakultatív vallásoktatás kérdése és az egyházak. Századok, 1973. 4.sz. Horváth Márton: A népi demokrácia közoktatási rendszere 1945-1948. Bp. 1975.
144. Mindszenty: Hirdettem... 76-78.o.
145. U.o. 160-163.o.
146. A nemzetgyűlés naplója. I.k. 26.o.
147. P.K.J. 1947. II. 25-26.
148. Balogh Sándor: Egyház és oktatás a felszabadulás után. História, 1983. 5-6.sz. 44.o.
149. Új Ember almanachja. Bp. 1948. 49.o.
150. Küm. Irattár. 258/1947. pol. res. Id: Orbán i.m. 113.o.
151. P.K.J. 1947. VIII. 14.
152. Péterffy Gedeon: Egy év Vatikánban. In: Új Ember almanachja i.m.
153. A hercegprímás további politikai tevékenységéről Kása Csaba: Mindszenty József politikai tevékenysége 1944-1948. Kézirat. A Mindszenty perről Fazekas Sándor-Kása Csaba: Egy koncepció per anatómiája. Kézirat.

KELET ÉS NYUGAT HATÁRÁN

(Csécsy Imre levelezéséből)

Bevezetés

Csécsy Imre, a magyar polgári radikalizmus utóéletének egyik legjelentékenyebb gondolkodója, 1893 október 15-én született Budapesten. Pályája, mely a századelő szellemi megújulásában fogant, s melyet az első világháború és 1918-1919 forradalmi törtek meg, a két világháború közötti időszakban teljesedett ki s érett a XX. századi demokrata polgár – *a citoyen* – eszmei útkeresésének és erkölcsi tisztaságának példájává.

Iskoláit a fővárosban végezte, majd jogi doktorátust szerzett. A gimnáziumban ismerte meg Ady verseit s e költészet életében mindvégig meghatározó maradt gondolkodásmódjára. Az irodalom, az írás amúgy is foglalkoztatja; 18 évesen novelláskötete jelenik meg és versekkel is próbálkozik. Hamar tudatosul azonban benne, hogy ezek dilettáns próbálkozások. Fél évszázad múltán erre így emlékszik vissza: „Némi mentségem csak az, hogy én inkább prózai műveket követtem el, novellákat meg tanulmányokat. Verset keveset költöttem, s ezekben sem Adyt próbáltam utánozni, hanem inkább Babitsot.” Rokonainál töltött abbáziai vakációinak köszönhetően jól megtanul németül, s itt találkozik Rácz Gyulával, a kiváló statisztikussal, a Társadalomtudományi Társaság egyik alapító tagjával, akinek nézetei a korabeli Magyarország politikai, szociális, nemzetiségi viszonyairól, nem kis szerepet játszanak abban, hogy Csécsy egyre erősebb érdeklődést mutat a filozófia, a szociológia és a politika kérdései iránt. Tőle hall először Jászi Oszkáról és a Huszadik Századról. Hozzá még a „szakállas doktor” Ady személyes barátja: kell-e több, hogy az ifjú Csécsy állandóan lesse a szavát? A személyiség egyre markánsabb alakulása szab irányt Csécsy közéleti tevékenységének is: 1913-14-ben Galilei Kör titkára. A Huszadik Század és a Nyugat hasábjain jelennek meg cikkei, s az első világháború kirobbanásának évében saját lapot indít, az Új Magyar Szemlét. Ez azonban csak három számot ér meg: Csécsynek A háború ellen! című cikke miatt betiltják, a kinyomtatott példányokat az ügyészség elkobozza.

A háborút a front mögött, hadnagyként szolgálja végig, 1928-ban, amint hazatér, aktívan részt vesz az őszirózsás forradalomban. A Nemzeti Tanács póttagja, az Országos Polgári Radikális Párt Elnöki Tanácsának tagja. 1918. október 25-én egy diáktüntetésen a párt erkélyéről hatalmas tömeg előtt beszél az ifjúsághoz, majd lázasan szavalja Ady versét, a „Véres panorámák tavaszán”-t. Az októberi kormány megalakulása után a nemzetiségi minisztériumban előbb Jászi Oszkár személyi titkára, majd a minisztérium sajtófőnöke. Valószínűleg ezekben a hetekben alakul ki a két ember – „mester” és „tanítvány” – szorosabb kapcsolata, amely az évek folyamán odaadó barátsággá érett. 1919 januárjától Csécsy a külügyminisztérium tisztviselője, s mivel státuszát a proletárdiktatúra alatt is betölti, az év végén a forradalmak idején tanúsított „destruktív” magatartása miatt kiteszik állásából.

A húszas évek elején a Világ című polgári radikális lap belső munkatársa, szenvedélyes, az ellenforradalmi különítmények vérengzései ellen tiltakozó cikkei miatt, egy ízben csak főszerkesztője, Purjesz Lajos higgadt magatartása menti meg azok

bosszújától. Később, valószínűleg megélhetési gondjai miatt is, a Phönix Életbiztosítóhoz kerül, amelynek előbb tisztviselője, majd egyik igazgatóhelyettese. Ez a munkakör azonban csak anyagilag elégíti ki. A cég egyik vezetőjével történt személyes összetűzése feltehetően csak a várt ürügyet teremti meg, hogy 1932 nyarán önként kilépjön állásából. Közben folytatja publicisztikai tevékenységét. 1934 tavaszán Jászi azt tanácsolja Vámbéry Rusztemnek, az 1926-ban indult *Századunk* című polgári radikális orgánium főszerkesztőjének, hogy a szerkesztésbe vonják be Csécsyt. Ez júliusra megtörténik. A szerkesztés fáradságos munkája ettől kezdve gyakorlatilag teljesen az ő kezébe kerül. Emellett tanulmányaival, jegyzeteivel is jelen van a lapban. Írásai a demokrácia eszméjének kérdéseivel foglalkoznak s azok gyakorlati megvalósulásával. Többség és kisebbség, szabadságjogok és erőszak, egyenlőség és uniformizmus: leginkább ezeket a kategóriákat vizsgálja. Ebből a szempontból alapvető jelentőségű 1935-ben a Cobden Szövetségben tartott előadása – *Megbukott-e a demokrácia?* –, amelynek szövege a *Századunkban* megjelent. A modern kori demokráciát – és cikkeiben ezt vizsgálja – határozottan megkülönbözteti az ókoritól: az utóbbin pusztán többségi uralmat („népuralmat”) ért, az előbbinek viszont véleménye szerint megkülönböztető sajátossága a *kisebbségek jogainak* feltétlen tiszteletben tartása. A demokratikus eszme másik lényegi alkotóelemének az *erőszakmentességet* tartja. A demokráciának nem lehet erkölcsi alapja még az önvédelmi erőszak alkalmazására sem: ha ezt teszi, menthetetlenül ellentmondásba kerül saját tartalmával. (Ebben véleménye eltér Jásziétól, aki a *Századunkban* és levelezésükben is vitatkozik vele.)

Csécsy anyagi áldozatokat sem sajnálva, nagy energiával szerkeszti a folyóiratot. Megpróbálja színesebbé, érdekesebbé tenni, s ehhez új, tehetséges fiatal szerzőket keres. Gáspár Zoltán, K. Havas Géza, Lengyel Balázs, Szirtes Andor írásai e szerkesztői pilitika nyomán jelennek meg a lapban. A szerkesztéshez rendszeresen kikéri szűk baráti köre (Braun Róbert, Kende Zsigmond, Lesznai Anna, Rubin László, Székely Artúr, Varró István, Vámbéry Rusztem) és főképp az 1925-től Oberlinben élő Jászi Oszkár tanácsát. Irányítása alatt határozottabb formát kap a folyóiratban a *Jászi-örökség*: a totalitáriánus ideológiák terjedése idején egy, az egyént nem az állam eszközének, hanem céljának tekintő eszmerendszer, a *liberális szocializmus* hirdetése, amit a második világháború kitéréséig többé-kevésbé nyíltan tehetett a *Századunk*. 1939-ben azonban – több más lappal együtt – a betiltás sorsára jutott.

A háború idején Csécsy Bajcsy-Zsilinszky Endre „Szabad Szó”-jánál közgazdasági szerkesztő. Közben 1941-től két éven át egy „álnaplót” írt, a *Világos pillanat* azonban, amely történeti-bölcseleti munkának tekinthető, csak 1946-ban jelenhetett meg. Benne a szerző önmagával folytatott párbeszédében fejti ki erkölcsi, politikai nézeteit, s lesújtó ítéletet mond a *burzsoá* értelemben vett polgárról, annak a történelem folyamán többször eljátszott szerepéről. Nemcsak bírál azonban, hanem kutatja egy olyan új ideológia megteremtésének a feltételeit, amely a *kollektív és individualisztikus eszmeáramlatok szintézisével* a háború utáni Európát „különösen Közép-Kelet-Európát – megmentheti az újabb kataklizmáktól. (Lásd erről az alább közölt levelét Wiesmeyer Emilhez.)

1944 novemberében megszervezi a Magyar Radikális Pártot, melynek ő az első elnöke – 1947-től pedig újra kiadja a *Századunkat*, a régi, Huszadik Század címen. Ott van ezeknek az éveknek a zűrzavaros napi politikai életében is: rövid ideig a Radikális Párt képviselője a törvényhozásban. Az idő múlásával azonban egyre keszrűbben számol be leveleiben Jászinak arról, hogy az új Magyarország sem pártjára, sem lapjára nem tart igényt; az 1918-as elvek alapján 1945 után nem lehet tartósan politizálni. Ráadásul pártbéli elvbarátai is áskálódnak ellene. Sikerral. Előbb lemondásra kényszerítik az elnöki posztról, majd törlik (nem kizárják, hanem „törlik!”) annak a pártnak a soraiból,

amelyet ő alapított. Az a véleményük ugyanis, hogy a párt Csécsy személye – túlon túl erkölcsi beállítódása – miatt nem posszibilis.

1949-ben megkeseredett, de nyugodt lelkiismeretű ember vonul nyugdíjba, s haláláig teljes visszavonultságban telnek napjai. Számára a „második belső emigráció” időszaka ez. Lektori, fordítási munkákból él, s ekkor kezdik foglalkoztatni vallásfilozófiai problémák. Életének utolsó éveiben ifjúkori emlékeit veti papírra: az „*Ády és Jászi kora*” máig nem került kiadásra, csupán egy rövid részlet jelent meg belőle. 1961 február 6-án halt meg Budapesten.

*

Csécsy Imre pályája egy magyar demokrata életútja, aki nemcsak a Horthy-korszakban, hanem 1945 után is megalkuvás nélkül képviselte eszméit. Sokan ezért ortodoxiával, naív idealizmussal vádolják. Holott alighanem csupán arról van szó, hogy más dolog a demokrácia az eszmék világában és más a gyakorlatban. Csécsy pedig tudta ezt, a szükséges disztinkciókat, megszorításokat tanulmányaiban mindig megtette. Azon persze lehet vitatkozni, hogy „érdemes” volt-e szerkeszteni a Századunkat néhány száz ember számára, vagy 1945 után feléleszteni a radikális pártot. S fölvetődhet: zsákutca volt-e Csécsy pályája vagy sem? 1949-ben történt végleges kikapcsolása/kikapcsolódása a hazai politikai- és közéletből, azt sugallja, hogy igen. Ám több mint fél évszázad telt el a Századunk évfolyamainak megjelenése óta, s ami akkor a napi politika és a politikai divatok szempontjából irreálisnak, elavultnak tűnt, az ma, az egész világon, s különösen a közép-kelet-európai térségben, az aktualitások rangsorában az első. Többség és kisebbség, emberi és politikai szabadságjogok – meglepően erős affinitással fogadja a közvélemény az e kérdésekkel foglalkozó munkákat. S ami ma sokak számára a demokratikus eszmének ez alapvető kategóriáiról olvasva, hallva csupán a kérdésfeltevések szintjén újdonságnak tűnhet, arra a magyar politikai gondolkodás prominens képviselői kerestek és adtak többé-kevésbé konzisztens választ: Jászi Oszkár, Csécsy Imre, vagy később Bibó István.

Az alább közölt levelek Csécsy Imre hatalmas irathagyatékának csupán töredékét képezik. Válogatásomban elsősorban arra törekedtem, hogy e levelek olvasója Csécsy szellemi arculatát, erkölcsi, politikai bátorságát minél teljesebben megismerje. Néhány levél a Századunk szerkesztésének nehézségeit, a szerkesztő napi gondjait is dokumentálja. Az 1945-ben írtak illetve közvetlenül 1945 utániak pedig adalékkul szolgálhatnak a korabeli Magyarország politikai viszonyainak, szellemi légkörének jobb megértéséhez. Végül, egy megindítóan szép és hűséges barátságának – Csécsy Imre és Jászi Oszkár barátságának – utolsó fejezeteiről kaphat töredékes képet az olvasó.

A kihagyásokat (...) jellel jelöltem – ezek kizárólag családi vonatkozású vagy az adott szöveggörnyezetben lényegtelen részek. Valamennyi levél az Országos Széchenyi Könyvtár Kézirattárában található, „FOND 163” jelzet alatt.

Drága Oszkárom!

Bocsáss meg, hogy újévi üdvözettedet csak most köszönöm meg. Kedves leveledet Ausztriában egy sí-kiránduláson kaptam meg. [...]

Amint hazaérkeztem, lóhalálában elő kellett készülnöm egy előadásra, amelyet most 11-én tartottam a Cobden-szövetségben „Megbukott-e a demokrácia” címmel. A SZÁZADUNK legközelebbi számában fog megjelenni¹. Sajnos, nincs elég gyakorlatom a szabad előadásban és ezért felolvastam az egészet, de mint színészi teljesítmény így sem sikerült nagyon, főképp a Lloyd-terem rossz akusztikája miatt. Polányi mama² utána azt mondta nekem, hogy ebből az anyagból, amit én elmondtam, Karli³ három előadást, egy szemináriumi kurzust és egy forradalmat tudott volna csinálni. Viszont azt hiszem, mindenesetre volt valamelyes erkölcsi sikere a dolognak. A közönség nagy figyelemmel és teljes érdeklődéssel hallgatta. Végre is, tizenöt éve csakugyan nem hallhatták itt a demokrácia néhány alapvető fogalmának és problémájának – azt hiszem –, pontos kifejtését. Két kényes pontja volt előadásomnak: szemrehányás a szocialista pártoknak, hogy közvetlenül vagy közvetve ők buktatták meg mindenütt a demokráciát, továbbá a régebbi cikkemben már kifejtett tétel: demokrácia és erőszak antinómiája. Azt gondolom, hogy ezekről a kérdésekről esetleg megindulhatna egy vita a SZÁZADUNK-ban, és jó lenne, ha ehhez Te is hozzászólnál. [...]

A múltkor már futólag írtam Neked Hatvanyval folytatott vitámról⁴. Azt hiszem, ez Téged közelebről érdekel. Arany János szülővárosáról írt egy, különben igen ügyes és szellemes történelmi miliőrajzot, amelynek néhány bevezető sora azonban egyrészt a Színházi Élet színvonalát releválta, másrészt marxí bibliamagyarázat volt. Az egész cikkben csak ezeket kifogásoltam, komolyabb színvonalat és némi elfogulatlanságot kérve tőle. Ő mereven visszautasított minden változtatást és mikor vita közben Rád is hivatkoztam, mondván, hogy a lapot a Te szellemedben akarom szerkeszteni, és Te ezt az osztályharcú dogmatizmust bizonyára kifogásolnád, ő kifejtette, hogy Téged szeret és nagyrabecsül, de sohasem értett Veled egyet és álláspontodat s ezzel az enyémet is elavultnak tartja. Én az ügyet megbeszéltem szűkebb baráti körömmel és, minthogy mindenki nekem adott igazat, nem engedtem. Meglepetésemre Vámbéry⁵ százszázalékosan Hatvany mellé állott, sőt a főszerkesztésről való lemondással fenyegetőzött, ha én „az írói szabadságot” akarom korlátozni. Egy igen meleg és barátságos, de részemről emellett igen erélyes négyszemközti vitában sikerült Vámbéryt ettől eltérítenem. A vita során ő is azt fejtegette, hogy a demokrácia és liberalizmus eszméi ma már elavultak. Megmondtam neki, hogy én mindazonáltal ezeket az elavult eszméket akarom képviselni; az írói szabadság legfeljebb annyit jelent, hogy mindenki írhat olyan ostobaságot, amilyent akar, viszont nem jelentheti a szerkesztő rabszolgaságát, hogy ő bárki ostobaságát köteles legyen közölni. Szemére vettem Vámbérynek, hogy tizenöt év alatt semmit sem tett azért, hogy a régi radikális ideológiát át lehessen menteni; felnőtt egy új nemzedék elég sok többé-kevésbé jóhiszemű emberrel, akik rólunk és múltunkról semmit sem tudnak. Ily körülmények között, mondtam, őneki még akkor is szolidárisnak kellene lennie velem, ha én akár váltót hamisítottam volna az ő nevére. Vámbéry mindezt végül be is látta, és azóta megint szent a béke. Hatvany azonban, bár szintén hangsúlyozza barátságát, azóta nem ír. Majdcsak kibírjuk nélküle is, bár én igyekszem neki megmagyarázni, hogy az ő igazi helye

közöttünk van és hiába ábrándozik arról, hogy csakugyan beházasodhatik a szocialista pártba.

Egy másik vitám, mely szintén békésen végződött, Braun Róberttel volt⁶. Macartney könyvét eredetileg ő referálta volna. Cikkét több okból nemcsak én találtam aggályosnak, hanem Vámbéry is. Sajnos, ő is az írói szabadságra hivatkozva mereven ellenállt minden korrektúra-kívánságnak. Minthogy pedig előzőleg egyszer azt mondta, hogy örül is, ha a cikk nem jelenik meg a SZÁZADUNK-ban, mert máshol el tudja helyezni, visszaadtam és magam írtam meg a referátumot⁷. Róbert cikke ezzel egyidejűleg – bár szintén bizonyos kihagyásokkal – a Nyugatban jelent meg⁸. Az affér végül is teljes barátsággal elsímult, aminek nagyon örülök, mert Róbertet legértékesebb embereink közé sorozom és személyileg is nagyon szeretem. Sajnos, az az érzésem, hogy ő túlságosan nagy súlyt vet bizonyos külföldi összeköttetéseire, amelyek mindenesetre értékesek, de amelyeknek kissé szolgai fű kiszolgálása nemcsak lappolitikai, de magasabb politikai szempontól is – egy későbbi Duna-völgyi békére gondolok – nem látszik helyesnek. ez persze bizalmas. [...]

Felcségem és kislányom nevében is szívből viszonzom jókívánságaidat, Feleségednek kezét csókolva, igaz szeretettel

Ölel

Imre

Jászi Oszkárhoz

1936. július 30.

Kedves Oszkárom!

Köszönöm szíves leveledet s főképpen elismerésedet és velem való szolidaritásodat az Ignotus-vitában⁹. A Te jóváhagyásod nagyon megnyugtatót engem. Megvallom, számomra is kissé fájdalmas volt, hogy éppen övele kellett vitatkoznom, aki hajdan, a régi Nyugaton némileg tanítómesterem és pártfogóm volt és akinek egyéni bajait és nyomorúságait nagyon tudom méltányolni. Mikor első cikkemet megírtam, igazán nem is gondoltam, hogy ez személyileg annyira bántó lenne. A vita hevében eredetileg néhány sokkal élesebb dolgot írtam bele a cikkbe, amelyeket utólag kihúztam. Ennyi erő azonban mégiscsak kellett a cikkbe. Sajnos, Ignotus sokkal csúnyábban reagált rá, mint kellett volna. Itt küldöm Neked az ő két válaszcikkét; azóta megkaptad a Századunk új számát és benne viszontválaszomat. Ez érdemben még erősebb, de ezt már ő, úgy hiszem, nagyon megérdemelte. Lehet, hogy csak túlzás, vagy talán műfogás volt részemről, hogy két újabb cikkét magamra vettem, holott bizonyára nem egyedül nekem szóltak ezek; de annál súlyosabb ez az ő részéről. Felháborított a baloldalnak a „reálpolitika” nevében való lesajnálása, a „két balkéz” című szemtelenség, amely Az Est forradalomkori stílusára emlékeztet. Ezzel a szellemmel, általában az egész újságíró erkölccsel le kellett végre számolni s ha Ignotus tovább okoskodik, még súlyosabb dolgok következnek még több idézet régi írásaiból. És az ő esetétől függetlenül is folytatni akarom a sajtó-„poloskairtást” – azt, amit Karl Kraus csinált s ami csakugyan előfeltétele a szellemi tisztulásnak. Ajánlom külön is figyelmedbe Kolnai cikkét¹⁰; ő egyébként az én első

cikkemnek éppen enyhességét kifogásolta és I.-ről (Ignotus – B.D.A.) nekem írott privát levelében legenyhébb jelzője: „ez a szenny”. Kívüle még mások is sokan gratuláltak mind a két cikkhez, éppen ma pl. Veres Péter, balmazújvárosi parasztfíró, aki egyebek között azt írja, hogy mikor régebben ő is megírta vagy elmondta itt-ott véleményét I.-ről „ezért most némely baloldaliak antiszemitának tartanak, holott csak annyi történt, hogy megértettem, hogy mit neveznek zsidó újságírónak...Hogy a „magyar” újságírónak más alacsony tulajdonságai vannak, az külön kérdés...”. Valóban, magam is el vagyok készülve arra, hogy némelyek, ha engem nem is fognak antiszemitának tartani, de az I.-esetből zsidó szolidaritási ügyet fognak csinálni. Múlt számunkról a Magyar Hírlap már nem közölt kommunikét, az Esti Kurír – Ignotus Pali jóvoltából – szintén nem. És jellemző, hogy Hatvány Laci ujjongott, mikor I. első válasza megjelent; új cikkem miatt pedig Vámbéry előtt rosszállását fejezte ki. Mint V. mondja, ő teljesen őtestamentumi alapon áll: sohasem fogja megbocsátani nekem, hogy Arany János-cikkében néhány mondatot kifogásolni mertem. Mindezzel persze nem törődhetem.

A hegeli gondolatra, amelyet levelemben érintesz, cikkemben már megpróbáltam reflektálni. Megvallom, mindinkább eltávolodom a pusztá szociológizálástól és általában attól az attitűdtől, hogy a történelemben törvényszerűséget keressünk és feladatunkat a cselekvést illetőleg abban lássuk, hogy ezeknek az állítólagos törvényszerűségeknek érvényesülését elősegítsük, legfeljebb csak humánus eszközöket keresve erre. Nem tudnék most végelegesen állást foglalni ebben a kérdésben, de annyit szilárdan hiszek, hogy ha vannak is ilyen törvényszerűségek, a gondolkodónak nem az a feladata, hogy ezeket tisztelje és hozzájuk alkalmazkodjék, hanem, hogy az erkölcsileg helyes cselekvés normáit hirdesse, akkor is, ha ezek a történelemnek talán előre megszabott útjával ellentétes irányba vezetnek is. [...] És ne felejtjük el, hogy minden sikeres gazdaság történelmi kényszerűségre hivatkozik. Minthogy sikerült, tehát kellett, hogy így legyen – s ez ellen nincs apelláta; ha mégis szólsz ellene, slemilnek¹¹, vaknak, „weltfremdnek”¹², a legjobb esetben doktrínérnek vagy naív álmodozónak minősítenek, mint most I. engem.

Nem elégít ki az a tétéled sem, hogy „egy igazi dinamikus internacionalizmus eszméjével ellenkezik, hogy minden elmaradt nép vagy nemzetiség vagy faj korlátlan szuverenitását hirdessük ama terület felett, melyet véletlenül birtokol”. Mindenekelőtt nem értem a „véletlen” kifejezést – miért inkább véletlen az abesszín birtoklás, mint az olaszoké, angoloké, magyaroké vagy akármelyik népé adott területén? Továbbá: az elmaradtaktól a szuverenitást csak akkor tagadhatnók meg, ha a „haladottaktól” is megtagadjuk. Ez helyes lenne: egy igazi internacionalizmus semmilyen állami szuverenitást sem ismerhet el. Viszont egy ilyen internacionalizmus csak két úton érhető el: vagy egy központi világhatalom útján, ami egyértelmű a földkerekség teljes centralizálásával, bürokratizálásával és mechanizálásával és aminek hatékonyabb és logikusabb formája valóban aligha képzelhető el más, mint a bolsevizmus – vagy pedig a konszenzusnak, az internacionalisztikus kultúrának békés és nyilván lassú penetrációja, oly módon, hogy a szuverenitások, amelyek mégiscsak bizonyos értelemben a szabadság formái és szimbólumai is, elvben megmaradhatnak, de fokozatosan önként korlátozzák magukat. Olyan békés organizmust, amely ezt a folyamatot s vele a gazdasági és kulturális nivellálódást siettethetné, nem tudok elképzelni, mert ilyen siettetés mindenesetre csak erőszakos úton történhetik. /.../

Mindezek persze még nagyon kialakulatlan és talán egyoldalú gondolatok. Probléma felvetésed fontosságát tökéletesen elismerem és igyekszem vele tovább foglalkozni. Ugyanúgy, mint azzal a még nagyobb kérdéssel is, amely különben ezzel szorosan összefügg, hogy fasizmus és bolsevizmus között mi legyen az új irány? Egyelőre csak annyi bizonyos – s ezt Kolnai írta meg igen világosan ebben a cikkében – hogy mi mai

gondolkodók szellemileg is nagyon nehéz helyzetben vagyunk. A világ egészen újjáalakul körülöttünk; régi fegyverzetünk nem elegendő, mai harcokban kell edződnünk. Azt persze nem hiszem, hogy az erre való képesség életkortól függne; nemcsak magamat, de Téged sem tartalak még öregnek ehhez és hiszem, hogy írásban és személyesen is termékeny diskurzust folytathatunk ezekről. Sőt azt is hiszem, hogy éppen mi lennénk legalkalmasabbak erre a munkára, akiknek még vérünkben vannak a múlt értékei. [...]

És remélem, hogy jövőre mégiscsak találkozhatunk Európában – feltéve, hogy lesz még Európa, ami iránt bizony én is elég pesszimista vagyok.

Sokszor ölel, Rechának¹³ kezét csókolja

szerető híved

Imre

Jászi Oszkárhoz

1939.VIII.5.

Drága Oszkárom!

Nagy, igaz örömömre szolgál, hogy a Századunk utolsó előtti számát jónak találtad. Azóta bizonyára megkaptad legutóbbi (6) számunkat is, amelyre vonatkozó véleményed szintén nagyon érdekelne. [...]

Az új számban külön is figyelmedbe ajánlom Lengyel Balázs cikkét, amely a Szép Szó köreiben élénk dühöt keltett¹⁴. Fel vannak háborodva amiatt, hogy a Századunk elismeréssel és barátsággal ír az ú.n. falukutatókról. Hosszan magyarázták nekem, hogy Féja Géza, Kovács Imre, Szabó Zoltán és a többiek tehetségtelen senkik, könyveik tele vannak tévedésekkel és ostobaságokkal, nem tudnak írni, stb.,stb. Én ezeket a vádakot igazságtalanságnak tartom. Kétségtelen, hogy ezeknek az embereknek sok hibájuk van, nem is tanultak eleget, de viszont történelmi érdemük, hogy egy elposványosodott korban fel tudták rázni a közvéleményt, beledobván a saját, sokszor csakugyan naív fogalmazásukban újra azt a problémát, amelyet a Te nemzedéked annak idején sokkal magasabb színvonalon vetett fel, de amelynek azóta, sajnos, a mi körünkben számottevő újabb felvezetője nem akadt. Ezek az emberek könyveket írtak a magyar paraszt sorsáról, könyveikkel óriási hatást értek el, büntetéseket kaptak. Néhány tárgyi tévedésük, vagy olykor fellengzős stílusuk szerintem nem elég ok arra, hogy támadjuk őket. Ellenkezőleg: barátsággal kell hozzájuk közeledni, meg kell próbálni nevelni őket.

Mi ebben az irányban sok hibát követtünk el. Szomorú ma elolvasni boldogult Braun Róbert öt és hat év előtti vitáját Illyés Gyulával a dunántúli magyarság pusztulásának kérdéséről¹⁵. Illyés akkor sok naív megállapítással és javaslattal teletűzdelt cikkében mégis intuitív erővel és legelsőnek vette észre a svábság térfoglalását, ami azóta eminens politikai veszedelemmé vált, nemcsak a magyarság, de a progresszió szempontjából is. Szegény Braun Róbert politikai bogarászással és papfroszú logicizálással szállott szembe Illyésnek azóta beigazolt vízióival. Ebben a vitában a Századunk szégyenletesen alulmaradt s bár a Te későbbi cikked¹⁶, valamint Braun Róbert későbbi elismerése Illyés és Szabó Zoltán felé, javított a helyzeten, sajnos, viszonyunk e falukutatókhoz még mindig nem kielégítő. Örömmel vettem hát a fiatal Lengyel Balázs cikkeit, aki érzelmileg közel

áll hozzájuk, [...] szerintem tehetséges író és nekem lelkes tisztelőm. Szeretnék még jobban közeledni hozzájuk, sőt ha a Századunk megmarad, valami együttműködést csinálni velük. Régebbi cikked alapján nem kételkedem benne, hogy ezt Te is helyesled. Mégis szeretném hallani erről véleményedet. [...]

Szeretettel ölel és mindnyájatoknak minden jót kíván

Imre

Wiesmeyer Emilhez¹⁷

Bp., 1943. aug. 22.

Kedves Emil,

végre elkészültem könyvemmel, kívánságodra itt küldöm a kéziratot. Pontosan két évig dolgoztam rajta. Minden sorát, minden szavát többször is megfontoltam. Ha megfelel Neked, add ki, örülnék neki. Ha nem: elteszem jobb (vagy rosszabb?) időkre.

A könnyebb érthetőség kedvéért novellisztikus, naplószerű keretben vitatkozom magammal és a korról azokról az eszmékről, amelyek ma Európa és Amerika lelkében forrnak s amelyek jegyében zajlanak majd a háború utáni világ szellemi és társadalmi mozgalmi. Attól tartok, ezek a harcok igen kemények és keservesek lesznek. Tisztázatlan fogalmak és zavaros célok ütköznek majd össze világszerte. A jóakarátú emberek ma csak arra törekedhetnek, hogy ezek a küzdelmek lehetőleg tisztán szellemi síkon folyjanak. Meg kell találni azt a hangot, amelyen a szocialistákkal (beleértve a szélsőket is, akiket elhallgattatni mindinkább lehetetlenné válik majd), legalább meg tudják értetni magukat azok, akik igazságosabb társadalmat akarnak, de nem a szabadság és humanizmus árán.

A szokványos polgári gondolkodásmód, a merev elutasítás a szocializmussal szemben nem vezet célra, sőt, csak elmérgesíti az indulatokat a másik oldalon. Ideje lenne már letennünk arról, hogy szüntelenül csak dicséjük a polgárt (beleértve saját fajtámat, a gentryt, továbbá az ú.n. értelmiséget és az arisztokráciát). Ez a magyar illúzionizmus egyik időszzerű formája. S az is kissé naív beállítás, hogy a polgári életforma, a polgári gazdasági rend a legszebb és a legmagasabbrendű, amit csak el lehet képzelni, a szocializmus viszont merő örültség és gonoszság, amely csak kultúrértékeink lerombolására tör. Itt nálunk még ez az általános felfogás; ezért félek attól, hogy a magyar közvélemény túlnyomó többsége teljesen értetlenül áll majd szemben még azokkal a „nyugati” eszmékkel is, amelyeknek győzelme pedig immár az egyetlen remény lenne...

És ezért gondolom, hogy mindenekelőtt szigorú önbírálatra lenne szüksége a polgárságnak. Szálljon magába, lássa be történelmi tévedéseit, sőt bűneit. Ha nem akarja, hogy a szélsőjobb tévelygői után most a szélsőbal fanatikussai üljenek a világ nyakára, segítse vezető szerephez az igazi szellemi elitet. (Nem politikai vezetésre gondolok, hanem felvilágosító munkára és erkölcsi nevelésre.) Mert csak a minden osztályérdektől független, művelt és tiszta jellemű *gondolkodók* találhatják meg azt a *szintézist*, amelyet az

európai lélek mind tudatosabban kíván, de amely felé önkülük megint csak vérben és könnyben botorkálna a vak emberiség: a békés kiegyenlítődést individualizmus és szocializmus között.

Ez a probléma, amint mondani szokták, ma már „a levegőben van”. Bizonyosra veszem, hogy a háború után angolok, franciák, amerikaiak, németek, sőt, talán még oroszok is egész könyvtárakat írnak majd róla. Elsőrendű magyar érdek lenne, hogy ez az új szellemiség a mi tájunkon is *idejében*, sőt ha lehet, elsőnek nyilatkozzék meg.

Ez a könyv mélyebb értelme és célja. Az igazat és a jövőt írtam meg benne. Jól-e, rosszul-e, dönts el Te, vagy dönts el majd a független kritika.

Az esetleges aggályoskodóknak próbáld kérlek megmagyarázni, hogy ne féljenek az igazságtól, mert Magyarországot már csak az igazság ereje, gondolkodóinak szellemi fölénye és európai színvonala mentheti meg.

Ha a könyv megjelenik, bizonyára sok vitát vált majd ki, talán a határokon túl is. Nem félek ettől, állok minden jóhiszemű bírálatot. Csak azt nem óhajtánám, hogy művembe felelőtlen kritikusok előzetesen beleszóljanak. Egyetlen szó sem hagyható ki vagy változtatható meg beleegyezésem nélkül. Ha ilyen kívánság bárki részéről mint sine qua non fölmerülne, akkor inkább ne jelenjék meg a könyv. Majd megjelenik később – bár lehet, hogy akkor már késő lesz...

De ez már engem nem érdek. Én teljesítettem kötelességemet; megírtam a könyvet. Ami tovább sorsát illeti, azt mondom Epiktétósszal: nincs hatalmamban, tehát nem tartozik rám.

Szeretettel ölel barátod

Imre

Jászi Oszkárhoz

Budapest,
1945. szeptember 4.

Drága Barátom,

nyolc hónapja várunk hírt Tőled és próbálunk hírt adni Neked. Ezt a levelet egy Párizsba utazó barátom továbbbítja. [...]

A Magyar Radikális Pártot, mint régi pártunk szellemi utódját, még 1944 novemberében mint földalatti pártot megalakítottuk. Szakasits Árpáddal, aki, az ú.n. Magyar Front vezére volt és akivel bújdosása alatt állandóan érintkeztem, megegyeztem, hogy ezt és a M.F.-hoz való csatlakozásunkat a legközelebbi illegális röpiratban nyilvánosságra hozzák. Közben azonban elkezdődött az ostrom, Sz. és én is Budán rekedtünk, így erre már nem került sor. Ezért ki is maradtunk a Szegeden és Debrecenben megalakult Magyar Nemzeti Függetlenségi Frontból, amelyhez, mint bizonyára tudod, őt párt tartozik: a kommunisták, szocdemek, kiszagdák, a „narodnik” parasztpárt és a Polgári Demokrata Párt. Az utóbbi igen vegyes társaság; a Bethlen család tagjaitól a terézvárosi Vázsonyi- és Rassay-hívőkön át egészen Supka Gézáig minden fenntartásos demokrata odaszorult. Mi már korábban tisztáztuk, hogy Supkával nem tudunk együtt menni; most már ő is rosszul érzi ott magát, mert a pártot általában reakciónak tekintik és napról-napra – s nem alap nélkül – támadják. Ők is, de a kommunisták, szocdemek, kiszagdák is állandóan hívnak minket, pozíciókat ígérnek, de mi kitartunk, nem lépünk be egyik pártba sem.

Ki az a mi? – kérdezheted. Hát bizony, kevesen vagyunk. A párt ideiglenes elnöke én vagyok, társelnök Kende Zsigmond¹⁸. Az elnöki tanács tagjai: Szekeres János¹⁹, Márfy Ödön, Bernáth Aurél, Pátzay Pál, Geleji Dezső²⁰, Gönczi Jenő²¹, Kun

Zsigmond²² és még néhány újabb ember, akiket nem ismersz. Több régi barátunk, Székely Artúr²³, Dabis László²⁴ nem győzte kivárni már, míg valami szerephez jutunk és otthagytak minket, belépve a szocdem pártba. Nagy Vince²⁵, akire különben nem is számítottunk, kiscigazda lett. És számtalan prezumpatív hívünket vesztettük el azért, mert nem vagyunk részesei a hatalomnak. Hét hónap óta keserves küzdelmeket vívunk. Sajtónk nincs, még egy hetilapot sem tudtunk kapni (hogy miért nem, az külön bürokratikus rémregény), én néhány cikket írtam a Magyar Nemzetbe, amelyek nagy feltűnést keltettek, de özönével jöttek a névtelen támadó levelek, a szerkesztő megijedt, oda sem írok már. A Világ nem a miénk, Supka szerkeszti igen rosszul. Személyi összeköttetéseink a többi párthoz igen jók, de mindeddig nem akartak bennünket érvényesülni engedni, mert mind azt akarják, hogy lépünk be valamelyikükbe. Most mégis úgy látszik, javunkra változott a helyzet, mert most meg akarják engedni, hogy részt vegyünk a választásokon. Meg is kíséreljük, elég jó esélycink vannak, mert sok párt elégedetlenjei ránk szavaznának. Pénzünk azonban igen kevés van, ami eddig kellett, magunk adtuk össze. [...]

Mi mindenesetre mindent megteszünk, ami tőlünk telik. Február vége óta minden nap reggeltől estig jóformán kizárólag a párt ügyeivel foglalkozom. Szilárdan hiszem, hogy a Radikális Pártra igenis szükség van és még jelentős szerep vár ránk. Sok baj van az országban, és a legnagyobb baj az, hogy a közvélemény jelentős része még mindig, sőt újra erősen reakciós. [Jellemző például, hogy mi még egy kéthetenként megjelenő lapra sem tudtunk engedélyt kapni, addig a klerikális iránynak már két hetilapja is van.] Mi az értelmiséget akarjuk megnyerni egy nem-marxista, de becsületes szocializmusnak. Kétszeresen népszerűtlen vállalkozás, mert az értelmiség épp a reakció melegágya. Elég sokat harcoltam már reménytelennek látszó ügyekért; mindig igazunk lett, csak néha már későn. Talán most mégsem lesz késő. [...]

Régi barátaink közül Rácz Gyula²⁶, Vágó József²⁷, György Ernő²⁸, Beck Salamon²⁹, Kégl János³⁰ és még sokan mások megvannak. Kinszki Imréről³¹ nincs hír; nagyon sajnáljuk és nagyon hiányzik. [...] Braun Róbert lányát megölték; Mónus Illést is, aki a legképzettebb szocialista volt és akivel az elmúlt években igen mély és komoly barátságot kötöttem. Végtelenül sajnálom őt és halála nekünk is nagy kár. [...]

Felélesztettük a Társadalomtudományi Társaságot. Elnökké Vámbéryt választottuk, az ügyeket egyelőre egy öttagú intézőbizottság vezeti: Szekeres, Gönczi, Székely Artúr, Noszlopi László és én. Igyekszünk kiadni újra a Századunkat vagy a Huszadik Századot.

Vámbéryt, Károlyit nagyon várjuk. Kérlek, ha lehet, közöld velem Rusztem címét. És jöjjetek, jöjjetek minél előbb. Te is, sőt legelső sorban Te, legalábbis látogatóba. [...]

Nagyon-nagyon örülnék barátaimmal együtt, ha viszontláthatnánk. Mint vendégre is, óriási szüksége lenne Rád Magyarországnak – és a Magyar Radikális Pártnak. Jöjj, jöjjetek! Most már talán mégsem lehetetlen ez.

Bízom abban, hogy mindnyájan jól vagytok. Recha asszonynak kezét csókolom, Téged Gyurival, Andrissal³² együtt a régi, nagy szeretettel ölel

igaz hívéd

Imre

Drága Oszkárom,

[...]

Az történt, hogy a Huszadik Század további megjelenését mégsem engedélyezték. Megkaptam a szabályszerű elutasító határozatot. Indokolás nem volt; szóbelileg az egyik tisztviselő azzal indokolta, hogy magánszemély nem kaphat lapengedélyt (ez nem áll, a rendelet kivételes esetekben módot ad rá, s én úgy vélem, megérdemlem a kivételt; tény viszont, hogy tudomásom szerint csakugyan senki nem kapott) – a másik úr, az illetékes államtitkár, a papírhányra hivatkozott. Szerényen megjegyeztem, hogy a Pesti Izé című vicclap egy számahoz kb. hatszázszor annyi papír kell, mint nekünk, vagyis ennek a hetilapnak egy száma annyit fogyaszt, mint mi négy év alatt. Természetesen nem hagytam ennyiben a dolgot. [...] Már előbb sürgönyöztem Párizsba és Washingtonba, azt kérve, informálják Dinnyés miniszterelnököt személyemről, a lapról, múltbeli közös harcainkról. Ruzssemről nem kaptam választ, felteszem azonban, hogy ő tényleg tett valamit. Károlyi viszont azt sürgönyözte, hogy titkára, Havas³³, Pestre utazik és közli velem válaszát. Havas nem jelentkezett nálam, megtudtam azonban, hogy K. nem akar interveniálni, nem tartja helyesnek a lap irányát és azt óhajtja, egyezzem meg a T.T.-vel. (Társadalomtudományi Társaság – B.D.A.) [...] Ezek után Révai Józsefhez fordultam. Eddig mindössze egyszer, 1945 nyarán beszéltem vele. Tudtam, hogy egyes barátaim azóta, s éppen legutóbb is, élénk erőfeszítést fejtettek ki abban az irányban, hogy Révai előtt engem jobboldalinak állítsanak be. Beszélgetésünk több mint egy óráig tartott és rendkívül érdekes volt. Nagyon kedvesen fogadott. Nem tudta, vagy úgy tett, mintha nem tudná, miért jövök, és aktuális politikai kérdésekről kezdett beszélni. A Supkával tervezett fúzióról, majd Rólad; nagyon sajnálja, hogy nem tudott találkozni Veled. Azt kérdezte volna Tőled, hogy Te, aki 18-ban és 19-ben oly közel álltál a szocialistákhoz, miért fordultál most élesen ellenük, és miért fedezed a Szovjetunió-ellenes amerikai politikát. Természetesen igyekeztem megmagyarázni neki álláspontodat. Nagy figyelemmel hallgatta. Sok egyébéről is beszélünk; egy óra alatt letárgyaltuk az egész világhelyzetet, a marxizmust, villámgyors párbeszédekben, félmondatokból kitűnően megértve egymást. Elmondtam 1919-es esetemet: a külügyminisztériumban én voltam az egyetlen, aki nyíltan megmondtam, hogy nem vagyok kommunista, nem is leszek, nem lépek be a pártba – viszont azért ítélt állásvesztésre az ellenforradalom, mert ugyancsak én voltam (állítólag) az egyetlen, aki aláírtam azt a nyilatkozatot, hogy kész vagyok fegyverrel is megvédeni a tanácsköztársaságot Horthyék ellen. (Mások is aláírták, de egyedül én vallottam be.) Most is ez az álláspontom, mondtam; most sem vagyok és nem leszek kommunista, de a reakcióval szemben veletek vagyok. Most könnyebb a helyzet, válaszolta Révai, mert most nem egy kommunista kormány, hanem a népi demokrácia mellett kell optálni. Igen, feleltem, de ha megint egyeduralomra törekedtek, az épp olyan örültség lesz, mint 1919-ben volt. A Rad. Pártnak, mondtam, nem az a hivatása, hogy a kompárt fiókja legyen. Ha mi ugyanazt mondjuk és csináljuk, mint Ti, miért lépjen be valaki hozzánk, miért ne lépjen egyenesen a kompártba, ahol ezenfelül még védelmet és pozíciót is kaphat, amit mi nem tudunk adni? Ezt R. teljesen elfogadta. Még sok mindenről beszéltem teljesen őszintén és láthatólag jó hatást tettem rá. Végül rátértem a H. Sz. (a Huszadik Század - B.D.A.) ügyre és közbenjárását kértem az illetékes államtitkárnál, aki szintén a kompárt tagja. (Ez egyébként igen kedves ember; már előzőleg írt nekem, hogy adjam ki nyugodtan a decemberi számot, aztán majd januárban „rendezzük a dolgot”. Ezt az interim elintézését azonban nem fogadtam el.

R. először szintén azt tanácsolta, egyezzem meg a T.T.-vel. Azt akarod, hogy még egy marxista folyóirat legyen? – kérdeztem. Nem, mondta mosolyogva, csakugyan van elég. Én is azt hiszem, feleltem; a T.T.-vel való kooperáció azonban ezt jelentené; a H.Sz.-nek pedig épp az a létjogosultsága, hogy független. Igazad van, mondta Révai, és valóban nagyon rosszul festene, ha a demokrácia korában a H. Sz. megszűnne. Közben fogok járni, hogy minden megszorítás nélkül neked adják ki az engedélyt. Meg is tette és két nap múlva meg is kaptam. Egy elejtett megjegyzéséből rájöttem, hogy aki az ügyet eredetileg el akarta gáncsolni, az pártombeli képviselőtársam és páholytestvérem³⁴ Sz. J. (Szekeres János - B.D.A.) volt.

[...]

A Révai-diskurzus egy kedves epizódja: A polgárról beszéltünk, én könyvem szellemében, mire R. megjegyezte: nagyon igazságtalan vagy, hiszen minden szép és nagy dolgot az utolsó háromszáz évben a polgárság alkotott. Örülök, feleltem, hogy most az egyszer ugyanazt mondod, mint Jászi. (Viszont fenntartom, hogy a mai polgár nem hivatkozhatik ősei érdemére. Hiába, nem tudom leküzdeni ezt az ambivalens érzést. A magángazdálkodást és a polgári életformát – nagyobb részében – jónak, értéknek tartom, de a konkrét polgárok túlnyomó többsége undorító lény. Újra átolvastam most a könyvemet. Rengeteg fölösleges rész van benne, roppant bőbeszédű az egész, de minden érdemleges tételét ma is vallom.) [...]

Még egy szót a magyar politikához: Kétségtelen, hogy mi tovább mentünk, mint helyes lett volna. De magam is úgy látom, hogy valóban tovább is kellett, sőt ezután is még tovább kell mennünk, mert itt az igazi demokrácia lelki alapjai mindig hiányoztak és ma is hiányoznak. [...]

Elkésve, de annál nagyobb szeretettel kívánunk mindnyájatoknak szerencsés új évet, főleg egészséget és önbizalmat. (Attól tartok, súlyos hónapok jönnek, de őszre enyhébb lesz a levegő.)

Igaz szeretettel

Imre

Jászi Oszkárhoz

Budapest,
1948. március 25.

Drága Oszkárom,

[...]

Azzal kezdem, hogy a Te megrendültségedet tökéletesen értem. S hogy mélyen érzed és vállalod az erkölcsileg valóban elkerülhetetlen és szerinted utolsó kötelességet: leszámolni a keleti ideológiával, ennek kapcsán a mai helyzetbe került Magyarországgal (sőt ebből indulva ki) és ezen belül politikailag velünk, azaz pontosabban velem is. Nos, ha csupán szubjektív szempontból nézném mindezt, azt kellene mondanom, hogy ez rám nézve gyakorlatilag valószínűleg igen hasznos lesz, mert egy védekező argumentumot ad a kezembe az esetre, ha miattad támadnának (ami egyébként mind tudod, már meg is kezdődött). Hogy ez mennyit fog érni, azt persze senki sem tudja, mert ha valakit

támadni akarnak, ahhoz nem kellene okvetlenül tények; néha ürügy is elegendő. Mindez azonban engem a legkevésbé sem izgat; fatalista és sztoikus vagyok, de ezenkívül optimista is. Épp ezért nem is hiszem, hogy valaha is hajlandó lennék valami ünnepélyes megtagadó nyilatkozatot tenni, azon túlmenően, amit máris tettem: hogy bármennyire tisztellek és szeretlek, nem vagyok azonos Veled, sokban nem is értünk egyet és tehát a Te nyilatkozataidért engem éppoly kevésbé lehet felelőssé tenni, mint mondjuk Trumanéért vagy a római pápáért. Ha ez elég jó, ha nem, nem tehetek róla.

Szerintem fontosabb a probléma objektív része. Mi az, amiben egyetértünk és mi az, amiben nem? [...] Én az alapvető, leglényegesebb kérdésekben változatlanul egyetértek Veled. A polgárról írt szigorú kritikám ellenére (amit, ha nem lenne most a polgárság ilyen kínban, kedvem lenne újabb adalékokkal kibővíve megismételni), változatlanul hiszem, hogy a polgári demokrácia igenis haladóképes lehetne és jobb, mint az ú.n. népi demokrácia. Némi leegyszerűsítéssel tehát nyugodtan nevezhetném magamat radikális polgárnak – és mindenesetre százszázalékosan demokrata vagyok. A demokrácia elsőrendű kritériumának pedig, éppúgy, mint Te, az erkölcsi alapelvek tiszteletét, a kategórikus imperatívuszokat tekintem. [...]

Ennyit az elvekről. Most térjünk rá a politikára. Mit lehet ezekből az elvekből megvalósítani, vagy megmenteni még, és mit lehet belőlük egyáltalán hirdetni ma? Nem kétséges, hogy ma nálunk (s az egész Keleten) nem egy polgári vagy nyugati vagy „metafizikai”, „tisztá” demokrácia van, hanem a *negyedik rend forradalma folyik*. És bár én minden rokonszenvemmél, szívvel-lélekkel a negyedik rend mellett érzem magam (hiszen ezért vagyok nem egyszerűen „polgár”, hanem *radikális* polgár): minthogy másfelől demokrata is vagyok, ezt a forradalmi módszert nem tartom helyesnek. Sem magyar, sem világviszonylatban. Sőt veszélyesnek és végzetesnek tartom épp magára a negyedik rendre nézve, elsősorban. De még magát a végcélt sem tartom üdvösnek; mindenki tudja, hogy nem vagyok kommunista, még szociáldemokrata sem, az egész marxí elméletet csak nagyon részleges igazságnak tartom; a gazdasági szabadságot – persze monopolizmus nélkül – a dolgozó tömegek szempontjából is célszerűbbnek tartom, mint a szocialista etatizmust, stb., stb.

Márc. 27., nagyszombat, ma folytatom. Napok óta halálra idegesít a téma, nem tudom sem erre, sem egyébre koncentrálni magam. Elhíheted, hogy életem legnehezebb és napról napra súlyosabbá váló problémája ez: ily körülmények közt mit tegyek, mit tehetek? Álljak ellent, vagy disszidáljak (ha lehet)? Antidemokratikus ellenállásra nem vagyok hajlandó; a demokratikus elv engem akkor is kötelez, ha a hatalom egészen le is fog térni róla. A disszidálás sem oldana meg semmit: külföldön, például Amerikában a magam baloldali demokráciájával éppoly talajtalanul lebegnék az űrben, mint idehaza, mert természetesen sem a jól megalapozott jobboldali emigrációhoz, sem az azzal szövetkezőkhöz nem lennék hajlandó csatlakozni; s legkevésbé sem akarnék külföldi fedezékből egy atomháborúra spekulálni, amelynek szerencsétlen hazám lenne megint egyik hadszíntere. Ha ma külföldön élnék, legfőljebb teoretikus írói tevékenységet fejtenék ki, aminek ott is aligha lenne nagy keletje – s amit bizonyos mértékig itt is tehetek még. Marad tehát a demokratikus ellenállás, azaz a tárgyilagos és jószándékú kritika, javítani-enyhíteni-próbálás, érvekkel. Természetesen ez is egyre nehezebbé válik, mert a hatalmon levők mind kevésbé hajlandók disztingválni a jóindulatú kritika és a rosszindulatú, reakciós és antidemokratikus ellenzékiesség között – s ez az ő szempontjukból érthető is, mert a jóindulatú kritikus is, pusztán azzal, hogy kritizál, a konkrét esetben menthetetlenül egy platformra kerül az egész demokrácia ellen acsarkodó jobboldallal. [...]

Márc. 28. – Marad, mint utolsó lehetőség, a teljes visszavonulás. Ez meg is fog történni, amint úgy látom, hogy nem tudok többé semmit sem használni. De ezt a végletekig meg kell kísérelnem. [...]

Egyéni problémám sokkal egyszerűbb lenne, ha például orvos lennék. Nem kétséges, hogy még egy totális kommunizmus idején is igyekeznék teljes gonddal gyógyítani a betegeket, elejét venni a járványoknak stb. És igen aljas lenne az az orvos, aki azt mondaná: Ezt a rendszert én helytelenítem, tehát haljanak csak meg az emberek, nem segítek rajtuk, annál hamarabb bukik meg az adott politikai irány. Nem vagyok orvos, de ilyen értelemben az orvosi etikát tartom kötelezőnek magamra is: segíteni, ahol lehet, függetlenül attól, hogy ki a miniszterelnök és melyik párt van uralmon. Az ország nem csupán egy társadalmi rendszer; az ország mindenekelőtt csakugyan ország, tízmillió élő ember.

Úgy gondolom egyébként, mindebben nagyjából egyetértünk; ez a „tisztas utilitarizmus”, amiről írtál, s amit ha nem vetsz meg bennem, akkor ezt úgy értelmezem, hogy ha Te itt élnél, s fly körülmények közt, ugyanezt próbálnád gyakorolni. De hát nem élsz itt s én viszont megértem, hogy odakint más feladatot látsz magad előtt; „szordínó nélkül beszélni” stb. Ebbe, mint mondtam, nem tudok beleszólni. De azt szeretném, hogy amint meghallgatsz másokat, hallgass meg most és ezután is, ha még lehet, engem is. E hosszú levél végén már csak néhány rövid megjegyzésem lesz:

1. Féltetek a fogalmi megmerevedéstől. A politikában nincsenek százszázalékos igazságok, nem angyalok és ördögök állnak egymással szemben. „Kelet és Nyugat közt – írod – az ellentét áthidalhatatlan.” Szerintem még mindig át lehetne hidalni, ha Keleten és Nyugaton is több szavuk lenne a gondolkodóknak és kevesebb a politikusoknak. Ha erre talán azt mondd, hogy Nyugaton szabad gondolkodni, Keleten nem, akkor ezt kérdelem: micsoda igazán jót, emberjavítót és világon segítőt termelt az elmúlt három év alatt a szabad nyugati szellem? Kidolgozta-e valaki a kapitalizmus és a szocializmus közti szintézis elméleti tervét, amit Te a legfőbb feladatnak tartottál – s nyomodban én is? S minthogy még senki sem dolgozta ki, nem ez lenne-e inkább a gondolkodók feladata (a Tiéd is), mint az, hogy a politikába merülve, maguk is segítsenek kiélezni a világnézeti, végeredményben háborús polarizációt? [...]

2. Azt írod: „Nektek a függöny mögött lehetetlen az igazi helyzetet megértenetek”. Legalábbis ami engem illet, azt hiszem, ez a lebecsülés kissé túlzott. Intuícióm harminc éve elég érzékenyen szokta felfogni a távoli hullámokat is; úgy érzem, most is elég pontosan tudom, mi van a világban. Ezen kívül minden nap olvasom, tanácsodra, a New York Herald Tribune-t; Armstrong kitűnő és Lippmann érdekes könyvén kívül számtalan egyéb nyugati könyvet és lapot is ismerek – nem is szólva arról, hogy néha gondolkozni is szoktam, naponta úgy három-négy órán át. E lapokból és könyvekből egyebek közt azt is látom, hogy a közfelfogás sok tekintetben Amerikában sem egyértelmű, még kevésbé Nyugat-Európában. Hogy pedig itt nálunk mi van, azt közvetlenül érezzük és látjuk minden percben. Mernék olyan szerénytelen lenni, hogy azt képzeljem: egy gondolkodó és látó magyar, aki hetek alatt éveket öregszik a hónapok alatt egy életnyit tapasztalhat, legalább olyan jól érti az „igazi helyzetet”, mint egy átlagos New York-i man of the street.

3. Talán nem inkompetens beleszólás, hanem csak a tanítvány és barát szerény tanácsa: Ha lehet inkább a tudomány, mint a politika színvonalán foglalkozz a magyar dolgokkal. Inkább a nemzetközi tekintélyű magyar gondolkodó, mint az „amerikai öntudatában megerősödött” előkelő idegen szemével nézd az óhazát. Jászának, a filozófusnak és szociológusnak tekintélye ellenfelei szemében is töretlen; a többé-kevésbé mindig szubjektív „politicizmust” viszont könnyű kikezdeni. Kár lenne végleg elszakadnod;

ez keserű egyéni kielégülés lehet, de nem használsz vele az országnak s azt hiszem, a világnak sem. Egészen magas állásfoglalással, most vagy később, talán igen.

4. Ehhez kapcsolódik az a javaslatom és kérésem is, hogy a mai emigránsokkal lehetőleg ne tarts fenn intim kapcsolatot. Nemcsak Nagy Ferenczel ne – aki úgy tudom, egészen Eckhardthoz csatlakozott – hanem a többivel se. Egyikkel se. Számos adalékkal bizonyíthatnám, személyes tapasztalataimból is (ha nem utálnám az intrikának még ilyen fajtáját is), hogy mily mélyen alattad állnak valamennyien, mind intellektus, mind erkölcs tekintetében. Méltatlan lenne, ha Téged használnának faltörő kosként. Splendid isolation! Areopág légy, ne pedig egy politikai információs iroda központja. És úgyszincs szükséged az ő casuistikus információikra.

[...]

Változatlanul szeretlek; tudom, hogy Te is és ez a fő. A nagy gesztusokat pedig hagyjuk.

Szívből ölel

Imre

Jászi Oszkárhoz

Budapest,
1949. május 27.

Drága Oszkárom,

[...]

Kissé gúnyos megjegyzésed a törvényhozásban való részvételemről némileg időszerűtlen, minthogy képviselői mandátumom megszűnt és az új választásokon mégcsak jelölt sem voltam. Ugyanis semmit sem tettem az irányban, hogy legyek, igaz hogy ellene sem. Így hát az a jókívánságod is tárgyitalan, hogy Isten adjon erőt hozzá és örömet benne. Örömet eddig sem kértem tőle; megelégedtem a magam nyugodt lelkiismeretével. Azt hiszem, mandátumomat a múlt választáson megérdemeltem; eléggé megdolgoztam érte. Szegeden és környékén akkor számtalan beszédet mondtam; Miskolcon pedig, ahova pártunk akkori zászlóvivője, Peyer nem mert lejönni, mert a szocdem. munkások megveréssel fenyegették, kb. 3000 főnyi tömeg előtt (a szocdemek ugyanabban az órában tartott gyűlésén legföljebb 1000 ember volt), fenyegető közbekiáltások közepette több mint egy órán át álltam egyedül a vihart, egy fél óra múlva már lelkesen éljeneztek s a végén méginkább. Ezen a két helyen első pótképviselő lettem, tehát mandátumomat nem is Peyer emigrációjának köszönhettem, mert vagy az egyikről vagy a másikról mindenesetre le kellett volna mondania javamra. Másfél év alatt két beszédet mondtam a parlamentben; mindegyikért vállalom saját lelkiismeretem előtt minden időben a felelősséget.

A múltat tehát nem bánom, viszont semmi kedvem sincs ahhoz, hogy akár a közeli, akár a távolabbi jövőben részt vegyek megint a politikai életben. Az én levegőm a szellem, nem a cselekvés. Legfeljebb egy olyan korban tudnék talán cselekedni is, amelyben a szellem uralkodik. Ez a kor pedig tökéletesen szellemtelen, a Keleten és a Nyugaton egyaránt. És minthogy viszont végső soron mégiscsak a szellem vezetheti a

világot, ezért nem jöhet ki semmi jó a mai helyzetből, akárhogyan alakul is a közeljövő világpolitikája. Ha nem nagyon szerénytelen ez a kérésem, lapozd át kérlek még egyszer az általad keményen megbírált könyvem³⁵. Látni fogod, hogy minden benne van, pontosan megjósolva, ami azóta történt (pedig 1941 és 43 között írtam), sőt az is, ami ezután fog történni. Az emberiség megint elszalasztott egy „lucidum intervallumot”, s így nem következtethetünk más, mint a világnézetek, eszmék és politikai rendszerek tartós záravara, szerintem még hosszú időre. Tolsztoj egy régi jóslata szerint ugyan a század közepe táján megindul egy nagy szellemi tisztulás; én azonban inkább hiszek annak a horoszkópnak, amelyet vagy 25 évvel ezelőtt készített valaki rólam, aki nem ismert, sőt a nevemet sem tudta, és amely sok már bevált jóslatán kívül azt a biztató hírt is közölte velem, hogy eszményeim teljes mértékben meg fognak valósulni, mégpedig pontosan 2760-ban Krisztus után. Hát addig elég időm lesz pihenni, úgyhogy politikai tevékenységemet erre az inkarnációra mindenesetre befejezettnek tekintem.

Magam nem vagyok ugyan asztrológus, de úgy látszik végzetem, hogy 35 év óta mindent világosan előre látok és megjelent írásaimban, amelyek persze majdnem mindig a nagyközönség teljes közönyének örvendtek, ezeket mindig meg is írtam. Csak az időpontban tévedtem néha; pl. az első világháborúban a bukást jóval korábbra vártam s már 1936-ban írtam „a fasizmus alkonyáról”³⁶. Úgy látszik, akkor is ilyen perspektívikus tévedés áldozata lettem, amikor a felszabadulás után politizálni kezdtem, hosszó progresszív békét és világszerte az értelem uralmát remélve. Ezúttal, ha a fenti horoszkópnak igaza van, kb. 800 esztendő t tévedtem. Hát igazán ideje, hogy ennek levonjam a konzekvenciáját.

Elég kár volt, hogy eddig is ezen a területen tévelyegtem. Nem tudom, van-e időm arra, hogy visszatérjek régi, titkos szerelmemhez: a filozófiához. (A könyv utolsó mondataiban egyéni sorsomat is megírtam.) Pedig itt talán tudnék még valami hasznosat adni a világnak, vagy legalább szegény kis hazámnak. A jövő majd ezt is eldönti. [...]

A régi szeretettel ölel:

Imre

Lesznai Annához

Budapest,
1956. július 17.

Drága Málikám,

[...]

Most csak drága Oszkárunkról akarok írni. Rechának már két levelet írtam; szeretném tartani benne a lelket. Arra kértem, ne adja fel szívében Oszkárt. Hogy az infekciót legyőzte s ily súlyos állapotban is életben maradt, azt bizonyítja, hogy akar még élni; ez pedig azt, hogy Isten is így akarja még. [...]

A külső körülmények azonban lesújtók. Mindenekelőtt ezeken kell, Málikám, sürgősen és gyökeresen változtatni. Borzadok, ha rágondolok, hogy ez a nagyszerű ember, az én szellemi apám, egy „rest home”-ban tengődjék, ahol bizonyára nem kaphat sem elsőrangú orvosi kezelést, sem igazán gyöngéd ápolást. S ahol az első perctől fogva, amikor odekerül, már alighanem sokan várnak egy újra megüresedő ágyra ... Így persze

aligha gyógyulhat meg a drága öreg. De hát menthetetlenül így kell-e ennek lenni? Nem tudom hinni. Megértettem leveledből, s előbb is tudtam, hogy Amerikában a gyógyítás pénzkérdés, pénzetek pedig egyikőtöknek sincs. *De Oszkár sorsa nemcsak a Ti ügyetek, hanem mostani hazátoké is.* Sőt, elsősorban az övé – éppen mert Oszkár ily szegény. Örök szégyene lenne az Egyesült Államoknak, ha ez a kiváló fia, szellemi elite-jének egyik legjobbjá, ily nyomorúságosan fejezné be életét – anélkül, hogy az állam és társadalom mindent elkövetnének, ami csak elképzelhető, a megmentésére. [...] A legsürgősebben meg kell indítani egy társadalmi vagy hivatalos akciót, vagy mind a kettőt párhuzamosan, hogy Oszkárt igenis megmentésék. Hogy legalábbis az oberlini kórházban, de lehetőleg a legjobb ilyen intézményben a legszakoszerűbben kezeljék és ápolják. Vagy akár otthon, ha így látszanék a legjobbnak – annyi ápolónővel, amennyire szükség van. Vagy, ha veszély nélkül szállítható (talán repülőgépen), akkor vigyék New Yorkba vagy más nagy egyetemi városba, ahol a legjobb orvostanárok vannak. Mi az a „rengeteg” pénz, ami ehhez kellene? Néhány ezer dollár. Képtelenség, hogy ily nyomorult összeget – de akár néhány tízezret is, ha kell – egy erélyes és jól átgondolt akcióval ily célra nem lehetne a világ leggazdagabb országában összehozni.

Ezt az akciót Neked kell elindítanod, Málikám, mégpedig a legsürgősebben. Sem Recha, sem a fiúk nem alkalmasak rá. Perszé nem úgy gondolom, hogy Te közvetlenül és személyesen intézd. Hanem Neked kellene kitalálnod, okos barátok tanácsát is kikérve, hogy ki vegye a kezébe, ki kezdje el és hogyan. Talán maga az Oberlin College, vagy valamely tudományos csúcsintézmény, az egyetemek valamely közös szerve; talán a közoktatásügyi department vagy személyesen annak államtitkára (ha jól tudom, így nevezik ott a minisztert) – egy vagy több tudományos kiválóság, professzor kolléga, aki Oszkárt szereti és jól ismeri – én innét persze nem tudom megítélni, melyik út és mód lenne a legjobb, de bizonyos, hogy számtalan lehetőség van, és minél többet meg kell próbálni. [...] És miért ne lehetne magához a Presidenthez fordulni, illetve őhozzá is? Rendelkezési alapjának, gondolom, fél napi összegből fedezni lehetne az egész költséget, hosszú időre.

Eszembe jut 1918. Csinszka fölkereste Oszkárt a minisztériumban: Ady nemcsak súlyos beteg, hanem nyomorog is. A minisztertanács Oszkár előterjesztésére százezer korona nemzeti segílyt szavazott meg a haza és a forradalom nagy költségének. A jegyzőkönyvbe bevették, hogy mivel erre az összegre „nincs költségvetési fedezet”, a miniszterek saját személyükben együttesen vállalják érte az anyagi felelősséget, ha valamely hatóság netalán kifogásolná ezt az ajándékot. Az októberi forradalom egyik legtiszteletreméltóbb gyámoltalansága volt ez. De mindenesetre az akkori százezer korona mai dollárban többet tett ki, mint amennyire ma Oszkár egy évi kitűnő ápolásához szükség lenne. Nem tudom elhinni, hogy az amerikai kormány gyámoltalanabb lenne, mint a magyar októberisták voltak. [...]

Imádkozzunk tovább is Oszkárért. De ne egyedül Istentől várjunk mindent, hanem cselekedjünk is. [...]

A régi nagy szeretettel ölel

Imre

Kedves Arnold bátyám,

[...]

Bizonyára hallottad a szomorú hírt, hogy szegény Oszkár nagybeteg. Ennél is szomorúbb azonban, hogy szakszerű, gondos kezelésére és ápolására nincs pénz. Máli, s előzőleg egy jólkereső ottani barátom is azt írta, hogy Amerikában gazdag családok is tönkremennek egy hosszú betegségben. Úgy látszik, ez is szükségszerű következménye annak a híres „amerikai életformának”, amelyért – a maga egészségében – igazi demokrata nem rajonghat. Oszkárt egy ideig az oberlini kórházban ápták, de ennek havi kb. 440 dollár költségét sem győzték, s így végül is az ottani rest home-ban helyezték el. Ugyanott, ahol anyósa sínylődött két és fél éven át, haláláig. A drága öreg évek óta attól rettegett, hogy ő is erre a sorsra jut, és csakugyan így lett. Ez a rest home, úgy gondolom, valami szegényház-féle. Relatív szerencse, hogy nincs világos öntudata. De, mint hallom, újabban néha már hosszabb időre kivilágosodik az elméje. Ha rájön, hogy hol van, az lelki katasztrófa lesz.

Megpróbáltam innét megmozgatni egyeseket és intézményeket O. érdekében. Többek közt Polányi Misinak is írtam, aki New York-i orvosbarátunkra, Holló Gyulára bízta egy akció elindítását. De úgy látom, ezekkel az amerikai kispolgárokkal nem sokra lehet menni. Az „életformák” bővületében élve, természetesnek találják és nem látnak semmi vérlázítót abban, hogy ugyanakkor, amikor százmillió dollárt költenek egy ostoba propagandára, állam és társadalom nem tudnak két- vagy háromezer dollárt összehozni arra a célra, hogy egy kiváló ember, új hazájának hű és megbecsült fia, korszerű kezelést és gondos ápolást kaphasson. [...] Én nem tudok belenyugodni abba, hogy így kellene pusztulnia ennek a nagy és tiszta embernek, csak azért, mert mindig becsületos volt és élete végéig oly szegény maradt, mint a tempolom egere.

Az amerikai barátok, úgy látom, azzal nyugtatják meg kispolgári lelkiismeretüket, hogy úgysem lehet érdemlegesen segíteni rajta; a betegség egy vagy két évig is elhúzódhat, de bármikor halállal is végződhetik, s a progresszív agyérelmeszesedést nem lehet gyógyítani. Hát lehet, hogy így van, de szerintem akkor is meg kellene próbálni mindent, hogy hátha mégis el lehet érni valamit – hiszen minden betegség individuális, s Oszkárban még most is maradt lelkerő: folyton arról beszél, hogy folytatni akarja munkáját, remek önéletrajzát. De még ha orvosilag csakugyan reménytelen lenne is az esete, akkor is legalább arról kellene gondoskodni, hogy tűrhető körülmények között, nem ilyen lesújtó környezetben, gondos ápolás mellett élje le hátralevő idejét. Ha ezt az álláspontot helyesled, akkor arra kérlek Arnold bátyám, hogy ha netalán vannak megfelelő összeköttetéseiteid, próbáld Te is azokat megmozgatni ebben az irányban. [...]

Nemrégem kezembe került A Munka Szemléje c. régi hetilap (Diener-Dénes József) néhány régi száma. Két kitűnő cikket olvastam benne (1907.), az egyik Románia címmel az ottani parasztmozgalmakról, a másik A dupla csutora címmel a magyar cselédtörvényről szólt. Mennyivel okosabbak voltatok ti és mennyivel jobban tudatok írni, mint mi, az utánatok következő, dekadens és lecsúszott nemzedék!

Remélem, Arnold bátyám, Ti mind a ketten jól vagytok.

Isten áldjon benneteket. A régi tisztelettel és szeretettel köszönt és kedves lányodat is szívből üdvözlö

hívetek

Imre

Lesznai Annához

Budapest,
1957. március 14.

Drága Málikám,

tegnap múlt egy hónapja, hogy Oszkárunk meghalt, s csak ma köszönöm meg szomorú és szeretetteljes leveledet. Szegény Recha is azonnal értesített; öt napig tartott, amíg frni tudtam neki. Bocsáss meg Te is a késésért. Mind a kettőnket nagyon lesújtott s engem egészen szét is zilált a hír. Anyám halála óta senkit sem gyászoltam meg ennyi könnyel. És még mindig nem tértem teljesen magamhoz.

Talán jobb is lenne, ha nem magamhoz térnék, hanem őhozzá. Azt írtam neki egyszer: három ember áll hozzám legközelebb az életben; az egyik ő. Tudom, élhetek tovább s talán kell is még a másik kettőért. De Oszkár nekem nemcsak szellemi apám volt, mesterem, vezérem és a legigazabb barátom – talán az egyetlen, aki feltétel nélkül szeretett. Számomra ő szimbólum is volt. Ő tartotta bennem, egyedül a létezésével is, a lelket arra, hogy akarjak és próbáljak még mindenkiért is élni. Ehhez most már nincs bizalom bennem.

Mennyit imádkoztam, hogy megérje még az idej születésnapját. Valami babonás sejtelmem volt, hogy akkor tovább is életben marad. És akkor talán megéri még a távoli húsvétot is, amikor öntudata legalább egy pillanatra felvillan majd, és kárpótolja mindenért. De hát az ember hiába imádkozik azért, amit nem érdemel meg. Most már tudom, hogy nem érte imádkoztam, hanem magamért. Hogy ne jöjjön rám ez a csapás – ne még. Oszkárnak így jó. Hiszem, hogy a halál jótétemény mindnyájunknak. S ő régen kiérdemelte már. Betöltötte hivatását, és most már nem szenved és nem csalódik többé. A húsvétot, ha eljön, Isten öléből látja majd. Ő semmit sem veszített, csak mi veszítettük el őt. Feltétlen jósága milyen melegen áradt, nagy szelleme milyen töretlenül ragyogott még legutolsó leveléből is. Nem őt sajnálom, aki eltűnt az örök fénybe, hanem magamat, aki itt maradtam a sötétben.

Talán még a veszteségnél is jobban fáj, hogy nagy szeretetét nem érdemeltem meg. Bölcsességéért, jóságáért, semmit sem tudtam adni. Levelezésünk csak nekem volt öröm, nehézkes metafizikai fejtegetéseim nem nyugtatták meg kétségeiben. Legutolsó levelében mégis ezt írta: „sokat tanulhatnék tőled” – s még alá is húzta. Ez volt utolsó nagy ajándéka. Bizonyos, hogy komolyan gondolta, de valójában ez mégis csupán a szeretet túlzása volt. [...]

Ha Isten ad még időt, erőt és alkalmat, szeretnék egyszer végre teljes és tiszta képet adni hazánknak Oszkárrol és élete művéről³⁸. Rechának is megírtam ezt. Őt nem akarom most még kérdésekkel terhelni; Téged is egyelőre csak arra kérlek, tegyetek el külön az

én számomra is minden cikket, megemlékezést, amely most róla megjelent. És nagyon hálás lennék, ha elküldenétek posthumus könyvét (nyilván a Tyrannicide³⁹ ez), ajánlva, tértivevénnyel.

A gyászírt tőletek tudtam meg. Barátait, akit csak ismertem, értesítettem. Itt nem esett róla szó. Csak tíz év előtti szobája erkélyén lengett máig egy miniatűr fekete zászló⁴⁰. [...] Szomorú, hogy a drága öreggel nem tudtál már beszélni. De bizonyára azért nem hallotta már a Te szavadat sem, mert Istennel beszélt. [...] A régi nagy szeretettel ölel Gerggel⁴¹ együtt

Imre

*A bevezetőt írta, a leveleket közreadta
és jegyzetekkel ellátta:*

BÁN D. ANDRÁS

Jegyzetek

1. Az előadás a Századunk 1935/1. számában jelent meg.
2. Polányi mama: Cecile Wohl, Polányi Károly édesanyja.
3. Karli: Polányi Károly (1886-1964) jogász, gazdaságtörténész, polgári radikális politikus.
4. Hatvany Lajosról van szó.
5. Vámbéry: Vámbéry Rusztem (1872-1948) jogász, lapszerkesztő, publicista, polgári radikális politikus.
6. Braun Róbert (1879-1937) tanár, szociológus, könyvtári szakember.
7. Csécsy Imre: Magyarország - angol szemmel (C. A. Macartney: Hungary) - Századunk 1934/10.
8. Braun Róbert: Angol könyv Magyarországról - Nyugat 1934. december 1-16.
9. Ignotus és Csécsy vitája a Magyar Hírlap és a Századunk hasábjain folyt. Kiváltója Ignotus cikke: Négyezer tonna kávé - Magyar Hírlap 1936. május 17. Csécsy válasza: Legyőzöttek és meggyőzöttek - Századunk 1936/4-5. Ignotus újabb cikkei: Baloldali eset - Magyar Hírlap 1936. június 21. és Sommázat - Magyar Hírlap 1936. július 12. Csécsy viszontválasza: Veszített ügy védelmében - Századunk 1936/6-7.
10. Kolnai: Kolnai Aurél (1900-1973) filozófus, közíró. Csécsy által említett cikke: A józan ész mágusai: Karl Kraus és Gilbert Keith Chesterton címmel a Századunk 1936/6-7. számában jelent meg.
11. szemil: ügyefogyott, éhietetlen ember.
12. welfremd: a világtól elzárkózó.
13. Recha: Recha Wollmann, Jászi második felesége.
14. Lengyel Balázs: A nemzeti kultúra és a parasztság - Századunk 1939/4-5.
15. Illyés Gyula és Braun Róbert vitája a Nyugatban és a Századunkban folyt 1933-1934-ben. Ehhez kapcsolódva 1933-ban Elfogy a magyarság? címmel a Nyugat ankétot rendezett. A hozzászólók között találjuk Babits Mihályt, Schöpflin Aladárt, Harsányi Grétét és Fülep Lajos.
16. Jászi Oszkár: Leszámolás - beszámolás nélkül - Századunk 1938/2-3.
17. Wiesmeyer Emil: az Antiqua Nyomdai és Irodalmi Rt. igazgatója. A levélben Csécsy Világos pillanat című, 1946-ban megjelent könyvéről van szó.
18. Kende Zsigmond (1888-1971) orvos. A Galilei Kör egyik alapítója. 19. Szekeres János (1888-1973) újságíró, lapszerkesztő. A Századunk egyik alapító szerkesztője.
20. Geleji Dezső (1893-1969) újságíró, szerkesztő.
21. Gönczi Jenő (1879-1967) jogász, közgazdász, szociológus. A Huszadik Század és a Századunk munkatársa.
22. Kun Zsigmond: közgazdasági szakíró.
23. Székely Artúr (1887-1952) jogász, közgazdász, szociológus, polgári radikális politikus.

24. Dabis László (1891-1956) orvos, egyetemi tanár.
25. Nagy Vince (1886-1965) polgári liberális, majd 1945. után kigazdapárti politikus. 1918-ban a Károlyi-kormány belügyminisztere volt.
26. Ráczy Gyula (1874-1948) író, statisztikus, könyvtáros, szociáldemokrata politikus.
27. Vágó József (1877-1948) közgazdasági író.
28. György Ernő (1888-1977) jogász, szakíró.
29. Beck Salamon (1885-1974) jogász, egyetemi tanár.
30. Kégl János (1873-1948) ügyvéd, földbirtokos.
31. Kinszki Imre (1901-1945) lapszerkesztő, publicista, a Századunk munkatársa.
32. Gyuri, Andris: Jászi György és Jászi András, Jászi Oszkár első, Lesznai Annával kötött házasságából származó gyermekei.
33. Havas: Havas Endre (1909-1953) író, műfordító.
34. Csécsy a Corvin Mátyás Szabadkőműves Páholy tagja volt.
35. Jászi bírálata eredetileg a Tárogató című Kanadában megjelenő magyar nyelvű lapban látott napvilágot. 1947-ben a Huszadik Század is közölte: Jászi Oszkár: Leszámolás a katasztrófa előtt – Huszadik Század 1947/5.
36. Csécsy tanulmánya – A fasizmus alkonya – nem 1936-ban, hanem 1935-ben jelent meg a Századunkban.
37. Dániel Arnold (1878-1968) agrárközgazdász, a Huszadik Század munkatársa.
38. Csécsy Ady és Jászi kora címmel írt visszaemlékezése hagyatékában, az Országos Széchenyi Könyvtár Kézirattárában található. A mű egy rövid rész kivételével (Csécsy Imre emlékirataiból – Századok 1968/5-6. Közreadja Mucsi Ferenc) máig nem került kiadásra
39. Jászi Oszkár-John D. Lewis: Against the Tyrant. The tradition and theory of tyrannicide. Glencoe, III. 1957. The Free Press – The Falcon's Wing Press 288 l.
40. 1947. őszén Jászi Oszkár három hetet töltött Magyarországon. Ez idő alatt Csécsynél lakott.
41. Gerg: Gergely Tibor (1900-1978) festő, grafikus. Lesznai Anna férje.

Tájékoztató bibliográfia Csécsy Imre írásából

Önálló művek:

- Balkán probléma (Bp.1912)
Az Októberi Forradalom és népköztársaság
(Bp. 1946. Századok és tanulmányok 321-336 p.)
Világos pillanat (Bp. 1946. 351.p.)
Csécsy Imre emlékirataiból. Szabó Ervinről és a szindikalizmusról (közreadja Mucsy
Ferenc, Bp. 1969. Klny. a Századok 1968-as évfolyamából 1075-1087.p.)

Tanulmányok, cikkek:

- Magyar külpolitika (Új Magyar Szemle 1914/1. 2-14.p.)
„Az értelmiség túltengése” (Szabdgondolat 1914/3. 83-86.p.)
Ady és az ifjúság (Huszadik Század 1919. aug. 98-104.p.)
A destrukció vezére (Jászi Oszkáról, Auróra 1921/3. 196-208 p.)
Demokrácia, vámvédelem, tervgazdálkodás (Századunk – továbbá Sz. – 1933/7-7.
174-186.p.)
Oswald Spengler riadója (Sz. 1933/10. 214-229.p.)
Vajda Vocevod, Károlyi Mihály és Zilahy Lajos (Sz. 1934/3. 121-128.p.)
Német szellemtudomány, magyar liberalizmus (Sz. 1934/5-6. 223-235.p.)
Véres napok után (Sz. 1934/2. 64-67.p.)
Magyarország-angol szemmel (C.A. Macartney:Hungary c. könyvéről (Sz. 1934/10.
392-398.p.)
Mebukott-e a demokrácia? (Sz.1935/1. 1-20.p.)
Racionalista vagy humanista állam? (Sz. 1935/2. 66-70.p.)
Legyőzöttek és meggyőzöttek (Sz. 1936/4-5. 162-168.p.)
A fasizmus alkonya (Sz. 1936/6. 225-233.p.)
Demokrácia (Sz. 1936/8. 329-334.p.)
Demokrata önbírálat (Sz. 1938/1. 1-12.p.)
Napló ezerkilencszázharmincyolc tavaszán (Sz. 1938/1. 49-52.p.)
Az új Tripartitum (Sz. 1938/2-3. 113-121.p.)
Nemzet és nemzetiség (Sz. 1938/7-8. 233-237.p.)
Korszerűtlen napló (Sz. 1938/9-10. 315-323.p.)
Magyar Gironde vagy jótanács a jobboldalnak (Sz. 1939/1. 1-11.p.)
Magyar küldetés (Sz. 1939/4. 145-149.)
Ady Endre s a régi és a mai ifjúság (Sz. 1939/4-5. 182-184.p.)
Utolszor a sajtószabadságról (Sz. 1939/6. 209-213.p.)
Az apolitikus költő (Babits Emlékkönyv, Szerk.: Illyés Gyula Bp. 1941. 121-124.p.)
Szellemi elit és haladó értelmiség. Válasz egy bírálatra (Valóság 1946/10. 60-63.p.)
Másfél év és gazdaságpolitikájának tanulságai (Valóság 1946/6-9. 35-50.p.)

- Az új Huszadik Század (A folyóiratszerkesztő beköszöntője, Huszadik Század – továbbá HSz. – 1947/1. 1-3.p.)
- Értelmiség és polgárság a demokráciában (HSz. 1947/1. 18-45.p.)
- A Huszadik Század és a radikalizmus (HSz. 1947/2. 164-165.p.)
- Válasz egy förmedvényre (HSz. 1947/2. 158-163.p.)
- Mégegyszer a Jászi-ügy. Válasz Káidör Györgynek és másoknak (HSz. 1947/3. 230-236.p.)
- Individuális és kollektív demokrácia (HSz. 1947/4. 257-281.p.)
- Gazdasági tervezés egy szabad társadalomban (A Keynes-Polányi elmületről, HSz. 1947/4. 310-322.p.)
- Politika és humánüm (HSz. 1948/4. 241-251.p.)
- A polgár és a szocializmus (Előadás barátí körben, HSz. 1947/5. 355-363.p.)
- Két októberi forradalom (HSz. 1947/5. 387-393.p.)
- Harmadik út vagy népfrott. Tisztázzuk a fogalmakat (HSz. 1948/1. 52-57.p.)
- Régi és mai radikalizmus (HSz. 1948/6 422-440.p.)
- A fiatal Marx szociológiája (HSz. 1949/1. 66-74.p.)
- A polgári életforma válsága (I.) (HSz.1949/2. 81-92.p.)
- A polgári életforma válsága (II.)(HSz. 1949/3. 168-210.p.)
- Lehet-e mégis béke? (HSz. 1949/4. 241-265.p.)
- Csécsey Imre: Napló 1940-1949 (Részletek, Kritika 1938/8. 13-27.p. Közzétette, bevezette és a jegyzeteket írta Varga F. János

Írások Csécsey Imréről

- Peéry Rezső: In memoriam Csécsey Imre 1893-1961. (Szemle 1961/3. 72-75.p. Brüsszel)
- Illyés Gyula: Csécsey Imre (Illyés Gy.: Iránytűvel 2. kötet 467-469.p. Bp. 1975.)
- Rónai Mihály András: Csécsey Imre (Politikuspályák, szerk.: Sánta Ilona Bp. 1984. 267-277.p.)
- Varga F. János: Egy magyar citoyen zsákutcája (Csécsey Imre 1893-1961) Kritika 1983/7. 23.p.
- Bán D. András: Az ész és az erkölcs társadalmához (A Századunk c. folyóirat történetéből) Ujhold-Évkönyv 1987/2

***

Ezúton is felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy a hamarosan beinduló „AETAS“-Könyvek című sorozatunkban még ez év őszén megjelenik Csécsey Imre válogatott írásai c. kötet. Benne Csécsey tanulmányait és cikkeit Szalai Pál és Valuch Tibor írásai, valamint részletes bibliográfia egészíti ki. A kötet előjegyzetethető szerkesztőségünk címén. (a szerk.)

"... A KOLLÍZIÓ OLYAN ÁLLAPOT, AMELYEN TÚL KELL LÉPNI."

(Beszélgetés Molnár Gusztávval)

Új rovatunkat az idén tavasszal Magyarországon letelepedett filozófussal és szerkesztővel készített beszélgetéssel folytatjuk. Molnár Gusztáv 1948-ban született a Bihar megyei Szalárdon. A kolozsvári egyetem történelem-filozófia szakának elvégzése után előbb a bukaresti televízió magyar nyelvű adásának a munkatársa lett, majd ezután egészen áttelepüléséig a Kriterion Kiadó szerkesztője volt. (Egyike volt a színvonalas tanulmányokat közreadó Századunk c. könyvsorozat szerkesztőinek.) 1985-ben több kiemelkedő erdélyi magyar gondolkodó bevonásával létrehozott egy alkotói csoportot, az ún. Limes-kört. Minekutána sorozatos hatósági zaklatások akadályozták érdemi tevékenységében, az áttelepülés mellett döntött. Jelenleg a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Nemzetközi Politikai Kutató csoportjának tudományos főmunkatársa.

Az interjút, immár hagyományosan, a magyarországi olvasó által még nem ismert írások követik. A blokkot Molnár Gusztáv munkásságának részletes bibliográfiája zárja, aminek közzétételét a jelen esetben az teszi különösen fontossá, hogy írásainak zöme mindcziideig kéziratos formában van. Ez a helyzet remélhetőleg hamarosan megváltozik. (A szerk.)

***

"AETAS": Pályakezddés a 70-es évek elejére esik, amikor is a romániai magyar szellemi életet fellendülés jellemezte. Téged az ún. Bretter-iskola tagjaként tartanak számon, amely tagjainak sorsa és munkái egyrészt szemléletesen mutatják be az erdélyi magyar kisebbség helyzetének változását. Másrészt jelzik a magyar szellemi élet fokozatos függetlenedését a marxizmustól. Kezdve az indulásoddal: Téged mennyiben és hogyan érintett a marxizmus reneszánsza, az az újbaloldaliság, amelytől aztán fokozatosan eltávolodtál?

Molnár Gusztáv: Manapság elterjedt az az előfeltevés, hogy a marxizmusban valamikor mindenki "benne volt". Nem lehetett ezt másként? Például úgy, hogy az azonosulás fel sem merült valakiben? Ez a mi romániai helyzetünk egyik lényeges jellemzője, szemben például Jugoszláviával és Magyarországgal. Én amióta az eszemet tudom, teljesen és radikálisan a rendszeren, az egész hatalmi-ideológiai struktúrán kívül álltam és gondolkodtam. Ez akkor volt igazán szembetűnő, amikor 1980-ban Újvidéken, a volt és az akkori Új-Symposionistáknál jártam. Rendkívül rokonszenves volt a nyitottságuk, európaiságuk. Jól éreztem magam a körükben és ma is jók a kapcsolataink. Ellenben nagyon megdöbbentett, hogy nekik még mindig a marxizmus, az újbalos szocializmus és a jugoszlavizmus volt a hivatkozási alapjuk. Úgy láttam, tájékozottságuk, mozgékonyosságuk ellenére kissé elmaradtak a dolgok fejlődésétől. Nemcsak annyiban, hogy a szocializmust az anarchizmussal és a messianizmussal próbálták összeházasítani és szembefordultak a liberalizmussal, a polgári demokrácia adott esetben a szocializmust is integráló értékvilágával, hanem az által is, hogy kulturálisan nem összmagyar álláspontra

helyezkedtek. Hiányoltam, hogy a maguk kétségtelenül izgalmas különvalóságával nem a mégiscsak egységes magyar nemzeti lét koordinátái között helyezkednek el. És volt még valami: egyikük-másikuk például nagyon rossz néven vette, amikor kijelentettem Titóról, hogy végeredményben ő is csak diktátor volt, még ha jobb minőségű is, mint a többiek. Ekkor értettem meg, mit jelent a relatív előnyök csapdája.

"A.": Akkor talán nézzük azt a mikroszociológiai hátteret, ahonnan elindultál...

M.G.: Bihar megyei középparaszti családból származom. Nagyszüleim a századforduló körül költöztek a hódmezővásárhelyi tanyavilágból Szalonta környékére, ahol 300 holdon gazdálkodtak. A birtok egy szerencsétlen váltóügylet következtében elúszott. Ezért költözött a család a Nagyvárad környékén lévő Szalárdra. Én itt születtem 1948-ban. 1961-ig, a kollektivizálás befejezéséig lényegében egy olyan mikrovilágban nőttem fel, amelynek életét és értékeit nem befolyásolta az őt körülvevő rendszer. Ez csak úgy jelentkezett, mint valami elkerülhetetlen, külső körülmény, amely lehetetlenné teszi hosszú távú létünket. De nem folyt bele mindennapi életünkbe. Inkább csak annyiban, hogy szüleim és a rokonságom körében is felértékelődött a továbbtanulás jelentősége. Más kérdés, hogy apámnak emiatt a történelmi stressz miatt kellett időnap előtt, ötvenévesen, rákban elpusztulnia. Engem mindenesetre ez az Alföldről magukkal hozott és mára sajnos teljesen szétporlott, megsemmisült nagycsaládi közeg megóvott attól, hogy túl korán és pszichikailag felvértezetlenül lépjek kontaktusba a "külvilággal".

"A.": A magyarsággal sem voltak problémák és nehézségek?

M.G.: Szalárd magyar (református) többségű község. Vannak persze katolikusok és voltak szép számmal zsidók is. Akik megmenekültek a pusztulástól, az ötvenes években mind elmentek, a zsinagógát is rég lebontották. Ezt azért említtem, mert épp a napokban találkoztam egy ilyen New Yorkba szakadt "szalárdi"-val, és igazán megható volt hallani, mennyire ragaszkodik még mindig a faluhoz, az "ő falujá"-hoz. A románokat az 1921-es földreform során telepítették oda a Bánffyhunad és Csucs között fekvő Feketetőről. Mivel ők voltak kisebbségben, ők tanultak meg magyarul és nem mi románul. A kisebbséghez való tartozás élményét még nagyváradi gimnáziumi éveim alatt sem éltem át. Az mint probléma csak kolozsvári egyetemi éveim alatt jelentkezett.

"A.": 1966-ban felvettek a kolozsvári Egyetem filozófia-történelem szakára, ahol is egy megújulásban lévő, felpeszszülő magyar szellemi életbe csöppentél. Milyen hatással volt ez rád?

M.G.: Középszkolás koromban én elég "reakciós" nézeteket vallottam. Állandó és minden kritika nélküli hallgatója voltam a Szabad Európának. Ezt azért említtem meg, hogy érzékeltessem: milyen erős volt akkoriban a neomarxista hullám, hiszen még engem is "megcsapott". 1968-70-ben bizonyos mértékig a reformmarxizmus vonzkörébe kerültem. Nagy hatással voltak rám Gáll Ernő egyetemi előadásai a marxizmusról. Ő azt mondta nekünk: a szocializmus nem az, ami volt, hanem valami más... Olvasmányként pedig Hegedűs András és Márkus Mária cikkeit adta ki. Ezek az írások már akkor, ha tartalmukban nem is, de szándékukban legalább annyira radikálisak voltak, mint ma például a Fordulat és reform. Másrészt "ott volt" a fiatal Marx, legkedvesebb tanárom, Tóth Sándor vesszőparipája. Kevés olyan filozófiát tanuló ember van, aki őt olvasva ne kerülne kissé a hatása alá. Emlékszem, hogyan próbáltam Kolozsvár utcáin sétálva, Huszár Vilmos barátomat és kollegámat (jelenleg Münchenben él) meggyőzni arról, hogy a fiatal Marx okoskodása a *Gazdaság-filozófiai kéziratokban* méltó Hegelhez. Egyébként a "Nyugattól" való – hál,Istennek csupán néhány évig tartó – "elfordulásomat" sajátos módon az is elősegítette, hogy akkor fedeztem fel magamnak Szabó Dezsőt, az *Egyenes*

úton nagyszerű tanulmány íróját és a Ludas Mátyás Füzetek esélytelen és éppen ezért rokonszenves és mindenki ellen hadakozó publicistáját.

Mindenesetre függetlenül attól, hogy Szabó Dezsőre és a fiatal Marxra, a különféle talpraállítgatások ellenére is szuverén, öntörvényű világot jelentő Hegelre vagy Platónra és Husserlre (mint másik évfolyamtársam, Tamás Gáspár Miklós) esküdtünk, függetlenül attól, hogy a Fábry, Illyés, Németh László – szentháromságot (mint Ágoston Vilmos barátom) vagy a Kós, Tamási, Szentimrei hármast emlegettük sűrűbben a kávézóokban és a kolozsvári Egyetemi Könyvtár előcsarnokában (mint a bölcsész hallgatók többsége), egy valami közös volt bennünk, az akkor Kolozsváron tanuló magyar egyetemistákban: az, hogy azt a világot, amelyben éltünk, nem tekintettük autentikus, elfogadható világnak, s ha nem is mindenkit, de a legtöbbünket az a remény is éltetett, hogy rajtunk, a mi aktív, cselekvő közreműködésünkön múlik, hogy autentikus, elfogadható világot teremtsünk magunknak. Egyszóval azon a struktúrán és azon a világon, amely Kolozsváron akkor már egyre inkább román világ volt, kívül álltunk. Nagyon hamar a saját bőrünkön éreztük – a "jobb évek" ellére – a nyílt nacionalizmust. Főként a belügyi szervekkel találkozáskor...

"A.": Melyek voltak azok az élmények, amelyek ezt a kívülről való – a reformizmustól való eltávolodástól egészen a cselekvő attitűdről való lemondásig – erősítették benned?

M.G.: Itt több dologról is beszélnem kell. A csehszlovákiai eseményekről, egy megghiúsult lapalapítási kísérletről és az Ágoston Vilmossal közösen átélt élményeinkről.

Ha a reformizmusról van szó, mindig a Csehszlovákia jut az eszünkbe. Akkoriban ott felgyorsult minden. Romániában lassabban mentek a dolgok. Azt azonban mindenképpen meg kell említenem, hogy ott akkoriban sokkal részletesebb és hitelesebb volt a tájékoztatás a Csehszlovák eseményekről, mint Magyarországon. A közvetlen kapcsolatot Csehszlovákiával Duray Miklós jelentette, aki rendszeresen járt hozzánk. Ő hozta azt a gondolatot, hogy kisebbségként kell politizálnunk. Mesélt a 68-ban létrejövő pluralizmusról, pl. az ifjúsági szövetség új fölállásáról, a nemzetiségi- és rétegszervezetekről. De beszélt a felerősödő szlovák nacionalizmusról is. A tőle hallottaktól persze én még nem lettem kisebbségi politikus – a politika mindig izgatott, anélkül, hogy valaha is megkísérett volna a gyakorlati politizálás – de kapcsolatba kerültem a kérdéssel. Mint már említettem, úgy kerültem Biharból Kolozsvárra, hogy nem tudtam, mi az, hogy kisebbségi lét. Kalotaszeg, Szék, a székelyföld színes, titokzatos világa akkor kezdett feltárulkozni előttem. Akkor olvastam Kós Károly *Országépítőjét*, amit esztétikailag nem tudnék megítélni, de "mondanivalója" egy életre meghatározó élményt jelentett a számomra. Az erdélyi másság – amire a románok is rájátszanak – nem a román "nemzeti" ellenállásból született, hanem már Szent István korában egy déli, bizánci hatásoktól erősen befolyásolt magyarságeből. Erdély önállóságának, különállásának tradíciója magyar tradíció. Kolozsvárnak szerintem azért lehetett kivételesen fontos szerepe a 19 utáni erdélyi magyar kultúrában, mert egyfajta melting pot-ként funkcionált, egybekapcsolta a belsőerdélyi transzilván tradíciót az anyaországgal szerves egészet alkotó Partium világával.

Csehszlovákiához visszatérve, 68 augusztusa érdekes módon nem taglózott le annyira, amint 81 decembere. Nyilván azért, mert ha 68 csupán politikai érdekesség volt a számomra, 81-et már úgy éltem át, mint egy történelmi esély bukását. Emlékszem, hogy amikor Duray Miki magával hozta a 69. január 31-i pozsonyi Ady-ünnepség műsorfüzetét és én a megjelölt, 1905 körül keletkezett publicisztikai írásokat, kikerestem egy akkor már vagy 9 kötetet megért kritikai kiadásból, mennyire felvillanyozott Ady zsenialitása, a zsarnokság és az imperiális logika pontos érzékelése. Akkoriban a Peking Review-tól a

Rinascitán keresztül a Le Monde-ig (csak mellékesen jegyzem meg, hogy ezeket a lapokat én rendre megvásárolhattam a kolozsvári újságosoknál) mindenki ezt a logikát pellengérezte ki. Én magam is ezt tettem ekkoriban keletkezett *Szellemi határátlépés* című "programadó" tanulmányomban – máig sem bocsátom meg magamnak, hogy egy évvel később elégettem -, amelynek volt egy Adys- Tóth Sándor kissé rosszmájú megjegyzése szerint egyenesen Balogh Edgár-os – bevezető és egy elméletibb jellegű érdemi része. Nyilvánvaló volt számomra, hogy a birodalmi logika, a diktatórikus és etatisztikus szocializmus egész rendszerével együtt hamarosan összeomlik. Arra sajnos már sehogyan sem bírok visszaemlékezni, hogy miként fogják ezt bizonyos gazdasági kényszerűségeket "elkerülhetetlenné tenni". Ha azzal nem is büszkélkedhetem, hogy programom politikailag és ideológiailag életképesnek bizonyult - mint alkotói programot máig sem tagadtam meg. A gondolkodó ember csak akkor lehet méltó önmagához, ha szelleme átlép minden határt, ha a mindenkori léthelyzeteken radikálisan kívülhelyezkedve gondolkodik. Ami persze nem jelent elszakadást a helytől és az időtől. Akkoriban jelent meg Budapesten a *Fekete gettó* című kötet, amelyben a harlemi négerkerek nyilatkoznak arról, hogyan viselik vagy nem viselik el a sorsukat. Azonnal írtam a könyvről egy tíz flekkes recenziót, megmutattam Láng Gusztávnak – a XX. századi magyar irodalmat tanította a Filológián és én is egyik szorgalmas hallgatója voltam -, aki azt tanácsolta, hogy ezt csak a sepsiszentgyörgyi Megyei Tükörnek lehet elküldeni. Elküldtük, és úgy két hét múlva meg is jelent. Igaz, hogy hamarosan megjelent egy volt váradai osztálytársam is, – éppen Kolozsvárt katonáskodott és tudtam, hogy még otthon problémái voltak a Belüggyel -, aki aziránt érdeklődött kitaróan, mióta foglalkozom én ilyen alaposan a néger-kérdéssel.

"A.": Említetted, lapot is akartatok alapítani...

M.G.: Igen. Egyszer az egyetem folyosóján megállított egy román történész fiú és megkérdezte, hogy nem akarok-e nekik írni, mert ők Echinox címmel egyetemi lapot indítanak. Mi a fene – cövekeltem le nyomban – ezek lapot csinálnak? Egyből faképnél hagytam a srácot, és rohantam a Béke téri kávézóba – akkori törzshelyünkre -, elmondani a dolgot a többieknek. Egyből összejött egy számra való írás a mi magyar lapunkhoz.

"A.": Mi lett volna a címe?

M.G.: Nem is merem megmondani ... naiv, szecessziós cím ... *Új Hajtás*. De nem a cím a lényeg, hanem az, hogy ezt napokig vitattuk, hogy átéltük a lapalapítás eufóriáját.

"A.": Milyen jellegű lapot terveztetek?

M.G.: Emlékszem Ágoston Vilmos *Csonka kép: stószai kések* című írására. Fábry Zoltánról, a humánium prófétájáról szólt, de már nem szólhatott Fábryról, a magyarság prófétájáról. (Akkoriban olvastuk az Irodalmi Újságban Fábry 1946-os, *A vádlott megszólal* c. levelét, amelyet azokhoz a szlovák eszmetársaihoz címzett, akik akkoriban fasiszta hangnemben nyilatkoztak a magyarságról.) Bár Fábry egész eszmei spektrumáról nem lehetett írni, mi mégis úgy gondoltuk, hogy írni kell róla. A hiány felmutatásával akartuk jelezni az egészet. Én a nyugat-berlini diákmozgalmakról készítettem egy összefoglalót. A bevezetőben azt írtam, vigyázzunk, nehogy abba a hibába essünk, hogy azzal szemben, ami itt van, a polgári demokráciában keressük a kiutat. Akkoriban így gondolkodtam. A lapban persze nemcsak elméleti jellegű cikkek, hanem a diákság problémáit taglalók is szerepeltek volna. Az óránnum tanár-szerkesztőjének Láng Gusztávot kértük fel, aki lelkesen részt vett a megbeszéléseinken. Egy deputáció élén felkerestem Demeter Jánost, aki a két világháború között az Erdélyi Fialok csoportjának tagja volt, akkor pedig a kolozsvári egyetem prorektori tisztségét töltötte be.

Kértük, hogy támogassa lapalapítási szándékunkat, amit ő meg is ígért. Mi persze már tudtuk, hogy ez nem mindenkinek tetszik. Néhány nap múlva Stefan Pascu, az egyetem akkori rektora hívatta a szerkesztőket. A román fiúk részéről mindenki ott volt, mivel ők már előre megkapták az értesítést. Mi csak aznap értesültünk a rektor meghívásáról, így csak hiányosan tudtunk megjelenni. Az összejevetelen Pascu nagyon ridegen közölte, hogy önálló magyar diáklapról szó sem lehet, és kijelentette, hogy közös román-magyar-német lapot kell létrehozunk. Mivel tudomása volt arról, hogy én lettem volna az *Új Hajtás* főszerkesztője, felajánlotta a közös lap főszerkesztő-helyettesi posztját. Ezt én azonnal visszautasítottam. Természetesnek, magától értetődőnek tartottuk, hogy külön magyar diáklapot kell csinálnunk. Sajnos, Demeter János nem tartotta természetesnek - a megbeszélés alatt végig Pascu mellett ült és egy szót sem szólt.

A román szerkesztő srácokkal kapcsolatban volt egy meghatározó élményem. A rektor beszéde után kezdtek felugrálni és kérték, hogy legyen külön román és magyar lap. Praktikus dolgokra hivatkoztak pl. arra, hogy a kétnyelvű tördelést, szerkesztést nehéz és költséges megoldani. De Pascu nem engedett az álláspontjából. Kijelentette, hogy a dolog már el van döntve, ui. ő ezt már a megyei elsőtítkárral is egyeztetette. A román fiúk azonban tovább próbáltak mellettünk érvelni, főleg anyagiakra hivatkozva. Mire Pascu megunva a vitát, a következő szavakkal rekesztette be az összejevetelt: Ezen ne izgassátok magatokat, ha kell, latinul is kinyomtatjuk!

Ez a lapalapítási kudarc bizonyos értelemben az én sorsomat is meghatározta. Az egyetem elvégzése után tanárain szerettek volna ott tartani a filozófia tanszéken. Ezt Pascu személyesen vétőzta meg az egyetemi szenátus ülésén mondván, hogy Molnár nacionalista.

"A.": Végül is hogyan váltál "aktív részvevő"-ből kiábrándult szemlélődővé?

M.G.: Az úgy történt, hogy 1970 júniusának egyik reggelén arra ébredtem Szamos parti bérelt szobámban, hogy mint tanút beidéztek a Securitate Traian utcai székházába. A küldönc udvariasan átnyújtotta a papírlapot és távozott. Ettől a naptól kezdve világosan tudomra adták, hogy mindaz, amit eddig gondoltam és cselekedtem; bűncselekmény. Nacionalizmus, a szocialista államrend elleni izgatás. Tudjuk mi azt nagyon jól, mondta C. Őrnagy - a kolozsvári magyar egyetemisták felügyeletével megbízott belügyi tiszt, mit jelent a maguk ötlyukú furulyája. (Ilyen eredeti módon keresztelte el az illyési metaforát.) A "főbűnös" Ágoston Vilmos barátom volt, aki elkövette azt a meggondolatlanságot, hogy az akkor Láng Gusztáv irányítása alatt működő Gaál Gábor irodalmi körön felolvasott egy olyan "afrikai" novellát, amelyben az "elnyomás" és "kizsákmányolás" jelszavai csupán arra szolgáltak, hogy egy újfajta, de a korábbinál borzalmasabb és kegyetlenebb elnyomást igazoljanak. - Itt nyilván ránk, a szocialista Romániára céloz, tudjuk mi azt nagyon jól - ordította C. - Dehogy - válaszoltam -, már hogy tehetett volna ilyet. Ágoston Vilmos mindig is marxista és internacionalista álláspontra helyezkedett. Nem olvasták el elég figyelmesen a novellát, hiszen abból napnál világosabban kitetszik, hogy ő nem egyik vagy másik nacionalizmus, hanem mindenfajta nacionalizmus, mindenfajta kizárólagosság ellen tiltakozik. Sajnos én voltam az egyetlen, aki kategórikusan megtagadtam, hogy egyetlen terhelő szót is mondjak ellene. Sokan megijedtek a Haditörvényszékkal való fenyegetőzéstől, és azt mondták, amit kértek tőlük. A régi barátok és ismerősök sorra elmaradtak Vilka mellől. Mindenki félt. Csak a későbbi felesége és én maradtam mellette. Vele együtt ocsúdtam fel az aktivitás eufóriájából, tapasztaltam meg a teljes társadalmi elszigetelődés szorongató élményét.

"A.": Ezek az élmények összegeződtek valamilyen formában benned?

M.G.: 1971 nyarán, amikor Kolozsváron elbúcsúztunk egymástól – én Bukarestbe készültem, ő pedig haza, Vásárhelyre – Ágoston Vilmoossal arra az álláspontra helyezkedtünk, hogy egy olyan világban élünk, amelyben semmilyen cselekvési lehetőségünk nincs. "Csak" egy belső szellemi világ maradt a számunkra. Be kellett látnunk, hogy eddigi intenzíven politizáló, szervező munkánk folytatása lehetetlenné vált. Az addig kifelé, a történelem felé irányuló cselekvésvágy helyébe az én felfogásomban a cselekvés ontológiai korlátain megtörő, de a korlátok létjogosultságát soha el nem ismerő, a létet a maga teljességében megkérdőjelező tragikum lépett. Ekkor fordultam – a tiszta filozófia válaszait elutasítva – a görög tragédia világa és az öncsaláson alapuló létszemlélet megsemmisítő kritikáját nyújtó "moderneket": Pascal, Kant, Kafka, Camus felé. Róluk szóló esszéim, tanulmányaim teszik ki első kötetem, *Az elmélet küszöbén* (1976) nagyobbik felét.

"A.": Ebben az időben kerültél szoros kapcsolatba Bretter Györggyel, és ekkor alakult ki az ún. Bretter-iskola is.

M.G.: Számomra Brettert 1968 utáni tragikus világlátása tette rokonszenvenné. A tragikumot történetfilozófiailag feloldani, "ésszerűsíteni" akaró – a Lukács-iskola budapesti képviselőivel összhangban álló – törekvése pedig ideális – megcáfolandó! – vitapartnerré. *Apollón, nimfa, szerelem* című, az Utunkban megjelent esszéjére – amelyből a *Kronos, a kegyetlen* című, szintén "görög tárgyú" esszéjével együtt, állítom, hogy a legtisztábban hallatszott ki az egész magyar glóbuson a történelem kérelhetetlensége miatt érzett fájdalom és kétségbeesés – rövid jegyzetben reagáltam, a feltétlen azonosulás hangján. (*Daphné könyörgése*, ez volt a címe, az Utunk természetesen nem közölte.) Néhány évvel később pedig ugyancsak ő volt az, akinek egész filozófiai-elméleti kategóriarendszerét elutasítva – megpróbáltam a saját koncepciómat immár nem esszészisztikus, hanem rigorózusabb formában is kifejtetni. (Ezzel az írással már több szerencsém volt, mert Bretter személyesen vitte el a Korunkhoz és kérte a publikálását.) Nem mondhatnám, hogy látványos sikereket értem el ezen a téren, de hogy egyáltalán elindultam az önálló elméleti építkezés útján, ezt főként Bretternek köszönhetem. Mindenesetre függetlenül attól, hogy mikor miben értettünk egyet és miben vitáztunk, Bretter György kolozsvári lakása nekem végig szellemi otthonom volt. (Kapcsolatunk, érdekes módon, Bukarestbe kerülésem után vált igazán intenzívvé.) Kolozsváron az első utam mindig hozzá vezetett. 1977 után évekig idegenül bolyongtam a városban. Reményvesztettnek, elhagyatottnak éreztem magam, és érezném még ma is, ha 1985-ben nem sikerült volna a szellemi otthonosság új formáját, egy új szellemi műhelyt, a Limes-kört – az ő példáját és szellemiségét is követve – megteremtteni. De erről részletesen beszámoltam Törzsök Erikának, aki 1987-ben, Bretter halálának 10 éves évfordulójára interjúsorozatot készített a pécsi Janus számára a volt Bretter-tanítványokkal, barátokkal. Úgyhogy most csak egy olyan vonatkozásra térnék ki, amelyet ott nem érintettem.

1968 után Bretternek látnia kellett, hogy a demokratikus szocializmus történelmi esélyében vele együtt bizakodó nemzedéktársai és mesterei sorra megalkusznak. A gondolati és erkölcsi következetlenség látványa, intranzigenssé, kiméletlenné tette nemzedéktársaival – és a legnagyobb mértékben nyitottá velünk, fiatalokkal szemben. Akik pedig – ezt jól tudta – egyáltalán nem voltunk "eszmétársai". A demokráciát és az erkölcsiséget valóban komolyan vevő kommunisták és marxisták mindenkor paradoxális helyzete mutatkozott meg a Bretter esetében is. Számára 68, demokrácia és szocializmus összeegyeztetésének kísérlete a nagy mítosz, a világtörténelmi küldetesként felfogott szocializmus hitének újjáéledését jelentette. Márpedig a demokrácia, – ha ténylegesen működni kezd – megrendíti a mítosz létalapját, és elhasználja, "konzumálja" a történelmet. Bretter azoknak a marxistáknak a sorába tartozott, akik abban a hitben

azonosultak a demokráciával, hogy ez majd az "igazi" szocializmust hozza el. De ezeknek az embereknek a számára a demokrácia és az erkölcsiség szentsége végeredményben fontosabbá vált, mint a mítosz szentsége - és ha azt kellett látniunk, hogy a társadalom, a tényleges társadalom többsége, vagy egyszerűen csak a saját fejükkel gondolkodó értelmiségiek többsége nem akarja ezt a mítoszt, hogy az emberek egészen mást akarnak, akkor identitásukat ugyan fel nem adva, de mégis meg tudtak hajolni az evidenciák előtt. Bretter a mi kis szellemi republikánkban ezt tette: volt ereje ahhoz, hogy teljes lélekkel támogasson egy olyan szellemi erjedést, amely ez ő egész filozófiai létalapját is megkérdőjelezte - amelyben immár nem az ő kedvenc kategóriája, a totalitás, hanem a totalitásválságtól mint a totalitarizmus tudatos vagy öntudatlan kiszolgálójától való szabadulás vált döntő kérdéssé, és amelyben a regionális és nemzeti történelmek realitása foglalta el a "világtörténelem" helyét. Ezt a toleranciát és a szellemi teljesítmény kisajtolásában tanúsított leleményességét tekintem Bretter legnagyobb teljesítményének, legértékesebb örökségének.

"A.": Számomra úgy tűnik, hogy a 70-es évek közepétől, amikor fokozatosan a társadalmi-történeti kérdések felé fordulsz, amikor kifejtetted elképzeléseidet a kollizios modellről és az autonóm társadalomról mint ideálról, a tragikumot egyre inkább a kívülálló pozíciójából történő elemzés váltja fel.

M.G.: Ne rohanjunk annyira előre! 1974-ben, Bretter ötlete nyomán, született meg a *Szövegek és körülmények* c. kötet. Még 1973-ban Kolozsváron előadta néhányunknak - Ágoston Vilmosnak, Huszár Vilmosnak, Tamás Gáspár Miklósnak és nekem - azt az elképzelését, miszrint szükségét látja egy közös tanulmánykötet kiadásának. Miután ezt örömmel fogadtuk, mindenki felírta egy cédulára azoknak a nevét, akiket még javasol a szerzők közé felvenni. Akinek a nevét mindegyikünk felírta, attól kértünk írást. Így került be a kötetbe Szilágyi N. Sándor. A *Szövegek és körülmények* megjelenése kapcsán lehet Bretter-iskoláról beszélni. Ha ez a kötet akkor nem jelenhet meg, minden másként alakult volna. A könyv hatásához hozzájárult az is, hogy mint a Kriterion szerkesztője, Domokos Géza bizalmát élvezve, elő tudtam segíteni, hogy 75-ben Tamás Gáspár Miklósnak, 76-ban nekem, a rákövetkező évben Ágoston Vilmosnak, 78-ban pedig Szilágyi N. Sándornak jelenjen meg önálló kötete. Tehát nem volt olyan év, hogy valamelyikőnknek ne jelent volna meg könyve. Akkoriban ez még lehetséges volt.

1974-ben azonban történt még valami, ami kívülhelyezett engem az egyébként akkoriban nem lebecsülendő szélességű és mélységű romániai nyilvánosságon. Az ember ontológiai gúzsbakötöttsége ellen tiltakozó esszéim, majd a Lukáccsal, Marcuséval, Fehér Ferencsel, Heller Ágnessel és a történetfilozófiai és ideológiai rendezőelvként felfogott utópia eszázadi képviselőinek álláspontját sajátos módon összegező Bretterrel való elméleti viaskodásaim valahogy még nyomdafestéket láttak a Korunk és A Hét hasábjain (majd *Az elmélet küszöbén* című első kötetemben).

Hisz végeredményben vagy a világkultúra klasszikusait elemeztem, vagy egy olyan irányzatot bíráltam, amely maga is a hivatalos bírálatok keresztútjében állt, az pedig kit érdekelt a főszerkesztők és cenzorok közül, hogy én egészen más alapokról és más céloktól vezetettve kritizálok, mint az egyébként is magyarországi "hivatalos" ideológusok. Úgy sem értett senki egy szót sem az egészből, a beavatottakon kívül.

De 1974 nyarán, mint mondtam, történt valami. Az akkor Magyarországra nősülő Zirkuli Péter barátom által rám hagyományozott Marx-Engels "összes" első négy kötetét felnyalábolva hazamentem Szalárdra, és klasszikusainkat sorról sorra véve arra a következtetésre jutottam, hogy a kritikát itt kell elkezdeni. (Ez volt az utolsó felhőtlen nyaram a szülői házban, egy évvel később ugyanis már az apám temetésére kellett

Černavodáról, ahol akkor éppen katonáskodtam, lóhalálában hazafutnom. Egyébként Szalárdon és Kolozsváron kívül volt még egy harmadik otthonom is – ugye, milyen gazdag ember voltam? -, dr. Kapusy Antalnál, Gyimesfelsőlokon. 1940-44 között a magyar honvédség hatalmas kaszárnyákat és elegáns tisztii villákat építtetett ott, a "keleti végeken". Az egyik ilyen volt tisztii lakásban lakott a barátom feleségével, akit épp akkor, 1974-ben helyeztek ki oda körorvosnak. Annak a sípnek, amelyen ő játszott, nemcsak őt, hanem több ága is volt, például lengyelül szóló... De ez egy külön történet. Három évvel apám és egy évvel Bretter után ő is elment, szintén ötvenévesen.) 1974-ben tehát világossá vált számomra, hogy a marxizmushoz való viszony kérdését nem lehet a spekulatív filozófia ködeibe száműzni - nyíltan, egyértelműen, világosan állást kell foglalni. Erre pedig az alapszövegek kritikai elemzése a legalkalmasabb. A *Német ideológia* Feuerbach-fejezetét választottam ki, mert úgy gondoltam, ebben a legnyilvánvalóbb a teljes történelem- és társadalommagyarázat szándéka. A társadalom alapszerkezetétől a politikán át a tudati jelenségekig minden egy egységes logikai rendszerben "helyezkedik el". Ezt tekintetem és tekintem ma is az egész marxista kérdéskomplexum kulcsmozzanatának - mert ez a titka e koncepció politikai és ideológiai felhasználhatóságának. A dolog óriási nehézsége abban állt, hogy ehhez olyan elméleti pozíciót kellett találnom, ahonnan a marxizmusnak mint történelem- és társadalomfilozófiának, mint politikai ideológiának és mint egy meghatározott politikai rendszer legitímációs eszközének az elemzése – kívülről – elvégezhető. Nem tudom, hogy nekem e pozíciót sikerült-e megtalálnom, de tény az, hogy egy füzetet teleírtam a *Német ideológiáról* szóló kommentárokkal.

Amikor ezt a füzetet megmutattam a Szalárdon engem meglátogató Ágoston Vilmos barátomnak, csak látom, hogy kékiül meg zöldüli. Egyszer csak ezt mondta: Te felrúgtad a paktumunkat! Nem emlékszel, hogy 71-ben Kolozsváron megegyeztünk abban, hogy egy olyan világban élünk, amelyben nem lehet cselekedni? Ilyeneket leírni?! Elvisznek egyből!! Benne annyira interiorizálódott a félelem, hogy a dolgok nyílt, egyértelmű megközelítésének a lehetőségét egyszerűen kikapcsolta a tudatából. Ezt én így soha nem fogadtam el, de a "nagy kultúra"-val való intenzív foglalkozásom időszaka alatt valahogy hozzászóltam a metaforikus, áttételes beszédhez, és megfeledkeztem arról, hogy nekünk ezért elsősorban a tényleges történelem, mindenekelőtt a mi itteni történelmünk értelmezésére kell törekednünk. Első lépésnek ez irányban én az ideológiakritikát tekintetem, annak az ideológiának a kritikáját, amely segít "birtokba venni", blokálni az igazi, a tényleges történelmet, amely mintegy felfüggesztette a tényleges történelmet. Vilka kifakadása nem térített el ettől a szándékomtól, de ezért megijesztett egy kicsit: két évig ki sem nyitottam azt a füzetet. (Elméletileg megpróbáltam ugyan hasznosítani belőle valamit *A kollziós társadalommodell* című írásomban, amely 1975-ben elég nagy konsternációt keltett a Korunknál - Tóth Sándor, akit Gáll Ernő megkért, hogy véleményezze tanulmányomat egyenesen "herézis"-ről beszélt - de Bretter kitartó diplomáciai erőfeszítéseinek és a lényegét nem érintő húzásainak eredményeképpen végül mégis csak megjelent. De a nyíltság kerülése sajnos visszautótt: a kollziós modellre vonatkozó elképzeléseim "meghirdetését" sajnos nem a XX. századi Középkélet-Európa politikai rendszereinek és ideológiáinak az elemzése, hanem a nyugat- és kelet-európai középkorról való spekulatív elmélkedés követte, mint első kötetem címadó írásából is kitetszik. Szóval ezen a bizonyos küszöbön átléptem ugyan, de nem volt elég bátorságom, sem kellő felkészültségem ahhoz, hogy el is induljak a megkezdett úton.)

"A.": És két év múlva miért nyitottad mégis ki?

M.G.: 1976 magánéleti és intellektuális szempontból is forrongó év volt a számomra. Úgy éreztem, nem bírom tovább, és szakítanom kell mindennel. Béreltem magamnak egy

kis szobát Bukarest belvárosában, a Vasile Conta utcában, és nekiláttam legépelni elfekvő kézirataimat, mindenekelőtt a *Német ideológiáról* szóló tanulmányt és a katonáskodásom alatt írt *Tiéd a nyelv és a hatalom* címűt. 1973-ban elkezdett és 74-ben abbahagyott *Naplómnak* is újból nekiláttam. Csakhogy 73-ban a *Naplót* még valamilyen örök kaskai, történelmen és politikán kívüli állapotban kezdtem el, és még 74-ben is, a marxizmusról elmélkedve, bármennyire "felszabadultam" is elméletileg, valósággal lenyűgözött, letaglózott a történelem birtokbavételének félelmetes hatékonysága. Kialakult bennem egy olyan félelem, hogy a kelet-európai megmerevedett politikai struktúra esetleg adaptálni tudja a modern rendszerelméleti, szervezéseméleti technikákat, hogy sikerülni fog a rendszert technikailag modernizálni, anélkül, hogy társadalmi és politikai minősége, totalitarisztikus jellege megváltozna. Ma már teljesen nyilvánvaló, hogy ez lehetetlen. Hiszen egy struktúra annál stabilabb, minél több benne az autonóm ágens. Látszólag bizonytalanabb egy ilyen rendszer, de hosszú távú stabilitása az autonómiák arányában nő. De ekkor – engem legalábbis – még nyomasztott a kibernetizált totalitarizmus rémképe. Belül maradva és elméletileg mégis radikálisan kívülhelyezkedve ezen a struktúrán csakis arra az álláspontra helyezkedhettem, hogy mindaz, amit mi itt "bent" felismerünk, megértünk, felfogunk, csak "kint" válhat hatékonnyá. Ezt a szigorú dichotómiát az eurokommunizmus megjelenése alaposan felkavarta. Mert mi történik akkor, ha egy olyan politikai erő részéről számíthatunk segítségre, támogatásra, amely ideológiai köldökzsinórja révén maga is Kelet-Európához kötődik? Még egyetemista koromban kezdtem el – az Unitá és a Rinascita miatt – olaszul tanulni. De 75-76-ban nem lehetett izgalmasabb olvasmányt elképzelni ezeknél! Emlékszem, 1975 nyarán magammal vittem a dobrudzsai kaszárnyába egy olasz-magyar szótárt, hat hónapra keresztül ez volt a mindennapi kenyerem. Különös dolog történt velem. Miközben elméleti szempontból a lehető legexplicittebb módon elhatárolódtam a marxizmustól, ezek a kommunista lapok valósággal megbűvöltek. Komolyan latolgattam magamban annak a lehetőségét, hogy valamilyen módon kijutok Olaszországba, és a Gramsci-Intezetben majd ezt mondom a megrettent olaszoknak: "Uraim, itt van egy kelet-európai antimarxista, aki maguknál akar dolgozni!"

Ez nem azt jelenti, hogy egyetértettem velük. Hiszen ők, miközben kritizálták Sztálint és a neosztálinizmust, állandóan Marxra, Leninre, Gramscira és Togliattira hivatkoztak. Éreztem, láttam, mennyire ellentmondásos a helyzetük, hogy minden előrelépésük 3-4 meg nem tett lépéssel terhes. De egy alapvető kérdésben meghatározó módon hatottak rám: ők, az olasz eurokommunisták győztek meg arról, hogy a szocializmust el lehet fogadni - de csak a polgári demokrácia politikai-jogi keretei között, mint a civil társadalom programját és nem mint a hatalom realitását. És ez a szép, gyötrelmes, keserves illúzió kicsalt a történelmenkívüliség bunkeréből. Hinni, remélni kezdtem, hogy a politikai értelemben vett Kelet-Európa nyugati peremvidéke: Lengyelország, Csehszlovákia, Magyarország képes lehet arra, hogy politikailag és gazdaságilag is felzárkózzék ahhoz az Európához, amelyhez kulturájánál és történelménél fogva hozzátartozik, és amely sajátos politikai és szellemi artikuláltságát megőrizve maga is túl tud mutatni, túl tud nőni – valamilyen szocialisztikus irányban – önmagán. Nem az volt tehát a lényeg, hogy – akárcsak más vonatkozásban a Bretterhez való viszonyomban – egyetértettem-e az eurokommunistákkal, hogy tartalmilag és fogalmilag elfogadtam-e a mondandójukat, hanem az, hogy éreztem, hittem: velük, általuk a történelem, az ő elfuserált történelmük és a mi elfuserált, béklyóba vert történelmünk építkezik, alakul, találhat újból önmagára. (Mint ahogy Bretter és a "Bretter-iskola" viszonylatában sem a filozófiai és ideológiai különbségek ténye, hanem a kulturális, szellemi építkezés lehetősége volt a fontos.)

Ennek az 1976 elejétől 1981 decemberéig tartó illuzóinak a jegyében írtam én az *Európai naplót*, amelyből Bíró Péter álnév alatt részletek jelentek meg a párizsi Magyar Füzetekben és egy – bár rövid, de fontos – részlet, saját nevemmel a kolozsvári Igazság c. pártlap Szőcs Géza által szerkesztett Fellegvár c. mellékletében. (Szeretném egyszer majd az egész 4-500 oldalnyi anyagot egyben kiadni.) Emlékszem, milyen elszomorító és mégis felemelő érzés volt, amikor a Conta utcai kis szobában ülve Berlinguer 76 tavaszán tartott párizsi beszédének az emberi és polgári szabadságjogok feltétlen tiszteletbentartására vonatkozó részét másoltam a füzetembe - és kerestem tétován, botladozva az olaszul oly pontosan csengő kifejezésekre a megfelelő magyar szavakat. (Amikor néhány órával korábban az akkor épp Bukarestben tartózkodó Knopp Istvánnak magyaráztam nagy hévvel Csiki László kollégám lakásán e szavak "történelmi jelentőségét", bezzeg sokkal kevésbé mutatkoztam tétovának.)

"A.": A felszabadító érzésen kívül, amely a tragikus életszemléletből kiragadott, mit jelentett még számodra az eurokommunizmus?

M.G.: Hát kell ennél több? Hogy a polgári demokrácia elemi igazságainak, történelmi vívmányainak a jelentőségét én egy olasz kommunista szájából hallva fogtam fel igazán? Persze – én balga lélek – egyből számon is kértem tőlük a következetességet! Azt hittem, képesek lesznek arra, hogy nyíltan szakítsanak a neosztalinizmussal, hogy levonják e szakítás minden politikai és eszmei következményeit, hogy képesek lesznek egyfajta apagyilkosságra is: arra, hogy ne csak Sztálintól és Lenintől, hanem Gramscitől is elhatárolódjanak, akinck hegemonia-felfogása alapjaiban antidemokratikus. (Ezt *Az egyneműség dialektikája* c. hosszabb tanulmányom Gramscira vonatkozó részében fejtettem ki részletesen, 1977-ben.) Nyilvánvaló, hogy túlértékeltem az eurokommunisták történelmi erejét és bátorságát. Mint ahogy sajnos, az említett perem-európai népek történelmi erejét és bátorságát is. De nem szeretem a károgó varjú szerepét, ezért inkább hallgatok erről.

A történelemhez való viszony bizonyos értelemben erotikus viszony. Vagy érzi magában az ember egy mindennél hatalmasabb, szubjektív Énjét elhomályosító erő jelenlétét és cselekszik (ami bizony sokszor mindennél hatalmasabb csalódáshoz vezet), vagy nem érzi. Én 1976 és 81 között úgy éreztem, hogy a Nyugat déli és a Kelet nyugati perifériája hirtelen feléled, és végre abba a helyzetbe kerül, hogy sorozatosan felfügesztett történelmét kiélje, "elfogyassa". Én a pascali nécessité de pari, a kénytelen fogadás parancsát tettem akkor is és teszem ma is a magamévá. Ha bármilyen csekély valószínűsége van annak, hogy Isten (a történelem) létezik, akkor azon a bizonyos fogadoasztalon őt kell megtennünk. Csakhogy ez, mint mondtam, elsősorban nem logikai, hanem "érzéki" kérdés. Éreznem kell ennek a valószínűségnek a meglétét.

"A.": 1977 őszén Budapestre látogatsz. Ott mit "érezteél"?

M.G.: Ekkor már meg voltam győződve arról, hogy Kelet-Európában küszöbön áll a történelem "visszavételének" pillanata, a szakítása kelet-európai mivolttal, a sztálinista és neosztálinista totalitarizmussal. Ekkor ismerkedtem meg a magyar "másként gondolkodókkal", akik kapcsolatban álltak a lengyel ellenzékkel, és az "önkorlátozó forradalom" hívei voltak. A spanyol minta lebegett a szemük előtt, az volt a véleményük, hogy lehetséges a békés, lépcsőzetes átmenet a diktatúrából a demokráciába. Én ezzel szemben romániai tapasztalataimra hivatkozva azt állítottam, hogy a totalitárius hatalom képviselői sohasem fogják önszántukból megosztani a társadalommal a hatalmukat. Ők viszont azt bizonygatták, hogy ami itt van, az már nem is totalitarizmus, hiszen az állampolgárok, a társadalom számára számtalan lehetőség adódik az autonóm cselekvésre. Tőlük hallottam először Kuron és Michnik nevét. A velük folytatott vitám

keltette fel az érdeklődésmet a lengyelországi folyamatok iránt. 1980 júliusában aztán már én értekeztem arról Bence György barátomnak Kolozsváron, mennyire fontos eredetiben olvasni a Trybuna Ludu vezércikkeit, mert már azokból is látszik, hogy nagy dolgok készülődnek Lengyelországban...

1977-es budapesti tartózkodásom meghatározó élménye, ami újabb fordulópontot hozott eszmei fejlődésemben, Bibó Istvánnal való találkozásom volt. Mint annyi mindent, ezt is Törzsök Erika tette számomra lehetővé. Előzőleg már elvitte Bibóhoz *Az elmélet küszöbén* című kötetemet és a már említett kéziratokat. Az írásaimról megjegyezte: "A maga témái túlságosan fontosak ahhoz, semhogy ezen a borzalmas teutón nyelven írja meg őket. Így a legcsekélyebb esélye sincs arra, hogy az olvasók megértsék, mit is akar mondani. Márpedig ezekben a kérdésekben létfontosságú, hogy az olvasók szélesebb köre felé is közvetíteni tudjuk az álláspontunkat."

Látta, hogy sokat bajlódom a marxizmussal. *A kollíziós társadalommodell* című 1975-ös írásomban a *Német ideológiát* kétfajta társadalmi gyakorlat kollíziójának, ütközésének a kifejeződéseként értelmeztem. A "német ideológia" csak a sajátos, nem kapitalisztikus, hagyományos német lételem talaján értelmezhető, a "gazdasági alap" pedig, amelyre Marx ezt a német "felépítményt" minden további nélkül visszavezeti, csak a nyugati, angol típusú fejlődés összefüggésében. A *Történelem és osztálytudat* kapitalizmus fogalmát elemezve (*Az egyneműség dialektikája* Lukácsról szóló fejezetében, amelyet mint "legfrissebb" munkámat, szintén eljuttattam Bibóhoz) már egy fokkal tovább léptem: azt igyekeztem kimutatni – természetesen a Lukács tekervényes gondolatmenetéhez méltó stílusban –, hogy Marx, Lenin és Lukács kapitalizmus-fogalma nem azonos a polgári társadalommal, az előbbi ugyanis egy merev hatalmi, uralmi viszonyt fejez ki, az utóbbi pedig alapvetően kontraktuális természetű.

Ehhez a gondolathoz kapcsolódott Bibó, és óriási élmény volt a számomra, amint megvilágította a túlbonyolított, spekulatív nyelvezet vértete mögül éppen csak hogy elővillanó saját meglátásom valóságos történelmi, empirikus hátterét. A következőket mondta akkor: Lengyelország harmadik ("végleges") felosztásakor Oroszország és Ausztria nagyobb és jelentősebb területeket kapott, mint Poroszország. Hogy a sértett felet valamivel kárpótolják, felajánlották neki a Rajna-vidéket. Így került Európa gazdaságilag talán legfejlettebb tartománya a felvilágosult despotizmus mintaországa, Poroszország fennhatósága alá. Marx és Engels ebben az akkor már izig-vérig kapitalista világban nőttek fel - porosz állampolgárokként. Egy olyan világban, amelyben a munkaadók és a munkavállalók közötti viszony ugyan távolról sem igazságos, de mégis csak civiltársadalmi, szerződéses jellegét elhomályosították a civiltársadalom egészét alattvalókká degradáló nyers, uralmi viszonyok. Az tehát, hogy Marx a tökeviszonyt – ezt a tulajdonképpen szerződéses viszonyt – közvetlenül hatalmi viszonyként fogta fel és állította felfogása középpontjába, voltaképpen egy szerencsétlen történelmi véletlennek köszönhető, annak, hogy Európa egyik legfejlettebb régiójának civiltársadalmi struktúrájára ráépültek a reakciós Poroszország hatalmi viszonyai.

Csak most látom, miután az angol forradalomról szóló könyvemem megírtam, mit vesztettem azzal, hogy Bibó tanácsát megértettem ugyan, de nem fogadtam meg azonnal. Alá kellett volna merülnöm ennek a porosszá lett rajnai világnak a konkrétumaiban, el kellett volna olvasnom újságjait, pampeltjeit, politikusainak, szellemi embereinek és átlagpolgárainak az emlékiratait – amint az 1630-as-40-es évek Angliáját felfedezve tettem –, és akkor talán a marxizmus kapitalizmus-fogalmát a nyugati polgári világról leválasztva, a közép- és kelet-európai régió hatalmi viszonyainak az összefüggésében interpretáló kísérletemet – háromszori közlés ellenére! – nem fogadta volna olyan

lesújtó, bénító visszhangtalanság. (Bár hogy őszinte legyek, a kolozsvári Echinoboxban 1978 tavaszán megjelent első közlést Egyed Péter egy rövid Korunk-jegyzetben lereagálta.)

De erre nyilván azért sem kerülhetett sor, mert akkor én feladtam ugyan a spekulatív teorizálást, a "nagy elmélet" "hadállásait", de nem az empirikus úton építkező, középfogalmakkal operáló elméletalkotás, hanem az "empirikusan érzékelhető történelem" csábításának engedve. Írtam tovább – a jelent és a jövőt kémlelve – megszállottan a *Naplót* - ennek a Magyar Füzetek számára legépelte kb. 200 oldalát már a kórházban vitte el Törzsök Erika Bibóhoz; megjegyzései és kommentárjai *Jegyzetek az Európai Naplóról* címmel ugyancsak a Magyar Füzetekben olvashatók -, és egészen eredeti módszert találtam a közelmúlt empirikus érzékelésére is. Belevetettem magam a két háború közötti és főként a háborút közvetlenül követő évek sajtójába, és sorra kerestem fel Méliusz Józsefet, Kacsó Sándort, Takács Lajost, Balogh Edgárt, hogy magnóinterjúkat készítsék velük - természetesen az örökkévalóság számára. És egyszer csak Balla Zsófiáéknál járva egy bukaresti román lány kimondott egy nevet, amelynek hallatára én mintha hirtelen kótyagossá váltam volna. "Micsoda – fordultam felé -, Lakatos István él? És tudod a címét is?" Tudta, mert az ő édesapja is szociáldemokrata volt. István bácsival való rendszeres találkozásaim (ugyancsak a Fürdő utcában!), máig tartó meleg barátságunk egy új kontinens felfedezésével volt egyértelmű számomra. Az is nagyon érdekes és fontos volt, amit a Magyar Népi Szövetség volt vezetői vagy az akkor pártvonalon tevékenykedő magyar kommunisták elmondtak, de Lakatos Istvánban megtaláltam azt az emberi tartást, azt az emberi koherenciát, amelyhez hasonlót csak a Bibó esetében tapasztaltam. Ekkor értettem meg végérvényesen, hogy a történelem nem a tévedések utólagos beismerése, az "igazság" utólagos belátása útján, hanem csakis a félresöpört, megcsúfolt igazságnak jogaiba való visszahelyezésével léphet előre.

° "A.": 1981. december 13-a milyen hatással volt rád?

M.G.: Az *Európai Napló* sajnos véget ért. Az autonóm társadalom programja megbukott Kelet-Európában. Az az erő, amely megbuktatta, nem volt és ma sem képes arra, hogy hatalmilag – abszolutisztikusan – integrálja ezeket a társadalmakat. Arra azonban sajnos igen, hogy megakadályozza a civil társadalmak politikai artikulálódását, azt, hogy a szó szoros értelmében vett politikai társadalmakká, önmaguk fölött politikailag is rendelkező társadalmakká váljanak. A történelem Kelet-Európában újból felfüggesztett. Ebben a felemás, szörnyű, levegőtlen állapotban mindenekelőtt arra vállalkoztam, hogy az autonóm társadalom eszméjét – amely az én felfogásomban mindig összefüggött az autonóm történelem lehetőségével – pontosabban körvonalazzam, a hatalmilag integrált társadalom megteremtésére irányuló vagy annak megteremtődését esetleges szubjektív szándékaik ellenére is elősegítő ideológiáktól élesen elhatároljam. 1982 tavaszán Bretter kapcsán például azt hangsúlyoztam, hogy ha egyszer egy ideológiát választottuk, ha meghatározott szabadságértékek társadalmi érvényesülését tartjuk szem előtt, olyan kategóriák használatára kell törekednünk, amelyek kompatibilisek maradnak azzal a társadalmi-politikai gyakorlattal, amelynek megvalósulását célként tételezzük. A totalitás kategóriájának például Bretternél mindig volt egy utópikus, tranzendens dimenziója, amelyben az eszményi közösségi társadalom értékei mintegy összesűrűsödnek és radikálisan szemben állnak mind a totalitarizmus, mind pedig a pluralizmussal, a hatalmi-politikai nyitottságon alapuló polgári világ valóságával. Ez így nagyon szépen is hangzott, csak hogy amikor egyszer 1977 májusában arról meséltem neki valamilyen Rinascita-cikk kapcsán, hogy milyen szerencsétlen helyzetben is vannak az olasz kommunisták, amikor diktatúraellenességüket és a demokrácia melletti kiállásukat visszamenőleg is igazolni akarják, barátom indulatosan közbevágott – akkor már egy

alattomos, gyilkoló 37 fokos láz, mely hónapok óta gyötörte, meglehetősen ingerültté tette mindennel és mindenkivel szemben -: "de hát mi igenis a diktatúrát akartuk!".

A pontos kategóriahasználát tehát nemcsak formai szempontból volt fontos kérdés számomra, hanem azért is, hogy ez a zsákutca elkerülhető legyen, hogy – mások tévedéséből okulva – "majd" elmondhassuk: mi igenis a pluralizmust, a hatalom megosztását, a tulajdon szabadságát, többpártrendszert, egyszóval a demokráciát akartuk. Így jutottam – természetes módon – arra a következtetésre, hogy a civiltársadalom, az autonóm társadalom ideológiai és politikai aktualitásának hangoztatásán túl a liberális tradíció alapszövegeihez kell visszanyulni. Mint valami rák, úgy haladtam visszafelé az időben: Popper *Open Society*-je és Mannheimmal vitázó *Parerty of Historicism*-je volt a kezdet, majd – Kemény István egy rádiójegyzetének köszönhetően – Friedrich von Hayek *Road to Servdomja* és Ludwig von Mises *Szocializmusa* következett, és a többi alapmű: Mill *On Libertyje* és *Önéletrajza*, Tocqueville *Démokratie en Amerique*-jének teljes szövege és a talán még izgalmasabb *Ancien Régime et la Révolution*, végül pedig az ősforrás: Locke-tól a *Second Treatise on Civil Government*. (Olyan "apróságok"-ról már nem is beszélek, mint La Boétie csodálatos *Servitude volontaire*-je.)

83 tavaszán úgy gondoltam, hogy el kellene végezni a hobbesi *Leviatán* és a *Második értekezés* összehasonlító elemzését. Ezt akartam – a tisztesség kedvéért – az angol forradalmat megelőzően és a forradalom alatt jelentkező "ideológiai előzmények" rövid bemutatásával indítani. Így, ebből a bevezetőből született az 1984-ben megjelent *Ó, Anglia, Anglia ...*

Eredeti tervemről természetesen nem mondtam le. Ekkoriban jelent meg románul Emmanuel Dodds kiváló könyve, a *The Greeks and the Irrational*. Azonnal lecsaptam rá, és Horváth Andor barátom (akkor még A Hét főszerkesztőhelyettese) zokszó nélkül le is adta Dodds alapján vagy inkább ürügyén írt esszémet, amelynek csak a címét (*Félelem a szabadságtól, avagy miért halódott Hellász tizenhat évszázadot*) kellett megváltoztatnia. Az még csak megmagyarázható valahogy, gondoltam, hogy az autonóm szellem csodája, Platón által kiagyalt eszményi totalitarizmus miként degradálódott a hellenisztikus istenkirályok, pantokrátorok, majd a bizánci basileusok kiszolgálói kezén a hatalom előtti prosternáció ideológiájává, de sehogyan sem fért a fejembe, hogy a görög Sziget, mely egyszer már kivívta függetlenségét, hogyan válhatott mégis a Kontinens hatalmának legfőbb ideológiai támaszává. Ekkor körvonalazódott bennem a szándék, – melyet az Anglia megjelenése alkalmából a bukaresti Petőfi Házban összesereglett kis számú, de annál lelkesebb közönség nem kis megrökönyödésére olyan könnyedén és magától értetődő egyszerűséggel adtam elő, mintha legalábbis a Rockefeller Alapítvány biztosította volna hozzá az ösztöndíjat -, hogy *A Sziget és a Kontinens* címmel meg kell írnom azt, hogy a görögökön hogyan tudtak végül is túltenni az angolok, pontosabban az angolszászok. Hogyan voltak képesek az egyéni szabadságok kiszámíthatatlan summájaként meghatározható autonóm társadalom eszméjét és gyakorlatát a politikában is megvalósítva a Sziget-modellt a hatalmilag integrált társadalom kontinentális modelljével szemben érvényre juttatni. Előbb a francia, majd a német modell bukott el a szigettel szembeni küzdelemben és vette át annak intézmény- és értékrendszerét, és most lehetünk tanúi annak, hogy a hatalmilag integrált társadalom hagyományos struktúráját forradalmasító technikákat a franciáktól és a németektől importáló, de alapjában véve az elfajzott görög modellben gyökerező harmadik kontinentális "világmindenség" ha háborogva is, de hogyan kénytelen mégis tudomásul venni a világot modelláló szigettel szembeni történelmi vereségét. Ez a parti természetesen még nincs lejátszva, de talán nem járunk túlságosan messze az igazságtól, ha feltételezzük, hogy az említett vereség nem a csatatereken, hanem magán a Kontinensen belül, mindenekelőtt annak perem-

vidékein fog bekövetkezni. (Persze tudva, milyen nagy a veszélye annak, hogy a vereség mindenképpen vereség maradjon. Ha 78-tól 81-ig-82-ig azt hittem, hogy a mi győzelmünk lesz a vereség, ma már úgy látom, hogy a vereség lehet – talán – számunkra győzelem, ha kellő eltökéltséggel cselekszünk.) Ebből a perspektívából szemlélve a dolgokat, a mi perem-európai problémáink immár nem periferikus, hanem nagyon is centrális problémák, amelyeket érdemes komolyan venni. Nem társadalmi, politikai és lelkiállapotaink pusztá leírására van szükség, hanem arra, hogy helyzetünket – a társadalomelmélet, a politikafilozófia és a politikatudomány teljes kelléktárát mozgósítva – globálisan értelmezzük, láttassuk és lássuk.

"A.": Ennek a középkelet-európai helyzetértelmezésnek az eszköze az ún. kollíziós modell elmélete, amely azonban – érdekes módon – *Ó, Anglia, Anglia...* c. könyvedben is felbukkan.

M.G.: Mint említettem, a kollízió gondolata a *Német ideológiai értelmezése* kapcsán merült fel bennem. Mindenképpen kétfajta értékrend, kétfajta legitimitás ütközését jelenti. A XVII. század közepén Angliában is ilyen helyzet állt elő. Az isteni jogú uralom eszméje ütközött meg a társadalmi szerződés, a társadalmi autonómia eszméjével. Az akkori angol társadalom úgy jutott túl ezen a rendkívül kiélezett helyzeten, hogy a társadalmi legitimitás győzedelmeskedett, és az abszolutizmus zsarnokságnak, illegitimnek bizonyult. A dolgok persze nem ekkor, hanem az 1690-es években, az ún. dicsőséges forradalom idején jutottak nyugvópontra, amikor is a királyság intézményének megőrzése mellett sikerült biztosítani az akkor még meglehetősen szűk bázison felépülő politikai társadalom két vezető irányzatának, a liberális és konzervatív kormányzatoknak az alapvetően azonos érték- és hatalmi rendszeren belüli civilizált, szabályozott váltakozását. Ekkor kezdődött el Angliában a mai értelemben vett politika ideje.

A kollízió ezzel szemben a látható alakot öltő történelem ideje, amikor – mint Feuerbach monda 1848-ban – "die beist Materie und das Wort Fleisch Werde", amikor az "empirikusan érzékelhető történelem" forradalmi pillanataiban megteremtődik az átmenet az abszolutizmus történelem előttiségéből abba az ugyan konfliktusos, de alapvetően konszenzus által fenntartott világba, amelyben már nem a történelmet, hanem a politikát csinálják az arra megválasztott és kijelölt személyek – de azt is csupán az emberhez méltó élet külső feltételeinek biztosítása végett. Persze borzasztóan kevés azoknak a szerencsés országoknak a száma, amelyek idejekorán biztosítani tudták ezt az átmenetet: mindenképp Anglia és Amerika, majd a XIX. század első felében Észak- és Nyugat-Európa. A többieknek, Közép- és Dél-Európának és a Távol-Keletnek már csak a gyötrelmes XX. század folyamán, borzalmas vereségek árán sikerült, de – kétségtelen tény: – sikerült felzárkóznuk a Nyugathoz, a Szigethez.

Kollíziós helyzetek – hosszabb-rövidebb ideig – nagyjából minden ország, minden európai ország történetében előfordultak. De kollíziós társadalmakról, pontosabban kollíziós társadalmi modellről csak olyan népek esetében beszélhetünk, amelyek története során a "politika" ideje hosszabb időn, évszázadokon keresztül szemben állt, nem volt összhangban a "társadalom" idejével. Ezekben a társadalmakban alakulhat aztán ki egy egészen sajátos láncolata az olyan pillanatoknak, amikor az emberek nem a politikában, hanem a történelemben kezdenek el reménykedni, vagyis abban, hogy "használatba vegyék", aprópénzre váltsák, politikává tegyék (ez is *Aufhebung*, nem?) végre a saját történelmüket. És persze, hogy emlékezzenek rá, amikor újból elkövetkezik a társadalométól elütő alapokon nyugvó, másfajta, idegen legitimitású politika, a konszolidáció ideje.

Kollízió tehát ott van, ahol nem lehetséges alternatív kormányzás, ahol a hatalmi váltás elkerülhetetlenül rendszerváltozáshoz vezet, és emiatt többnyire elkerülhetetlen a nyílt konfrontáció. Mindebből az következik, hogy a kollízió olyan állapot, amelyen feltétlenül túl kell lépni, és amelyen a civilizált népek már túljutottak. Mi sajnós még nem léptünk rajta túl!

"A.": Hogyan zajlik le ez a túllépés?

M.G.: Angliában a XVII. század végére sikerült a jelent olyanná tenni, hogy az alapjává válhatott a máig folyamatosan tartó jövődéptésnek. A "politika ideje" utolérte a "társadalom idejét". A kollízió túllépése – mint említettem – akkor következik be, amikor az ellentétes érdekek ütközése immár egy közös értékrenden belül történik, amikor konszenzus van a nép és az állam, a politikai rendszer egésze között. A kollízióból való kijutás átmenet a demokráciába, ami alatt persze – mint Popper néhány héttel ezelőtt az Economistban leszögezte – nem szabad "népuralmat" értenünk – hiszen a világon eddig mindig és mindenhol a politikai elitek hozták és hozzák a döntéseket -, hanem egy olyan politikai szituációt, amelyben azokat, akik rosszul kormányoznak, erőszak nélkül le lehet váltani, és békésen elfoglalhatja a helyüket egy másik kormányzat. Nem az a lényeg, hogy a "király" helyett a "nép" fog uralkodni. A társadalom, a "nép" szempontjából az a rendszer tekinthető legitimnek, amely egyrészt biztosítani tudja az *alternanzát*, az emberi lét külső feltételeinek biztosítására hivatott kormányzati munka békés, jogi keretek között lezajló váltakozását, másrészt tevékenységi körét egyértelműen és programszerűen e feltételrendszer biztosítására korlátozza. Engedjétek meg, hogy idézzek néhány gondolatot abból az Egyezményből (*First Agreement of the People*), amelyet a jogtalanul és igazságtalanul levellereknek nevezett angol radikális demokraták szerkesztettek és próbáltak meg – nyilván nem sok sikerrel – elfogadtatni a parlamentáris tábor konzervatív hadvezéreivel az 1647 őszi a putney-i templomban Cromwell elnökletével megrendezett vitán.

Tehát: "Kijelentjük, hogy a nemzet jelen egyezmény alapján létrehozandó hatalma, mely csak a választók hatalmánál alsóbbrendű ... a törvények alkotására, megváltoztatására és hatályon kívül helyezésére terjed ki, valamint mindenre, *ama pontok kivételével, amelyeket a képviseltek kifejezetten vagy következőlegesen a maguk számára tartanak fenn.*

Ezek pedig a következők:

1. A vallás dolgait, valamint az istentisztelet módját egyáltalán nem bízzuk semmiféle emberi hatalomra... mindamelllett a nyilvános közoktatás az ő hatáskörükbe utaltatik (bár nem lehet kötelező).

2. Az erőszakos hadi toborzás ellentétben áll szabadságunkkal, ennél fogva erre nem hatalmazzuk fel képviselőinket... mivel pénzből (ami a háború fő mozgatóereje) mindig elég állván rendelkezésükre, sohasem lehetnek szűkében olyan embereknek, akik bármilyen ügy érdekében készek fegyvert ragadni."

Vagyis, a katonai védelem és a közoktatás ugyan az állam, a kormányzat feladata, de anélkül, hogy azokat kötelezővé tehetné, a lelkiismereti, meggyőződésbeli kérdésekbe pedig egyáltalán nem szólhat bele. Nem az a cél, hogy minél teljesebb legyen a "demokratikus" hatalom köre, hanem az, hogy minél lényegesebb területekre terjedjenek ki az emberi létnek azok a dimenziói, amelyek függetlenek a politikától. A demokrácia tehát tulajdonképpen csak eszköz, amely lehetővé teszi az autonómia, a függetlenség értékeinek individuális és társadalmi érvényesülését.

"A.": A kollíziós modell elméletiségével és történetiségével a jelen problémáira keresi a választ. Hogyan látod, napjaink Középkelet-Európájában hol tart a kollíziós folyamat?

M.G.: A németek 1945-ös borzalmas vereségük árán jutottak el abba az állapotba, amely az angoloknak már a 17. század vége, a franciáknak pedig a 19. század eleje – Napolcon bukása – óta a sajátja volt. De a német társadalom még ma is betege annak, hogy – mint Bibó találóan megállapította – nem tudta megvívni a saját forradalmát, hogy hosszú időn keresztül hamis konszenzusra törekedett egy illegitim hatalommal. És minthogy ez a közép-európai hatalom megszűnt létezni – magával vitte az összeomlásba a közép-európaiság számos értékét, egyedülálló hangulatát, az eredetiség lehetőségét.

Ami pedig a tulajdonképpeni Kelet-Európát és a Balkánt illeti, itt két egészen sajátos helyzetben lévő országot érdemes megvizsgálni – a kollízió szempontjából. Az októberi forradalom után kialakult szovjet rendszer tulajdonképpen kiiktatta magából azokat a kollíziós elemeket, amelyek a 19. század folyamán és a 20. század elején – a nyugati világgal való intenzívebb szellemi és gazdasági kapcsolatoknak köszönhetően – a határmilag integrált társadalom hagyományos, autokratikus formáját válságba sodorták, és egy olyan új típusú hatalmi integráltságot teremtett, amelyet, minden ellenkező látszat ellenére, a kollíziós helyzet előtti állapot korszerűsített változatának tekinthetünk. Ebben a struktúrában szó sem lehet kétfajta legitimitás ütközéséről, hiszen a "másik", a "társadalmi" kényszerű módon maga is csak hatalmi formában képes artikulálódni.

Románia esetében bizonyos értelemben még radikálisabb, fájdalmasabb módon ment végbe ez a lépülés, hiszen egy olyan országról van szó, amely a 19. század folyamán és a 20. század első felében nagy iramban igyekezett felzárkózni Nyugat-Európához. Ez a rengeteg érdekes, archaikus vonást őrző nép, melyet évszázadokon keresztül nemcsak a politikából, hanem mondhatni a történelemből is kiszorítottak a környező népek és birodalmak, hallatlan mohósággal vetette rá magát az idegenből importált, majd, századunk elején, az "idegenek"-től elhódított politikai intézményrendszerre, a hatalom gépezetére. Úgy gondolták, eljött az ideje annak, hogy mostmár ők is részesüljenek azokból a civilizatórikus javakból, amelyekről mindaddig megfosztották őket. Csakhogy ezáltal a legnagyobb mértékben dependenssé váltak a mindenkori hatalomtól, mert ha elégedetlenek is voltak vele – mint ahogy "idegensége" miatt a jobbak ténylegesen és mélységesen elégedetlenek voltak mind a nyugati, liberális, mind pedig a Szovjetunióból importált teljes politikai és jogi rendszerrel -, nem arra törekedtek, hogy a maguk sajátos értékvilágát a hatalommal szemben, azon kívül ébrentartsák, és, ha esetlenül, felemásan is, de mégiscsak civiltársadalmi formákba öntsék, hanem még teljesebb – autochton, az idegenséget levetkőző és az "idegeneket" mindenképp kiszorító -, kizárólagos, "végleges" hatalomra. Így aztán a "kollízió" itt a "saját", a "miénk" és a teljhatalom örömét beárnyékoló "idegenek", illetve idegenség közötti konfliktusként nyilvánult meg.

Egyébként a románoknak a jelenlegi helyzetben nagy esélyük van arra, hogy a saját kollíziós helyzetükön túléljenek, hogy hatalmi körükön belül az idegenekkel együtt minden lehetséges zavaró konfliktus-forrást felszámoljanak. Ez a végakkordja annak a népi gyökerű felfogásnak, amely a politikára úgy tekint, mint a ki- és elsajátítható javak összességére. A "nép", elfogyasztván idegenektől szerzett és elődei által nagy leleményességgel idegenből meghonosított "javait" feloldhatatlan konfliktusba került önmagával, "saját" illegitim teljhatalmával, de – a "saját" hatalommal szembeni igazán saját értékvilág hiányában – a legborzasztóbb némaságra, cselekvésképtelenségre kárhoztatva.

Vajon ez a néhány Európába kapaszkodó kis ország, itt a limes mentén: Lengyelország, Csehország, Magyarország és a Balkán szintén Európához húzó része el tudja-e kerülni a sorsát? Talán el, mert ugyan nincs konszenzusban a "saját" hatalmi rendszerével, azt illegitimnek érzi, de van saját értékvilága, van – alakul, fejlődik – civil társadalma és vannak – végül – történelmi tapasztalatai. Éppen ezért van itt, elvileg, alternatíva, maga az aktivizálódó társadalom, amely nem hatalomra tör, hanem annak fokozatos leépülését, minimális hatalommá válását akarja. Lehetséges-e az áttörés? A kollíziós helyzet brutális, hatalmi kiiktatása vagy nyílt konfrontációt eredményező forradalmi fellobbanása helyett a kollízió konstruktív meghaladása? Nem tudom. Lehet, hogy régióink nem elég dinamikus ahhoz, hogy ezt a bizonyos áttörést a saját erejéből meg tudja valósítani.

"A.": Lehetséges-e, hogy a nálunk megindult reformfolyamatok képesek végrehajtani az átmenetet hatalmilag integrált társadalomból egy autonómiákra épülő szabad társadalomba?

M.G.: Beszéltünk már arról, hogy a kollíziós helyzet nyílt konfrontációt eredményező forradalmi fellobbanása – vagy brutális, hatalmi kiiktatása helyett a kollízió konstruktív meghaladására van szükség. A mai magyarországi reformelgondolások – talán még az ellenzéki elgondolásokat is beleértve – mind egy olyan struktúra megvalósítására törekednek, amelyben a főhatalom bizonyos – nyilvánvalóan illegitim – pozíciói érintetlenek maradnak. Nyomós okok szólnak amellett, hogy egy ilyen felemás dolgot is érdemes felvállalni. A folyamat – amelynek egyelőre nem látjuk még a végét – mindenesetre elkezdődött. De ne áltassuk magunkat azzal, hogy a kollíziót ily módon majd fel lehet oldani, hogy a kétfajta legitimitást tartósan össze lehet házasítani. Hogy ez valamilyen közép-európai modellként fog majd bevonulni a világtörténelembe! Erről szó sincs. Ez csak egy átmeneti állapot lehet. A közép-európaiság modellje a kollízió, amely természeténél fogva túlmutat önmagán – vagy a politikában is uralkodó (a már említett korlátozott, "önmegtartóztató" formában uralkodó) társadalom, vagy a társadalom fölött is uralkodó politika irányába.

"A.": Tehát véleményed szerint még nem dőlt el egyértelműen, hogy nálunk milyen irányban valósul meg az "áttörés"?

M.G.: Mondtam már, hogy nekünk – legalábbis elvileg – van esélyünk arra, hogy szabad társadalommá váljunk.

"A.": De nincs még itt az áttörés történelmi pillanata...

M.G.: Hét-nyolc évvel ezelőtt biztosan meg tudtam volna mondani, hogy mi a történelmi pillanat kritériuma. Ma nem tudom. Szerintem még nincs itt a pillanat. Mindenesetre egy ilyen helyzetben sem hiszem, hogy feladnám jelenlegi pozíciómat: a kívülállást.

"A.": Mit jelent ez a kívülállás?

M.G.: Azt, hogy a politika ugyan érdekel, de csak kívülről. Ma Magyarországon a hétről-hétre táguló nyilvánosság keretei között még a legkritikusabb dolgok is valamilyen reformstratégia keretében hangzanak el. Véleményem szerint hiányzik ebből a nyilvánosságból egy másfajta megközelítés. Különös, hogy mindenki valamilyen politikai vagy legalábbis ideológiai program nevében és jegyében lép fel, és senkinek sem jut eszébe, hogy kívülhelyezkedjen mindezen. Vannak bizonyos kérdések – például az erdélyi magyarság kérdése -, amelyekben haladéktlanul cselekedni kell, amelyek kötelezővé teszik a hivatalos politikától az ellenzékiig, az erdélyi magyaroktól kezdve az emigrációig mindenki számára, hogy valamennyi rendelkezésre álló eszközt latba vetve cselekedjen. De ez – mint Márton Áron 1946 pünkösdi csíksomlyói szentbeszédében

mondotta -, ez nem politika. Itt az életünkről van szó. Egyebekben, *minden egyébben* én csak a megértés csodáját tudom cselekvésnek tekinteni. Elismerem, hogy a pillanatközpontúság, a jövőközpontúság helyett a múltközpontúság jellemez. Én alapvetően visszafelé tekintek. Ezért igyekszem mindenekelőtt megérteni a történelmi folyamatokat és értelmezni a történelmileg releváns ideológiákat. De értelmezni csak azt lehet, ami volt, ami megtörtént. Vagy ami történni akart, de nem történhetett. Az, hogy kritikával fogadom a különböző aktuálpolitikai állásfoglalásokat, természetesen nem jelenti, hogy nem tudok különbséget tenni az egyes álláspontok minősége, tartalma és célzata között. De valahogy nem érzem szükségét annak, hogy akár a legrokonszenvesebbet is - válasszam.

"A.": Tudnád ezt egy konkrét példával is illusztrálni?

M.G.: Hogyne. De mivel fogalmainkban, egész felfogásunkban amúgy is két élethelyzet keveredik, a romániai életvilág és az összmagyarok történelmi világ, remélem nem haragusztok meg, ha a példa romániai lesz.

1944-ben, az oroszok bevonulása után teljesen új helyzet állt elő Romániában. Hatalomra került egy kommunista-szociáldemokrata-liberális-nemzetiparasztpárti koalíció. Tehát egy olyan együttes, amelyről akkor még nem lehetett tudni, hogy súlypontja a baloldal, vagy a történelmi pártok irányába fog-e eltolódni. Ez utóbbiakról köztudott, hogy bár nem voltak szélsőjobboldali pártok, rólunk, magyarokról egyértelműen fasisztoid módon nyilatkoztak. Benešék terveivel összhangban a magyar kérdésben Endlősungot akartak. Mint etnikumot akartak bennünket Románia területéről eltüntetni. De egyes állásfoglalásokban az is felmerült, hogy mivel Magyarország úgymond végérvényesen bebizonyította, hogy nem tud beilleszkedni a művelt európai államok együttesébe, az országot nemzetközi gyámság alá kell helyezni! Nemcsak Erdélyben zavarta őket a magyarság, hanem Budapesten is. A más vonatkozásban már említett Stefan Pascu például a Maniu veje által irányított szebeni Romania Noua 1944 szeptember 26-i számában a következőket írta: "Beigazolódott, hogy a barbárság a magyarok krónikus, gyógyíthatatlan betegsége, éppen ezért meg kell semmisíteni az egész szervezetet, amelybe befészkelte magát, hogy írmagja sem maradjon." Ilyen és ehhez hasonló szövegek jelentek meg a Nemzeti Parasztpárt és a Liberális Párt lapjaiban. (Jelenleg éppen azon dolgozom, hogy a korszak sajtójából összeállítsak egy dokumentumkötetet.)

A "végső leszámolás"-nak ebben az eufrikus állapotában a román történelmi pártok nyilván nem érezték szükségét annak, hogy a magyarok soraiban szövetségeseiket keressenek. Egyszerűbb megoldásnak tetszett, hogy potenciális szövetségeseiket - lágerbe küldjék. A román kommunisták már sokkal előrelátóbbak voltak és nagyon is értékelnék tudták a Madoszból Magyar Népi Szövetséggé alakuló megbízható kommunisták vezetése alatt álló magyar kisebbségi tömegszervezet együttműködési készségét. Tény, hogy a 44 augusztusa és 45 márciusa közötti kritikus hónapokban a román kommunisták egyértelműen a megtámadott magyarság pártjára álltak. A Scintea egyik vezércikkét írta a másik után az *Erdélyben együttélő népek* (tehát nem a magyar "kisebbség" vagy "nemzetiség") teljes jogegyenlőségéről.

Nem volna ezek után magától értetődő – tudományos és erkölcsi szempontból is! – a román baloldallal való teljes politikai azonosulás történelmi érdemként való elismerése? És a román történelmi pártok által képviselt politikai tradíció egyértelmű elutasítása? Ebben a kérdésben a kívülről állás pozíciója sokak számára, érthető módon, tarthatatlan és felháborító. Világosan le kell szögeznünk, melyik oldalon állunk, vagyis

történelmileg igazoltnak kell tekintenünk azok magatartását, akik akkor a román kommunistákkal való stratégiai szövetség álláspontjára helyezkedtek.

A bökkenő csak az, hogy miközben a román kommunisták valóban védelmükbe vettek bennünket a román jobboldal útszéli támadásaival szemben, azt is félreérthetetlenül kifejezésre juttatták, hogy totális, diktatorikus hatalmat akarnak. A jelenlegi pártfőtitkár például egy 1944. október 28-i tömeggyűlésen leszögezte, hogy a baloldali kormányt "erőszakkal fogjuk kikényszeríteni". (A Scinteiá Tineretului Ceausescu által írt egyik novemberi vezércikkében – megszámloltam! – harminchatszor fordul elő a "trebuie", a "kell" kifejezés!) E cél érdekében a nyilvánvaló hamisításoktól, rágalmozásoktól, fegyveres erőszakcselekményektől sem riadtak vissza. Maniuról például 44 végén kisütötték, hogy fasiszta. Ettől a pillanattól kezdve a baloldali sajtóban hatalmas Maniu-ellenes kampány kezdődött, amelynek politikai célzatát mindenki világosan látta, és azt is, hogy a Maniu eltávolítására felhozott ürügy teljesen légből kapott volt.

A történelmi pártok ezzel szemben éltek-haltak a demokráciáért. Arról beszéltek, hogy a királyi diktatúra, a legionáriusok rémuralma, Antonescu diktatúrája után végre történelmi lehetőség kínálkozik arra, hogy Románia visszatérjen a demokráciához és azt az új idők kívánalmainak megfelelően korszerűsítse és továbbfejlessze. Nincs szüksége az országnak – mondták (amíg mondhatták) – egy újabb totalitárius rendszerre.

Mint látható, a nemzeti kizárólagosság kerekedik a politikai tolerancia, a pluralizmus követelésével az egyik, és a hatalmi kizárólagosság a nemzetiségi tolerancia követelésével a másik oldalon. Nekünk nem az a dolgunk, hogy egyik vagy másik oldalt "válasszuk" vagy választhatónak igyekezzünk beállítani, hanem az, hogy a tárgyilagos értelmezés eszközeivel kimutassuk: hogyan szövetkezett az idegen segítséggel győzedelmeskedő hatalmi kizárólagosság a vereséget szenvedett hagyományos politikai erők nemzeti kizárólagosságával. Kisebbségi vonatkozásban ez azt jelenti, hogy a Magyar Népi Szövetség sem nemzetmentő, sem nemzetáruló nem volt, egyszerűen belekerült – az erdélyi magyarság egészével együtt - az események egyfajta totális láncolatába. A politika a szükségszerűségek világa. Ha valaki politizál, akkor az adottságok és kényszerűségek meglévő struktúráján belül helyezkedik el, mert másképp nem lehet ütőképes. Evidens, hogy aki viszont meg akarja érteni a politikai jelenségeket, aki értelmezni kívánja a politikát, az egészen másfajta szükségszerűségek parancsának engedelmeskedik. Az a verifikálható igazságok meglévő struktúráján belül helyezkedik el. Ez a kívülről való tulajdonképpeni értelme. Ami a politikus számára az adott helyzetet megváltoztató, felforgató, mindent igazoló siker, az a politika vizsgálatával (is) foglalkozó gondolkodó számára a bevett igazságok rendszerének felforgatása.

"A.": Hogyan látod az erdélyi magyarság mostani helyzetét?

M.G.: Nem tudjuk, mit hoz a jövő az erdélyi magyarság számára. Ha azonban ott változás következik be, akkor elkerülhetetlenül bizonyos mintákhoz kell majd folyamodni. Itt Magyarországon mintha volna jelen. Romániában nincs. Ott csak múlt van. Ezért éreztem ott legfőbb feladatomban, hogy ezt a múltat tisztességesen, a maga valójában felmutassam, hogy ha majd lesz jelen, ha történik valami, tudjunk dönteni. Könnyen lehet, hogy Romániában a történelem egyfajta erupciója fog bekövetkezni, hiszen ott most az antitörténelem korszakát élik. Itt a látszattörténelemét. Ezért nehezebb Magyarországon megragadni az igazán fontos kérdéseket. Romániában egyértelműbb a helyzet. Ez a történelemből kilendült ország valamilyen módon vissza fog zökkenni a történelembe. S ez lesz az a pillanat, amelyben az erdélyi magyarság is szóhoz fog jutni. S akkor majd megengedhetjük-e magunknak azt, hogy az eddigi modelleket, politikai magatartásmintákat egy az egyben elővegyük? (Ugye, milyen árulkodó ez a többes szám

első személy?) Ebben segíthet az elmélet azoknak, akik nem az elmúlt korszakok zátonyrafutott ideológiai jelszavait kívánják zászlajukra írni, hanem az új helyzetnek megfelelően új módon próbálnak majd cselekedni.

"A.": 1988 tavaszán családdal együtt áttelepültél Magyarországra.

M.G.: Átjövelelem körülményeiről a Közgazdász c. lapnak adott interjúmban részletesen beszámoltam. De tulajdonképpen nem a házkutatás és a Kriterion szerkesztőségéből való eltávolításom után, hanem még 1985-ben döntöttem el, hogy át fogok települni. A Kriterion szerkesztőjeként közvetlen közletről szerezhettem tapasztalatokat arra vonatkozóan, milyen túrhetetlenné vált a hivatalos román kultúrpolitika ingerültsége, agresszivitása minden olyan törekvéssel szemben, amely nem őket, hanem a magyar kultúra ügyét kívánta szolgálni. Az én kezdeményezésemre a Magyar Klasszikusok c. sorozatban kiadott Szabó Dezső kötetet fasisztának, Angliáról szóló, 1984-ben megjelent könyvem antimarxistának bélyegezték (ami azt illeti, ha ez utóbbi minősítést nem megbélyegzésnek szánják, nem is igen lett volna okom megsértődni), Fábíán Ernő barátom *A példaadás erkölcse* c. tanulmánykötetét bevonták, Cseke Péter *Erdélyi Fiatalok* c. dokumentumösszeállításának letiltották a terjesztését, *Az idő emigránsai* c., a liberális Független Újság anyagaiból összeállított antológiámnak a kéziratát, Balázs Sándor *Erdélyi Múzeum*-monográfiájának már a pusztá betervezését is elutasították, Cs. Gyimesi Éva *Gyöngy és homok* c. tanulmányát pedig házkutatás során kobozták el (először a budapesti Kulturális Fórum idején az ő lakásáról, másodsor pedig 87 februárjában tőlem).

Az így előállott helyzetben két dolog is arra készítetett, hogy Magyarország felé orientálódjak. Egyrészt elhatároztam, hogy az erdélyi magyarság és a román-magyar kapcsolatok történetére vonatkozó, tíz éves munkám eredményeként begyűlt anyagot közölni fogom (akkor még azt hittem, hogy azt Romániából is elkezdhetem, hogy nem kell majd személyesen megküzdenem kiadásukért, hiszen – így reméltem – az arra hivatott magyarországi intézmények nyilván segítségemre lesznek és kapva kapnak a hozzájuk eljuttatott dokumentumokon). Másrészt, azt is világosan láttam, hogy említett barátaim, az erdélyi magyar kultúra e századi történetének kiváló szakértői - és ami talán még fontosabb volt: a teljes ismeretlenségből és reménytelenségből előbukkanó rendkívül tehetséges fiatalok - sem ülhetnek az elkövetkező években tétlenül csak azért, mert egy nyíltan nacionalista célokat követő politika kutatási témáikat nemlétezőnek vagy ami még súlyosabb: üldözendőnek nyilvánítja. Ezért Limes néven alkotói kör létrehozását kezdeményeztem, amely 1985 szeptemberétől 1987 februárjáig, a bukaresti lakásomon tartott házkutatásig mondhatom, hogy mindannyiunk hasznára és épülésére, a szkeptikusokat meghazudtoló lendülettel és eredményességgel működött. Ez alatt az idő alatt több mint ezer oldalnyi kéziratot produkáltunk - minden támogatás és intézményi patronálás nélkül. A szerencsésen megmenekült kéziratokból, hanganyagokból, dokumentumokból egy negyven címből álló könyvsorozat - a *Metamorphosis Transylvaniae* - tervét készítettem el, amelynek normális körülmények között Erdélyben kellene megjelennie, de kiadása ma - nyilván - csak Magyarországon lehetséges. Merem remélni, hogy lehetséges. Hátha a magyar kultúra egésze fog gyarapodni azzal, amit mi igényként, néma szellemi teljesítményként megteremtettünk, de csak most és itt - az irányunkban megmutatkozó együttérzés, szolidaritás erejére támaszkodva - tudhatunk nyilvánosságra hozni.

"A.": Köszönjük a beszélgetést, és sok sikert és kevés akadályt kívánunk terveid végrehajtásához.

(A beszélgetés 1988 májusában készült.)

MOLNÁR GUSZTÁV VÁLOGATOTT MŰVEINEK BIBLIOGRÁFIÁJA:

ÖNÁLLÓ KÖTETEK:

Az elmélet küszöbén. Kriterion, Bukarest, 1976.

Ó, Anglia, Anglia... Esszé az angol forradalomról. Kriterion, 1984.

ESSZÉK, TANULMÁNYOK:

Tragikum és filozofikum a görögöknél. In: Szövegek és körülmények. Összeállította és az előszót írta: Bretter György. Kriterion, 1974.

A kollíziós társadalommodell. Korunk, 1976/2.

A megismerés-émlékezés. Fellegvár /az Igazság vasárnapi melléklete/, 1978/11.

Gramsci, Lukács, marxizmus...Tanulmányrészlet. Új Symposion, 1978. december
Európai Napló. I. rész. Magyar Füzetek-3. 1979.

Kisebbségi perspektívák egy totalitárius társadalomban. /Európai Napló II./ Magyar
Füzetek-5. 1979.

Felkészülni azutánra...Bibó-Emlékkönyv. Budapest, 1980.

Lengyel széljegyzetek. Magyar Füzetek-7. 1980.

Gaál Gábor vagy Spectator? A Hét 1981. 52.

Naplójegyzetek. 1973 szept. 1. - 1974. okt. 24. Új Symposion, 1983. január

Az egyneműség dialektikája. Részlet. In: Bábel tornyán. Válogatás az Echinox
munkatársainak írásából. Kriterion, 1983.

Levél Bréda Fernhez. Uo.

Félelem a szabadságtól, avagy miért halódott Hellász a 16. évszázadig. A szabadság
lehetőségei és Az utópia törvényei címmel. A Hét 1983. szeptember 23 és
szeptember 30.

R.Z.: Beszélgetés Molnár Gusztávval. /Az Ó, Anglia, Anglia... megjelenése kapcsán/
Könyvbarát. A Hét melléklete, 1984/4.

KÉZIRATOK*:

Európai Napló. 1976-80. Részletek megjelentek a Fellegvárban és Biró Péter álnév alatt a
Magyar Füzetekben.

Az egyneműség dialektikája. I. A hatalom mint jelentésaffirmáció. II. Marxizmus és
totalitarizmus. III. Marxizmus és liberalizmus. 1977. Részletek az Echinoxban, az
Új Symposionban és a Bábel tornya című antológiában.

Beszélgetések Méliusz Józseffel. I. kötet: 1930-1940. II. kötet: 1940-1949.

Metamorphosis Transylvaniae. 1944-1949. Dokumentumok és körinterjúk a különböző
politikai pártok és szervezetek (KP, SZDP, Magyar Népi Szövetség) korabeli
képviselőivel és a legfontosabb magyar intézmények (Erdélyi Magyar Gazdasági
Egyesület, Erdélyi Magyar Kulturális Egyesület, Szövetség Szövetkezeti Központ,
Erdélyi Tudományos Intézet, Erdélyi Múzeum Egyesület) vezetőivel. I-III. kötet.

A feltámadt Leviatán. A német politikai filozófia demokrácia- és Nyugatellenessége
Nietzschétől Carl Schmittig és Marxtól a Frankfurti Iskoláig. 1985.

Limes. Előadás a Limes-kör első, 1985. szeptemberi bukaresti találkozásán. Megjelenés
alatt a Medvetánc 1988 szeptemberi számában.

---

* Kivéve az AETAS-ban most megjelent négy esszét.

MOLNÁR GUSZTÁV NÉGY ESSZÉJE

A RAJNÁTÓL AZ URALIG ... Jegyzetek A német ideológiáról

II. fejezet

Marx Feuerbachra vonatkozó kritikai megjegyzései úgy látszik saját, korábban, a *44-es Kéziratokban* kifejtett álláspontjának is ellentmondanak, és egy meglehetősen egyszerűen felépített koncepción alapulnak, amire talán a praxis filozófiája elnevezés illik a legjobban. Feuerbach "nem tud megbirkózni az érzékiséggel anélkül, hogy azt ne a filozófus szemével, vagyis szemüvegén át nézze"* (26.). A német ideológia. In: Karl Marx és Friedrich Engels Művei, 3. k., Bp., 1960. Az oldalszámok erre a kiadásra vonatkoznak. A filozófia itt az "elfeltételezett harmónia" és "az érzéki világ szemléletében" tudatosuló "dolgok" közötti ellentmondás feloldását jelenti. Feloldást tehát, vagyis az "érzéki kézenfekvő" logikai transzcendálását, ami kizárja a gyakorlati transzcendálás lehetőségét., Feuerbach, hogy az ellentmondásokat kiküszöbölje, "kénytelen kettős szemlélethez menekülni: egy profán szemlélethez, amely csak a kézenfekvőt látja a dolgokban, és egy magasabb, filozófiaihoz, amely meglátja igazi lényegüket. Nem látja, hogy az őt körülvevő érzéki világ nem öröktől fogva adott, önmagával mindig egyenlő dolog, hanem az iparkodás /Industrie/ és a társadalmi állapot terméke, mégpedig abban az értelemben, hogy történelmi termék ..." (27.).

Marx tehát *egyszerre* veti el a "kézenfekvő" érzéki szemléletét és a lényegre irányuló (filozófiai) szemléletet, és mindkettőt feloldja egy egységes történelmi folyamatban. Így képessé válik arra, hogy "gyakorlati materialista, azaz *kommunista*" meggyőződését, azt az eltökélt szándékát, hogy a "fennálló világot forradalmasítsa, a készen talált dolgokat gyakorlatilag megtámadja és megváltoztassa" (26.) minden akadály nélkül érvényesítse. Nem mellékes körülmény, hogy *A német ideológia* egy forradalmi korszakban született, amikor a világ folyásába való beavatkozás nagyon is lehetségesnek mutatkozott, amikor néhány évvel későbbi, 48-as előadásában még az itt bírált Feuerbach is "materialista politikáról" beszélt, egy olyan álláspont nélkülözhetetlenségéről, amely nem elégszik meg többé az idealista filozófia kritikájával, hanem az idealista politikával is le akar számolni, hogy végre "das Wort Materie, der Geist Fleisch werde". Csakhogy Feuerbach materialista politikája nagyon hasonlít egy fordított előjelű eucharisztiahoz, ami nyilvánvalóan materializmusának filozófiai jellegével függ össze. Marx ez ellen a filozófiai "szemüveg" ellen tiltakozik, de kérdés, hogy ő maga kívül áll-e minden filozófián. Tény az, hogy kívül áll minden hegeli értelemben vett értelmi filozófián, mely a szellemet egyoldalúan megrögzíti, s így csak két lehetőség marad számára: vagy teologikus totalitásként fogja fel a világot, melynek lényege az, hogy a vallási mítoszt premisszába sűríti, s ezek alapján állva a legegyszerűbb és legegýértelműbb logikával vezeti le a világ dolgait, vagy beismeri a realitással szembeni tehetetlenségét, s azt vele szemben álló s tőle független entitásként (an-sich-Sein) rögzíti meg.

* *A német ideológia*. In: Karl Marx és Friedrich Engels Művei, 3. k., Bp., 1960. Az oldalszámok erre a kiadásra vonatkoznak.

Ez a szembenállás a hegeli dialektikához közelíti Marx koncepcióját, de úgy tűnik, Marx meglehetősen egyszerűen fogta fel az értelmi megrögzítéseket meg nem engedő történelmi folyamatot, anélkül, hogy pontosan tisztázta volna a hegeli abszolút dialektikához való viszonyát, vagyis a hegeli dialektika empirikus-materialista átfogalmazásának, átalakításának a problematikusságát. Valószínűleg az akkori forradalmi helyzettel magyarázható az a könnyedség, amellyel Marx a hegeli objektív szubjektivitást vagy szubsztancializált szubjektivitást és az ennek alapján felépített világtörténelmet (mint a világszellem dialektikus-teologikus kibontakozását) empirikusan megközelíthető emberi-érzéki történelemmé szublimálta. Az, hogy Marx egyrészt olyan élesen elhatárolja a valóságos érzéki-emberi világot az emberek tudatában élő (kód)képződményektől, tehát hogy a világ objektív és tényszerű jellegét hangsúlyozza, másrészt pedig megállapítja róla, hogy történelmi termék, "számtalan nemzedék tevékenységének eredménye, amelyek közül mindegyik az előtte járónak a vállán állott, annak iparát és érintkezését továbbfejlesztette, társadalmi rendjét a változó szükségletek szerint módosította" (27.), lehetővé teszi számára, hogy a társadalmat objektív céltevékeny működésként mutassa be, amelynek törvényszerű jellege közvetlenül megragadható. A vizsgálódó tudat számára a társadalom tényei nem abszolút, hanem kialakult, létrejött, egyszóval történelmi tényekként jelennek meg, s így elvesztik fétis-jellegüket, a társadalom pedig a maga egészében *nem mint meglét*, hanem mint kialakult és (tovább)alakuló *folyamatosság* jelenik meg. Ilyen helyzetben aztán "minden mélyértelmű filozófiai probléma ... egész egyszerűen empirikus tényé oлдódik fel" (27.), hiszen nincs szükség a tények, az érzékelhető dolgok filozófiai meghaladására, benső, a szemlélet számára rejtve maradó lényegük feltárására, ha egyszer e dolgok kialakultak, létrejöttek, ha mielőtt a filozófus szemével néznénk őket, már tudjuk, hogy történetiek. Helyesebb tehát, ha tényé szublimált (értelmi filozófiai) spekuláció helyett történelemmé szublimált (dialektikus) filozófiáról beszélünk.

Azt mindenesetre nem szabad szem elől téveszteni, hogy Marx egyelőre még nem történelemről beszél, hanem "érzéki világ"-ról, amely "az iparkodás /Industrie/ és a társadalmi állapot terméke", "folytonos érzéki munkálkodás és alkotás"-ról, vagyis "termelés"-ről, amely "alapzata az egész érzéki világnak" (27.), így tehát nem is merül fel számára a történelem szubjektumának és célszerűségének a problémája.

A termelés nagyon hasznos és elméleti szempontból eredményes kategóriának bizonyul, mindenekelőtt azért, mert "folytonos érzéki munkálkodás és alkotás", olyan "tevékenység", amelynek nincs szüksége valamilyen elvont emberi lényegre mint szubjektumra, hanem e helyett a tevékenységet végző emberek tömegét és "számtalan nemzedék" tevékenységét feltételezi - így szubjektuma nem logikai-filozófiai, hanem empirikus értelemben általános: valamennyi emberi lény, aki csak élt és él a Földön. Nagy előnye a termelés kategóriájának, hogy bár célszerű emberi tevékenységet feltételez, mint termelés, illetve amennyiben termelés nem célszerű tevékenység eredménye, s épp ezért végcélja sincs. Emberek tevékenysége nélkül nem állna fenn, de működését az emberek akaratától független, objektív törvényszerűségek szabják meg. A termelés kategóriájának elméleti jellegét épp az egyedi teleologikus tevékenység szerkezetének a transzcendálása jelzi.

Kérdés mármost, hogy a termelés marxi kategóriája egy elméleti vagy egy filozófiai rendszerbe épül-e be. Az nyilvánvalónak tűnik, hogy e kategória érvényességi körén belül (ennek az érvényességi körnek a körülhatárolása külön kérdés) egyszerűen megszünteti a filozófiai kérdésfelvetést. Marx szavait parafrázálva, azt lehetne mondani, hogy minden mélyértelmű filozófiai kérdés *elméleti* tényé oлдódik fel. "Így például az a fontos kérdés, hogy milyen az ember viszonya a természethez ..., amelyből a szubsztanciáról és

öntudatról szóló valamennyi kifürkészhetetlen nagy mű származott - ez a kérdés magától szétfoszlik, ha átlátjuk, hogy az embernek a természettel való annyira magasztalt egysége az iparban eljéjétől fogva fennállt és minden korszakban az ipar kisebb vagy nagyobb fejlettsége szerint másképpen állt fenn." (27.) Mindaddig tehát, amíg a termelés kategóriáját az erre a meghatározott területre alkalmazott filozófiai megközelítésekkel vetjük egybe - nyilvánvaló az elméleti kérdésfelvetés felsőbbrendűsége a filozófiaival szemben.

Attól a pillanattól kezdve azonban, ahogy Marx a termelés kategóriáját egy sajátos rendszer irányában bővíti, illetve specifikálja, már komoly problémák merülnek fel. "Az ipar és a kereskedelem, az életszükségletek termelése és cseréje megszabják az elosztást, a különböző társadalmi osztályok tagozódását, s ezek viszont megszabják amazok végzésének módját." (27.) Termelés, csere, elosztás - ezek közgazdasági kategóriák, az osztályszerkezet viszont általános szociológiai, társadalomelméleti kérdés. Ezt a különbséget Marx nem érzékeli, ezzel magyarázható, hogy az osztályszerkezetet minden különösebb probléma nélkül levezethetőnek tartja a termelésből. A marxi életmű későbbi alakulása viszont azt bizonyítja, hogy Marx, tulajdonképpeni elméleti tevékenységének a kibontakozása során sokkal szerényebb célokat tűzött maga elé, amennyiben általános társadalomelmélet helyett csupán a közgazdaság elméletének a kidolgozására vállalkozott, amiben nagymértékben támaszkodhatott az angol közgazdaságtan eredményeire. Nem szabad viszont szem elől téveszteni azt, hogy Marx fő célja, különösen *A német ideológia* első fejezetének a megírása idején a társadalom egészének, sőt az emberi történelem egészének a megragadása volt, amennyiben a fennálló társadalom teljes átalakítására törekedett.

Mármost a totalitásra való irányultság és a kidolgozott, vagy legalábbis felvázolt közgazdasági kategóriák korlátozott érvényességi köre közötti diszkrepancia ezen utóbbi kategóriák érvényességi körének elméletileg le nem vezetett és valószínűleg levezethetetlen filozófiai jellegű kiterjesztésére ösztönözte Marxot. Így az a megállapítása, hogy "a folytonos érzéki munkálkodás és alkotás ... a termelés ... alapzata az egész érzéki világnak" (27.), a német Grund kettős jelentésének megfelelően egyúttal azt jelenti, hogy a termelés nemcsak alapja, hanem oka is az egész érzéki világ azon tevékenységi formáinak, vagy területeinek, amelyek kívül állnak a termelésen. Az, hogy az embert "érzéki tevékenységként", az embereket, a "valóban létező, tevékeny embereket" "adott társadalmi összefüggésükben ... meglevő életfeltételeik között, amelyek azzá tették őket, amik" (28.) kell felfogni - fontos elméleti megállapítás, de csak negatív értelemben, amennyiben a filozófiai megközelítés alkalmazatlanságára mutat rá. De ha szemügyre vesszük azt a tényt, hogy Marx társadalmi összefüggéseken kizárólag termelési viszonyokat és a kizárólag a termelés által meghatározott társadalmi osztálytagozódás összefüggéseit érti, látnunk kell, hogy itt egy elméletfölötti, az elmélet lehetőségeinek feltételeit felrugó filozófiai determinizmussal állunk szemben, amely nemcsak az osztályszerkezet és az intézményi rendszer, hanem az eszmék levezethetőségét vallja.

A termelés kategóriája és az ennek alárendelhető egyéb közgazdasági kategóriák tehát nem egy elméleti, hanem egy (materialista) filozófiai totalitásmodellbe illeszkednek be, s ez a filozófiai jelleg (nem pedig az elmélet) teszi lehetővé a "kommunista materialista" politika kinyilvánítását és érvényesítését. Marx filozófia-kritikája tehát csak részben elméleti jellegű, hiszen az általa használt, illetve kidolgozott (közgazdasági) kategóriák nem valamiféle társadalomelméletnek, hanem az idealista filozófia és politika, valamint a következtetlenül materialista filozófia és politika (Feuerbach) ellen irányuló következetes, kommunista-materialista filozófiának és politikának vannak alárendelve. Le kell tehát szögeznünk, hogy a marxi forradalmiság, a kommunista politika nem elméleti,

hanem filozófiai, pontosabban (materialista) történetfilozófiai megalapozottságú. Így Feuerbach épp a "következétesen" materialista történetfilozófia hiányában "kénytelen a magasabb szemlélethez és az emberi nemből való eszmei kiegyenlítődéshöz menekülni, tehát éppen ott kénytelen visszaesni az idealizmusba, ahol a kommunista materialista mind az ipar, mind a társadalmi tagozódás átformálásának szükségességét és egyúttal feltételét látja".(28.)

A történelmi materializmus, a materialista történetfelfogás igényének ez a kinyilvánítása egyúttal a kommunista politika igényének a kinyilvánítása. A marxi "empirizmus" politikai érvényesülése a forradalom, a fennálló gyakorlati megváltoztatása. Nem lehet pusztán véletlenszerű az a tény, hogy bár a csupán egy évvel korábban megírt (1844-es) *Párizsi kéziratokban* Marx még maga is az "emberi nem"-ben való "eszmei kiegyenlítődéshöz" menekült és a forradalmiságot spekulatív dialektikába szublimálta, az 1845 végén fogalmazott Feuerbach-fejezetben már a fennálló tényleges megváltoztatásának a lehetőségéről beszél, és így nincs szüksége többé olyan hegeli vagy hegeli fogantatású fogalmakra, mint a nembeliség vagy az elidegenedés.

A saját (történet)filozófiai múltjával való leszámolás kezdetét kell látnunk *A német ideológiában*, anélkül, hogy szem előtt tévesztenénk azt, hogy ez a leszámolás (mint arra már rámutattunk) csak részben elméleti jellegű és alapjában véve a korábbi (hegeli fogantatású) spekulatív történetfilozófiának egy más típusú, pseudoempirikus (materialista) történetfilozófiával való felváltását jelenti, aminek az előbbinél sokkal nyilvánvalóbb a politikai finalitása, vagyis sokkal hatékonyabban és eredményesebben léphet fel, mint filozófiailag megalapozott forradalmi politikai ideológia. Ebben az összefüggésben most már az is érthetőbbé válik, hogy miért épp olyan periódusokban és helyzetekben fedezik fel a hegelianus Marxot és állítják előtérbe a fiatal Marx spekulatív történetfilozófiáját, amikor a fennállóval szembeni (politikai) tehetetlenség a legnagyobbá válik, amikor az "emberi nemből" való "eszmei kiegyenlítődéshöz" a szellemi túlélésnek és a személyi integritás megőrzésének egyedüli módja azok számára, akik életüket a marxizmusra tették. A spekulatív történetfilozófia teljesen interiorizált, passzív politika, amely - épp emiatt - kívül áll a reális politikai-hatalmi viszonyokon (egy meggyőződéses marxista számára sokkal kézenfekvőbb vagy talán parancsolóbb, hogy a fennállóban saját meggyőződése negatívját, elidegenült valóságát "lássa", hiszen így az mindennek ellenére továbbra is az ő valóságának bizonyul - ez a spekulatív filozófia önszuggesztiója -, semhogy elismerje azt, hogy a fennálló más alapokon nyugszik, mint meggyőződése), és amennyiben valamilyen okból kifolyólag lehetőség nyílik arra, hogy aktivizálódjék (l. Lukács-iskola), akkor is kívül marad, pontosabban kívül tudja magát a valóságos társadalmon, és mint a nyíltan vállalt utópizmus politikája működik. A spekulatív történetfilozófia (humánontológia) kétféleképpen is politika tehát: mint passzív és mint aktív illúzió. Filozófiatörténeti metaforával élve: előbbi spinozai, utóbbi szentágostoni ihletésű.

E kitérő után térjünk vissza *A német ideológiához*, és vizsgáljuk meg, hogyan is fest az itt jelentkező (pseudo)empirikus történetfilozófia, a történelmi materializmus.

Mindenekelőtt a történelem nem spekulatív előfeltevés (amit "be kell látni"), hanem materialisztikus viszonyok összessége, az emberi társadalom keletkezéstörténete, a fennálló viszonyok forradalmi átalakíthatóságának, az *empirikus kommunizmus* lehetőségének bizonyítéka. Ugyanakkor a történelem tudománya egyúttal nemcsak politikai ideológia, hanem ideológia-elmélet is, amennyiben azt akarja kimutatni, hogy a különféle (filozófiai, jogi, politikai) ideológiák a materialisztikus viszonyok felmutatásával és tudatosításával önmaguktól szertefoszlának. Ezen kívül történetfilozófia is, hiszen az

"első történelmi tett"-től a megvalósult kommunizmusig a világtörténelem teljességét felöleli. Mindezt 75 lapon.

A német ideológia Feuerbach-fejezetében felvázolt történelemfelfogás tehát rendkívül bonyolult képződmény, aminek szinte lehetetlen valamennyi vonatkozását elemezni, éppen ezért az egyetlen járható útnak Marx(ék) gondolatmenetének figyelmes nyomonkövetése bizonyulhat.

Az "eredeti, történelmi viszonyok" mozzanatai, oldalai a következők:

1. Az eredeti létszükségletek kielégítésére szolgáló eszközök előállítás, "maganak az anyagi életnek a termelése", ami "minden történelemnek ... alapfeltétele" (29.).

2. "Maga a kielégített első szükséglet, a kielégítés cselekvése és a kielégítésnek már megszerzett szerszáma új szükségletekhez vezet." (29.)

3. "A harmadik viszony ... az, hogy az emberek, akik saját életüket naponként újra megtermelik, kezdenek más embereket termelni, szaporodni - a férfi és nő, szülők és gyermekek közötti viszony, a *család* ..., amely kezdetben az egyetlen társadalmi viszony, /és/ a későbbiekben, amikor a megszorított szükségletek új társadalmi viszonyokat és az emberek megszorított száma új szükségleteket teremt, alárendeltté válik." (30.)

4. "Az élet termelése, mind a saját életé a munkában, mind az idegen életé a nemzésben, most már azonnal kettős viszonyként jelenik meg - egyfelől természeti, másfelől társadalmi viszonyként -, társadalmiként abban az értelemben, hogy ezen több egyén együttműködését értjük ..." (30.) "Ebből következik, hogy

a.) egy meghatározott termelési mód vagy ipari fejlődési fok mindig az együttműködés meghatározott módjával vagy meghatározott társadalmi fejlődési fokkal jár együtt, és az együttműködésnek ez a módja maga is termelődik,

b.) hogy az emberek számára hozzáférhető termelőerők mennyisége szabja meg a társadalmi állapotot,

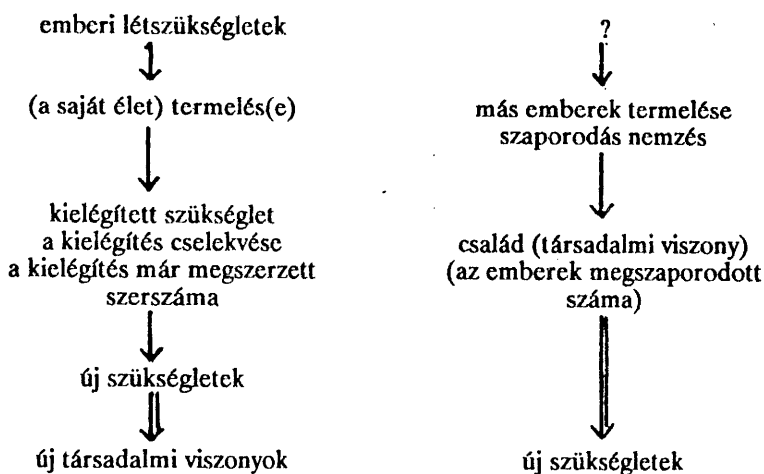
c.) hogy tehát az emberiség történetét mindig az ipar és csere történetével összefüggésben kell tanulmányozni és feldolgozni." (30.)

A négy mozzanattal kapcsolatban még két dolgot érdemes idézni:

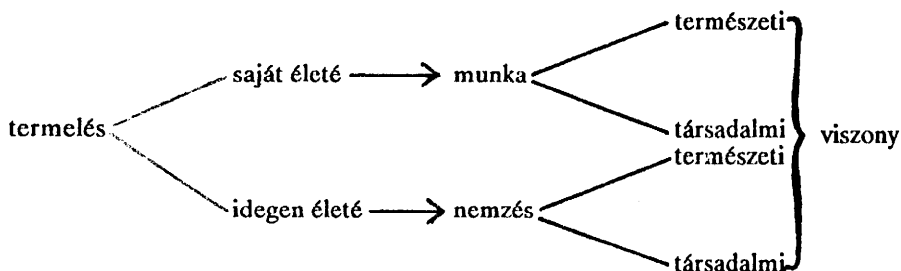
- "... lehetetlen Németországban ilyen történelmet írni ... a Rajnán túl e dolgok felől nem lehet tapasztalatokat szerezni, mert ott már semmiféle történelem sem játszódik le."

- "... eleve kitűnik, hogy materialisztikus összefüggés van az emberek között, amelyet a szükségletek és a termelés módja szabnak meg ... - olyan összefüggés, amely mindig új formákat ölt és ezért történelem, anélkül is, hogy bárminő politikai vagy vallás nonszens léteznék, amely az embereket még külön összetartaná." (30.)

Az első három mozzanat sémája a következő:

A 4. mozzanat:

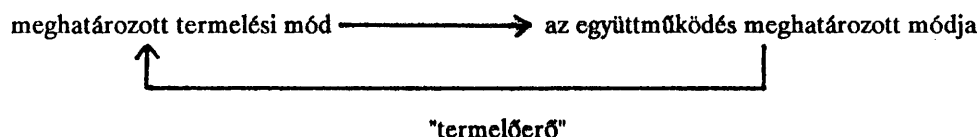
társadalmi viszony: több egyén együttműködése

Azonkívül tehát, hogy az (élet) termelés(e) kettős viszonyként jelenik meg, a fentiek alapján azt is megállapíthatjuk, hogy a természeti viszony közvetlenül mint társadalmi viszony jelenik meg. Így helytelen ember és természet viszonyáról beszélni általában, hiszen ehhez két entitás megrögzítése és előzetes felvétele szükséges, és a viszonyt eredményül kapjuk, vagyis megkonstruáljuk, holott a termelésből, a *fennálló viszonyból* kell kiindulnunk, amely egyszerre természeti és társadalmi. A fennállót pedig nem levezetni, konstruálni kell, hanem adottnak, valóságosan létezőnek kell tekinteni. Csakhogy ez az adottság nem tárgyyszerű, nem közvetlenül szemlélhető meglét, hanem viszony, amittől persze nem kevésbé létező, sőt az egyedüli létező, ami a történelem tudományának (a társadalom-elméletnek) a tárgya lehet. Ezzel a nem tárgyi (nem tárgyyszerű) tárggyal kell foglalkoznunk. Megközelítésének egyedül lehetséges módja, hogy logikai elemzésének, vagyis megismerésének elkezdése *előtt* reálisan létezőnek nyilvánítjuk, illetve fogadjuk el.

Ezen a ponton már-már kísértésbe eshetünk, hogy *A német ideológiát* valóban fontos, továbbfejleszhető elméleti műnek tekintsük. Az éppen csak felvillanó elméleti dimenzió azonban, Marx (materialista) filozófiai meggyőződésével összhangban, egy illuzórikus-ideologikus keretbe épül be. Ez a *beépülés* nem más, mint a viszonyként felfogott termelés kategóriájának horizontális (össztársadalmi) és vertikális (világtörténelmi) *kiszélesítése*. A horizontális kiszélesítés közelebről azt jelenti, hogy Marx kizárólag a viszonyként felfogott termelést, az emberek közötti materialisztikus összefüggést tekinti társadalmi létezőnek, és a szélesebb értelemben vett társadalmi élet valamennyi ezen kívül eső tevékenységi formáját - a nyelvi viszonyként működő tudattal kezdődően - a termelésre vezeti vissza. Egyedül a termelést fogadja el létezőnek, minden más nonszensz és illúzió, egyszóval ideológia, ami ontológiailag a termelésből ered, és ha fel is lázad ez ellen az eredet ellen, lázadásának eredménye csak szánalmas ködképződmény lehet, mely a termeléssel szembesítve tehetetlenül szertefoszlik.

A korábban vázolt marx gondolatmenet 4. mozzanatát most közelebről szemügyre véve meg kell próbálnunk eldönteni, hogy a belőle leszűrt következtetések (a, b, c) a termelés lehetséges elméletének a körén belül maradnak-e, vagy a fentebb jelzett kiszélesítést példázzák.

Az első (a) következtetés α sémája:

Ez valószínűleg a később kidolgozott termelőerő-termelési viszonyok-séma korai változata, nem pedig a termelési mód (infrastruktúra)-felépítményi viszonyok összefüggése. Utóbbi esetben azonnal a kiterjesztett dimenzióhoz tartozónak kellene nyilvánftanunk, aminek különben a termelőerőként működő "együtműködési mód" (vagy termelési viszony) is ellentmond. Ez a visszacsatolási (feed-back) mechanizmus nagyon fontos megfigyelés, és többek között azt bizonyítja, hogy a termelés elmélete valódi elmélet lehet, anélkül, hogy szüksége lenne filozófiai (illuzórikus-ideologikus) alapokra. Ellenkezőleg: a filozófiai (ideológiai) konstrukció épül rá az elméletre, amely önmagában ideológián kívüli és apolitikus. Ez persze nem hogy nem mentesít, hanem egyenesen megköveteli egy általános társadalom- és ideológia elmélet kidolgozását, többek között azért, hogy rámutathassunk a (különféle) filozófiai-ideológiai totalitásmodellekbe bekebelezett termeléselmélet(ek)re, illetve e bekebelezés mibenlétére, és arra, ami ennek a tényleges (össz)társadalmi életben megfelel: a termelés diktatorikus, rendeleti kormányzás útján megvalósuló manipulálására.

Az (a.) következtetés β sémája:

A nyíl az "együtt jár" kifejezést helyettesíti, és ennyiben a következtetés β) vonatkozása a termeléselmélet lehetséges *elméleti* kiterjesztésének egyik fontos elemét jelenti. De valószínű, hogy nem ez a helyes értelmezés, és Marx a meghatározatlan "együtt jár" viszony helyett, illetve e viszony *alatt* egyértelmű meghatározottsági, sőt "demiurgikus" (létrehozási-ontologikus) viszonyt ért, ami azt jelenti, hogy maga a társadalmiság nem más, mint a termelés adott foka, vagyis a társadalom Marx felfogása szerint egyszerűen a termelés viszonyjellegének társadalmi oldala, amit a termelés mint viszony-létező természeti oldala határoz meg. Amíg tehát az α) séma még a termeléselmélet belső (elméleti) összefüggésének tekinthető, addig a β) séma már az elmélet illuzórikus kiterjesztésére utal, amennyiben a társadalmi létezést a maga egészében a termelés pusztá mozzanatává fokozza le, és a globális társadalomelmélet valamennyi kérdését megoldhatónak vagy legalábbis felvethetőnek tekinti a termeléselmélet keretén belül. Csak a termeléselmélet ilyen jellegű, ideologikus kiterjesztése teszi lehetővé, hogy ez az elmélet mint egyetemes történelemtudomány és mint forradalmi politikai ideológia jelenhessék meg, hiszen a termelés fejlődési mechanizmusa egyben a világtörténelem alakulásának és periodizálásának, valamint a fennálló társadalmi állapot forradalmi átalakításának a kulcsa lesz.

A (b.) következtetés már sokkal egyértelműbben utal az itt jelzett kiterjesztésre:

az emberek számára hozzáférhető társadalmi állapot
termelőerők mennyisége

Így lehet a termelőerők fölötti magán-, illetve társadalmi tulajdon kérdése világtörténelmi vízvonalzó és egyben a lehető legközvetlenebb politikai kérdés. E kérdéskomplexumban rendkívül nehéz eligazodni, hiszen termeléselméleti, általános társadalomelméleti és ideológiai megközelítési módok keverednek itt, illetve lehetségesek, bármilyen kérdés vagy problematika felé forduljunk is. A termelés lényege szerint nem ideologikus, nem illuzórikus (elsajátítás), hanem valódi, jobban mondva alappal rendelkező társadalmi létezés (viszony), de ahhoz, hogy a társadalom egészében elfoglalt helyzetét, osztársadalmi jellegét, hogy tehát konkrét (tényleges) mivoltát megragadhassuk, általános társadalomelméleti nézőpontra van szükségünk, amely a termelés megközelítése mellett képes valamennyi társadalmi tevékenységi forma (szakrális-vallási, jogi, politikai stb. viszonyok) megragadására és a társadalomról kialakított ideologikus magyarázatok értelmezésére.

Ezzel kapcsolatban csak annyit jegyezzünk most meg, hogy ez az általános nézőpont semmiképpen sem lehet filozófiai (ontologikus) jellegű, hanem az egymásból (sem logikailag, sem ontologikailag, azaz demiurgikusan) le nem vezethető tevékenységi formák elmélete kíván lenni, hogy aztán ennek az axióma-érvényű kiindulópontnak az alapján állva minden filozófiai (ideológiai) előítélettől mentesen állapíthassa meg e formák belső struktúráját és működési mechanizmusait, valamint a közöttük kimutatható struktúra-homológiákat, és ami ennél is fontosabb; egymásra gyakorolt hatásukat és a különböző történelmi korszakokban betöltött osztársadalmi szerepük súlyosságát és jelentőségét.

Aki átérzi e kérdések szinte beláthatatlanul bonyolult voltát, az megértheti, hogy bármiféle filozófiai (ontologikus, pontosabban demiurgikus) magyarázat, ami egy meghatározott tevékenységi formára vezet vissza az összes többit, csak egyszerűsítő

lehet, vagyis csak illuzórikus teljesség-megragadásra képes, és így további magyarázatra, azaz elméleti értelmezésre szorul. Így például Marx éppen a termelésen kívüli tevékenységi formák súlyát és szerepét nem mérte fel kellőképpen, sem pedig ezeknek (elsősorban a politikai uralomnak) a befolyását a termelésre, és többek között ezért ítélte meg helytelenül nemcsak a korabeli nyugati társadalom fejlődési perspektíváit, hanem saját (illuzórikus-ideologikus) politikai programját is. Hiszen amikor ez a program - Marx kifejezett meggyőződését meghazudtoló módon nem Nyugat-Európában, hanem Oroszországban - fantasztikus hatékonysággal működni kezdett, vagyis állampolitikai rangra emelkedett, a termelés felszabadítása helyett annak politikai-voluntarisztikus manipulálását és gúzsbakötését eredményezte.

A (b.) következtetést persze másképp is lehet értelmezni, de ebben az esetben a termelés elmélete semmiképpen sem lehet *közvetlenül* politikai program, mert ez az értelmezés annak belátását feltételezi, hogy az emberek számára hozzáférhető termelőerők mennyiségét a politikai hatalom eszközeivel (például államosítás) nem lehet megnövelni. Ez a növekedés teljesen ideológián és politikán kívüli, sőt kifejezetten a politika ellenére, a politikai tevékenységi forma fokozatos kiszorításával párhuzamosan mehet csak végbe, még akkor is, ha bizonyos helyzetekben és bizonyos társadalmi típusok esetében a termelés ugrásszerű mennyiségi növekedése csak a politikai kizárólagosság feltételei közepette érhető el. Ez persze nem zárja ki azt, hogy adott helyzetben a termelésnek a politikai tevékenységi forma fokozatos kiszorításával együttjáró "felszabadulása", illetve e felszabadulás előmozdítása nem lehet politikai program.

A (c.) következtetés sémája:

az ipar és a csere története $\longrightarrow$ az emberiség története

A nyíl itt megint többet jelöl, mint a szövegben szereplő szavak, de nem többet, mint azok tényleges értelme. A különböző tevékenységi formáknak tulajdonított egyoldalú meghatározó, demiurgikus (teremtő) szerep filozófiai-illuzórikus jellegéről és e jelleg politikai-ideologikus vonatkozásáról (vagy/és valósulásáról, illetve megvalósításáról) fentebb már volt szó. Itt csak azt kell még kihangsúlyoznunk, hogy az ipar és a csere, egyszóval a termelés története kifejezetten nem-politikai történet, bár egy általános politikai történet keretén belül megy végbe. Meg kellene vizsgálni, hogy beszélhetünk-e egyáltalán a termelés esetében történelemről, hiszen az reális (nem ideologikus) létező, s mint ilyen nincs szubjektuma.

Meggondolkoztató, hogy Marx *A német ideológiában* a történelem kifejezést a társadalom szinonimájaként használja, társadalmon pedig kifejezetten "polgári társadalmat" ért, olyan társadalmat tehát, amelyben a termelés mint viszony már fellazította és szétrombolta a különböző ideologikus-illuzórikus tevékenységi és közösségi formákat. A történelem tulajdonképpen ezeknek a tevékenységi és közösségi formáknak a fokozatos leépülése, a reálisan létező viszonzszerkezet fokozatos előtérbe kerülése az ideologikus létezővel szemben. Ez a leépülés, illetve előtérbe kerülés azonban nem szükségszerű. Ahhoz viszont, hogy ezt felismerhessük, az általános társadalomelméletet kétféle nézőpontból kell tekintenünk, vagyis a társadalom egészét minden korban és a Föld bármelyik pontján a reális és az ideologikus létező sajátos egységbe szerveződésekként kell felfognunk. Egy ilyen társadalom-elmélet szükségességére mindenképp a nyugat-

európai és a kínai társadalmi típus eltérő jellege és történelme, illetve az utóbbinak az európai értelemben vett történelmen való kívülsége figyelmeztet.

Kína példája azt bizonyítja, hogy a termelés mint viszony, vagyis a reális társadalmi létező szabad kibontakozása az ideologikus létező ellenében nem törvényszerű folyamat, pontosabban nem ösztársadalmi értelemben törvényszerű. L. Sz. Vasziljev *Állam és bürokrácia Kína történelmében* c. könyvében például a következőket írja: "Az uralkodó és a birodalom, valamint a status quo megőrzése érdekeinek megfelelően az adminisztratív-bürokratikus apparátus ügyesen és sikeresen szegült szembe az objektív gazdasági törvényszerűségek hatásával (a magántulajdon és az áru- és pénzviszonyok fejlődése, vagyoni polarizáció, tőkefelhalmozás, a szegényparaszatok földtelenné válása stb.) és a gondosan kidolgozott biztonsági szelepek segítségével (a jogi garancia hiánya, reformok, örökösödési rendszer stb.) megakadályozta a kialakult rend komoly megbontását." (*A társadalmi struktúra történelmi változásai*. Egységes jegyzet. Tankönyvkiadó, Bp., 1973, 56.)

Ebből, a már jelzett általános elméleti vonatkozásokon kívül két lényeges dolog következik, melyek közül az egyik a múltat, a másik pedig a jelent vagy inkább a jövőt érinti. Mindenekelőtt meg kell vizsgálni, hogy melyek voltak azok a sajátos (mindenekelőtt Ázsiát tekintetbe véve sajátos) tényezők, amelyek lehetővé tették a nyugati társadalmi formának és ezen belül a reális társadalmi létezőnek a termelés viszonzszerkezetének megfelelően alakuló kibontakozását. Néhány ilyen tényező: az öröklődő, mégpedig a gyors szétforgácsolódást lehetetlenné tevő módon öröklődő magántulajdonnal rendelkező arisztokrácia, viszonylag kis hatósugarú, egymástól többé-kevésbé független hatalmi struktúrákba szerveződött országok és etnikumok, amelyek ennél fogva jelentős mértékben ki voltak téve a külső hatásoknak és mind a belső, mind pedig a nemzetközi áruforgalom létszükségletüké vált, és ez a növekvő kereskedelmi forgalom mint áru- és pénzforgalom alakult ki és fejlődött, mivel a földtulajdonnak megfelelően ezt a gazdasági ágazatot is a magántulajdon jogi keretei szabályozták, ami aztán fokozatosan kifejlesztette a *termelésnek megfelelően* és a különböző állami, protekcionista intézkedések ellenére is *spontánul alakuló piacot*. Nem úgy, mint Kínában, ahol: "A bürokratikus apparátus, amely védőpajzsként lépett fel, és arra törekedett, hogy megőrizze a fennálló rendszer változatlanágát, a Csou végétől kezdődően, Kína egész történelmének folyamán örökös ellenőrző-szabályozó funkciót töltött be az ország életének minden szférájában, ezen belül a gazdasági élet és a társadalmi-gazdasági viszonyok szférájában is. Az ország egész gazdasági életének a hajlékony adórendszeren keresztül történő állandó állami szabályozásának elve, az állami magtárak és gabonaraktárak létrehozása, a (mérsékelt) állami uzsora, amely szembenállt az egyéni uzsorával, és más olyan eszközök, amelyek a *piac központostított szabályozását* biztosították, már az i.e. IV évszázadban ki voltak dolgozva és részletesen megokolva a *Kuan-ce* c. értekezésben." (Kiemelés tőlem - M. G. I. uo. 54.)

A "szabad" termelés kibontakozása tekintetében egészen más jellegű, de nem kevésbé jelentős tényező lehet az, amit hagyományos nyugati kultúrának nevezünk: a görög-római kultúra elemei, általában a kereszténység és különösen a protestáns etika.

A másik, a jelent és a jövőt érintő következtetés már valamivel nyugtalanítóbb. Közismert, hogy a jelenlegi kínai társadalmi szerkezet és bürokratikus hatalmi rendszer, amilyen élesen kapitalizmus-ellenes mind kifelé mind pedig befelé (hiszen a múlt század végétől kezdődően, a nyugati kapitalizmus világméretű terjeszkedése idején a kapitalista áru- és pénzviszonyok Kínába is behatoltak és fellazították a hagyományos struktúrákat), épp olyan határozott összefüggéseket mutat a tradicionális kínai társadalmi szerkezettel és hatalmi-bürokratikus rendszerrel. "A konfucianus kínai birodalom életének és

társadalmi-gazdasági struktúrájának állami-bürokratikus szabályozása mindenekelőtt azt a célt szolgálja, hogy biztosítsa az uralkodó és az állam, a kincstár, valamint a vezető bürokrácia érdekeit, s mindez a centralizált állam erősségén, valamint annak pénzügyi-gazdasági potenciálján múlott. *Ezt a középkori Kínában létrehozott centralizált gazdasági szabályozási rendszert* (juttatott tekek, termésadók, postaadók és illetékek, munkakötelezettség stb.) nagy vonalakban az *állami jobbágyosság intézményéhez* lehetett hasonlítani, amelynek keretein belül *együttes kizsákmányolóként az állam lép fel*, amelyet az uralkodó és az adminisztratív apparátus személyesít meg, *kizsákmányolóként pedig - az ország lakossága*. (...) A lakosságon belül ... egyesek kizsákmányolhatták mások munkáját, s az ő számlájukra élhettek. Ugyanakkor mindezen az állami szabályozás rendszerének keretén belül került sor. S a rendszer legfontosabb feladata éppen annak a biztosítása volt, hogy az áru- és pénzviszonyok és a magántulajdonosi potenciál meghatározott keretek között maradjon és ne lépje túl ennek határait. (...)

Az állam tehát határozottan közbelépett a túlzott vagyoni polarizáció tendenciája esetén. Nem hogy nem biztosította a nagy földmagántulajdonok, vagy nagy kereskedelmi tőkék (amennyiben kereskedőkről volt szó) létezésének magánjogi garanciáját és biztonságát, hanem éppen ellenkezőleg, egész politikájával azt adta mindenki tudtára, hogy minden túlzott méretű tulajdon az állam szemében gyanús, ha nem éppen törvényellenes." (*Kiemelések tőlem*. - I. uo. 54-55.)

Amennyiben bebizonyosodik, hogy a jelenkori műszaki feltételek legfontosabb elemi nemhogy fellazítanak azt, hanem éppenséggel *beépíthetők* a centralizált gazdasági szabályozási rendszerekbe és bürokratikus adminisztrációkba, anélkül, hogy azok típusminőségét megváltoztatnák - ennek a struktúrának elképzelhetetlenül magas fokú hatékonyságára és életképességére kell számítanunk, ami nagymértékben befolyásolhatja egy eljövendő planetáris társadalom jellegét, amennyiben az (ilyen körülmények között) egyáltalán kialakulhat.

Ebben az összefüggésben most már nem szabad csupán publicisztikai fordulatnak tekintenünk Marxnak azt a megjegyzését, hogy a Rajnán túl a történelemről "nem lehet tapasztalatokat szerezni, mert ott már semmiféle történelem sem játszódik le". A "Rajnán túl" a maga tiszta formájában a kínai társadalmi forma. Amiből következik, hogy elméleti szempontból a legnehezebb és legbonyolultabb kérdés éppen a Rajnától az Uralig húzódó közép- és kelet-európai társadalom (társadalmak) szerkezetének és típusainak (altípusainak) a kidolgozása, hiszen ez feltételezi mindenekelőtt a kéttényezős (a reális és ideológikus társadalmi létező különeműségét és különélvőségét tiszteletbentartó) általános társadalomelméleti nézőpont meglétét, a nyugat-európai és a kínai társadalmi forma elméletének az ismeretét, illetve kidolgozását, ami után és aminek az alapján aztán elvégezhető a közép- és kelet-európai térség társadalmi tényeinek, valamennyi ország sajátos feltételeire tekintettel lévő elméleti igényű értelmezése és rendszerbefoglalása. Az hogy Marx minden további nélkül elfogadta és vallotta a "Rajnán innen" társadalmi forma kizárólagos világtörténelmi jellegét és szerepét, nagy tévedésnek bizonyult, amit a marxizmus, illetve a kommunista mozgalom helyzetének későbbi, huszadik századi alakulása a legvilágosabban és a legegyszerűbben igazolt. Ennek a tévedésnek a magyarázata a lehető legizgalmasabb elméletitörténelmi vagy inkább ideológielméleti feladat.

Marx tévedése mindenekelőtt elméleti jellegű, vagyis az egytényezős társadalomelmélet következménye. Mint láttuk, Marx kizárólag a termelés viszonyrendszerét és fejlődési mechanizmusát ismerte el társadalmi létezőnek és egyúttal a történelem anyagának. De még a reális társadalmi létező körén belül maradva sem tekinthetjük olyan magától értetődőnek, pontosabban elméleti szempontból fenntarthatónak azt a

tételt, hogy „materialisztikus összefüggés van az emberek között, amelyet a szükségletek és a termelés módja szabnak meg”, hiszen eme összefüggés érvényesülésének van egy általános, nem materialisztikus, hanem éppenséggel ideologikus feltétele: minden egyes ember feltétlenségének az elismerése. Az emberi feltétlenség nem tartozik a reális társadalmi létezőhöz, sőt, önmagában, mint pusztán formális a priori adottság, nem is közvetlenül ideologikus létező, hanem bizonyos körülmények között éppen a reális társadalmi létező kibontakozásának (az emberek közötti materialisztikus összefüggések kibontakozásának) ideologikus feltétele lehet. Az emberi feltétlenség tudatosulása például a protestáns vallásban az embernek minden ideologikus (intézményi) kötöttség alóli felszabadulását jelenti, amennyiben a protestáns vallás az eleve elrendeltetés tanában az embernek Istennel való közvetlen, minden ideologikus-intézményi közvetítés nélküli kapcsolatát helyezi előtérbe. Meggondolkoztató ugyanis, hogy épp azokban a társadalmi formákban, illetve korszakokban, amelyekben az emberek közötti materialisztikus összefüggések csak nagyon gyatrán vagy szinte egyáltalán nem bontakoztak, illetve nem bontakozhatnak ki – az ideologikus létező, az ideologikus intézményi-tevékenységi és közösségi formák rendkívül nagy ösztársadalmi szerepét és súlyát tapasztalhatjuk, mely formák fennállása viszont az egyéni lelkiismereti szabadság hiányát, illetve el nem ismerését jelentik. Amennyiben az ideologikus létezőt nem azonosítjuk az ideologikus tudatformákkal, azonnal nyilvánvalóvá válik, hogy e létező léte nem „kölcsonvett”, azaz nem származékos lét, vagyis létezése nem mérhető ki azzal a kijelentéssel, hogy a materialisztikus összefüggések torz, hamis „tükröződése”.

Az ideologikum öntörvényűsége törekvő társadalmi létező. Mivel az öntörvényűség csak lehetőség szerint van meg benne, ahhoz, hogy gyakorlatilag, ténylegesen létezhesen, „pillanatról-pillanatra” a hatalom eszközehez kell folyamodnia. Mint ilyen létező képes aztán arra, hogy a termelés, az emberek közötti materialisztikus összefüggések kibontakozását meggátolja és visszaszorítsa, illetve olyan korlátok között tartsa, ami ösztársadalmi fennállásához nélkülözhetetlen, de ideologikus fennállását nem veszélyezteti. Az ilyen létezőről jogosan mondhatjuk, hogy elméleti szempontból bármelyik pillanatban összeomolhat, de ez az „igazság” akár évszázadokig is pusztán elméleti igazság maradhat.

A termelés és az ideologikus létező pontos körülhatárolása rendkívül nehéz dolog, hiszen végeredményben mindkettő emberi tevékenységi forma, másrészt pedig mindkettő társadalmi létező, és csak mint ilyen létezhet. A társadalmiság kifejezést nem formális értelemben használjuk, vagyis nem pusztán emberek együttműködését értjük alatt, hiszen az emberek közötti együttműködésnek a társadalom egészében való fennállási módja érdekel bennünket. Így a termelési létező (a termelés viszony szerkezete) egyrészt ideologikus intézményi keretben (és környezetben) áll fenn (a kapitalizmus kezdetén a szokásjogon alapuló, rendi intézményi szerkezet uralma alatt, a totalitarisztikus társadalmakban a diktatorikus politikai intézményi rendszer uralma alatt, a nyugat-európai társadalmi politikai intézményi rendszer uralma alatt, a nyugat-európai társadalmi típusban pedig a termelés spontán, öntörvényű fejlődését lehetővé tevő és ezáltal annak ösztársadalmi súlyát és jelentőségét reálisan nyilvánvalóvá tevő politikai-, és e nyilvánvalóvá válás arányában egyre csökkenő mértékben ideologikus intézményi környezetben), másrészt a termelésben magában tevékenykedő egyének tudata ideologikus.

Ugyanakkor az ideologikus létező (társadalmi) fennállásának a feltétele a termelés léte egyáltalán, öntörvényű-ideologikus fennállásának és fennmaradásának pedig a termelés meghatározott (korlátozott – ami persze nem zárja ki az egyoldalúan mennyiségi bővülést) módja és minősége. A két létezési forma körülhatárolása és

egymáshoz való viszonyuk tisztázása teszi csak lehetővé a különböző társadalmi formákra és típusokra vonatkozó értékítéletek kidolgozását, vagyis elméleti és nem immanensen vagy transzcendentálisan illuzórikus-ideologikus megalapozását.

Így a totalitarisztikus társadalmi forma az ideologikum öntörvényűségének a *társadalmi* (hatalmi) megvalósulása (a termelés feltétele mellett), s *mint ilyen*, az emberi feltétlenség elfojtása, az emberi képességek visszafejlesztése, illetve terrorisztikus megszervezése. A termelés kibontakozó öntörvényűségének viszont a (formális) emberi feltétlenség elismerése, az emberi képességek kifejlesztése és racionális megszervezése a feltétele. Amiből következik, hogy a termelés öntörvényűsége az emberi feltétlenség, az emberi képességek szempontjából, egyszóval emberi szempontból sohasem lehet totális és zárt (hanem fejlődő és nyitott), míg az ideologikum társadalmi öntörvényűsége csak a termelés szempontjából nem lehet az (vagyis totális és zárt), és az emberi feltétlenség, az emberi képességek szempontjából a legteljesebb zártsággal, a legtisztább embertelenséggel azonos.

A termelés tehát társadalmilag sohasem lehet totális, ami egyúttal azt jelenti, hogy emberileg sem lehet az, míg az ideologikum, bár társadalmilag szintén nem lehet totális (hiszen a termelést csak ideologikusan s nem mint létezőt teheti ideologikussá), emberileg igenis az lehet, hiszen a feltétlenség léttelen (szubsztanciátlan), csak hatásában (következményeiben) érzékelhető. Mindenekelőtt a kéttényezős társadalomelmélet alaptételének az érvényesülését, illetve megnyilvánulását láthatjuk itt, mely szerint a társadalom nem totalitásként létezik. A társadalmat természetesen egésznek tekintjük, de nem egyelvű egésznek, nem totalitásnak, hiszen az egyirányú fejlődés, teleologikus teremtdést jelent.

A totalitás nem más, mint az ész illúziója. De mint társadalmilag létező és ható illúzió (a totalitarisztikus társadalmakban) rendkívül nehéz helyzetbe hozza az elméleti gondolkodást. Egy ilyen társadalomban az elméleti kritika nem elégedhet meg a totalitásnak mint az ész illúziójának a leleplezésével, vagyis a pusztá ismeretelméleti kritikával, hiszen a totalitásillúzió valóságos társadalmi működését kell lelepleznie, aminek előfeltétele, hogy tisztázza az illúzió társadalmi lehetőségének a körülményeit, a lehetségszerkezeti mibenlétét. És pontosan itt mutatkozik meg a kéttényezős társadalomelmélet eredményessége, hiszen csak egy ilyen elmélet teszi lehetővé, hogy a tényleges társadalmi létező, a termelés szerkezeti mibenlétének az ismeretében az ideologikus létező szerkezeti mibenlétét is megismerhessük, anélkül hogy azt a termelésből kellene levezetnünk.

*

Marx érdekes módon akkor tette meg a termelést egy új típusú totalitásmodell alapjává, amikor a hagyományos társadalmi formációk immanens totalizáló elveként működő ideologikus-hatalmi öntörvényűség uralma éppen a termelés önelvűségének, hatalomtól való függetlenedésének köszönhetően megingott. Marx a történelmi materializmust olyan helyzetben dolgozta ki, amikor Nyugat-Európában a kapitalista termelés nagyrészt felszabadult a feudális jellegű ideologikum politikai eszközökkel fenntartott öntörvényűségének az uralma alól, amikor úgy tűnt, hogy ez a felszabadulás elkerülhetetlenül és rövid időn belül bekövetkezik Közép-Európában is, sőt az egész világon, megteremtve ezzel egy még mélyebb, immár világtörténelmi jelentőségű és jellegű forradalmi átalakulásnak a feltételeit. Ebben a helyzetben a hegeli totalitásfilozófiához és a porosz abszolutizmushoz tagadásában is kötődő Marx számára

valóban úgy tűnhetett, hogy a társadalom olyan egységes totalitás, amelynek van egy reális és egy irreális, saját alappal nem rendelkező dimenziója, a termelés és a képtelen öntörvényűsége törekvő politikai-ideologikus felépítményi rendszer, és ennek megfelelően beszélt aztán a társadalom, illetve a történelem tudományáról és a tényleges (termelési) viszonyokat hamisan, torzán tükröző ideológiáról.

A két dimenzió közötti tényleges összefüggést mi sem bizonyítja jobban – gondolta Marx –, mint az a tény, hogy a Nyugat-Európában a kibontakozó árutertermelési viszonyok napnál világosabban igazolták az öntörvényűsége törekvő ideologikum tarthatatlanságát és abszurditását, a tudomány és az ideológia közötti viszonyt pedig a termelést is önmagából levezetni kívánó, a termelést egyszerűen eltorzítva tükröző ideológia abszurditása. Így aztán Marx számára magától értetődőnek tűnt az a következtetés, hogy az ideologikus felépítményt nemcsak hogy a termelés elméletének alapján kell értelmezni, hanem *mint létezőt kell a termelésből levezetni*, és hogy maga az ideológia tulajdonképpen a tényleges társadalmi létezés, az érzéki-emberi tevékenység hamis, torz tükrözése, következésképp valamennyi tudatforma és tudattartalom (magának a tudatnak a képességét is beleértve) eredendően a termeléshez, az emberek anyagi tevékenységéhez kötött, és az emberek közötti materialisztikus összefüggések hű tükrözéseként alakult ki, és ilyen tükrözéssé kell hogy visszaváltozzék a jövőben.

Marx tehát csak az emberi feltétlenség kiiktatása árán, az öntörvényűsége törekvő ideologikum Nyugat-Európában tapasztalható, mintegy önmagától, automatikusan bekövetkező széthullását „németül” értelmezve tágíthatta termeléselméletét társadalmi totalitás-modellé.

Marx, anélkül, hogy közelebbről megvizsgálta volna, milyen sajátos körülményeknek köszönhető Nyugat-Európában az osztálytársadalmi öntörvényűsége törekvő ideologikum felbomlása és ezzel párhuzamosan a kapitalista árutertermelés nagyfokú kibontakozása, e két jelenségsor között ok-okozati összefüggést konstruált, amit aztán egyetlen érvényű törvénynek tekintett.

Marx totalitásmodellje két lényeges szempontból tarthatatlan. Az egyiket mennyiségi (területi), a másikat minőségi (immanens elméleti) szempontnak nevezhetnénk. Marx mindenekelőtt ott téved, hogy a közép-európai (németországi) ideologikus-hatalmi rendszert a nyugat-európai termelési viszonyok szerkezetével veti össze, és ennek alapján nevezi az előbbi „politikai vagy vallási nonszensz”-nek, és ahelyett, hogy ennek a „nonszensz”-nek a jellegét és (németországi) létezési feltételeit vizsgálná, inkább elméleti semmisségét hangsúlyozza. Abból a tényből, hogy Németországban a társadalmi öntörvényűsége törekvő ideologikum önmagáról való tudata elméletileg semmis, abból a tényből, hogy ennek az ideologikumnak az önmagáról való tudata magánvalóan (objektíve) nem lehet elméleti jellegű, Marx arra következtet, hogy az ideologikum Németországban létezőként is csak „magáértvaló” lehet és „magánvaló” (objektív) léte nincs. Nincs tehát szükség arra, hogy Németország huszadik századi történelmére hivatkozva bizonyítsuk a marxi elmélet helytelenségét, amennyiben az elméletben immanensen kimutatható mint elméleti szempontból megengedhetetlen „kiterjesztés”. Ez az elméletileg meg nem engedhető jelleg még nem az „elmélet” tulajdonképpeni immanens (minőségi) tarthatatlanságát jelenti, *csupán két eltérő társadalmi típus szerkezeti elemeinek logikailag meg nem engedhető meghatározottsági viszonyba állítása*. A marxi modell minőségi tarthatatlansága akkor tűnik elő, ha németországi vonatkozásait figyelmen kívül hagyjuk, és csak mint a nyugat-európai társadalmi típus modelljét gondoljuk el.

Vissza kell térnünk „az eredeti történelmi viszonyok” már tárgyalt problémájára. „Csak most – írja Marx –, miután az eredeti, történelmi viszonyoknak már négy

mozzanatát, négy oldalát szemügyre vettük, csak most látjuk, hogy az embernek #tudata# is van." (31.) Előbb tehát létrejön a viszony és csak azután lesz a tudatban az ember számára való. Márpedig az embernél (az állatoktól eltérően) a viszonynak konstitutív eleme, a viszony fennállásához tartozik az, hogy az ember számára van. Ez azt jelenti, hogy az „eredeti történelmi viszony” egyszerűen nem létezhet a működő tudat nélkül. Az tehát, amit Marx a történelem (a társadalom) alapjának nevez, az ún. anyagi (termelési) tevékenység, nem tiszta anyagi tevékenység, hiszen van egy abszolút feltétele: a szubsztanciátlan emberi feltétlenség, a tudat formális képessége. Persze ennek megvan a másik oldala is: mert az a priori emberi teremthető önmagában semmi, pontosabban létre irányuló semmi, de a létezés tőle abszolút módon független szférájának az elfogadása nélkül önnön semmiségéből nem is törhetne ki.

Természetesen az elfogadás kifejezés csak az öntudatra ébredt feltétlenség esetében használható, hiszen a feltétlenség eleve a létezőhöz kötött az emberi biológiai természetében. Azt lehetne mondani, hogy a társadalmi viszonyok kényszerítő szükségszerűsége az emberben levő természetiség kifejeződése. A társadalmat csak akkor foghatjuk fel történetileg változó viszonszerkezetként, ha lemondunk arról, hogy egy egységes totalitás önteremtésének tekintsük. Az általános társadalomelmélet egyik legbonyolultabb kérdése a társadalmiság lehetőségének és fennálló viszony-jellegének az összeegyeztetése. A viszony, mint láttuk nem tárgyyszerű adottság. Éppen ezért kell lehetőségének a kérdését egészen sajátos módon felvetnünk, mert ha tárgyyszerű volna, lehetőségét csak mint a megismerés tárgyának a lehetőségét kellene levezetnünk. A társadalmi viszony szigorúan ismeretelméleti szempontból *Ding an sich*-nek tekinthető, de éppen a társadalom sajátos fennállásából adódik, hogy lehetőségét mint egyfajta magánvalóságnak a lehetőségét lehet levezetni, vagyis mint önmagában lévő, mint létező tárgynak a lehetőségét, amely az ember számára nem pusztá jelenség, hanem létforma.

Az összeegyeztetést mindenekelőtt az teszi lehetővé, hogy a reálisan fennálló társadalmiságot (termelést) nem az emberi feltétlenség megvalósulásának és egyáltalán, nem valósulásnak tekintjük. A feltétlenség egyrészt abszolút feltétele a termelés fennálló, kétszeresen is kettős (természeti és társadalmi) viszonszerkezetének, másrészt ez a viszonszerkezet abszolút módon meghatározza a feltétlenség társadalmi létezését. A reális társadalmi létező (létezés) emberek reális társadalmi tevékenysége. Ez a tevékenység meghatározott, és társadalmilag csak ez a meghatározott tevékenység létezik, amit úgy lehetne kifejezni, hogy a tevékenység tartja fenn saját meghatározottságát. A reálisan fennálló társadalmi viszonszerkezet (termelés) egy egészen sajátos létdimenzió, ami azonban két irányban is túlmutat önmagán, egyrészt a szubsztanciátlan emberi teremthető irányában, ami mint olyan, kívül áll a reális *társadalmi* fennállón, mégis a társadalmi fennállóban működik, amennyiben magának az (emberi) tevékenységnek az a priori képessége, másrészt az ugyancsak a társadalmi fennállón kívüli, de a szubsztanciátlan teremthetőtől abszolúte független és attól át nem hatott természeti magánvalóság irányában. (Nyilvánvaló, hogy itt nem a természet kulturális képzetéről van szó, hanem a megléten kívül minden más attribútumot nélkülöző természetről.) Látható így, hogy a reális társadalmi fennálló (a termelés mint viszony) valójában csak e két rajta kívüli és tőle független adottság létező szintézise, nem pedig egy új, minden korábbinál zártabb és hatékonyabb társadalmi (hatalmi) totalitás alapja.

VÁZLAT A MARXIZMUSRÓL

Számomra sem Marx konkrét utópiája (a szabad termelők asszociációja, a társadalmi szükségleteknek alávetett termelés, a dolgok társadalmilag ellenőrzött igazgatása stb.), sem konkrét gazdaságelmélete nem érdekes. Ha csak ennyiből állna a marxizmus, ma már elméleti-ideológiai és hatalmi-politikai szerepe a nullával volna egyenlő. A marxizmusban az az érdekes, ami (Kelet-Európában) érvényesült belőle. Vagyis: a marxizmus kritikája nem közömbösség és értetlenség a marxizmussal szemben, hanem a marxizmus kritikai *értelmezése*.

Mi érvényesült tehát a marxizmusból? Ez az alapkérdés. (Nem pedig az, hogy mi *nem* érvényesült.)

Azzal, hogy Marx nem ismeri el a szubjektív tudat empirikus önelvűségét és ugyanakkor tételez egy olyan objektív érvényességű tudatot, ami a társadalmi objektivitás feltárulkozása, továbbá, hogy körvonalaz – majd Lenin, e törekvést szervesen továbbfejlesztve elméletileg explicit formában megalapoz és megszervez – egy olyan *szervezetet*, amely ennek az objektív tudatnak a letéteményese, hordozója – mindezzel Marx, majd még határozottabban Lenin lehetővé tette a tulajdonképpeni nyugat-európai társadalmi-gazdasági fejlődés által egyensúlyából kilendített, destabilizált hagyomány, a hatalmi megosztottságot, a *société civile* szerves pluralitását nem ismerő közép- és kelet-európai társadalmak jelentésszerű-hatalmi viszonyainak az értelmezését, forradalmi átszervezését és kezelését, gazdaságilag pedig kialakította a bővített újratermelés nem nyugat-európai technikáját, lehetővé tette tehát a hagyományosan egynemű, totális kelet-európai (mindenekelőtt orosz) társadalom átalakítását modern totalitarizmussá. Ami többek között azt jelenti, hogy az ebben az értelemben felfogott marxizmus valóban értelmezni tudta ezt a válságba jutott közép- illetve kelet-európai társadalmat, s így meg is tudta alapozni a benne való határozott hatalmi cselekvést, szemben a nyugat-európai liberalizmussal, amely csak dezintegrálni tudta a hagyományos jelentésszerű-hatalmi struktúrákat szemben a dezintegrálódott struktúrák pusztá restaurálására törekvő ideológiákkal. A lényeg az, hogy a marxizmus, illetőleg a leninizmus (hangsúlyozom, hogy a marxizmus sokszorosan komplexebb, mint a leninizmus, de csak az érdekel belőle, s csak az tarthat számot érzésem szerint komolyabb érdeklődésre, ami leninizmussá, sztalinizmussá, majd poszt sztalinizmussá fejlődött és konkretizálódott belőle) úgy hajtotta végre oroszországban a tradicionális egyneműség forradalmi átszervezését, hogy az a legcsekélyebb mértékben sem emlékeztet a társadalmi önszerveződés európai útjára, amely az államhatalommal szembeni függetlenség alapján konstituálódó és továbbfejlődő *société civile* dimenziójában ment és mehet is végbe, természetesen a gazdasági kizsákmányolás, illetve az ellene való védekezés technikáinak fejlődésével együtt, de mindenképpen egy nem totalitarisztikus, hanem plurális dimenzióban.

Amiből – ennek a totalitarizmusnak a Szovjetunióban való érvényességét most függőben hagyva (megjegyezni valónk csak annyi lehet itt, hogy a szervezés önmagában nem kölcsönözhet legitimitást semminek) – amiből tehát a mi számunkra, és Kelet-Európa egész peremvidéke, mindenekelőtt a történelem folyamán Európának legalábbis a perifériáján elhelyezkedő Lengyelország, Csehszlovákia és Magyarország számára az következik, hogy az ezekben az országokban 1948-tól a Szovjetunió katonai jelenlétének köszönhetően uralomra jutó hatalmi rendszer, alapvető társadalmi igazságtalanságok felszámolása ellenére döntő vonatkozásokban társadalmi-kulturális regressziót,

visszaesést jelentett és jelent. Másodszor pedig az, hogy e hatalmi rendszerek felülről jövő demokratizálódásától nincs mit várni, hiszen ma már a következetes reformkommunisták, az eurokommunizmus vonalat követő kelet-európai kommunisták is, minthogy az intézményi és szemléleti-ideológiai pluralizmus, egyszerűen a demokrácia álláspontjára helyezkednek, szükségképpen szembekerülnek a kelet-európai rendszerek politikai kizárólagosságán alapuló totalitarizmusával.

1977. október

*

Hogy mindez mennyire nem pusztán neveltetés, családi vagy réteg-környezet, a marxizmussal szembeni immunitás szerencsésének kérdése, példaként álljon itt Philippe Sollers-nek, a szélsőbal pár évvel ezelőtt talán még egyik legintranszigenensebb képviselőjének néhány sora a *Le Monde* 1977. nov. 12-i számából: "Tudom: néhányan mindenáron meg akarják menteni Marxot attól a katasztrófától, amely Moszkvától Pekingig a föld lakosságának majd felét elborítja. Nos ezeknek az a válasza, hogy a marxi eszme esetleges pozitív értékelése minden kétséget kizáróan korunk fő rendpárti, hatalmi, elnyomást szolgáló eszméje, a <marxizmus> megsemmisítését feltételezi. Ha a <marxizmus> a marxi gondolat megsemmisítése, akkor meg kell semmisíteni ezt a megsemmisítést. Ha ez nem történik meg, ne csodálkozzon senki, hogy elvetünk egy olyan eszmét, amely gyilkosságok igazolására szolgál.

Ha hiteles vagy eltorzult arculatú, de mindenképpen reális szocializmus tiszter olyan represszív mint a kapitalizmus, ha ez a nagyon kínos és nagyon kétségbeesztő igazság lassacskán cáfolhatatlanná vált, az az értelmiségi, aki makacsul ennek az ellenkezőjét állítja, nem más, mint egy véglegesen elmúlt valóság, a sztálinizmus és a neosztálinizmus relikviája."

A POSZTKRITIKAI ELMÉLETRŐL

A spekulatív gondolkodás meghatározott magatartástípus (politikai magatartás) funkcionális alapeleme, s azzal a különös tulajdonsággal bír, hogy az adott magatartás valódi természetét az igazság és az érték erkölcsi abszolútumaiban oldja fel. Ez a tulajdonsága alkalmassá teszi arra, hogy egészen különleges ideológiai funkciót töltsön be (az igazság és az érték nevében), mely funkció eredményes betöltése éppen a spekulatív jelleg „varázslatos” eltűnését jelenti. Milyen politikai magatartásnak lehet döntő mértékben szükségessége a spekulatív gondolkodásra? Annak, amelyik a hatalom közvetlen érvényesülésének körülményei között funkcionál.

A hatalom nem tárgyi, nem kézzelfogható. A hatalom érvényesül. A totalitarisztikus társadalmak legfeltűnőbb sajátossága, hogy a társadalmi cselekvés alanyai részesülhetnek (és pusztán csak részesülhetnek) az ideologikusan külön létszféraként viselkedő egynemű hatalomból, s így sohasem saját cselekvésük (szintén ideologikus) szubjektumaiként lépnek fel. Ilyen körülmények között a társadalmi nyilvánosság teljes mélységében ideologikus, vagyis az egyetlen valóság, mely – kizárólag a nem individuális

szubjektumként érvényesülő hatalom által – elfedi (vagyis visszafojtja) a nyilvánosság alatti kommunikációs formákat, miáltal távlatilag is lehetetlenné teszi, hogy a termelési viszony szerkezeté vegye át az egynemű (osztatlan, transzindividuais szubjektumként viselkedő) hatalom szerepét a nyilvános kommunikáció jellegének meghatározásában. Az osztatlan, teljes mélységében ideologikus nyilvánosság jellege azért spekulatív (vagy metafizikus), mert egyedül ez tükrözheti hűen, egyedül ez jelenítheti meg a közvetlenül létező hatalom valóságát. Már ennyiből is világosan látható, mekkora tévedés megkísérelni a spekulatív nyelvezet leválasztását a hatalmilag érvényesülő kommunikációról, hogy akár mint gondolkodási formát, akár mint erkölcsi mintát, pusztán „elméletileg” szüntessük meg, azaz vessük el.

De a totális (elméletileg megengedhetetlen kiterjesztésen alapuló) kritika sem megoldás. E kritika számára nyilvánvaló, hogy magának a kommunikációs formának a megkérdőjelezése és megszüntetése lehetetlen az őt strukturáló és fenntartó hatalom megkérdőjelezése és megszüntetése nélkül. Amivel nem is lenne baj, ha nem kellene számolnunk azzal, hogy a különböző társadalmakban érvényesül a hatalom megmaradásának valamilyen törvénye, amely lehetetlenné teszi, hogy a hatalom mégoly radikális átszervezése is döntően megváltoztassa és még kevésbé, hogy egyszerűen felszámolja a társadalomban lévő hatalom-mennyiséget. Minden a megkérdőjelezés filozófiai (etikai) vagy elméleti jellegén múlik. Előbbi a megszüntetés illuzórikus lehetőségét, utóbbi a működő hatalom értelmezését nyújtja. Paradoxálsnak tűnhet, de a spekulatív nyelvezet, az azt alkalmazó teljes mélységében ideologikus nyilvánosság és az utóbbiban jelentésséggként megnyilatkozó hatalom valóban gyakorlati kritikája *a nyelvezet, a kommunikáció és a hatalom mint egységes hatalmi nyilvánosság értelmezése, mégpedig olyan kategóriák segítségével, amelyek kívül állnak ezen az ideologikus lét-struktúrán* s így alkalmasak lehetnek arra, hogy fennállásának (vagyis működésének) rejtélyét megfejtsék.

A nyilvánosság gyakorlati megkerülésének eszköze a nyilvánosság értelmezése, az elmélet, amit posztkritikai elméletnek nevezhetnénk. A kritikai elmélet nagy hibája, hogy a társadalmi (hatalmi) nyilvánosság értelmezése *helyett*, annak közvetlen kritikájára vállalkozik, vagyis felismeri ugyan, hogy a nyilvánosság valójában hatalmi eszközökkel fenntartott spekulatív empiria, azaz sajátos lét-szuggeszió, de a nyilvánosság erkölcsi semmisségének tudatában közvetlenül a nyilvánosság összeomlásának a kérdését veti fel, azt a látszatot keltve, mintha valóban csak kulturális kérdéstről (vagyis a tiszta hatalom, nem pedig az érvényesülő hatalom kérdéstről) lenne szó, mintha a nyilvánosság (erkölcsi) kritikája, a hatalmi látszat-lét, vagyis jelentésen kívüliség leleplezése (ami egyúttal a tiszta hatalom, az erkölcsiség valóságos hatalmonkívüliségnek, transzcendentalitásának az afirmációja) megszüntethetné magát a valóságos látszatként működő (illuzórikus-reális) egységes jelentéses-hatalmi struktúrát. A posztkritikai elmélet nem támaszkodhat sem az ismeretelméleti sem az etikai (történetfilozófiai) kritika hagyományos módszereire, kidolgozott fogalmi apparátusára. Az ismeretelméleti kritika segítségével kimutatható és leleplezhető a spekulatív nyelvezet pseudoempirikus jellege, az etikai alapállású történetfilozófiai kritika segítségével pedig megtisztítható a ráragadó zavaró és kompromittáló konkrétumoktól. E két forma kölcsönösen kizárja, illetve megszünteti egymást. Harcuk egyformán felületi (filozófiai) harc, nem érinti a társadalom valódi lét-struktúráját, mely formája szerint kommunikációs, tartalmilag pedig hatalmi-jelentéses.

A posztkritikai elmélet arra törekszik, hogy megértse, hogyan működik az egynemű hatalmi nyilvánosság, hogy azt a maga valóságában ragadja meg. A kérdés nem úgy tevődik fel, hogy az osztatlan hatalom, az irányított kommunikáció és a pseudoempirikus

(spekulatív) nyelvezet teljes mértékben látszaton alapul-e, teljesen kívülről fenntartott-e, egyszerűen, hogy a hatalom kizárólag represszív (vagyis tiszta irreálisra épül), vagy pedig a társadalom valódi létstruktúrájába ágyazódott. Nem ez az igazi probléma, hiszen már maga a választott terminológia (egynemű hatalmi nyilvánosság, jelentésszerű-hatalmi rendszer stb.) arra utal, hogy nem valamilyen felület és valamilyen létalap kettősében gondolkodunk, hanem egy egységes, működő szerkezetet akarunk megragadni. Csak így válik azután lehetővé, hogy valóban elméleti kérdéseket tudjunk megfogalmazni, például azt, hogy vajon az egynemű (totalitarisztikus) hatalmi-jelentésszerű rendszer esetében is beszélhetünk-e (mint ahogy a nyugati megosztottság esetében beszélhetünk) szerves fejlődésről, illetve szervesen beépítésről, s ha igen, milyen következményekkel jár ez mindenekelőtt az elmélet politikai finalitásának a szempontjából.

A szerves egyneműség legfőbb jellemvonása, hogy benne a hatalom nem különül el a társadalomtól. Nincs külön hatalom és társadalom, ami azt jelenti, hogy nincsenek a szó szoros értelmében vett szubjektumok sem (mint erkölcsi vagy politikai személyek). Csak egységes, réstelen működés van, tudatosan szervezett és irányított, de érdekes módon az alattvalók és nem a felsőség által fenntartott működés. A „létalap” maga az emberekben a nyelven (a jelentésszerűen) keresztül érvényesülő hatalom, mely csodálatos „biztosító szelep”-rel rendelkezik: ha az egymást kölcsönösen átható jelentésszerűség és hatalom társadalmi egyensúlyállapota megroggyan, még mielőtt a hatalom külsővé, vagyis represszív, még mielőtt a jelentésszerűség transzcendenssé, egyszerűen még mielőtt az öntudatlanság (az öntudat nélküli tudat) az ember társadalmi közvetítettségének martalékká válna, az igazság – e közvetlen, tiszta hatalom – nevében fellázadnak az alattvalók (elsősorban a hatalom szellemi alattvalói, az értelmiségiek) hogy újabb generációk számára tegyék felemelő érzéssé az öntudatlanságot. A vallásosság végeredményben nem más mint ilyen értelemben vett permanens forradalom, vagyis a zárt, hatalmi egyneműsége alapuló társadalmak permanens visszacsatolási mechanizmusa, mozdulatlanságuk, érthetetlen időtlenségük titka.

Lenin és Sztálin ebbe a mechanizmusba építette be a marxista ideológiát. (Nem véletlenül mondta Carillo Berlinben, hogy „a bolsevizmus volt a mi egyházunk, és az októberi forradalom volt a mi karácsonyunk”.)

De annak ellenére, hogy az ún. szovjet modell szervezete és ereje mindenekelőtt e mechanizmus meglétével magyarázható, nem szabad szem elől tévesztenünk, hogy – különösen Sztálin halála után – e struktúrában is egyre érezhetőbbé válik a társadalmi laicizálódás, s az említett feed-back mechanizmus sem működik már olyan magától értetődő spontancitással. Nem valószínű, hogy az egyre fejlettebb technológiával pótolni lehetne a társadalomból lassan de biztosan „elfogyó” vallásosságot, még akkor sem, ha a technológia (legalábbis az ösztársadalmi nyilvánosság szintjén) „vallási formák”-nak megfelelően működik. Ennek az elvilágiasodásnak a következményei egyelőre beláthatatlanok. Azt beláthatjuk azonban, hogy ennek a struktúrának még a jövőjét is csak értelmezni lehet, és nincs semmilyen mód arra, hogy az elméletet – *e struktúrában belül* – politikává tegyük.

Az elméletet azért nem tehetjük politikává, mert a szervesen kifejlődött osztatlan társadalmi nyilvánosság valóságos működését csak olyan kategóriák segítségével ragadhatjuk meg, amelyek kívül állnak ezen a nyilvánosságon. De helyesebb talán úgy fogalmaznunk, hogy az elmélet kizárólag azért áll kívül a nyilvánosságon, mert *róla* beszél, vagyis az elmélet discours-ja éppen hogy immanens a nyilvánossághoz képest, csak hogy ez az immanencia a nyilvánosság valósága, nem pedig „magáértvalósága” viszonylatában áll fenn. Ezért az elmélet politikai jellege csak negatív formában nyilvánulhat meg: az elmélet a totális (egynemű, kizárólagos) politika elmélete, vagyis

teljes mértékben *arról* szól, s így *abban* (az egyneműségben) semmilyen, de semmilyen jelentése nincs. De abban a nyilvánosságban, amelyikben olvasható, amelyikben jelentése kifejezésre juthat, abban politikaként, a politikai gyakorlat szerves részeként lép fel, mint egy olyan politika nélkülözhetetlen elméleti szövetségese, amely *a megosztott nyilvánosságon belül* (ma mindenekelőtt Olaszországban) egy olyan új, szintetikus nyelvezet, kommunikációs forma vagyis jelentésszerű-hatalmi szerkezet kiépítését tűzi ki célul, amely a szocializmus első fokú asszimilálását képviselő szociáldemokrácia *mellett* és az ún. létező szocializmusokkal *szemben* a szocializmus asszimilálásának második és döntő szakaszát jelképezi. Azért döntő szakaszát, mert immár megérett az idő, hogy az osztatlan nyilvánosság valódi természetének, valóságos működésének ismeretében és e működést *saját, eredeti szférájában is* kérdésessé téve menjen végbe, ami végre reális alternatívát jelenthet azoknak a kelet-európai országoknak a számára is, amelyekben az egynemű jelentésszerű-hatalmi rendszer nem szerves, hanem kívülről, szervetlenül beépített.

Tény az, hogy a szerves hatalmi egyneműség osztatlan nyilvánosságán belül lehetetlen a fent említett alternatíva kidolgozása és még kevésbé megvalósítása. Lehetetlen, mert kívülről, mégis benne élve csak az osztatlanság értelmezése, fennállásának megértése valósítható meg, de még ez is pusztán holt anyag, nem olvasható ki (mindenekelőtt azért, mert nem olvasható el), vagyis elméletként is semmi mindaddig, amíg nem lehet politika, de immár a megosztott nyilvánosságon belül.

Ez a tény. A kérdés, a számunkra létfontosságú kérdés pedig az, hogy milyen jövő vár arra a közép-európai peremvidékre (s ennek keretében a magyar népre, amelyikhez tartozunk), amelyik a nyugati (plurális) társadalmi forma szervetlen beépítésének évszázadai után a tulajdonképpeni Kelet-Európában létrejött (egynemű) társadalmi forma szervetlen beépítésének évtizedeit éli. Lesz-e végre saját élete, vagy végképp megmarad jellegtelen és jelentéktelen perifériának?

1976

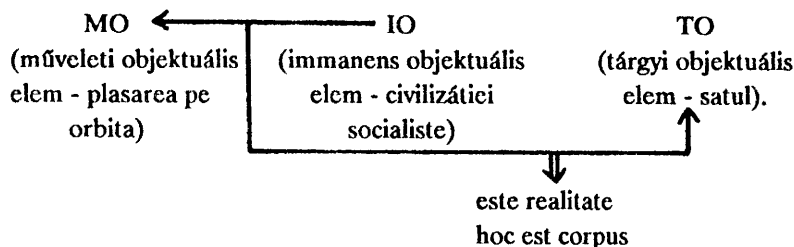
TIÉD A NYELV ÉS A HATALOM...

Egy Contemporanul-cikk néhány mondatának elemzése

1. *Plasarea satului pe orbita civilizatiei socialiste – una dintre realitățile cele mai caracteristice ale societății noastre.* (A szocialista civilizáció pályájára helyezett falu – társadalmunk egyik legjellemzőbb valósága.)

A mondat első felének elemei: pályárahelyezés, falu, szocialista civilizáció. E három elem közül kettő (a pályárahelyezés és a falu) tárgyi (vagyis tárgya van, ellenőrizhető tárgya), míg az utolsó elem, a szocialista civilizáció tárgyaltalan, pontosabban tárgya nem egy elemen kívüli objektum vagy művelet, hanem magában a nyelvi elembe rejtőzik. Ez a rejtett tárgy vetül rá a valóban külső, elemen túli objektumokra és műveletekre és átlényegíti őket (transzszubsztanciáció!!), s amilyen mértékben azok elveszítik eredeti valóságukat, olyan mértékben válik valóságossá (igazolttá) a tárgyaltalan nyelvi elem. Mármost a szocialista civilizáció pályájára helyezett falu, illetve a falunak e pályára való helyezése, tehát mindkét, eredetileg tárgyi elem e „stílusfordulat” keretében elveszti objektivitását, transzszubsztanciálissá, mondhatni Krisztus testévé válik. Kétségtelenül ez társadalmunk egyik legjellemzőbb valósága. Nem a falu mint olyan, ez a konvencionálisan falunak nevezett település a jellemző valóság, hanem a stílusfordulat.

A nyelvi elem kritériuma a jelentés, mely lehet tárgyi vagy immanens. A teljes mondat szerkezete e szerint:

S est - ez a teljes ítélet. Minden a kopolán fordul meg. A *van* transzszubsztancializál mindent, mert a predikátum a pusztá egzisztencialitás kinyilvánítása.

2. *Conditia actuala a satului este rodul procesului revolutionar dirijat de partidul comunist.* (A falu jelenlegi helyzete a kommunista párt által irányított forradalmi folyamat eredménye.)

A „falu jelenlegi helyzete” önmagában üres tárgyi objektum (ÜTO), ami azt jelenti, hogy elméletileg TO-vá válhat. Amennyiben *S est P* típusú ítéletekkel körülhatároljuk, az ÜTO lehetővé teszi a tudományos kutatást. vagyis elméletileg:

$$\text{ÜTO} = S \text{ est}$$

csakhoggy *ebben a szövegben* a „falu jelenlegi helyzete” nem ÜTO, hanem *S est* típusú transzszubsztancialis ítélet, vagyis deklarált valóság. A további elemzés során tehát három szintet kell megkülönböztetnünk: a. nyelvi elem, b. ítélet és c. szöveg.

Amennyiben a 2. mondatban a „falu jelenlegi helyzete”, a szöveg természetének megfelelően nem ÜTO, hanem *S est*-típusú létítélet - nem járul hozzá predikátum, hiszen eleve rendelkezik a legfőbb predikátummal, a léttel. A predikátum (az *S est P*-típusú ítéletek predikátuma) meghatározás, körülhatárolás, és minden körülmények között a nyelvi elemen túli (kívüli) objektivitással való ellenőrizhető kontaktus eredménye. Éppen ezért bővíthető vagy szűkíthető, sőt elvethető. Az ÜTO-ról semmit sem tudunk, azon kívül, amit a P (predikátum) elárul róla, az *S est* viszont azonnal és közvetlenül maga a teljesség, amihez nem járulhat predikátum. Ami nem jelenti azt, hogy az *S est*-nek nincs további meghatározása, csakhoggy az fordított irányú, nem „kívülről”, a tárgyi objektivitás *felől* történik egy - szintén „ellenőrizhető” - individuális szubjektum közvetítésével (aki nem más, mint a kutató, vagyis a szöveg szubjektuma), hanem belülről, s ez a meghatározás a lét, a deklarált valóság forrását, szubjektumát jelöli. Az *S est* típusú ítéletek, a létítéletek mögött mindig valamilyen objektív szubjektivitás (Isten, párt, karizmatikus uralkodó) húzódik meg.

Az *S est* meghatározása (amit a 2. mondat kopolája fejez ki) tehát nem tárgyi (minőségi), hanem egzisztencialis. De egy egzisztencialis ítéletnek csak egyetlen további, tisztán egzisztencialis meghatározása lehetséges: és ez a létforrásra vonatkozik. Vagyis a lét, mely előbb teljességnek tűnt, most éppen teljességében határozódik meg, teljes egészében egy (objektív) szubjektivitás eredménye (*rod*). Lét tehát, vagyis valóság, de nem olyan, ami megállna önmagában, hiszen léte minden pillanatban *csak* létforrása tevékenységének eredménye. Az objektív szubjektivitás ebben az esetben a kommunista párt által irányított forradalmi folyamat, vagyis maga a párt. Ez az a pont, ahol transzcendáljuk *ezt* a szöveget, de nem a szöveghez képest külső objektivitás irányában. Ez az a pont, ahol a szöveg immanens szerkezete, saját logikája szerint elvezet bennünket

végpontjához, vagyis a hatalomhoz. A már említett szubjektivitás objektív jellege (léttéremtő ereje) nem tárgyi, hanem hatalmi. A tárgyiség csak korlátozhatja a szubjektivitást, a hatalom viszont sajátos objektivitással ruházza fel. A puszta szöveg, a jelentésség, a szövegben deklarált valóság a hatalom közvetítésével lép kapcsolatba, és csak így léphet kapcsolatba most már a tényleges (szövegen túli, kívüli) objektivitással.

3. *Satul este unul din fauritorii si beneficiarii revolutiei.* (A falu egyike a forradalom megvalósítóinak és haszonélvezőinek.)

A 3. mondat két eleme, a falu és a forradalom már szerepelt a szövegben. A faluról csak annyit tudunk, hogy a szocialista civilizáció pályájára helyezkedett, s hogy ez a *valóság* a kommunista párt által irányított forradalmi folyamat eredménye. Ez a valóság mindenekelőtt a fenti szövegben kinyilvánított (metafizikai) realitás, de ezen túlmenően (amint a 2. mondat elemzéséből kiderült) tényleges, érzékelhető valóság is, amennyiben egy bizonyos hatalmi forma kifejeződése, illetve érvényesülése. Mindenesetre ez nem a *falunak* a valósága (ez esetben a falu egyszerűen meghatározott településforma, s ami konkrét tartalmát illeti, számunkra ÜTO), hanem a faluban érvényesülő valóság. S ha már mindent tudunk erről a valóságról (vagyis *csak* azt, hogy léte nem más, mint egy bizonyos hatalom érvényesülése), magáról a faluról, arról, amelyik kívül van ezen a szövegen, még semmit sem tudunk, s nyilván nem is tudhatunk meg róla semmit - ebből a szövegből. Ha csak közvetett formában nem, mivel a hatalom nemcsak a szövegben, hanem a tényleges (társadalmi) objektivitás szférájában is érvényesül. S ahogy a szöveg (a fenti szöveg) az előtte s tőle függetlenül meglévő nyelvben fejeződik ki, annak lényegi törvényszerűségeit (szótanát, mondatnát, szemantikai állományát és szerkezetét) tiszteletben tartva, éppen úgy a hatalom is az objektivitás (hangsúlyozni kell, hogy társadalmi objektivitásról, vagyis emberek közötti viszonyról van szó) meglévő kereteihez kénytelen alkalmazkodni. Persze könnyen megtéveszthet bárkit az a csalóka látszat, hogy a szöveg maga a nyelv, s hogy az érvényesülő hatalom maga a társadalmi objektivitás. Pedig a szöveg nyelv nélkül, s a hatalom a társadalmi objektivitás nélkül: semmi. Még akkor is, ha a szöveg teljesen hatalmába keríti a nyelvet, s ha a hatalom teljesen „hatalmába keríti” a társadalmi viszonyokat. De teljesen-e? Ez a döntő kérdés. Bizonyos körülmények között és a társadalmi nyilvánosság szférájában ez nem lehetetlen. Éppen ezért rendkívül fontos e körülmények s e társadalmi nyilvánosság elemzése, mindenekelőtt azért, hogy hatékonyságának titkát leleplezhessük, s hogy legalább megkísérelhessük a nyilvánosság alatti társadalom felfedezését.

A 3. mondatból megtudjuk, hogy a falu (a szöveg faluja) a forradalom teremtője, véghezvivője (fauritor) és haszonélvezője (*beneficiar*). A 2. mondatból viszont azt tudtuk meg, hogy a falu (mint szocialista valóság) a kommunista párt által irányított forradalmi folyamat eredménye (*rod*). Mármost a forradalmi folyamat eredménye magának a forradalmi folyamatnak a véghezvivője és haszonélvezője. Ami a lehető legvilágosabban jelzi a szöveg önhatalmú, tekintet nélküli uralmát a nyelv felett, hiszen ez a „falu” - minthogy fel kellett adnia jelentésazonosságát - nem lehet a szó szoros értelmében vett nyelvi elem, a szöveg tehetetlen eszközévé vált, hogy a szövegjelentés puszta paravánjaként szerepeljen. Ahhoz viszont, hogy ezt a szerepét betölthesse, végig szükség van rá mint nyelvi jelre, hiszen enélkül a szöveg elveszítené objektivitása látszatát, márpedig a társadalmi nyilvánosság (amelynek része ez a szöveg is) a maga egészében és kizárólag arra irányul, hogy a hatalmilag érvényesített (érvényesülő) valóságot tényleges társadalmi objektivitásként tüntesse fel. E célnak a nyelv mint a társadalmi objektivitás alapeleme, kitűnően megfelel. Vagyis megmarad az eredeti nyelvi (jel)funkció, de minthogy a tárgy (a jelölt) teljesen üres marad, elvész a nyelvi jelentés, és ezt az ürességet tölti ki a szöveg ideológikus jelentése (a deklarált valóság). Így az a látszat teremődik,

mintha a tényleges faluról lenne szó, hiszen a szövegben használt szó elkerülhetetlenül erre utal. Ameddig a falu (látszólag a tényleges falu) a forradalmi folyamat eredménye (*rod*), a szöveg tökéletesen fedi a nyelvet, s így az objektívitás látszata is tökéletes. De amikor az eredmény társszobjektuma s egyúttal haszonélvezője annak a szobjektumnak, amelyiknek eredménye, kissé összebonyolódnak a dolgok. Ez mindenképp azt jelenti, hogy az a bizonyos objektív szobjektívitás csak a társadalmi viszonyokba ágyazódva, konkrétan a társadalmi objektívitás szobjektumaiba beépülve lehet hatékony. De a 3. mondatban (jellemző módon) nem a társadalmi objektívitás szobjektumairól (általában emberekről, vagy az emberek egy csoportjáról), hanem a faluról van szó mint társszobjektumról és haszonélvezőről. A falu (vagyis az a településforma, amit ezzel a névvel jelölünk) a társadalmi objektívitásnak nem szobjektuma, mert nem rendelkezik a társadalmi nyilvánosságon belül szentesített önálló cselekvési jogkörrel. A falu (most már mint szövegelem) csak az objektív szobjektívitás társszobjektuma lehet.

A nyelvi elem jelentésazonosságának elvesztésével a szöveg jelentésazonossága nem szűnt meg, mivel a mondatokat összekapcsoló logikai szerkezet nem nyelvi, hanem kizárólag a szöveg attribútuma. Vagyis az egyes szavak nyelvi jel minősége megmarad, sőt az egyes ítéletek nyelvi-logikai formális szerkezete is (S - P) [miközben láttuk, hogy tartalmilag a szó nem nyelvi jel, hanem tárgyon kívüli (tárgyon inneni) immanens jelentés, az ítélet pedig *S est* típusú tárgyi, vagyis minőségi ítélet], de az ítéleteket összekapcsoló, irányító struktúrának (a tulajdonképpeni szövegszintnek) már nincs semmilyen nyelvi-logikai megfelelője.

Amennyiben ezt a szintet nyelvi-logikai kritériumok alapján közelítjük meg (az ellentmondásmentesség stb. követelménye) természetesen lépten-nyomon ellentmondásokra bukkanunk. Ebben az esetben a falu valóban nem lehet *egyszerre* valaminek az eredménye (*rod*) és ugyanannak a valaminek a megteremtője (*fauritor*), arról nem is beszélve, hogy ráadásul még haszonélvezője is. De igenis lehet - a nyelvi-logikai követelmények formális tiszteletbentartásával - mindegyik, külön-külön. Ebben a szövegben a falu mint immanens jelentés a lét, az eredmény (*rod*) mellett a (társ)szobjektum attribútumát is felveheti. Csakhogy ez a szobjektívitás látszólagos, nem más, mint az objektív szobjektívitás kivételése, érvényesülése egy alacsonyabb hierarchikus szinten. Mindez persze anélkül, hogy a szóbanforgó entitás önálló szobjektum lenne. Pusztán részesül a szobjektívitásból, s ez magyarázza, hogy miért lehet haszonélvezője annak is, aminek (társ)szobjektuma.

Ez a szöveg-mechanizmus legfontosabb momentuma, s egyúttal (minthogy a két struktúra hajszála fedi egymást) a hatalomnak a társadalmi objektívitás keretében való érvényesülését is tökéletesen megvilágítja. A falu (a szöveg faluja) mint lét (valóság), eredmény (*rod*), társszobjektum (*fauritor*) és haszonélvező (*beneficiar*) - ezek az egymásnak ellentmondó attribútumok az objektív szobjektívitás (e szövegben a kommunista párt által irányított folyamat) érvényesülésének fokozatai, mondhatni törvényszerű fokozatai, hiszen ez az érvényesülés alapvonásaiban azonos (hogy csak egy példát említsünk) a plotinoszi filozófiából ismert lét semmiben való érvényesülésének a mechanizmusával. S mennyire jellemző, hogy a falu éppen azért, mert nem reális szobjektum, mert nem rendelkezik önálló cselekvési szabadsággal, mert az objektív szobjektívitás társszobjektuma - objektívítását is a társadalom egészében kizárólagos hatalomként érvényesülő objektív szobjektumtól nyeri, anélkül tehát, hogy maga bármilyen reális társadalmi objektívítással rendelkezne. A döntő az, hogy a falu (a szocialista falu) csak egy meghatározott hatalmi forma érvényesüléseként lehet lét (valóság), s egyúttal e lét teremtője és haszonélvezője. Tehát *a falu cselekvő alany, de benne valójában a hatalom cselekszik.*

Érdemes komolyan venni a társadalmi nyilvánosság alapszövegeinek azt a leitmotívumát, hogy a szövegek hű tükröi (kifejezői) a valóságnak. Egy bizonyos valóságnak, minthogy a szöveg sem a nyelv általában. S minthogy számunkra (vizsgálандó és vizsgálható, tanulmányozható) tárgyként csak az ideologikum (a szövegek világa) adott - a politikumnak, vagyis a hatalom világának elkerülhetetlenül társszobjektumai vagyunk, s így *mi* semmiképpen sem cselekedhetünk *benne* reális szobjektumokként -, az a tény, hogy az ideologikum tökéletesen kifejezi a politikumot, rendkívül nagy jelentőségű, mert lehetővé teszi számunkra - a szöveg-struktúra elemzésén keresztül - a politikum szférájának az értelmezését. Ezáltal - ha nem is teljes mértékben - de ellensúlyozhatjuk nap mint nap *elszenvedett* politikai *cselekvésünket*, szabad utat engedhetünk a hatalmi (valóság-)szférában visszafojtott öntudatnak, mely számára így váratlan és tényleges cselekvési lehetőség nyílik (az elméleti-értelmező tevékenységben).

4. ... *o continua innobilare a unor notiuni, chiar in interiorul spatiului satesc, precum sint agricultura si munca.* (... bizonyos fogalmak - mint a mezőgazdaság és a munka - állandó megnemesedése éppen(séggel) a falu dimenzióján belül.)

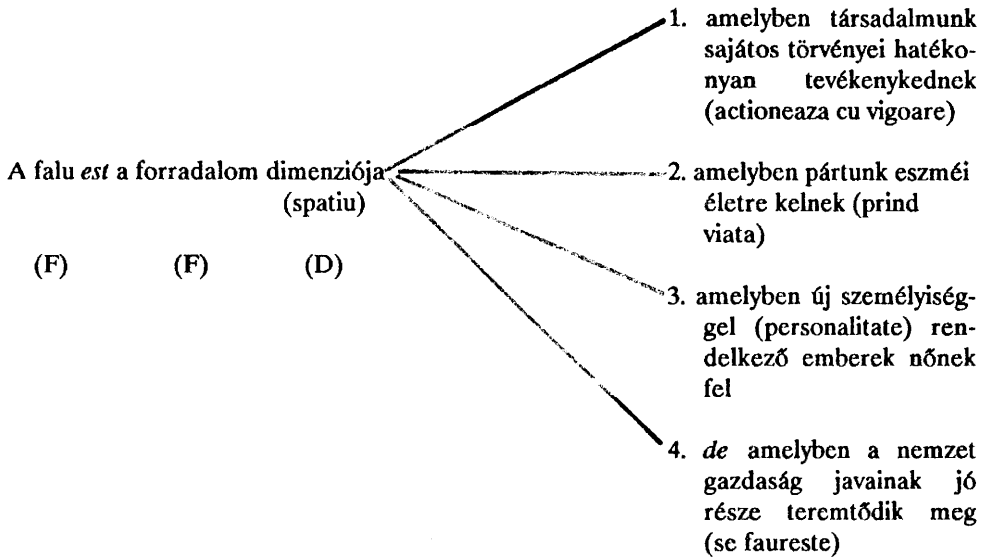
A mondat egyszerűen lefordíthatatlan. Kezdjük a *spatiu satesc* kel. A falu tehát tér, dimenzió, amelyben fogalmak bizonyos folyamatoknak vannak alávetve: megnemesednek például. Ennek az entitásnak a természetéről sok mindent elárul az a tény (szöveg-tény), hogy fogalmak élnek benne. De még többet elárul a mezőgazdaság (a föld megmunkálása) és a munka fogalmainak természetéről az a tény, hogy ebben a térben (dimenzióban) léteznek, s létezésük jellegét mindennél jobban megvilágítja állandó nemesedésük. Ezek a fogalmak a szöveg-térben (*spatiu satesc*) töltődnek fel léttel, mégpedig (erre nemesedésük utal) minőségi léttel. Csak miután egzisztencialitásuk természetével tisztában vagyunk, csak az után szabad jelentésüknek megfelelően szemügyre vennünk őket, különben nemesedésüket s a *spatiu satesc*-et pusztá stílusfordulatokként fogjuk fel, melyek felesleges töltelékiszövegnek tűnnek a meghatározott nyelvi-logikai jelentéssel (tartalommal) rendelkező fogalmak mellett. Ezek a fogalmak léteznek, s létezésük logikailag megelőzi jelentésüket. Az ideologikus szövegek elemzése során állandóan figyelembe kell vennünk a (hatalmi) lét primátusát. Ha a munka-fogalmat például kiszakítjuk sajátos létszférájából, ha eltekintünk a szövegstruktúrában adott lététől mint meghatározó tényezőtől, könnyen TO-nak vagy még inkább MO-nak (műveleti-objektuális fogalomnak) tekinthetjük, hiszen a szöveg egy helyen gyakorlásának jelenlegi eszközeiről (*mijloacele actuale de practicare a ei*) azt állítja, hogy a fejlett tudomány és technika jegyében állnak (*aflate sub semnul stiintei si tehnicii avansate*). Csakhogy nem szabad megelégednünk arról, hogy a „fejlett tudomány és technika” is szöveg-elem, hogy a tudomány és technika jegyében álló munka a szövegtérben létezik. Az itt szándékoltan technicizált munka-fogalom jelentésével csak azután foglalkozhatunk, miután létformáját tisztáztuk. Ha ugyanis a jelentésből indulunk ki (minthogy a tudomány és technika jegyében álló munka formálisan MO-nak tekinthető), a fogalom jel-funkciója érvényesül, és a szöveg-tér mint létforma helyét a tényleges társadalmi objektivitás, illetve annak egy körülhatárolható szelete foglalja el, amit a szöveg pusztán jelöl, anélkül, hogy maga valamilyen ál-létszféra-ként lépne fel. Elképzelhető persze egy ilyen szöveg is (bár a tulajdonképpeni szövegszint ez esetben is sokkal bonyolultabb annál, semhogy a társadalmi objektivitásra vonatkozó jelek mechanikus összegét lássuk benne), de jelen esetben nyilván nem erről van szó. Csakhogy ennek száz százalékos ellentétéről sem, vagyis nem olyan szöveggel állunk szemben, amelyeknek valamennyi eleme tárgy nélkülinek tekinthető a társadalmi objektivitás szempontjából. Mint ahogy már az 1. mondat esetében észrevettük, *ez a szöveg mindenekelőtt a társadalmi objektivitás, a valóságos társadalmi lét asszimilálására irányul,*

arra, hogy a szöveg mesterséges lét-terét a társadalmi lét tökéletes megfelelőjeként fogadtassa el.

A szövegelemzés első szakasza analitikus: a tárgy nélküli és az objektuális nyelvi elemek éles szétválasztására irányul. A második szakasz szintetikus. Tárgya ennek megfelelően sokkal bonyolultabb, hiszen itt azt a szinte észrevehetetlen mozzanatot kell megragadnunk, ahogy a társadalmi objektivitás szétszórt elemei, s a tárgy nélküli irányító (pontosabban *mozgató*) fogalmak egy egységes, totális és kizárólagos létszféra közvetlen és tökéletes feltárulkozásaiként jelennek meg.

5. *Spatiu al revolutiei in care actioneaza cu vigoare legile specifice societatii noastre, spatiu in care prind viata ideile partidului nostru, in care cresc oamenii cu o noua personalitate, dar in care se faureste o parte insemnata a bunurilor economice nationale.*
Vagyis:

A már többször említett asszimilációs törekvés itt már a mondat szerkezet pusztá vázlatából is világosan kitűnik. A négy alárendelt mellékmondat (melyek között mellérendeltségi viszony áll fenn, bár a *dar* viszonyítószó bizonyos értelemben elhatárolja a 4.-et az előbbi háromtól) nem a faluhoz, hanem az *F est FD* egzisztenciális ítélethez kapcsolódik. Az *F est FD* ítéletben felszívódik a falu mint nyelvi elem, illetve mint ÜTO, tiszta immanenciává, létté változik, s így a hozzá járuló négy konkretizáló mellékmondat nem egy ÜTO ellenőrizhető meghatározása, körülhatárolása, melynek során az önmagában léttelen (szubsztanciátlan) jel a rajta kívül álló (éppen egzisztencialitásában kívül álló) valóság szelet meghatározásává alakulhat*, hanem egy eleve fennálló, ható immanencia átfogalmazása, feltárulkozása.

*

*Az ÜTO meghatározása: tapasztalat, ellenőrizhető gondolatmenetek, következtetések stb., melynek során a *puszta jel jelentéssel rendelkező fogalom* má változhat. És a fogalom immár nem a valóság jele, hanem meghatározása, beavatkozás a valóságba, egzisztencialitásának áttörése, egyszóval a társadalmi mozgás (cselekvés és viszony-hálózat), a társadalmi gyakorlat megragadása.

A forradalom dimenziója az érvényesülő hatalom, nem a tiszta hatalom tehát, hiszen az sohasem érvényesül, a tiszta hatalom a kultúrában sűrűsödik össze mint spekulativitás, filozófia, mint művészet. Az érvényesülő hatalom elveszíti ezt az áttetsző tisztaságot, mert az emberek közötti viszonyokban, s ezen keresztül a természethez való viszonyban létezik. A kultúra mindig e viszonyok mágikus-nyelvi birtokbavétele vagy felfüggesztése. A spekulatív kultúra és a szimbolikus társadalmi gyakorlat, a tiszta hatalom és a viszonyokban érvényesülő hatalom egységes struktúrát alkot.

Éppen ezért nem szabad megfeledkezni arról, hogy itt végig egy nem-nyugati kultúráról, illetve társadalmi gyakorlatról van szó, egy olyan több évszázados, rendkívül éltképes struktúráról, jelentésszerű-hatalmi rendszerről, amely Nyugaton még a középkor folyamán sem létezett mint kizárólagos, mindent átható forma. Ez az alapvető struktúra-különbség a mai napig is fennáll, sőt az utóbbi ötven évben, Kelet-Európa hatalmi szerkezetének látványos átrendeződése nyomán csak kihangsúlyozódott. E hatalmi átrendeződés eredményessége, szilárdsága a Nyugat számára rendkívül fontos következménnyel jár: *a polgári hatalmi struktúra életképtelenségét bizonyítja, ott, ahol (illetve: mindenütt, ahol) ez a struktúra egy tőle idegen társadalmi gyakorlatba próbál beépülni.*

A tiszta hatalom és az érvényesülő hatalom, a kultúra és a társadalmi viszonyok összefüggésére, egységes (vagy legalábbis homológ) struktúrájának kérdésére visszatérve lecsögezhetjük, hogy a két szféra közötti összekötő kapocs, az említett egységes struktúra alapja a nyelv, a jelentésszerűség, konkrétan a társadalmi kommunikáció, amennyiben a jelentés a tiszta hatalom, a nyelv a tényleges hatalom, a társadalmi kommunikáció alapegységeit képező ítéletek pedig a társadalmi cselekvés megfelelői, illetve elidegeníthetetlen korroláriumai. Társadalmi értelemben a jelentés, az ítéletek s a nyelv nélküli a tiszta hatalom, a társadalmi cselekvés és a tényleges hatalmi állapot, vagyis a társadalmi gyakorlat érthetetlen és élettelen absztrakció marad, s így nem lehet csodálkozni azon, hogy mindazok az elméleti kísérletek, amelyek a jelentés, az ítéletek, egyszóval a nyelv segítségével próbálják megragadni a fennállásában eme „zavaró” korroláriumoktól megtisztított („tiszta tárgyiassággá” redukált) társadalmat, a legjobb esetben is a szeszben preparált békát vizsgáló biológus munkájához hasonlíthatók. Persze az egycsemű jelentésszerű-hatalmi rendszerekben ez a veszély egyáltalán nem fenyeget bennünket, hiszen az „elmélet” művelőit itt - hogy a fenti példánál maradjunk - sokkal inkább a béka fogalmát életre keltő biológushoz hasonlíthatnánk.

A nyugati kultúra, a tiszta hatalom nyugati struktúrája (legalábbis a bennünket leginkább érdeklő polgári korszakban) denominatív - és ezzel szoros összefüggésben - transzcendentális jelentésekkel épül fel. A transzcendencia a minden lehetséges (denominatív) jelentés fölötti, pontosabban előtti feltétlenség, mely nélkül a denominatív jelentések egyszerűen nem születhetnének meg. Ahhoz, hogy a pusztán jel jelentéssé, vagyis fogalomvá váljék, az szükséges, hogy egy, a jelhez képest transzcendens szubjektum azt a jelölt tárgyhöz viszonyítsa s e viszonyítás (tapasztalat, kísérlet) eredményeképpen tartalommal töltse fel. Látható tehát, hogy tiszta, vagyis közvetlen jelentéssel itt nem találkozunk, a jelentés folyamat, cselekvés eredménye, s e cselekvés két pólusa a szubjektum és a tiszta tárgyiasság. Ez természetesen csak „laboratóriumi” formája a polgári jelentésvilágnak, amely tisztán sehol és sohasem létezett, de mindenesetre mint irányadó jelentés-struktúra, több-kevesebb pregnanciával érvényesült egy más jelentés-struktúrákkal terhelt világban.

Ez a polgári kultúra egyik legnagyobb történelmi vívmánya és ugyanakkor korlátja is, mert az embert kiszabadította ugyan saját társadalmiságának béklyóiból, de ezzel együtt meg is fosztotta a társadalmiságtól. Az ember önmagának lett szubjektuma - de mint

társadalmi tárgy. Ám azzal, hogy így egzisztenciálissá, valóságossá vált az ember társadalmi közvetettsége, megteremtődtek (és csak így teremthettek meg) a történelmi előfeltételei annak, hogy maga a feltétlenség, a transzcendentalitás váljék társadalmivá, hogy az ember ne pusztán a saját, individuális cselekvésének lehessen szubjektuma, hogy tehát ne csak tárgyakkal és a tárgyisággal szemben lehessen ember, hanem egy válaszoló világban.

Ezzel szemben tiszta jelentésről tulajdonképpen csak az immanens jelentések esetében beszélhetünk, minthogy ezek közvetlenül rendelkeznek jelentéssé válásuk valamennyi feltételével, melyek legfontosabbika az emberben ijesztő hatékonysággal, s ami még szomorúbb, észrevétlenül érvényesülő hatalom. Talán ki fog derülni egyszer, hogy ez a jelentéses-hatalmi rendszer sem *perpetuum stabile*. De tudomásul kell vennünk, hogy a jövő csak ott van, ahol van mérhető idő. Elégedjünk meg annyival, hogy a mi óránk jární kezdett.

Ami az elmélet számára például azt jelenti, hogy ha áthidalhatatlannak tűnő elméleti és gyakorlati nehézségekbe ütközünk, az elméleti és gyakorlati hiátusokat a lehetetlenség vagy a tehetetlenség megteoretizálása, az antinomikus gondolkodás vagy a transzcendentális misztika helyett a társadalmi-politikai életből merített tapasztalatai ítéletekkel és konkrét társadalmi-politikai elkötelezettséggel kell áthidalnunk. Mindenekelőtt tudatára kell ébrednünk annak, hogy hiátusok nélküli elmélet nem létezik, hogy az elmélet indíttatása és finalitása sohasem lehet elméleti. A mi esetünkben az elméleti építkezés tapasztalati indíttatása nyilvánvaló (a nyugati politikai forma, konkrétan a pluralizmus hiánya Kelet-Európában és ezzel egyidejűleg az egynemű jelentéses-hatalmi rendszer autoritárius, totalitarisztikus politikai formáinak szinte hihetetlen stabilitása), finalitása pedig szintén tapasztalati, legalábbis potenciálisan, amennyiben az elmélet nem valamilyen önmagáértvaló igazság felderítését tűzi ki célul, hanem *csupán* arra a kérdésre kíván végeredményben válaszolni, hogy az említett diktatórikus és eredendően orosz, vagyis a szó szoros értelmében kelet-európai politikai forma valóban természetes és végleges velejárója-e *az egész Kelet-Európának*, valamint arra az ezzel összefüggő kérdésre, hogy a nyugati pluralizmusnak milyen irányban és milyen mértékben kell tovább mélyülnie, illetve hogyan kell és lehet elmélyíteni ahhoz, hogy egyáltalán fennmaradhasson mint sajátos forma.

Meggyőződésünk szerint ezt a valóban történelmi feladatot, konkrétan a plurális szocializmus megteremtését a Nyugat saját peremvidéke képtelen önmagában, a kelet-európai peremvidék (Lengyelország, Csehszlovákia és Magyarország) bekapcsolódása nélkül véghezvinni. Ez egyúttal azt jelenti, hogy a mi részünkről a lehető legnagyobb felelőtlenség volna, ha megelégednénk a pusztá reménykedéssel és várakozással, ami semmire sem kötelez, ha nem összpontosítanánk már most valamennyi szellemi - egyelőre csupán az elméletben objektíválható - energiánkat arra, hogy ennek az alternatívának a lehetőségeit felmérjük és szükségességét tudatosítsuk.

1976

„HELYÜNK EURÓPÁBAN”

(Beszélgetés dr. Fekete Lászlóval az MTA Közép- és Kelet-Európa Kutatóközpontjáról)

„AETAS”: Az 1981-ben alakított központ mennyiben folytatója a megszüntetett Teleki Intézet hagyományainak?

Fekete László: Mikor 1981-ben a csoport tagja lettem, nekem is ez volt az első kérdésem Berend T. Ivánhoz. Ez a kérdés nem indokolatlan, hiszen a magyar historiográfiában az összehasonlító történeti kutatások a Teleki Intézetben kezdődtek el. Olyan történészek kezdtek itt a pályájukat, mint Kosáry Domokos, Benda Kálmán, Makkai László és mások, akiknek munkássága a történészek későbbi generációi számára is meghatározó. Talán ez volt az egyik első jelentős történeti műhely, amely az addig szinte kizárólag nemzetközponitú és meglehetősen konzervatív szellemű magyar történetírást igyekezett felzárkóztatni az akkori európai élvonalhoz. Mégis azt kell mondjam, hogy kontinuitás nincsen. Nem lehet egyszerűen összekötni az egykor átmetszett szálakat. Más történelmi korszakban születtek ott a munkák és tervek, amely egyszer és mindenkorra elmúlt, s amelyről nekünk – lévén, hogy csoportunk tagjai fiatalok – már semmiféle közvetlen élményanyagunk nincs. Az már történelem, amely ugyanakkor hátrahagyta a közép- és kelet-európai térség múltjára, jelenére és jövőjére vonatkozó megválaszolatlan és talán megválaszolhatatlan kérdések sokaságát; ezeket nekünk most újra kell megfogalmaznunk. Vagy talán éppen ez jelenti a kontinuitást?

Mi a társadalom, a város és a mezőgazdaság történeti útjait vizsgáljuk a 19–20. századi Közép- és Kelet-Európában. Az egykori Teleki Intézetben folyó kutatások az időben messzebbre nyúltak vissza. Ugyanakkor voltak olyan tervek, hogy csoportunk a néprajzosok, irodalomtörténészek, zenetudósok, nyelvészek, jogászok, szociológusok, közgazdászok és történészek együttgondolkodásának fórumává váljék, amely egyesült erővel tisztázná a közép- és kelet-európai térség történeti útjának általános problémáit. Ennek feltételei – részben gazdasági okok miatt – ma nem biztosítottak. Másrészt az Otto Neurath által a két világháború közötti időszakban elindított „egyesített tudomány” nemzetközi mozgalma, vagy hasonló kezdeményezések sajnos többnyire csak a retorika szintjén vannak jelen a tudományos életben. Nehéz áttörni a 19. század elején az egyes tudományágak között kialakult merev elhatárolódásokat. Jelenleg csak történészek, illetve gazdaságtörténészek – akik a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem gazdaságtörténeti tanszékén szerezték képzettségüket – dolgoznak csoportunkban.

„A”: A mai történettudományban vita tárgya a régió értelmezése, földrajzi kiterjedése. A Központ milyen földrajzi koordináták közé tette kutatási területét?

F.L.: A megalakuláskor megfogalmazott elképzelés szerint a csoportnak elsősorban a keleti német területeknek, Lengyelországnak, a Habsburg birodalom országainak és a Balkán országainak történetét kell vizsgálnia. Természetesen úgy, hogy a tágabb térséget övező – orosz, német és ottomán – birodalmak történelmére is kitékintene, enélkül a közép- és kelet-európai térség történeti problémái különben sem érthetőek. Minthogy a russzisztikának vagy a germanisztikának vannak jelentős műhelyei, az orosz és szovjet, valamint a német történelem esetében ez nem jelent nehézséget. Az Ottomán birodalom 19–20. századi történelmét illetően itthon nemigen tudunk ilyen műhelyre támaszkodni.

Mondhatni, a csoport történeti kutatásainak földrajzi területét nem annyira a koordináták, mintsem a lehetőségek korlátozzák.

Azonban arról sem szabad megfeledkezni, hogy a közép- és kelet-európai régió nekünk nem földrajzi, hanem történeti, kulturális, politikai és gazdasági probléma. A történész szellemi tereptárgyait nemcsak folyók és völgyek, a folyóvölgyek, a síkságok és hegységek, hanem a megélt történelem, a nyelv, a kultúra, a társadalmi szerkezet, a mentalitás, a gazdaság azonosságai, hasonlóságai és különbözőségei alkotják. Szellemi tereptárgyaink számunkra éppúgy léteznek, s létezésük éppolyan erős relevanciával bír, mint a földrajztudós számára a koordináták közé fogott földrajzi tér fizikai realitása. A közép- és kelet-európai térség történelmi tulajdonképpen fejlődéelméletek, amelyekben a történész önmaga és közössége értékeinek európai státuszát keresi. Ezért inkább azt mondanám, hogy a Központ kutatási területe fiktív tér: a közép- és kelet-európai ember anyagi és szellemi kultúrájának tere.

„A”: Hányan dolgoznak a Központban és milyen annak a belső felépítése? A fő témákon kívül vannak-e másodlagos kutatási programok?

F.L.: Mint már említettem, tizenöt kutató három, a társadalom, a város és a mezőgazdaság történeti útjait vizsgálja a 19–20. századi Közép- és Kelet-Európában. A csoporton belül az egyes témákra szűkebb csoportok, teamek alakultak. A várostörténeti teamnek Gyimesi Sándor, a társadalomtörténetinek Bácskai Vera, s az agrártörténetinek Gunst Péter a vezetője. Gyimesi Sándor egyben a Központ igazgatója is 1986 óta. Természetesen az egyes teamek között nincs szigorú elhatárolódás, ez egyébként képtelenség is lenne egy komparatív történeti kutatásokkal foglalkozó csoport számára.

Ami a készülődés és megvalósult kutatási terveket illeti, rögtön az elején kell szólnom a Helyünk Európában című kétkötetes válogatásunkról. 1981 őszén fogtunk hozzá a magyar történeti, társadalomelméleti és politikai régióelméletek összegyűjtéséhez. Tekintettel a források hatalmas mennyiségére, a munka első szakaszában az 1918 és 1985 között megjelent nézetek és koncepciók összegyűjtésére vállalkoztunk. Ez a munka 1987 januárjában jelent meg a Magvető Kiadónál. Eredeti elképzelésünk az volt, hogy ezt a feltáró munkát a közép- és kelet-európai országok történeti, társadalomelméleti és politikai elméleteinek összegyűjtésével és elemzésével folytatjuk. Sajnos, ennek a folytatásnak a feltételei nincsenek meg. Ezt a feltáró munkát nemzetközi közreműködés nélkül nem lehet magas színvonalon elvégezni; helyzetünket nem segíti, hogy hasonló intézmények a környező országokban nem – legyünk optimisták, még nem – működnek. Nehezítené az együttműködést az is, hogy a politikai játéktér némi tágulásáról nem mindenhol beszélhetünk, s néhány ország talán szemérmesebben takargatja jelenlegi politikai irányvonalától bármilyen irányban eltérő hagyományainak „feltárását”. Örvendetes viszont, hogy biztatást kaptunk a munka folytatására. Visszalépve az időben néhány évtizedet, most a magyar történeti, társadalomelméleti és politikai gondolkodás 19. századi és 20. század eleji vonulatainak feltárása folyik.

Ami az említett másodlagos kutatásokat illeti, jut némi idő egyéni kutatások folytatására is. Magam például történelemelméleti kérdésekkel foglalkozom.

„A”: A kutatás szempontjából preferenciát élveznek-e azok a területek, ahol most is él magyar kisebbség?

F.L.: A nemzetiségi kérdés, a magyar kisebbségek történetének és jelen helyzetének vizsgálata nem feladata csoportunknak. Mi komparatív történetírással foglalkozunk, ahol a politikai határok már nem jelentenek szent és sérthetetlen akadályokat. A kapcsolatrendszereket, a különbözőségeket és hasonlóságokat vizsgáljuk, ahol az etnikai nemzeti hovatartozás nem a nemzetállamon belül, hanem egy tágabb regionális,

összehasonlításban képezi a kutatás tárgyát. Ugyanakkor világosan látnunk kell azt is, hogy a közép- és kelet-európai történelmi lét elszenvedőinek csak egyike a magyarság.

„A”.: Milyen anyagi lehetőségekkel rendelkezik a Központ, és változtak-e ezek a lehetőségek az új, nehezebb gazdasági szituációban?

F.L.: Anyagi helyzetünk – némi eufémizmussal élve – a kezdetektől szerénynek mondható. Ez a helyzet az évek során nem változott, s az utóbbi években jelentősen romlott. Elhelyezési problémáink vannak, az újabb szakirodalom beszerzésére fordítható összegek is fogynak. Mint ahogy a többi társadalomtudományi kutató intézet, mi is elszenvedjük nemcsak a jelenlegi általános válság, hanem a több évtizedes „racionáliság” valamennyi következményét.

„A”.: Milyen konkrét témákban várhatunk eredményeket a közeljövőben, milyen új kiadványok jelennek majd meg?

F.L.: Nos, a helyzet az, hogy mi csak termelünk, csak termelünk, de a tudományos folyóirat és könyvkiadás valahogy nem tudja felvenni ezt a ritmust. Az 1987 januárjában megjelent Helyünk Európában gyakorlatilag 1983 nyarára elkészült. Az ítéletre bízom, hogy ebben a kis magyar kiadási rekordot vagy mást látsz. Sajnos, több kiadványunk helyzete ennél is kedvezőlenebb. A hosszú kiadói átfutások és pénzhiány miatt a csoport magára vállalta a kiadás feladatát, ami természetesen azt is jelenti, hogy igénytelenebb formában és alacsonyabb példányszámban tudjuk csak megjelentetni a munkákat. Egy nemzetközi közreműködéssel készült agrártörténeti kötet sorsa 1982 óta bizonytalan.

Nem annyira közismert, ezért itt megemlítem, hogy 1986-ban jelent meg Bácskai Vera szerkesztésében Bürgertum und bürgerliche Entwicklung in Mittel- und Osteuropa című vaskos tanulmánykötet.

„A”.: Ez magyar nyelven nem lesz hozzáférhető?

F.L.: Bár külföldön nagy érdeklődés mutatkozik a kötet iránt, tudomásom szerint magyar nyelvű kiadását nem tervezik.

„A”.: Abban, hogy nem fog megjelenni magyarul, kiadói okok játszanak közre, vagy úgy gondolja a vezetőség, hogy Magyarországon nem lenne iránta érdeklődés?

F.L.: Lehet, hogy nem az én feladatom megítélni, lehet, hogy nem is tudom megítélni, de úgy vélem, hogy a magyar társadalomtudomány előrejutásának egyik legfőbb akadálya az a kiadói és általában információs rendszer, ami ma Magyarországon működik. Pontosabban, nem működik. A kiadó a közönség érdektelenségére és pénztelenségére, önnön pénztelenségére, papírhiányra hivatkozik. A nyomda ugyanúgy szenved valamitől és hivatkozik valamire. S ebben a nyomorúságos állapotban a munkák (és persze az emberfők) járnak a legrosszabbul, amelyek végsősoron létrejöttek és amelyek évekig, akár egy évtizedig is pihenhetnek a szerkesztőségek polcain. Az Akadémiai Kiadó nagy tabula rasaja jól példázza ezt a tarthatatlan állapotot. Ne áltassuk magunkat azzal, hogy a történettudományi munkákat kevésbé fenyegeti az elévülés veszélye. Mert, hogy egy tekintélyre, Szent Ágostonra hivatkozzam, a történelemnek nemcsak a múlt elbeszélése, hanem mindenekelőtt a tennivalók tanítása a feladata. A múlt megértése az alkotó ösztönzések egyik legfontosabb forrása. Egy ország történeti világlátása, a múltjához, saját világához való viszonya és jövőképe alakulása szempontjából rendkívül fontos, hogy az új eredmények késedelem nélkül eljussanak olvasójához, mert ezek a tennivalók gyorsan változnak. A társadalom a tudomány segítségével nem tudja pontosan észlelni ezeket a kihívásokat és tennivalókat, következésképpen szembenézni is képtelen velük. Ezt a feladatot, az alkotó ösztönzések feladatát ma nálunk gyöngén látják el.

Az említett gondok miatt a csoport tagjai különböző történeti, társadalomelméleti folyóiratokban publikálnak. Tehát, sajnos, a tanulmányok egy része közös kötetben nem jelenik meg.

„A”.: Hallottuk a hírt, hogy a központ tagjai készítenek egy többkötetes „Közép- és kelet-európai országok története” című egyetemi tankönyvet. Mi igaz a hírből?

F.L.: A hír igaz. Sajnos azonban a szükséges kutatási pénznek, amelyek egy ilyen nagyszabású vállalkozás kivitelezéséhez szükséges, csak egy részével rendelkezünk. Jobb idők reményében, ennek a munkának az alapozása folyik most. Annyiben pontosítanom kell a hírt, hogy nem kifejezetten tankönyvnek készül ez a mű, de természetesen a középiskolai tanárok és egyetemi hallgatók is haszonnal forgathatják majd tanulmányaikhoz. Az első két kötete a 18. század végétől az első világháború végéig, a harmadik kötet a két világháború közötti időszakban vizsgálja majd a közép- és kelet-európai térség történetét.

„A”.: Milyen nemzetközi kapcsolatokkal rendelkezik a Központ?

F.L.: Mint említettem, a környező országokban hasonló jellegű komparatív kutatócsoport nem működik, de azért nem vagyunk teljesen egyedül Kelet-Európában. A lengyel kutatókkal való kapcsolataink kifejezetten szorosak. Sőt, arról is beszámolhatok, hogy többéves hiábavaló kísérletezés után egy kollégánk nemrégiben a Román Tudományos Akadémia szívesen látott vendége volt.

„A”.: Hogyan lehetne elhelyezni a Központot a jelen nemzetközi tudományos életben, mennyire ismert és elismert tevékenysége?

F.L.: A csoport rövid múltja során megszervezett két nemzetközi tudományos konferenciát itt Budapesten, vezetői több nemzetközi konferencián szekciókat vezettek. Kollégáim hosszabb ideig a Max Planck Intézet vagy a müncheni Kelet-Európai Intézet vendégei voltak. Magam pedig három évig a binghamtoni (New York) Fernand Braudel Center munkatársa voltam Immanuel Wallerstein vezetésével, s az ottani egyetem Szociológiai Tanszékén történelemelméleteket tanítottam.

„A”.: Köszönöm a beszélgetést.

A beszélgetést PIKÓ ANDRÁS készítette

"NOW IS THE WINTER OF OUR DISCONTENT..."

A Magyar Szociológiai Társaság vándorgyűléséről

1988 április 5-6

"...our discontent..." – mondogattam a monoton angolsággal felolvasó lengyel professzor mögé kifeszített, száz négyzetméternyi lángvörös drapériát nézve, a hónap (az év vagy akár az évtized?) mottójául is felfogható verset. Mi is adhat jelentőséget egy konferenciának? A szakmai színvonal, a hangulat, a kapcsolatépítés sikeressége vagy a pontosan meghatározhatatlan politikai kontaktus?

A „Társadalmi változás és szociológia” címmel, „Paradigma-váltás”, ill. „A magyar szociológia hozzájárulása a magyar társadalom és gazdaság megismeréséhez” alcímekkel Kecskemétre meghirdetett összejövetelen nem hallottam jelentős szakmai teljesítménynek tekinthető előadást. (Erre igazából nem is vártam. Ott voltam az előző vándorgyűléseken is.) Ez persze nem jelenti azt, hogy a megjelentek között nem volt jelentős műveket is létrehozó szociológus, csak azt; az alkalom ismét nem kedvezett a tudományos jellegű, komoly megszólalásnak.

„Félelmetes a szavak inflációja; most olyan előadásokon unatkoztunk, melyekre egy-két éve még fölkapunk volna a fejünket” – mondta Magyarország egyik legjobb társadalomkutatója egy régebbi vándorgyűlés végén. A folyamat azóta csak gyorsul.

Nem szeretnék homályos hasonlatokat halmozni, ezért (részben a már említett Stefan Nowak, az összehasonlító vizsgálatokról szóló túl általános előadásától ihletve) két konferenciáról kell szólnom. Viszonyítási alapul az MTA Filozófiai és Történettudományok Osztályának 1984-es, „Gazdaság, Társadalom, Értékrend” című rendezvényét választottam. Nemcsak azért, mert az ott elhangzott előadások közül több is maradandó értékű, hanem, mert a mostanában legfontosabbá vált értékelési dimenzióról, a „politikai kontextus”-ról kívánok részletesen szólni.

*

A „nyolcvanas évek” szerintem legalább egy szempontból groteszk hasonlóságot mutatnak az „ötvenes évek”-kel; ugyanis közel azonos számban követték egymást azok az évek, amelyekről mindig elhittük magunkkal: most már tényleg lényeges változásnak kell jönnie, mert jövőre már túl késő lenne. E várakozás egyik előző lokális maximuma 1984 tavaszára esett. A májusra tervezett, nagyon jelentősnek hirdetett KB-határozat előestéjén kellett volna lennie a valóban radikális gondolkodókat is felsorakoztató konferenciának. (Ebben az időszakban írta meg 8 közgazdász az „Óvatosság kockázata” című, hatástalan figyelmeztető levelét, szerintem ez a „Fordulat és Reform” közvetlen őse.) A határozat azonban az „áprilisi” nevet kapta, és május első napjaiban még mindenki a kívánt reformok megfojtásának érezte.

Ebben a hangulatban kellett fölolvasni a már korábban megírt reformpárti szövegeket; a közönség is érezte az elkeseredett pátoszt a nyugodt hangokban. (Előző nap még nem hittem volna el, hogy életem első nyilvános politikai tüntetését az MTA szervezi meg.) Szép csendben folyt a hivatalos ideológia szent ökreinek lemészárlása. Tardos Márton szinte mellékesen jegyezte meg: „Nem szűnt meg a társadalmi munkamegosztás embertelen következménye, az elidegenedés.” Bauer Tamás olyan nyugodtan idézte az előző néhány reform- ill. restaurációs ciklus dokumentumait, a legkompromittáltabb szövegeknél is utalva a szerzők személyére, mintha nem is a hullám leszálló ágánál tartottunk volna. (Ezt követően azért szót kért egyik munkahelyi főnöke,

kifogásait így kezdve: „A <restauráció> szóról, mint mindenkinek, nekem is a Bourbonok jutottak eszembe...”) Végül itt beszélt először Hankiss Elemér a második társadalomról. Ekkor nem törekedett tudományos meghatározására, de nagyon pontos politikai definíciót adott: „Az előző társadalom az, ami megjeleníthető az első nyilvánosságban, a második az, ami csak a másodikban.”

*

Talán sikerült érzékeltetnem, milyen is volt az a bizonyos kontextus a ma már „növekedési kaland”-nak nevezett fél-ciklus kezdetén. Az akkori kurucos dühből mára nem sok maradt. A Kecskeméten összegyűlteket már csak valami ernyedt katasztrófavárás jellemezte. Fölélénkültek persze, amikor B. Grusin a szociológia újra intézményesüléséről beszélt (arra a hétre várta az SzKP PB egyetemi tanszékek felállításáról rendelkező határozatát). A tudományos műhelyek hetvenes évekbeli, ismételt szétveréséről is szólt: „Elöntött mindent a hazugság, a kvázi-történészek, a kvázi-szociológusok produktumai...” – kiáltotta, miközben az elnökség tagjainak többsége merev arccal nézett a Tv-Híradó kamerájára.

A magyar hozzászólók jelentős része is fontos dolgokról beszélt, csak éppen úgy tűnt, szavaik és a tudományos egyesület, a hallgatóság, egyaránt súlytalan.

Nem sorolom fel a hozzászólók neveit, a Magyar Nemzet két hosszabb cikket is közölt (ápr.9. és 16.), a HVG 15. száma, sőt, még a Népszabadság (ápr.9.) is foglalkozott a konferenciával. Ez utóbbi lap ugyanazon az oldalon – hatásos szerkesztői ötlet! – közölte a Központi Ellenőrző Bizottság azon határozatát is, amiről a tanácsokozás résztvevői már tudtak... Illetve, biztos tudomásuk nem sokaknak lehetett róla, de a tudást helyettesítő, viszonyítási keretül szolgáló anekdota-gyűjteménybe már bekerült. E sajátos politikai folklór a legtöbb felszólalásban is megjelent, hallhattunk majdnem húszéves tervhivatali viccet: „Ami mindenkinek jó, az az egyéni érdek; ami csak egyeseknek, az a csoportérdek; ami senkinek sem, az a társadalmi érdek” és friss történetet is:

„A társadalom komoly bajai szerintem egy megdöbbentő mutatóban összegeződnek, ez pedig a munkaképes (főleg a 40–50 év közötti) férfilakosság mortalitásának komoly növekedése a hatvanas évek eleje óta. Az ebben látható különbség Magyarország és például Ausztria között sokkal többet mond a helyzetünkről, mint az egy főre eső GNP összevetés”. Nemrég részt vettem a Rajk Kollégiumban egy vitán, ahol fölvettem azt a kérdést a megjelent vezető pénzügyi szakembereknek; mi a véleményük erről? A válasz enyhén szólva cinikus volt: ’Közgazdászok vagyunk, egymás közt; tudjuk, ha a reformokat bevezetjük, akkor pontosan ebből a rétegből lennének a legtöbbben munkanélküliek...’.”

*

Az említett közleményekből megismerhető a legtöbb hozzászólás lényege, ezért az ismételt tartalmi összefoglalást feleslegesnek tartom. Csak címszavakkal utalok egy fontos gondolatra és a markánsabb véleményekből kettőt hosszabban idézek:

„A szociológusok kimutatták, hogy a társadalmi juttatások jelenlegi rendszere nem csökkenti, hanem növeli az egyenlőtlenségeket. A politika csökkenti az állami hozzájárulást, progresszíven növeli a térítési díjakat, de csak általánosságokat mond a szociálpolitika reformjáról.

A közgazdászok összefüggő javaslatokkal álltak elő. A politika pedig csinált egy elsietett adóreformot, egy félig kész árreformot, leértékeli a forintot, csak ködösen ígérgeti a bérreformot és hallgat a konvertibilitásról.

A kutatók rámutatnak, hogy a redisztributív állami szféra és a második gazdaság közötti feszültségek hosszú távon milyen negatív következményekkel járnak. Erre a politika úgy reagál, hogy korlátozza a második gazdaság és a piacorientált kisvállalkozások lehetőségeit, fokozza pénzügyi terheiket, anélkül, hogy az állami szférában ténylegesen piaci reformokra lenne képes.

Folytathatnánk a példákat... A lényeg: a felvetett problémákat és javaslatokat a politika reduktív módon kezeli és ezzel az eredeti, tudományosan megalapozott ajánlásokat is diszkreditálja.

Ezért a tudomány képviselőiben új reflex kezd kialakulni. Míg az első időkben a politika nyomása, az eredmények előzetes előírása alól akartak, akartunk szabadulni; a másodikban azért háborogtunk, hogy a politika nem veszi figyelembe a javaslatainkat; addig napjainkban egyre inkább az eredmények felhasználásától – ami egyet jelent a diszkreditálás lehetőségével – rettegnek a kutatók(...)

A politika és a tudomány között strukturális ellentmondás van, talán a legfontosabb eltérés: a tudományt mozgató alapértéknek mindig az igazságnak kell lennie, a politika számára azonban – ha jó politika akar lenni – sokkal fontosabb az, kinek az érdeke? Egy politikai rendszer, minél inkább egyetlen ideológia uralma alatt áll, annál jobban igényli, hogy demokratikus legitimitás helyett a tudomány eszközeivel legitimálják.

Meggyőződésem szerint csak a két szféra autonóm fejlődésére alapozható a politika és a tudomány kapcsolata. Nehéz diszfunkcionálisabb társadalmat elképzelni, mint amelyben a politika igényei határozzák meg a tudomány lehetőségeit – és a tudósoknak kellene meghatározni a konkrét politikai cselekvést." – mondta Kolosi Tamás. Itt emlékeztetnem kell az olvasót a „politika” szó nem egészen tudományos színezetű használatára. Még senki sem akarta kimondani az „uralkodó elit” valamelyik szinonimáját.

Bródy András nemcsak arról beszélt, hogy ma már egy sikeres iparfejlesztési program is az ország leszakadásához vezetne, hiszen értelmetlen csak az industrializációt erőltetni akkor, amikor a fejlettséget már az információ-gazdaság színvonalán és az adott nemzetgazdaságon belüli súlyán lehet igazán ismerni, hanem arról is – és ez hiányzik az általam olvasott beszámolókból – hogy a gazdaság fejlődésének egyik legfontosabb mozgatója a társadalom tagjai közötti nem formalizált információcsere. Tehát nagyon fontos a megbízható távközlés, a tisztességes sajtónyilvánosság, de legalább ilyen fontos az egyes emberek közötti, az ismeretségi körökön is túlnyúló kommunikáció. Ezt pedig a társadalom atomizáltsága és a magyar vállalatokra és hivatalokra még mindig jellemző titkosítási mánia is nehezíti.

A hozzászólók közt volt nem nyugdíjas korú politikus is:

„Nemcsak a szociológia, a politika is szembetalálta magát egy olyan problémával, amellyel nem tudott megbirkózni. Elhangzott itt már a stagnálás szó. Belső hajtóerőnk, az a politikai integráció, amelynek nevében (nevezhetjük akár modernizációnak, akár szocialista átalakulásnak) a társadalmi szerkezetet ki kellett volna alakítani; ez az integráció nem működik.

A kelet-közép-európai társadalmak elég korán észrevették ezt. A modell-kényszerből született politikai berendezkedés ellenállást váltott ki a más tradíciójú, kultúrájú népek, társadalmak körében. Az adaptációs nehézségeket egy válságsorozat is

jelezte: 1953, 1956, Poznan, Budapest, 1968, Prága, 1970, Lengyelország, aztán 1976, Ursus, 1980, a Szolidaritás...

Mindezekre emlékezve csak azt akarom hangsúlyozni: a politikai berendezkedés végülis gazdaságon kívüli kényszerként jelenik meg, és ezzel nemcsak a gazdasági tevékenység motivációit, de a társadalmi kapcsolatokat, a kooperációt, az emberek közti szolidaritás belső motivációit is kiöli.

A társadalom külső burokként magán bordozza a nyers-kommunisztikus elosztási modell jegyeit, ezért, amikor a gazdaság-irányítási reform (mert így nevezték 1968-ban) bizonyos kényszerek hatására elfogadta azt a koncepciót, hogy a szocialista társadalomban is a piac közvetítésével válik a magán-munka társadalmivá, ennek következményét, az érdekluralitást rejtegetnie kellett. Az egészet úgy tüntette fel, mint átmeneti engedményt: majd, ha növekszik a gazdaság teljesítőképessége, akkor majd visszaáll a korábbi boldog állapot... Ez a veszély azóta is fennáll: a szocializmusban mindig megvan a politikának az ereje ahhoz, hogy a társadalmat az előző útra visszaterelje.

Nekem (zárójelben mondom) az a véleményem, hogy ez most nem fog menni. Illetve, egy perifériára szoruló ország leszünk, ha megkísérlik. (...)

A társadalomtudományok által felhalmozott tudás bármikor mellőzhető volt, a politikai voluntarizmusnak semmiféle akadálya nem volt – a legutóbbi időkig. Más kérdés, hogy a társadalom és a dolgok logikája elveti a voluntarista döntéseket – de nem a voluntarista politikát. .

Ha az úgynevezett politikai reform nem jelent mást, mint az eddigi abszolutisztikus hatalomgyakorlási formák racionalizálását, akkor a tudomány esélyei sem változnak.

A másik változat: olyan társadalmat kell létrehozni, ahol a társadalmi és a politikai cselekvésnek is van megnevezhető szubjektuma. Ez csak jelentős, az oligarchikus gyakorlattal szembe forduló, teljes átalakítással oldható meg.

De egy politikus inkább arról beszéljen, ez mennyire lehetséges, ne arról, milyen kívánatos. Szerintem annyira lehetséges, amennyire a társadalom eljut arra a felismerésre: így nem mehetnek tovább a dolgok. Ezt nemcsak közérzetében, vagy a polgári engedetlenség formáiban fejezheti ki, hanem maga is teremthet intézményeket a problémák megoldására. Ezzel jöhet létre a civil társadalom, ahol van szubjektuma a tulajdonnak és a politikának. A tulajdont nem véletlenül mondtam: amíg nincsenek autonóm tulajdonosok, addig csak feudális intézmények lehetnek, addig minden politikai cselekvés kockázatos, a milliók számára nem vállalható, legfeljebb csak dühkitörésként.

Az autonóm személyek gyarapodása szerintem a nem túlzottan távoli jövő kérdése.

Valójában pedig az a válság fordulópontja, hogy a már látható alternatívákból melyik valósul meg. Az előbb említett, az abszolút kormányzás racionalizálása, a válság elmélyüléséhez vezethet, míg az alulról építkező formáció válság-megoldó, katasztrófa-elhárító." – mondta Pozsgay Imre. E határozottnak mondható hangnem tapasztalatom szerint éppen úgy hatástalan maradt az alaphangulatra, mint Nyers Rezső viszonylagos optimizmusa a másnapi, „van-e válság avagy nincs – illetve keressünk más nevet rá?” kezdetű vitában.

*

Jó lenne remélni, mire ezeket a sorokat kinyomtatjuk, a fenti dilemmák jelentős része eldől (és nem minket nyom agyon), így e vázlat bizonyos történeti jelleggel bír majd.

JANKÓ ATTILA

A HAJNAL ISTVÁN KÖR MEGALAKULÁSA

1988. március 22-én a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen megalakult a társadalomtörténészek Hajnal István Köre. Az alakuló ülés több mint száz résztvevője főként az 1986. évi salgótarjáni és az 1987. évi gyulai társadalomtörténeti konferenciák közreműködőiből került ki.

A *Kör célja*: a széles értelemben vett társadalomtörténettel foglalkozó kutatók összefogása, a társadalomtörténeti szemlélet és módszerek terjesztése, különböző szintű fórumok a vidéki és központi intézményeknél dolgozók rendszeres eszmecserejére (műhelybeszámolók, viták, konferenciák szervezése). Ezekről hírlevél formájában kívánja tájékoztatni tagjait és az érdeklődőket. Tervezi továbbá egy kritikai szemlélő folyóirat megindítását más társadalomtudományi diszciplínák kutatóival együttműködve. Az 1989 tavaszára, ismét Salgótarjában tervezett, társadalmi konfliktusokkal foglalkozó konferencia részletes programját a Társadalomtörténeti Hírlevél 1988. 0. száma tartalmazza.

A résztvevők megválasztották a *Kör vezetőségét* (elnök: Bácskai Vera, alelnök: Benda Gyula, titkár: Á. Varga László) és 28 tagú, rokontudományok művelőit is képviselő választmányát. A vezetőség a jelenlevőktől felhatalmazást kapott, hogy kezdeményezze a Kör egyesületté alakítását. A Kör tagja lehet minden társadalomtörténet iránt érdeklődő személy.

A belépés szándékát az alábbi címen lehet bejelenteni:

Á. Varga László
Nógrád Megyei Levéltár
Salgótarján
Bem út 6.
3100

„FEUDALIZMUS” VAGY „ÁZSIAI TERMELÉSI MÓD”*

(Megjegyzések a középkori Japán fejlődés értelmezéséhez.)

Több mint fél évszázada folyik a vita az „ázsiai termelési módról”, arról, hogy létezik-e egyáltalán, és ha igen, milyen mértékben alkalmazható az egyes társadalmakra.

Ez a vita a marxista történészek körében Sztálin 1931-es, a kategóriát elutasító állásfoglalása után évtizedekre megszakadt, és csak a 60-as évek elején kezdődött újra, amiben nagy szerepe van Tőkei Ferenc munkásságának is. A vitában kikristályosodott két álláspont egyike szerint az „ázsiai termelési mód” a marxi formációelmélet és fejlődéselmélet alapján egyértelműen rekonstruálható, és az *Európán kívüli területek* történetének vizsgálatánál alkalmazható. A másik fél álláspontja sokkal kevésbé egységes. Itt most csak azt a vonalat emelem ki, amelyik azt próbálja bizonyítani, hogy a középkori Ázsia társadalmaira alkalmazható a feudalizmus kategóriája. Ezáltal igyekeznek cáfolni, hogy itt stagnáló, stacionárius társadalmakról lenne szó, mivelhogy fejlődésüket csak az európai gyarmatosítás törte derékba. Berend Nóra az utóbbi állásponthez csatlakozik Japánról szóló tanulmányával.

A feudalizmus léte Japán esetében szerinte azt bizonyítja, hogy ez esetben „nem lehet ázsiai stagnálásról beszélni”.¹ Úgy tűnik tehát, hogy elfogadja azokat a fejlődéselméleteket, köztük a marxi fejlődéselméletet, amelyekben a feudalizmus progresszív formaként szerepel. Itt azonban felmerül a kérdés: miért lehetett a feudalizmus egy progresszív fejlődés lépcsőfoka, miért minősülhet léte önmagában véve is a progresszivitás bizonyítékának? Számomra úgy tűnik, hogy ez az a kérdés, amivel a szerző nincs tisztában, és ezért lehetséges az, hogy a tanulmány alapvető logikai ellentmondást tartalmaz.

Azokban a fejlődéselméletekben, amelyekben a feudalizmus mint progresszív korszak jelenik meg, egyúttal az is kifejezésre jut, hogy miért. A hazai közvélemény előtt – és feltehetőleg Berend Nóra előtt is – a legismertebb a marxi fejlődés – és értékelmélet.² Abban a feudalizmus annyiban minősül progresszív formának, amennyiben táptalajul, bázisul szolgál a kapitalizmus kialakulása számára, illetve – általánosabban – amennyiben előrelépést jelent abban a (görögséggel kezdődő) történelmi folyamatban, amely során az *egyén* emancipálódik a közösséggel szemben. Ha tehát a feudalizmus attribútumait megfogalmazzuk – ami a ma is folyó viták tanúsága szerint meglehetősen nehéz feladat –, akkor tisztáznunk kell, hogy *melyek azok az alapvető jellemvonások, amelyek e formációnak a fenti értékítélet szerint progresszív jelleget adnak*, és melyek azok, amelyek ezeket mintegy *kiegészítik*, érvényesülésüket az adott korban lehetővé teszik.

Számomra nyilvánvalónak tűnik, hogy a feudalizmusnak ilyen progresszív alapeleme a *magántulajdon*, de nem csak (sőt nem elsősorban) a földesúri magántulajdon, hanem a germán forma magántulajdona, függetlenül attól, hogy a jobbágság esetében tulajdonképpen már csak *magánbirtoklásról* van szó. A lényeg itt is a „*magán*” jellegen van, mert ez biztosítja az individualitásnak azt a szintjét, ami fejlődési alapként szolgálhat

* A szerző BEREND NÓRA: Földbirtokviszonyok és hűbérség a középkori Japánban („AETAS” 6, 1987/2.) c. tanulmányhoz fűzi észrevételeit. (a szerk.)

a modern (polgári) individualitás számára. A feudális korszakban, annak virágzó szakaszában, ennek – az antiknál magasabb szintű individualitásnak – a kereteit a korporációk jelentik, amelyek átszövik az egész társadalmat és *mellérendeltségi-egyenlőségi viszonyokat* tartalmaznak. A *magántulajdon és a mellérendeltségi-egyenlőségi viszonyok* egymást kölcsönösen feltételező *progresszív alapelemei a feudalizmusnak*, és egyúttal az európai formációk „konstans elemei”, attribútumai. Még akkor is, ha ezek az alapviszonyok csak úgy érvényesülhetnek, hogyha „kiegészülnek” az adott formációra jellemző konkrét függőségi alá-fölérendeltségi viszonyokkal (rabszolgaság, jobbágyviszony és hűbériség, bérmunkaviszony).

A *jobbágyviszony*, és a feudalizmus kaorai korszakára jellemző *hűbériség* tehát olyan attribútumai a feudalizmusnak, amelyek önmagukban nem tekinthetők a haladás kritériumának.

Mindezek részletes kifejtésére elsősorban azért volt szükség, hogy feltárhassuk azt a logikai ellentmondást, amit a tanulmány tartalmaz: A szerző ugyanis a (japán) feudalizmus elégséges kritériumaként a földesúri *magántulajdon* és a *hűbériséget* határozza meg, amelyek bizonyíthatóan jelen vannak a Tokugawa-kor előtti japán fejlődésben. Arról azonban nincs szó, hogy ezek *megléte mennyiben jelent progresszivitást*, haladást a középkori Japán számára. (Főleg akkor, ha tudjuk, hogy ez a korszak nem a „japán kapitalizmus” létrejöttének szerves alapja, hanem a kifejezetten „ázsiai” Tokugawa kor előzménye).

Nézzük meg először is, hogy mit jelent konkrétan a középkori Japánban megjelenő magántulajdon. A szerző megfogalmazása szerint a 12. századra „általánossá vált ... a *shoen*, a magántulajdonban lévő (más vélemények szerint félmagántulajdonban) nagybirtok”. „Tulajdonosai, földesurak, hatalmat gyakoroltak a földjük, és az azon élők felett”.³ A fogalmazás kétséget ébreszt afelől, hogy itt vajon tényleg magántulajdonról van-e szó. Nem tudjuk meg például, hogy mit jelent a „félmagántulajdon” kategóriája. Magántulajdonról jogi értelemben akkor beszélünk, ha az *egyén másokat kizáró jelleggel*, teljes mértékben rendelkezik az adott javak (föld, termelőeszköz stb.) felett, és azokat szabadon elidegenítheti.

A feudalizmus esetében sem beszélhetünk ilyen értelemben magántulajdonról, hanem csak a kapitalizmusban. A *feudális tulajdon is korlátozott*, mégpedig egyrészt a senior jogai által, másrészt a kettős birtoklás által (a paraszt földhöz való joga, birtokjoga által) és végül a „monopolisztikus jelleg” által (csak az uralkodóosztályt illeti meg a tulajdonjog). Ez azonban nem hatalmi önkény, hanem egy mindent átfogó *jogrendszer* által korlátozott, tehát *közmegegyezés* eredménye. Ez a – személyiség bizonyos fokú autonómiájára épülő – kapcsolatrendszer Japánban sohasem épül ki (még ha egyes elemei létrejönnek is), még kevésbé válik a társadalom alapvető szerveződési elvévé. A szerzőnek az a megállapítása, hogy „...a földesurak hatalmat gyakoroltak a földjük, és azon élők felett...”, elég homályos ahhoz, hogy a földesúri magánbirtoklás kritériuma legyen. A föld és lakói feletti hatalom nem csak a tulajdonjogból származhat (mint ahogyan az adószedés és az igazságszolgáltatás joga sem), hanem a *hivatali funkcióból* is. Erre a jogcímrre még akkor is szükség volt, amikor a központi hatalom meggyengült, mert ahogyan a szerző is írja: „...kialakult az a gyakorlat, hogy a *shoen* birtokosa egy-egy befolyásos udvari arisztokratához fordult, aki *jövedelem fejében a shoen* birtoklásának legális voltát és immunitását garantálta...”.⁴ A magántulajdonra emlékeztető jogok sem a földre vonatkozóan alakultak ki, hanem a „shiki”, a földből származó jövedelemhez való jog vonatkozásában. Ez a jogcím „örökölhető, eladható, szétosztható” volt, de ez még nem tekinthető tulajdonnak!

A „Kamakura korszakban” (1192-1333) a shogunátus és a „hűbériség” kialakulásával az uralkodóosztály *birtokjoga* is kialakul, ez azonban még *nem magántulajdon!*

Ez a magánbirtoklás is csak ideiglenes jelenség és nem élvez semmiféle tartós jogi garanciát, hiszen a központi hatalom mindig is igényt tart a földek feletti *kizárólagos* rendelkezésre. A Tokugawa-kor elején, a központi hatalom megszilárdulása után az állam könnyűszerrel érvényesíteni tudta „tulajdonjogát”, nem volt szüksége a földek „államosítására”, csupán a hivatalnokok feletti személyi hatalom érvényesítésére.

Ami azonban ennél sokkal lényegesebb: az uralkodóosztály tagjai között a magánbirtoklás korszakában *sem alakultak ki egyenlőségi – mellérendeltségi viszonyok*, és a „földesúri” magánbirtoklás *nem jelentett elégséges alapot az individualizáció számára*. Másrészt a lakosság többségét kitevő parasztság körében a földbirtoklás hagyományos kollektív (faluközösségi) *módja nem változott, nem alakult ki az egyéni birtoklás sem*. A faluközösség *kollektív felelősséggel* tartozott az adó befizetéséért, a közösségi földeket rendszeresen újrafelosztották.

Hiányzik tehát az „európai” feudalizmus egyik legfontosabb progresszív eleme, a paraszti *magánbirtoklás*, és – ennek megfelelően – *az egyén mint olyan*.

A Japánban kialakuló „hűbériség” – amely a szerző szerint ott a feudalizmus másik bizonyítéka lenne – tartalmában *menntse nem azonos az európai hűbériséggel és jellemzőnek mondható az is, ahogyan attól különbözik*.

A hűbéri lánc Európában *szereződő* (tehát jogilag egyenlő) *felek viszonyosságán alapuló* kapcsolatrendszere és nem a benne jelenlévő alá-fölérendeltség az, ami progresszív elemét képezi, hanem a személyiség viszonylagos autonómiája. Ezért nem csak alá-fölérendeltségi hanem a (szereződéses jellegben megmutatkozó) mellérendeltségi viszonyok is jelen vannak. Bár formailag hierarchia az európai hűbéri lánc, tartalma mégsem hierarchikus, mert a seniornak a (szereződés által eleve korlátozott) hatalma csak saját vazallusaira terjed ki, azok vazallusaira már nem. A feudalizmus már fejlettebb szakaszában ez a „döntően a katonai funkcióra szerveződött” *kooperáció* háttérbe szorul, és átadja a helyét a „feudális korporációknak” (rendek, céhek, stb.). Másrészt a szerződéses viszonyok kiterjesztése megy végbe azáltal, hogy a parasztság a föld szabad bérlővé válik (tehát szerződéses viszonyba lép), épp azokon a területeken, ahol a későbbiekben kibontakozik a „szerves tökécs fejlődés”.

Ezzel szemben – amint ezt Berend Nóra is kiemeli – Japánban „... a hűbériség jogilag *nem volt szerződéses*...”⁵, másrészt „... a hűbériak *nem voltak kötelezettségei vazallusával szemben*...”⁶. „Az úrhoz való hűséget előbbre helyezték a családnál, sőt elvben akkor is hűséggel tartoztak, ha semmilyen jutalom nem járt érte”⁷. Kettőjük viszonyát mint „szülő és gyermek” viszonyát írják le, utalva ezzel is a kapcsolat egyoldalú, patriarchális jellegére. Az uralkodó osztályon belül érvényesülő viszonyok tehát *kizárólagosan* alá-fölérendeltségi viszonyok, az „ázsiai” társadalmakra jellemző alapviszonyok. A központi hatalom gyengülése ezen a téren nem hoz *minőségileg* újat a társadalmi alapviszonyokban. Annyi történik mindössze, hogy egyetlen hatalmas „piramis” helyett több kisebb „piramis” (hierarchikus tartalmú struktúra) jön létre, de *azok belső szerveződési elve változatlan marad*.

A piramisok „csúcsai” között *sem alakul ki egyenlőségi viszonyrendszer*, ehhez *hiányzik a kooperációs készség* és a kooperáció mint alternatíva. (Arról nem is beszélve, hogy a parasztsággal fenntartott viszony továbbra is hierarchikus-patriarchális marad.)⁸

Kérdéses tehát, hogy érdemes-e ezeket a kapcsolatokat hűbériségnek nevezni, hiszen ilyen alapon az „ázsiai termelési mód” hivatalnokainak hierarchikus függését is hűbériségnek kellene tekintenünk.

Számomra tehát a szerző által bemutatott jelenségek a japán fejlődésben *nem tekinthetők a feudalizmus elégséges kritériumainak*, feltéve, hogy a feudalizmust a kapitalizmus kialakulásához vezető fejlődés progresszív korszakának tekintjük. Szerintem a középkori japán fejlődésre igenis alkalmazható az „ázsiai termelési mód” kategóriája, még ha ez az elnevezés nem a legszerencsésebb is.

A Berend Nóra által „feudalizmusként” leírt korszak az ázsiai forma sajátos *ciklusos „fejlődésének”* egyik szakasza, mégpedig annak „bomló” szakasza. Ez a „bomlás” azonban nem termékeny abban az értelemben, hogy nem eredményezi új típusú struktúra létrejöttét, és amilyen törvényszerűen bekövetkezik a funkcionárius-bürokrácia korrumpálódása és a központi hatalom meggyengülése, ugyanolyan törvényszerű az is, ahogyan időről-időre visszarendeződés megy végbe.⁹ Tőkei Ferenc mindezt Japánnal kapcsolatban is meggyőzően bizonyítja.¹⁰

Kérdéses, hogy a feudalizmus létének igazolása Japánban *miért* jelenti azt Berend Nóra számára, hogy ott „nem lehet ázsiai *stagnálásról* beszélni”? Az európai fejlődést és az „európai feudalizmust” ugyanis nem tekinti mérvadónak és elégséges összehasonlítási alapnak. Ehelyett feltételezi egy „absztrakt feudalizmus fogalom” mint viszonyítási alap létét, anélkül, hogy annak definiálására kísérletet tenne. Az sem derül ki a tanulmányából, hogy melyek azok a konkrét társadalmak, amelyek az „absztrakció” alapjául szolgáltak.

Marad tehát a fogalom parttalan („plurális”) értelmezése.

Nem az ellen van tehát kifogásom, hogy a japán fejlődés érvényességét bizonyítani igyekezik, hanem az ellen, ahogyan ezt teszi. Számára ugyanis az „ázsiai” jelző pejoratív, nem a progresszivitás jelzője. Azzal viszont szemmel láthatóan nincs tisztában, hogy miért? Megtehetette volna ugyanis, hogy *más értékkritériumokat határoz meg* a progresszivitás számára, mint amit mondjuk a marxi fejlődélmélet (hiszen végső soron az is szubjektív választás eredménye)¹¹, és azok alapján minősíti a japán fejlődést progresszívnek, vagy legalábbis az európaival egyenértékű, más típusú fejlődésnek. Ehelyett egy számára haladónak vélt kategóriába sorolja, mert különben az „...ázsiai, vagy valami meghatározhatatlan, bizonytalan kategória része lesz...”¹².

Márpedig jobb ha tudomásul vesszük, hogy ezek a kategóriák elméleti konstrukciók és *teljes érvénnyel* aligha alkalmazhatók egy-egy konkrét társadalomra. Ezt pedig nem csak a középkori, de a mai japán társadalom minősítésénél is érdemes lenne figyelembe venni.

TELEK JÁNOS

Jegyzetek

1. Actas, 1987/2 32.o.
2. Lásd erről:
  - Ágh Attila: A történelem kérdőjelei. Magvető, 1974
  - „Az ázsiai termelési mód a történelemben” c. kötetből, Tőkei Ferenc bevezető tanulmánya. (Gondolat, 1982)
  - Tőkei Ferenc: Az ázsiai termelési mód kérdéséhez. Kossuth 1975: A társadalmi formák marxista elméletének néhány kérdése. Kossuth, 1977
3. Actas, 1987/2 10.o.
4. Uo. 11-12.o.
5. Uo. 26.o.
6. Uo. 25.o.
7. Uo. 36.o.
8. Szabó Márton: A hierarchikus tudatról. Valóság, 1984/2
9. „Az ázsiai termelési mód a történelemben” c. kötetből, Tőkei Ferenc tanulmánya. 15.o. (Gondolat, 1982)
10. Tőkei Ferenc: Az ázsiai termelési mód kérdéséhez, 155-159.o. (Kossuth, 1975)
11. Heller Ágnes: Hipotézisek egy marxista értékelmélethez.
Magyar Filozófiai Szemle, 1970/5-6.
12. Actas, 1987/2 8.o.

ARON J. GUREVICS: A KÖZÉPKORI NEPI KULTURA

(Bp. Gondolat, 1987.440 1.)

Az orosz nyelvű tudományosság két, viszonylag frissiben lefordított kiemelkedő teljesítménye: Batkin reneszánsz-könyve és Gurevics jelen alkotása egyaránt feltűnően *keveset* hivatkoznak a mesterre: Mihail Bahtyinra. A mester életművének horderejét mi sem jelezné jobban, mint az, hogy egy olyan könyvben, amely a *dialogust* fejleszti lenyűgöző alaposással, könnyedséggel és eleganciával (s tegyük hozzá a legillőbb dicséretet: „elméleti pátoossal”) megismerési elvé és egy korszak alaprincipiúmává, illetve egy olyanban, amely a *népi kultúra* kérdéskörében kíván újat hozni „mindennemű Bahtyinra tett hivatkozás nem egyéb, mint *szószaporítás*.

E témakörben bárminemű munka *csak* Bahtyin jegyében állhat, Gurevics újdonsága abban mutatkozhat meg csupán, hogy elsődleges ambíciója (az elméleti pátoos szellemében): elsőnek lenni a megalapozottan támadók, a *továbbgondoló opponensek* sorában.

Noha munkáját szakirodalom, saját korábbi műveit (még a magyarul 1974-ben A középkori ember világképe címmel megjelent, eredetileg A középkori kultúra kategóriái címet viselő könyvet is belcértve *sem* segíti), a támadás mégis alapos, lendületes és értő.

Gurevics, előző könyvének kultúr-anatómiájához képest a „fiziológia” szintjére lép, forráskezelésében az egyneműekhez, azonos műfajúakhoz (prédikációkhoz, intelmekhez, legendákhoz, penitenciálékhoz és katekizmusokhoz) közeledik, hogy megragadhassa saját láthatatlan emberét: a nagy témát, a nagy távollévőt, a levéltár és arc nélküli embert – a már-már elvetett absztrakciót, a középlori embert és népet. A középkor e csaknem vizsgálatlan kultúrrétegének elemzését egyetlen tényező nehezíti, az hogy a néma *valóban* az, a források a *magashomlokúak* gondolatait rögzítették, elsődlegesen nem szólnak másokról. *A tudat és viselkedés latens modelljei* mégiscsak ezekből ismerhetők meg. „Igy tehát a kutatás tárgya a középkori népi kultúra a latin irodalmi emlékek fénytörésében” (17.o.) és a középkori kultúra paradoxona, *párbeszéd* (Lásd: Bahtyin: Problema tyeksztá...) a doktrína és a folklór között, képekben, toposzokban és közhelyekben.

A vizsgálat Arles-i Caesariustól Heiterbachi Caesariusig, a VI-tól a XIII. századig terjed, a homályos, népi öntudat és rögzítési forma nélküli korban mozog. Ily módon a munkát majd kizárólagosan az egyik legfontosabb retorikai alapelv alkalmazása segíti: a prédikátornak azok nyelvét kellett használni, akikhez szólt (22.o.). Ez a kutató egyetlen esélye: az előzetes cenzúra, a kölcsönhatás, a tömegirodalom, a magashomlokúak fecsegése, így talán „részben sikerül kihallgatni a középkori emberek beszélgetését” (60.o.) A hallgatónak ez a láthatatlan jelenléte, a hallgatóság befolyása a vizsgált műfajok tartalmára, a kijelentés struktúrájában tükröződő feladó-címezett viszony pedig a középkori kultúra paradoxonát is feloldja: a két aspektus, a *népi* és az *intellektuális* egy tudatban egyesül (75.o.).

Az Előszó és az elméleti bevezető után, a tüzetes rész első fejezete (Parasztok és szentek, 76-140.o) a szentek *legendáit* vizsgálva a szent és a hívek társulását, a javak cirkulációját (imák – csodák, adományok), a hűség és segítség kölcsönösségét, a szentek specializációját, kinevezését, megalázását, a szent személyében megjelenő csodatévőt és varázslót vizsgálja – hogy csak a legkevésbé sejthető szókapcsolatokat idézzük fel. S noha

a legendák két típusa (a *minus scientes* és az *illuminati* számára íródtak) különválnak a műfajon belül, a séma (a szent elkülönülése, befolyásának érvényesítése, újra egyesülése, új ideális normává válása, és a kapcsolat helyreállítása) állandó, a csodában megőrződik a varázslat, az okság és a természetfeletti népi felfogása is, a szent varázsló is, és maguk az egyházi személyek sem húznak világos határvonalat *miracula* és *maleficia* között; „az eszkatológia egyesült a pogánysággal, föltárva a keresztény tanok elsajátításának felületességét.” (138.o.) Ez az első példa és bizonyíték a két aspektus egyesülésére. Azt hiszem, Panofsky, kevesebb alaposkodással, erre a *christianizáció* terminust alkalmazná.

A „bűnbánati könyvek” tükrében végzett kutatások (140-188.o.) legfontosabb hozzájárása a népi kereszténység meglétének bizonyítása, melyben a folklór és a hivatalos ideológia egyesül, szövetkezik egyenlő jogú partnerként. (145.o.) Ez azért lehetséges, mert a középkor nem a totális túlerejének korszaka, s így az a tény, hogy a természet és az ember mágikus cinkossága megmarad (147.o.), teret nyerhet a párbeszédben is. A szociológiai egységen, az egyházközösségen belül végbemenő folyamat szinkronitás, antagonizmus és kölcsönhatás révén teljeseedik be, eladdig, hogy a kereszténység integráns részeként kell hogy elfogadja az ember *kozmosz részvételét*, a *mágiát*, a *démonkultuszt*, vagy az olyan, első látásra korrektnek tűnő fogalmakat, mint például a *sors*, *előkép*, *beteljesedés*. (180.o.) „Ismétlem: keresztényekkel van dolgunk.” (186.o.)

A *túlvilági-elképzelések* vizsgálatára épülő Isteni Színháték Dante előtt című fejezet (188-262.o.) a *kettős idő- és térérzékelésre* fut ki: „a mindenkori ember egyidejűleg két idősíkhöz tartozónak érezte magát, a múlandó egyéni élet síkjához, valamint a világ sorsát meghatározó események – a teremtés, Krisztus szenvedései, második eljövetele és a világ vége – síkjához.” (261-262.o.) A részletes elemzés melléktermékeként pedig a mintatoposz-hagyomány Curtius-i rendszere mellé, lehetőségként felvázolja saját *szinkronikus* rendszerét. (200.o.) Ez az egység szolgáltatja a legtöbb bizonyítékot Bahtyin népi világerzékelésről szóló elmélete mellett, számos ponton bővítve annak érvényét, főként a középkori ember realitásérzékelésének nagyobb befogadóképességét, halál-felfogását, hiedelmeit, előítéleteit (lásd főként Montailu lakosainak tanúságtételét egyházi bíróság előtt a XIV. század elején, 227. skk.) pokol-elképzelését, és az idő mitológikus kontinuumát tételező elképzeléseit illetően.

A népszerű istentisztelet és a középkor népi vallásossága című rész (262-292.o.) az életre koncentráló *legendák*, a bűnnel foglalkozó *penitenciálék*, a büntetést részletező *túlvilág* leírások, és a nevelésre orientált *tractatusok* egészét tekinti forrásának. A népi vallásosság alapvető összetevőinek a bűn és a szentség küzdelmét tartja. A küzdelem egy meghatározóan *útélkező* jellegű vallás keretében zajlik, elsősorban az eredendő bűn, a predestináció, és a fordított hierarchia csomópontjai körül. A népi vallásosság művészetének meghatározó jegyei az egyszerűségekre való törekvés és a vizuális képzelet fokozott, túlfeszített kihasználása, amelyek Gurevics szerint genetikusan kapcsolatosak az alapvető elvvel: *a kezdetektől fogva determinált világ eszméjével*. (293.o.)

E rendkívül széles fesztávú előkészítés után bomlik ki a tulajdonképpeni támadás a Fenn és Lenn: a középkori groteszk (296-358.o.) című testesebb fejezetben. A középkori kultúra szokatlansága (és lényege) abban rejlik, hogy benne *polárisan ellentétes* fogalmak találhatnak egységre, s így a paradoxon, a furcsaság, az antinómia a középkori tudat ismérvei. Amikor Bahtyin a népi nevetéskultúra elemzésében vélte felfedezni azt a konceptuális formát, amely az anyagot természetének megfelelően rendez: *tévedett*, állítja Gurevics. Egyrészt nem állapította meg a népi kultúra helyzetét, hatását, viszonyrendszerét, sőt valójában még tartalmát sem, másrészt pedig csupán a középkor utolsó évszázadaira koncentrált. (Megjegyzem, Bahtyin ennek nem állította ellenkezőjét: bevallotta a késő középkorra koncentrált, s célja nem volt más mint a probléma

felvetése.) Bahtyin legnagyobb tévedése azonban Gurevics szerint az, hogy *kettős életet: hivatalosat és karneváli-utcait* feltételez a középkori ember esetében, s ebből eredően a hivatalos középkori kultúrát monolitikusan komolynak, komornak, rettegéssel telinek, dogmatizáltak, áhitatosnak, pietással telinek állította, a furcsaságot és groteszséget pedig (elkövetve a legnagyobb hibát) azonosította a komikussal és a nevetségessel, „megtagadva tőle éppen azt az ambivalenciát, amelyről olyan *figyelemre méltóan* ír.” (304.o.), egyszóval *süketek vitájaként* érzékelt a középkort.

Gurevics ezzel szemben a belső kölcsönhatások rendszerét taglalja, a karnevál elvét magában hordozó hivatalosról beszél, s karnevál előtti karnevált tételez: a két aspektus ugyanazon a világszemléleten *belül* egészíti ki egymást, szervesen és folyamatosan, s e két hagyomány kitüntetett és maximális közeledési pontja a tulajdonképpeni *groteszk*. Ez pedig *általában* volt jellemző a középkori ember *gondolkodásmódjára*, s így teljes egészében ölelte fel a középkori kultúrát.

„Ego et ventrem meum purgabo et Deum laudabo.(Mind hasamat megtisztítom, mind az Istent magasztalom.)Nem ebben a *bohócos* disztichonban rejlik-e a középkori groteszk leigazibb lényege?!” (354.o.)

Nos, hogy a sommás ítéleteknél maradjunk, Bahtyin, azt hiszem, erre azt felelné: *nem*.

Gurevics e művében pápább a pápánál. Bahtyin-olvasata túlzott, ambivalencia-fogalma tisztázatlan, s noha rendkívül kifinomultan alkalmazott módszere valóban sok új eredményt, tényt hoz felszínre, azok mennyisége és aránya, (az értékelésükről nem is szólva) nem teszi indokolttá és lehetővé, hogy Bahtyin művét Gurevics szerint fogalmazzuk újra. Elkapkodott szintézis benyomását kelti a könyv, s megfontolandó gondolatai nem a probléma megoldását, végleges tisztázását, csupán annak *felvetését* jelenthetik. Továbbgondolandó felvetés, mely továbbgondoló opponenst kíván. Reméljük, az utolsó könyv e témában sem fog soha megfródní.

SZILASI LÁSZLÓ

AZ „UNGARNS GESCHICHTSSCHREIBER” C. SZOROZAT

1976-ban jelent meg a *Styria kiadónál* egy induló sorozatnak az első kötete. Ennek Grazban, Bécsben és Kölnben működő cégnek az a célja, hogy minden érdeklődő németet és németül tudó embert közelebből megismertessen a magyar történelem néhány fontos korszakával, méghozzá hiteles források alapján.

A sorozat kezdeményezője és kiadója Bogyay Tamás. Eddig három könyv jelent meg, de tervezik már a következő kiadását is.

Ezek a művek elsősorban külföldiek számára készültek. Nekik segítségül rövid tájékoztatót is csatoltak a magyar szavak kiejtéséről, hiszen a források sok személy- és helynevet tartalmaznak. A részletes bibliográfia után pedig tömör, de minden lényeges dologra kitérő bevezető olvasható, hogy el lehessen helyezni időben és helyileg az eseményeket.

Az első kötet (Die heiligen Könige- A szent királyok) Szent István és Szent László király, valamint Szent Gellért püspök legendáit tartalmazza. Ezenkívül részleteket közöl a *Magyar Krónikából*. A bevezetőt Bogyay Tamás írta, a fordításokat és a magyarázatokot Bak János és Silagi Gábor készítették.

1978-ban készült el a következő rész, amely Mikes Kelemen: Törökországi levelek c. művének német kiadása (Briefe aus der Türkei). A könyvek szerkezete megegyezik, de itt Zathureczky Gyula bevezetője után még Szerb Antal Mikes-tanulmányát is közlik. A magyarázatokban Bogyay kitér a levelekben megemlíttett történelmi személyekre, a földrajzi nevek hollétére, segít a latin kifejezések fordításában ill. a török világ és a magyar szokások jobb megértésében.

A harmadik könyv kicsit váratott magára, csak 1985-ben jelent meg. Címe: Der Mongolensturm – Berichte von Augenzeugen und Zeitgenossen 1235-1250 (A mongolok támadása - Szemtanúk és kortársak tudósításai). A fordítók itt Hansgerd Göckenjan és James R. Sweeney voltak. A kötet tartalmazza Riccardus barát tudósítását Magna Hungaria felfedezéséről, Julianus barát a tatárok életéről szóló leírását, Rogerius-részleteket és IV. Béla ebben az időben írt leveleit. A függelékben két térkép is található, melyek Julianus barát utazását és a mongolok támadásának irányát mutatják be.

Nemcsak külföldi, hanem a hazai olvasó számára hasznos ez a sorozat, mert ha a bevezetések nem is olyan aprólékosak mint egyes magyar szakcikkek, de a források és a hozzátartozó jegyzetek mindenképpen figyelemre méltók.

Azt hiszem arra egyáltalán nincs szükség, hogy valaki is kifejtse, mennyire fontos az a munka, amit Bogyay professzor és munkatársai végeznek akkor, amikor történelmünket, kultúránkat olyanokkal is igyekeznek megismertetni, akik számára idegen a magyar nyelv.

MOLNÁR ORSOLYA

EGY RENDELTÉK ÉLETRAJZ

(Romsics Ignác: Gróf Bethlen István politikai pályája 1901 – 1921
Magvető Kiadó, Budapest, 1987. 305.p.)

„A rehabilitációk időszaka”; lehetséges, hogy a magyar történettudomány néhány évtized múlva így fog visszaemlékezni jelenkori önmagára. Az is nagy valószínűséggel megjósolható, hogy ha művekkel kell alátámasztania ezt a véleményt, Romsics Ignác 1987-ben megjelent könyve a sokat idézett példák között fog majd szerepelni.

A könyv ugyanis két szálon is egy rehabilitációs folyamatba illeszkedik. Az egyik a két világháború közötti magyar történelem tárgyilagosabb, ideológiai-politikai szempontoktól mentesebb megítélésében nyilvánul meg. Az ellenforradalmi korszak megítélésében sokáig a különösen egyoldalú, pejoratív jelleg dominált – gondoljunk csak a korszakot reprezentáló Horthy nevéhez kapcsolt fasiszta jelzőre. Ennek a viszonyulásnak a legfőbb oka az lehetett, hogy az időszak közismert negatív jellemvonásai mellett rendelkezett azzal a járulékos tulajdonsággal is, hogy az 1945 utáni, de különösen az 1948 utáni új társadalmi, politikai, ideológiai berendezkedés épp a vele való szembenállásban határozta meg önmagát. Árnyaltabb kép kialakítására csak a 70-es évek elejétől nyílt mód, párhuzamosan azzal, hogy a fasiszmus-probléma tudományosabb megközelítései korszerűbb vizsgálati szempontok és módszerek kialakításával Vajda Mihály, Lackó Miklós, Ormos Mária és Berend T. Iván révén a magyar tudományosságban is megjelentek. Ennek az objektívebb korszakképnek a kialakításához a szerző korábbi műveivel jelentősen hozzájárult, mostani könyve tehát nemcsak témája, de frója miatt is figyelmet érdemel.

A másik szempont, ami miatt figyelemreméltó Romsics legutóbbi vállalkozása, az könyvének műfaja. Azok, akik figyelemmel kísérték a magyar historiográfia legújabb fejleményeit, észlelhették, hogy a korábban méltánytalanul háttérbe szorult műfaj, a történeti életrajz régi jogaiba való visszahelyezése zajlik manapság. Ennek – a már sorozatokban jelentkező – műfaji reneszánsznak az egyik legújabb eredménye Romsics műve, amely egyben az 1945 utáni magyar történetírás első Bethlen-monográfiája.

Bár a mű jelentőségét témája, hiánypótló jellege adja, a legnagyobb, de egyben legvitathatóbb novumát viszont a téma kezelése. Romsics tematikai önkorlátozásáról van szó, amely nem formális jellegű – így nem is lenne értelme annak, hogy a dolgozatot épp Bethlen miniszterelnöksége előtt zárja le – hanem írói szándékának, történetész látásmódjának lényegéből ered. Nem hagyományos életrajzot tartunk tehát a kezünkben, hanem a klasszikus biográfiák első, rövid fejezeteinek más szemléletmóddal megírt kibővített változatát. A hagyományos életrajzokra jellemző egy általánosan elfogadott szelektív szemléletmód. A történetíró hőse életéből kiemeli azokat a momentumokat, amelyek az életpálya egészének megértéséhez elengedhetetlennek tart, és elhanyagolja azokat, amelyek ebből a szempontból nem bírnak jelentőséggel. E szemléletmód szerint a Bethlenhez hasonló kulcsfontosságú politikus személyiségek életének és pályájának egyes szakaszai a kortársak és az utókor által a korábbi vagy későbbi kulcsszerep felől ítéltetnek meg; a politikai pálya egészének vizsgálata és értékelése e köré a kulcsszerep köré szerveződik. Bethlennek az ország élén álló államférfi szerepét osztotta ki a sorsa, pályájának csúcsa – a kulcsszerep – tehát 10 éves miniszterelnöksége volt. Életének és politikai pályájának más szakaszai „csak” mint ez előtti és ez utániak („út a hatalomhoz” „a hatalmon kívül”, ahogy a politikusportrék meglehetősen közhelyes fejezetcímei jelölik ezeket az éveket) számíthatnak a történetész figyelmére.

Romsics, úgy tűnik, ezzel a szelektív szemléletmóddal szakít, amikor a könyv Bevezetőjében ezt írja: „...pályakezdetése, politikai működésének 1918 őszéig terjedő nagy, de egységes szakasza s végül az 1918 és 1921 közötti időszak, az új feltételekhez való alkalmazkodás éve – amelyek egyébként az egész életpályán belül legkevésbé ismertek – önmagukban véve is fontosak és érdekesek, s mint ilyenek különálló vizsgálat tárgyává tehetők, sőt teendők.”

Természetesen Romsics nem azért jó történész, hogy ne tudja: a szakítás nem lehet végtelen, a politikai pályakép ezen szakasza azért fontos elsősorban, mert Bethlen később miniszterelnök lesz. Így a szerző nem mond le, nem mondhat le arról a feladatról, hogy bemutassa, melyek azok az eszmei pillérek, konstans politikai nézetek, politikusi tulajdonságok, amelyek Bethlent később alkalmassá teszik majd egy ország vezetésére.

Ezek közül az egyik legfontosabbat, Bethlen István alkalmazkodóképességét és politikusi rugalmasságát a szerző kitűnően emeli ki művében. Számomra az 1918 és 1921 közötti pályaszakasz bemutatása – amellet, hogy az eddigi legteljesebb forrásanyagot felhasználó legrészletesebb kép a gróf politikai pályáján belül is nagyfontosságú éveiről – amiatt is a mű legjobb részének számít, mert túlmutatva önmaga szűkebb témáján az egyik legfontosabb politikusi viselkedésforma; az alkalmazkodás módszertani vizsgálataként is olvasható.

Azzal viszont, hogy a szerző lemond a történelmi szelektivitásról és a politikai pálya csúcsát központba helyező szemléletmódról, nem könnyítette meg önmaga dolgát. Hiszen, ha nem Bethlen későbbi életpályája az a vonatkoztatási pont, amelyhez képest jelentőséggel bírnak a korai évek, akkor mely(ek) az(ok) a Bethlen pályáján kívüli nézőpont(ok), a mely(ek) miatt az első pályaszakasz önmagában véve is fontossággal bír? A műből nem kapunk választ, és ebből szükségszerűen következik, hogy a könyv nagyrésze egy perszonális, kizárólag Bethlen-központú történetmondással válik. Úgy tűnik, Romsics túl sokat markolt, mert miközben hatalmas forrásbázis alapján szinte napról napra rekonstruálódnak a szemünk előtt Bethlen politikusi működésének eseményei, ezekben a részletekben elvesz a lényeg, az események folyamatában nem bontakozik ki előttünk a gróf eszmei-politikai és politikusi fejlődésképe. Ez a magyarázata annak a ténynek, hogy a könyv lényegében két részre oszlik, egy nagyrészt az események szintjén maradó politikai pályaszakasz rekonstrukcióra és a könyv végén elhelyezett Összefoglalásra, amelyben sűrítve összegződnek azok az eszmei, politikusi és jellembeli nézetek és tulajdonságok, amelyek a könyv előző fejezeteiből, az eseménytörténetből nem derültek ki kellő világossággal.

Az, hogy a műben nincs olyan életpályán kívüli vonatkoztatási pont, amelyből a korai évek, a szerző által kinyilvánított jelentőségében vizsgálható lenne, a fent leírt kijelentéseket még önmagában nem indokolja. Ahhoz, hogy a könyv végülis ilyenre sikeredett, nagymértékben hozzájárult az is, hogy a szerző nem vázolta fel azt a történelmi-politikai hátteret, amelyben hőse mozog. Ebben a tágabb horizontú képben, az ilyen kizárólagosan egy személyre összpontosító történelmi vizsgálat is mélyebb alapokat kapott volna azáltal, hogy személyes kapcsolatait, eszmei kötődéseit, politikai nézeteit révén Bethlen helye kijelölődne a századforduló utáni magyar politikai struktúrában. Ez azért is fontos lett volna, mert Romsics tudhatta a legjobban: Bethlen 1918 előtti tevékenysége nagyrészt a politikai élet margóján folyt, hogy ő maga legfeljebb csak másod-, harmadvonalbeli politikus volt. Abban tehát, hogy Bethlen néhány év alatt a periférikus helyzetből a politikai centrum középpontjába került, saját politikusi kvalitásai mellett legalább olyan nagy szerepe volt a politikai élet külső változásainak, amelyben Bethlen politikai helyiértéke fokozatosan megnőtt. Ebből a szempontból a legfontosabb tény számomra az, hogy 1918 őszén átstrukturálódik a magyar politikai élet, lassan kialakul

egy vákuum-szituáció azáltal, hogy a dualista kor vezető politikusai kiszorulnak vagy kivonulnak a politikai centrumból, üresen hagyva azt annak az addig másodvonalbeli politikusi garnitúrának, amelyhez Bethlen is tartozott. A vizsgálat irányulhatott volna arra is, hogyan, miért alakult ki ez a vákuum a politikai szituációban? Véleményem szerint nem elegendő csak az a magyarázat, hogy a háborús összeomlás miatt 1919 utáni közvélemény elfordul a régi vezető rétegtől, hiszen nemcsak azok vonulnak háttérbe, akiket a háborús kudarcért felelősnek tartanak, de olyan – Bethlenhez igen közel álló – politikusok is, mint gr. Apponyi Albert. Bár ezek külsődleges szempontok, és talán túl is mutatnak Romsics vállalkozásának önmagára érvényesnek tartott keretein, ezek figyelembevétel nélkül Bethlen 1918 előtti és különösen az utáni pályaszakasza, fokozatos előtérbe kerülése, nem magyarázható kellő biztonsággal.

Romsics igen nagy hangsúlyt fektet – helyesen – Bethlen erdélyi származására. Jogos ez, hiszen 1918 előtti politikai működésének centrumában a nemzetiségi kérdés állt, amelyet – a kor gyakorló politikusai között elsőként – megpróbált tudományos igényességgel „kezelni”, ezirányú tevékenységét, javaslatait, beszédeit korszerű statisztikákkal alátámasztani. A szerző nagy érdeme, hogy rámutat erre az újszerű, bizonyos szempontból modern, de személyes élményekből és a sajátos erdélyi viszonyok tudatosításából fakadó nacionalizmusra. A könyvben már-már egy különleges helyzetű politikusi típus körvonalazódna, ha a háttér hiánya a könyvnek erre az igen értékes vonulatára is nem volna jellemző. Romsics túlságosan is Bethlenre összpontosítja figyelmét, így, miközben a lehető legrészletesebben tárgyalja a gróf ezirányú gyakorlati tevékenységét, nem ad választ néhány fontos kérdésre: milyen szellemi előzményekből táplálkozik nacionalizmusa, kik hatottak rá személyesen, hogyan helyezhető el Bethlen nacionalizmusa a kor eszmetörténetében, van-e, és ha van, mennyiségi vagy minőségi az eltérés a korszak hivatalos nacionalizmusához képest, az erdélyi politikai szellemi életben milyen más alternatívák merültek fel a Bethlené mellett? E kérdések megválaszolásával Bethlen újszerű és modernnek tartott nacionalizmusa, e jellemzők pusztán kijelentésén túl egy olyan háttérrel kapott volna, amelyből vélhetően épp újszerűsége és modernsége domborodott volna ki a legjobban.

A pontos és lényeglátó Összefoglalás után sem oldódnak fel teljesen az olvasó hiányérzetei. Romsics Bethlen társadalomképének és eszmei-politikai gondolkodásának a XIX. századi nemesi liberális alaprétegeit emeli ki, amelyre két, nem liberális réteg rakódott: agrárizmusa és antiliberális nemzetiségpolitikai koncepciója. E két új réteg lényegi összefonódására és az egymáshoz képest történő hangsúlyeltolódásokra a szerző nem mutat rá. Bethlen agrárizmusa és nacionalizmusa szorosan összetartozik, mégpedig úgy, hogy az agrárizmus fokozatosan a nemzetiségpolitikai koncepció alá rendelődik. Épp Romsics mutat rá arra, könyve első fejezeteiben, hogy az agrárizmus nem annyira eszmei, inkább politikai-taktikai jelentőséggel bírt Bethlen pályájának elején. Bethlen nem osztotta az agrárizmus lényegi célkitűzéseit: a gazdasági szabadversennyel szemben egy kötött gazdasági szisztéma kialakítását, politikai téren pedig a földbirtokosság politikai hegemoniájának megvalósítását. Nemzetiségpolitikai koncepciójának kikristályosodásával egyidejűleg azonban agrárizmusa is új színezetet kap, fogékony lesz az állam gazdasági életbe való direkt beavatkozásának gondolatára, főleg Erdélyre korlátozódva, telepítéseket, állami földbirtokpolitikát, kedvezményes állami szubvenciókat követel. Valójában tehát – igaz, politikai oldalról – közeledik az agrárizmus lényegéhez, de ez a közeledés nem lényegi, hanem továbbra is taktikai jellegű. Így lesz érthető, hogy 1918 után, az egyaránt új kül- és belpolitikai konstelláció következményeit levonva a nemzetiségpolitikai koncepció átalakításával egyidejűleg miért tűnik el hirtelen Bethlen agrárizmusa, hogy fokozatosan átadja a helyét egy ipartámogató gazdaságpolitikának.

Ugyancsak problémás Bethlen eszmei-politikai nézeteinek a jellemzése is, amelyre a szerző felváltva a konzervatív, konzervatív-liberális jelzőt alkalmazza. Bethlen taktikai jellegű agrarizmusa valamint egyáltalán nem kirívó nacionalizmusa nem elégséges alap ahhoz, hogy konzervativizmusról beszélhessünk, különösen akkor, ha nem is tisztázódik, mit értsünk konzervatív jelző alatt: eszmei konzervativizmust vagy egy olyan politikai helyet, amely ugyan liberális eszmei alapról, de egyben a konzervatívok közeléből, tehát a politikai jobboldalról opponálja a dualizmus hivatalos politikáját. Én inkább az utóbbi felé hajlok, hiszen 1919 után a politikai élet radikális jobbrtolódásakor Bethlen a mérsékeltek közé tartozik majd. Az is lehetséges, hogy a magyar liberalizmusra, különösen annak nemesi eredetű ágára jellemző, általános konzervativizálódási folyamatról beszélhetünk, amely – gondoljunk csak eszmei rokonságukra 1921 után – Bethlenre éppúgy érvényes, mint Szekfű Gyulára.

Mindezen hiányosságok ellenére, amelyek nem is annyira a szerző miatt, hanem a korszak feldolgozásának jelenleg adott szintje miatt kerültek a műbe, a könyv mégiscsak az utóbbi évek egyik jelentős történelmi munkája. Azzá avatja a szerző tárgyilagossága, a bősz forrásapparátus használata, olyan, eddig jobbra a történettudomány fehér foltjaként számontartott kérdések beható tanulmányozása, mint Bethlen 1918 és 1921 közötti időszaka, amely jelentősen hozzájárul a két világháború közötti korszak genezisének jobb megértéséhez.

Ismerjük Romsics Ignácot a művein keresztül, ő a szisztematikusan dolgozó, a kisebb témákról egyre nagyobbakra áttérő történészek közé tartozik. Emiatt is reménykedhetünk a folytatásban, amelyben talán az itt felvetett kérdések némelyikére is választ kapunk majd.

PIKÓ ANDRÁS

A MEGSZÜNTETETT PROLETARIÁTUS

(Balogh István: Szubjektum nélküli történelem? Európai alternatívák.
Társadalomtudományi Intézet, Budapest, 1987.)

„Végre kitört a marxizmus válsága.” Luis Althusser francia marxista filozófus eme – hetvenes évek végén tett – kijelentésével indítja tanulmányát Balogh István.

A „marxizmus válsága” ez esetben nem a megszokott sztereotípiák felsorolása, nem e válság jelenségeinek unalmas ismételtetése. Amit Balogh megkísérel – lévén, hogy maga is marxista – már-már héraklési vállalkozás: felhozni a halódó marxizmus alvilágából Hadés kutyáját, megsértve a elméletnek a hagyományos-hivatalos felfogások állította szent határait.

A válság a marxista-kommunista munkásmozgalom elméleti és politikai-stratégiai válsága, a „stratégia nyomorúsága”, Nyugaton és Keleten egyaránt. A munkásmozgalom képtelen egy hathatós baloldali alternatívát megfogalmazni a stratégiai cél, a kapitalizmus felszámolásának elérése végett. Képtelen kidolgozni a polgári demokráciát meghaladó szocialista demokráciához vezető út konkrét és plauzibilis perspektíváját” (29. oldal). Képtelen túlhaladni „a polgári állam hajlékony és tartós struktúráinak teljesítőképességén” (30). Nyugaton a maoizmus, utóbb pedig az eurokommunizmus mint „stratégia problémájára adott ... válasz” (29) kudarcot vallott, akárcsak az eddigi kelet-európai – szocialista – fejlődési stratégia.

Az alapprobléma mindkét esetben – vallja Balogh – objektum és szubjektum, avagy struktúra és szubjektum viszonya. Világosabban fogalmazva: „a fennálló viszonyok és e viszonyokat átalakító ember viszonya” (36), tömegek elválasztása „a saját helyzetükre vonatkozó tudástól, amely ebből kifolyólag „az értelmiségiak produktuma” lesz (28). (A szerző itt Norman Geras egy tanulmányát idézi.) Ha viszont a tömeg elveszíti a tudatát, mint önmaga szerves tartozékát, akkor jogosult a tanulmány címében található kérdés felvetése: szubjektum nélküli történelem?

A „történelmi szubjektum” fogalma – a maga elvontságában – részben a „proletariátus” szinonimája. Olyan társadalmi osztályt jelöl, amelynek „létrejövele egy meghatározott struktúrához kötött, de ő maga egy másik, még kialakítandó struktúra meghatározó szubjektuma” (59). Egy kapitalizmuson túlmutató történelmi szubjektum először is „társadalmi osztállyá szervezi önmagát” (61) – a modern társadalomban „az osztállyá szerveződés terréniuma” a politika szférája, amely az osztályérdekeknek „az államhatalom szintjére történő transzformálásának, érvényesítésének területe” (71-72) -, továbbá „saját tevékenységének törvényei és kívánalmai szerint megszervezi a társadalmat” (61). A történelmi szubjektum – az osztályhatalmat megszervezve – birtokolja a gazdasági és politikai hatalmat, megvalósítja a társadalom egy strukturális berendezkedését, és biztosítja a „legkülönbözőbb érdekérvényesítési eszközök felhasználását azokban a szférákban, ahol közvetlenül nem ő szabja meg a dolgok menetét” (71). A történelmi szubjektum szétöri a társadalmi szerveződés adott kereteit, a fennálló közösségi és politikai formákat, ezért az új közösségi kereteket „létre kell hoznia, meg kell teremtenie, hogy valóban meghatározó történelmi szubjektummá váljék” (60).

A marxista elméletben – eredetileg a *munkásság* a posztkapitalista történelmi szubjektum, mint proletariátus.

A nyugat-európai gazdasági és társadalmi fejlődésnek a „klasszikus” munkásság helyzetére gyakorolt hatásai ismertek, Balogh is részletesen taglalja ezeket (83-85), ezért

nem térünk ki rájuk. A nyugati marxizmusnak azonban van egy figyelemreméltó sajátossága. Képviselői ui. vagy kiszorultak a „pártpolitikai életből, vagy „eleve a filozófia és a tudományok keretein belül” működnek (25), reprezentálva elmélet és gyakorlat meghasonlását. Elméleti érdeklődésük középpontjában a kultúra áll. A kortárs szellemi áramlatokkal kvázi-szimbiózisban és kölcsönhatásban állnak. Témákat és fogalmakat kölcsönöznek azoktól, így Lukács Max Webertől, Gramsci Crocetól, Sartre Heideggertől, Althusser Lacantól (26). Althusser munkássága azért is jelentős, mert strukturalizmusában „a struktúra és a strukturális összefüggések dominanciája közepette” a történelmi szubjektum problémája háttérbe szorul (28). Althusser „elméleti antihumanizmusa” a válság pregnáns kifejeződése.

Balogh István szerint a modern kapitalizmusban a társadalom „különböző osztályokra, mint különböző történelmi szubjektumokra” esik szét (97), s a „politikai társadalomban ez idő szerint nem láthatók a (szocializmus felé mutató-L.T.) történelmi szubjektum kibontakozásának körvonalai” (89-90). Nyugaton ugyanis a termelési szférák, ágazatok többszörösen bonyolult szövedékének kialakulásával „a termelés szubjektív összetevője és ennek reprodukciója” differenciált társadalmi csoportok által körvonalazódik, azok „szakmai, életmódbeli, ideológiai” különbségeivel (88). Ennek következménye, hogy a „hagyományos pártformák mellett növekvő szerepet játszanak” – a társadalmi differenciáció hatására – „újjonnan létrejött politikai érdektanszformációk és intézmények legkülönbözőbb formáinak *horizontális viszonyai*”, az ún. politikai társadalom (87). (Balogh elégtelennek tartja a modern nyugati társadalmak elemzéséhez a polgári társadalom-politikai állam duális modelljét, s bevezeti a „politikai társadalom” terminusát.) Mivel a kapitalizmust már nem „a két antagonisztikus viszonyban álló osztály hierarchikus viszonya jellemzi, hanem az egyenlőtlenség *horizontális viszonyai*” (88), mindinkább elmosódnak „annak a szubjektumnak a körvonalai, amelynek célja a politikai hatalom meghódítása lenne” (89). A szubjektumot kiiktató strukturalista elmélet mentségére szolgál, hogy stratégiai tehetetlensége mellett egy reális „társadalmi-történelmi szituációt fejez ki” (89).

Bár a marxizmus, ill. az annak nevében hatalomra került pártok a (hagyományos) munkásságban egy lehetséges posztkapitalista történelmi szubjektumra leltek, Balogh szerint a keleti régióban is kérdéses a szubjektum megléte. A munkásság Keleten ugyanis nem „valóságos” (93), nem „valódi” (102), hanem „egyoldalú”-vá torzult és torzított szubjektum, mint „önállótlán egyedek sokasága” található (102).

Ahhoz, hogy egy társadalmi szubjektum (munkásság) megvalósítsa történelmi potenciáit, tehát hogy történelmi szubjektummá (proletariátus) váljon, osztállyá kell szerveződnie (munkásosztály), sőt ezen túl – meghódítva az államhatalmat – sajátlagos politikai intézmények létrehozásával politikai osztállyá, politikai szubjektummá is kell szerveződnie a politikai közéletben. Ez azonban a valóságban nem ilyen egyszerű. Ez „a munkásságot politikai szubjektummá szervező párt, vagy az önmagát pártként szubjektummá szervező munkásság” (kiemelés tőlem-L.T.) ellentmondásaként fogalmazható meg (90). Alany és tárgy felcserélődő viszonylatai korántsem grammatikai problémát okoznak, hiszen Párt és munkásság politikailag igen kényes, ennél fogva történelmileg nagyon is reális determinációs viszonyáról, azaz – mint jeleztük – tömeg és tudata elválasztásáról van szó. Fogadjuk el Lukács György tézisének a Történelem és osztálytudat c. híres-hírhedt művéből – Balogh is ezt teszi –: egy osztály uralomra hivatottsága azt jelenti, hogy képes-e a társadalom egészét érdekeinek megfelelően megszervezni (79). Ha nem képes, ellenben a munkásság felszámolásának és a szocializmus stratégiai előfeltevések, miszerint „a kapitalizmus felszámolásának és a szocializmus megvalósításának immár megteremtődtek a gazdasági-társadalmi feltételei, másrészt,

hogy létrejöttek és készek a munkásosztálynak azok a politikai-szervezeti keretei, melyek révén önmagát és a társadalmat megszervezheti" (79), akkor az osztályra szerveződést és a társadalomnak a munkásosztály általi megszervezését „szükségképpen a tudat problémájára” redukálhatják (79). Az osztályuralom problémáját Lukács is „egyenértékűnek tekinti az osztálytudat problémájával” (79).

Kelet-Európa legújabbkori társadalmi katalizmáinak történelmi tapasztalata alapján azonban hozzáfűzhetjük, ez nem csupán Lukács, és még csak nem is az elmélet tévedése, már amennyiben tévedésnek lehet nevezni. Az osztálytudat előtérbe állításával az „egyedi események összejátszásaként létrejövő konkrét szituáció, reális helyzet...” – ami nem azonosítható az objektív gazdasági folyamatok végső kérdéseivel – „...valamint a kívánt cél” között kialakuló ellentmondást „az öntudat problémáinak tisztázásával és megoldásával” igyekeznek áthidalni (79). Csakhogy így már „az ’ügy’ – a Hegel-féle – Szellem öntárgyasulásához hasonlóan – nem egy történelmi szubjektum ügye, hanem ellenkezőleg, az ’ügy’ maga az, amely az elkötelezettség révén maga teremt történelmi szubjektumot” (94)!

Az elméleti-ideológiai előfeltevések mellett vessünk pillantást az elmúlt évtizedek Kelet-Európájának történelmi valóságára. A konkrét hatalomgyakorlást, a politikai jogok alanyát tekintve az orosz forradalom után „a tényleges hatalom mindinkább a végrehajtó apparátusok kezébe ment át a fennálló jogi szabályozás ellenére” (90) a fokozódó centralizáció és bürokratizálódás révén. „A történelmi szubjektum és a struktúra viszonya ... a történelmi szubjektum voltaképpeni kialakulását megelőzően eltorzult, mint az államnak és a pártnak, azaz mint két szervezetnek egymáshoz fűződő kapcsolatára redukálódott” (93-93). „Nem csupán Rosa Luxemburg aggodalmas figyelmeztetése vált valóra az osztálydiktatúra és az osztály nevében fellépő pártvezetés diktatúrájának felcserélhetőségéről meghatározott pártstruktúra feltételei mellett. Gondolatmenete az önmagát osztályra szervező munkásosztály és az értelmiség által megszervezett munkásság alternatívája közötti eltérő hatalmi struktúráról – végül is tragikus proféciónak bizonyult” (92).

Az „önmagát történelmi szubjektummá emelő politikai apparátus” (93) lépett a munkásosztály mint potenciális történelmi szubjektum helyébe: „az önmagát szervező szubjektum átadta helyét a szervezetnek, mint történelemalkotó ’szubjektumnak’” (92). „A politikai organizáció ... manipuláció tárgyává tette, és meg is szüntette a valóságos történelmi szubjektumot” (93).

A folyamat mögött – Balogh szerint – egy „közösségi társadalom közeli megvalósításának” (98), „az egyén és közösség egysége, harmóniája közvetlen megteremtésének” (103) víziója állt, de a közösségi szerveződések helyébe a közösséget csak reprezentáló állami-politikai intézmények léptek, melyek a maguk tartozékává tették, önállótlanították az egyéneket, visszakötözve azokat – a természetadta közösségek módján – (látszat) közösségi köldöksínórhoz (102-103).

Balogh István felfogásában a konkrét szubjektum, az egyén „magánszemélyé és közösségi lényé” (103) bomlik. E kettőségnek különböző társadalmi szférák felelnek meg. Ahogy a „magánszemélyként való lét” (102) megkerülhetetlen, úgy az egyén közösségi-politikai léte is. A kétfajta lét „a szubjektum egymástól elválasztódó, külön fejlődő, egymással ellentétbe kerülő oldalai” (101). Keleten az alapviszonyok mindeddig „a társadalmi szubjektum kettéhasadását jelenti” (98). (A közösségi-politikai lét végső soron a politikai osztályra szerveződött apparátus privilégiuma, és a magánlét sem érte el az emancipáció elégséges mértékét.) Egy „új típusú” történelmi szubjektum csak a két oldal között közvetítő intézményes mechanizmusok, a már említett, sokrétű

érdekttranszformációkat tartalmazó „politikai társadalom” kialakulásával jöhet létre. Alapjaiban elhibázott tehát a konkrét szubjektum kettőességének közvetlen felszámolására épülő eddigi társadalomfejlesztési stratégia.

Talán nem torzítjuk el a szerzőnek a történelmi szubjektumról vallott álláspontját, ha megjegyezzük, egy történelmi léptékben gondolkodó marxista elmélet számára sohasem jelentheti a szervezeti kérdés bárminő súlyának elismerése a munkásság, ill. a társadalom egészének történelmi *objektummá* degradálását. Nem jelentheti az öntudatos céltételezők (elit) és a cél megvalósításának eszközeként szolgáló öntudatlan végrehajtók (tömeg) teleológiai alapuló patriarchális kapcsolatát sem.

A társadalomtudományok iránt érdeklődők a marxizmusnak a hatvanas évek végén meghírdetett és elsikkadt „reneszánsza” óta érthető rezignáltsággal fogadják a válságból való kilábalás újra és újra fellobbanó, de egyre erőtlenedő és reményt vesztett kísérleteit. Balogh István tanulmányát éppen azért tartottuk ismertetésre érdemesnek, mert elmélet és gyakorlat dogmatizmusba és praktikizmusba hajló meghasonlását a mai kelet-európai társadalmak – mondhatni – vegetatív idegrendszerének, Párt és munkásság szervezeti-intézményi rendszerben strukturálódó viszonyának a középpontba állításával szándékozik újrafogalmazni és feloldani.

LÖFFLER TIBOR

Az „AETAS” 8-as számától szerkesztőségünk a Kar vezetésének egyetértésével megszünteti a tanárszerkesztői feladatkört, amelyet Dr. Tóth Sándor, a JATE BTK Középkori Magyar Történeti Tanszékének adjunktusa töltött be. Ezzel egyidőben szerkesztőségünk létrehozta az állandó lektori tisztséget, amelynek betöltésére Dr. Tóth Sándort kértük fel.

Megjelent a Harmadkor 8. száma. A kiadványban többek között Szántó István, Pongrácz Tibor és Kurdi Fehér János esszéi, Láng Zsolt kisprózái, valamint Solymosi Bálint, Panek Sándor és Medgyesi Gabriella versei is olvashatók. A lap közli Oszip Mandelstam: A szó természetéről című esszejét Mikola Gyöngyi fordításában, valamint Szilasi László és Takács József írásait Csokonai Lili: Tizenhét hatyúk című művéről. A kiadványt Szántó István és Takács József szerkesztette.

A szegedi Móra Ferenc Múzeum és a Nemzeti Múzeum Országos Régésztovábbképző Konferencia sorozat keretében Honfoglalás-kori régészeti konferenciát szervezett Szegeden 1988. április 18-19-én. Az előadók között voltak nyelvészek (Benkő Lóránd, Czeglédi Károly, Kiss Lajos, Róna Tass András) és antropológusok (Éri Kinga, Szalai Ferenc) is. A régészek részéről Dienes István, Fodor István, Kürti Béla, Nepper Ibolya és Révész László adott elő. Az előadásokat hosszantartó és részleteket is taglaló viták követték. A konferencia elnökei László Gyula és Fodor István voltak. Szerkesztőségünk egy következő számában részletesebben is ismerteti a rendezvényt.

A Magyar Politikatudományi Társaság Politikaelméleti és Politikatörténeti Szakosztálya 1988. március 24-én konferenciát tartott a konzervatívizmus kérdéseiről. Három főreferátum hangzott el, amelyeket Szabó Miklós, Nyíri Kristóf és Dénes Iván Zoltán tartottak. Ezek után vita következett, melynek felkért hozzászólói Lackó Miklós, Somlai Péter, Pokol Béla, Tamás Gáspár Miklós, Szabó Máté és Körösenyi András voltak. A vitát Hajdú Tibor vezette.

Megjelent a szombathelyi Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola évente kétszer közreadott kiadványának, a JELENTKEZÜNK-nek az 1987/1-2-es száma. A benne szereplő versek, esszék, tanulmányok között található Gutter József filozófus a marxizmus-leninizmus jelenlegi problémáit és Polgár Tibor a magyar ifjúság helyzetét jelenlegi társadalmunkban taglaló írásai. Szentkirályi Attila A nemzettudat zavarai és a deviáns viselkedés összefüggései Magyarországon címmel írt esszét. A kiadvány ára 34 Ft. A szerkesztőség címe: Szombathely, Szabadság tér 4. A JELENTKEZÜNK 1987/1-2-es számát Fűzfa Balázs szerkesztette.

1988. május 7-én a JATE BTK-n „AETAS” – Harmadkor baráti találkozóra került sor. A délelőtti folyamán megtartott felolvasáson Dlusztus Imre, Galamb György, Hévízi Ottó, Kalmár Melinda, Pikó András, Samu Attila és Szilasi László olvasták fel írásaikat. Este baráti találkozó és beszélgetés volt a Móra Kollégiumban.

Megjelent az ELTE ÁJTK Ménesi úti Szakkollégiuma lapjának, a SZÁZADVÉG-nek a 4-5-ös száma. A 307 oldal terjedelmű duplaszám gazdag anyagából A reform és Magyarország címmel indított körkérdés a legizgalmasabb vállalkozás, amit a hozzászólók nevei is jeleznek: Kis János, Antal László, Lengyel László, Szabó Miklós, Fekete Gyula, Gadó György, Vass Csaba. A kötetben két tematikus blokk is található. Az egyiket Valuch Tibor, Sárközi Máttyás és Rainer M. János ötvenes éveket és ötvenhatot elmozdító tanulmányai alkotják. Jóó Rudolf, a nemzetközileg is elismert londoni publicista, Schöpllin György és a Kolozsvári B. Sándor álnéven publikáló szerző a kisebbségek nemzetközi helyzetével, a mai Románia társadalmi problémái és a nemzetiségi kérdés kölcsönhatásaival, valamint Jászi Oszkár 1934-es Duna-táji tanulmányútjának erdélyi viszhangjával foglalkozó tanulmányaik alkotják a másik tematikai egységet. A Századvég 4-5-ös számát hagyományosan hosszabb szövegválogatás zárja. Jelen esetben a magyar népi mozgalom és az 1948 utáni magyar emigráció kiemelkedő gondolkodójának, Szabó Zoltánnak az írásaiból tett közzé Gyurgyák János és Kenedi János huszat. A Századvég 4-5-ös számának *Gyurgyák János* volt a felelős szerkesztője.

1988. március 24-én tartotta Szegeden immár hagyományos tavaszi felolvasóestjét a Harmadkor. Az esten Balog József, Darvasi László és Szijj Ferenc versei, Solymosi Bálint prózája valamint Mikola Gyöngyi, Szántó István, Szilasi László és Takács József esszéi hangzottak el.

Megjelent az ELTE BTK történettudományi folyóiratának, a SIC ITUR AD ASTRA-nak az első száma. Célja, hogy a hallgatók és a fiatal oktatók számára fórumot teremtsen „a lehető legtágabban értelmezett történettudomány bármely területéről” szóló írások közzétételével. A nyitó szám két TDK dolgozatot (Kulesár Árpád Erdélyi sőügy I. Apafi Mihály uralkodása idején és Várkonyi Gábor Wesselényi Ferenc Nádor című írásait), valamint egy oxfordi egyetemről szóló beszámolót tartalmaz. A lap remélhetőleg Szegeden is kapható lesz.

A JATE BTK-n működő Társadalomtudományi Kör 1988 tavaszán a következő témákban szervezett előadásokat: *Steiger Kornél*: A preszokratikus és szokratikus bölcsélet I-IV, *Horváth Judit*: Plotinosz filozófiája, *Vass Csaba*: Marxizmus és desztalinizáció, *Bence György*: Feltámasztható-e a liberális tradíció Magyarországon?, *Kis János*: Milyen intézményrendszerben fogunk élni? Az előadások szervezésén túl a Kör folytatja kiadványainak szerkesztését, továbbá műfordítói és filozófiai pályázatot írt ki. 1988 szeptemberétől működési szabályzat létrehozásával a Kör szeretné tevékenységét szervezettebbé tenni.

Az ELTE ÁJTK Ménesi úti Szakkollégiumában az AETAS, a Harmadkor és a Századvég szerkesztőseinek képviselői baráti találkozót tartottak 1988 június 3-án. Megállapodás született, többek között, a lapok kölcsönös terjesztésére, valamint arra, hogy a szerkesztőségi találkozók a jövőben rendszeressé váljanak.

Az *Etudes Historiques Hongroises* szerkesztőbizottsága az alábbi hét témakörben tervezi *idegen nyelveken kötetek* kiadását az 1990. évi madridi nemzetközi történeti-kongresszus alkalmából:

- I. Történeti biográfia /jeles, elsősorban magyarországi személyek életpályája egészének vagy részének bemutatása/.
- II. Együttélés a Kárpát-medencében /magyarok és nem-magyarok/.
- III. Európa és Magyarország kapcsolatai /elsősorban a szellemi áramlatok tükrében/
- IV. A sztálini rendszer kiépülése és kritikája Magyarországon.
- V. Forradalom és reform az újabb kori magyar történelemben.
- VI. Település és társadalom
- VII. Gazdaság, ember, környezet.

PÁLYÁZAT-FELHÍVÁS

"A MODERN FILOZÓFIAI GONDOLKODÁS ÉS AZ EMBER"

A JATE BTK-n működő Társadalomtudományi Kör pályázatot hirdet „*A modern filozófiai gondolkodás és az ember*” címmel. A pályadolgozatoknak két kritériumot kell figyelembe venniük:

1. Témájukban mutassanak kötődést a megadott címhez.
2. Terjedelemben a min.15 - max.35 oldalt tartsák be.

Pályázhatnak a tudományegyetemek hallgatói. Beküldési határidő:

1988. december 15. A pályázatokat a Társadalomtudományi Kör címére kell eljuttatni. (JATE BTK Társadalomtudományi Kör, 6722 Szeged Petőfi S. sgt. 30-34. II. em. Filozófiai Tanszék). A pályázat jelígyés, ezért a pályázó nevét, címét, szakpárját és intézményének megnevezését zárt borítékba kérjük mellékelni.

A beérkező pályaműveket bírálóbizottság véleményezi, melynek elnöke *Dr. Csejtei Dezső*

Díjazás:	I. díj-5000 Ft.
	II. díj-3000 Ft.
	III. díj-2000 Ft.

Eredményhirdetés 1989. januárjában.

A bírálóbizottság a díjak ki nem adásának jogát fenntartja. A beérkező legjobb műveket az „AETAS”, a JATE BTK történészhallgatóinak lapja, a szerzők jóváhagyásával leközli.

A Társadalomtudományi Kör Vezetősége

Szeged, 1988. máj. 5.

FELHÍVÁS A MAGYAR TÖRTÉNE SZ HALLGATÓK ORSZÁGOS SZERVEZETÉNEK MEGALAKÍTÁSÁRA

Kedves Barátaink!

Országunkban számos olyan egyetem és főiskola működik, ahol történelem-oktatás folyik. Mindaddig azonban rendszertelen volt a kapcsolat az ország különböző városaiban tanuló történészhallgatók között, s ezért nem volt - s gyakorlatilag most sincs - lehetőség arra, hogy egymás szakmai munkáját, törekvéseit, érdeklődését megismerjük. Pedig az összehangolt tevékenységnek mindannyian csak hasznát látnánk. Úgy véltük, hogy egy, a *magyar történészhallgatókat tömörítő szervezet* kedvezőbb feltételeket teremthetne az együttműködésre. Ehhez azonban szükségünk van a Ti segítségetekre is.

1988. júliusában Esztergomban négynapos szakmai tábort rendeztünk, ahol neves történészek tartottak színvonalas előadásokat módszertani kérdésekről. Ez alkalommal létrehoztuk az általunk tevévett **Magyar Történe Sz Hallgatók Országos Szervezetének budapesti bölcsészkar i tagozatát**. Hogy kezdeményezésünk országossá bővüljön, kérjük csatlakozzatok hozzánk! A helyi bizottságok megalakulása lehetne az első lépcső és ezen az alapon jöhetne létre az országos szervezet, amely képes lenne a különböző szervezési feladatok ellátására.

November elejére újabb szakmai tábort tervezünk, ahol - az előadások szakmai programok mellett - megalakíthatnánk a helyi bizottságokra támaszkodva a **MAGYAR TÖRTÉNE SZ HALLGATÓK ORSZÁGOS SZERVEZETÉT**. Ez összeállíthatna egy számítógépes adatbankot egyesületünk tagjairól és így számon lehetne tartani, melyik egyetemen ki milyen témával foglalkozik. Szakmai összefüveteket, táborokat szervezhetne, ahol neves előadók részvételével az egyetemi oktatás szerkezetéből kimaradó témákat is meg lehetne vitatni. Alakíthatna egy olyan könyvtárat, amely - később kiépítendő nemzetközi kapcsolataink révén - nehezen megszerezhető külföldi kiadványokat szerezne be és bocsátaná a szervezet tagjainak rendelkezésére. Segíthetné a vidéki hallgatókat a szállás megszerzésében, ha kutatásaik céljából Budapestre utaznak, s természetesen ez a lehetőség fordítva is fennállna. A különböző szakmai programokról (külföldi előadók érkezése, tanácskozások, kandidátusi, nagydoktori viták stb.) tájékoztathatná a helyi bizottságokat. Tervezzük kapcsolatok felvételét különböző már meglévő történés z társaságokkal (Magyar Történelmi Társulat, Hajnal István kör stb).

Végül, de nem utolsó sorban, tervezük a *nemzetközi kapcsolatok felvételét*, egy Nemzetközi Történészhallgatók Egyesületének létrehozását is. Így jó esélyeink lehetnének a külföldi cserekapcsolatokra, esetleges tanulmányutakra stb. Ennek érdekében a szervezet igyekszik majd magasabb szintre emelni tagjai nyelvtudását is. Persze ez még csak távlati - bár nem elérhetetlen - cél. Ahhoz, hogy idáig eljussunk először saját nemzeti szervezetünket kellene létrehozni. *Legfontosabb feladatunk pillanatnyilag az újabb tábor megszervezése 1988 novemberének első hetére*. Ha nagy számban, s valóban minden egyetemről főiskoláról érkeznének résztvevők, komoly lépéssel juthatnánk előbbre. Különösen akkor, ha a helyi bizottságok már megalakulnának a tervezett tábor előtt. Így ott az országos szervezet létrehozása kerülhetne napirendre.

Ha a helyi bizottságok felépítéséhez információkra van szükségetek, szívesen rendelkezétekre boocsátjuk a már meglévő és általunk elfogadott *működési szabályzattervezetet*, amelyet az Országos Szervezet alapjának tekinthetnének.

További *információkért fordulhattok:*

illetve

a SIC – ITUR AD ASTRA
(1052 Bp. Piarista köz 1. I/37)
Tel.: 182–645

az AETAS
(JATE BTK Történettudományi
Szakkönyvtár Szeged, Egyetem
Egyetem u. 2–6. 6722)

szerkesztőségéhez.

Utóbbi képviselői ugyanis részt vettek az Esztergomban szervezett táborban és tanácsaikkal, észrevételeikkal sokat csiszoltak elképzeléseinken.

Várjuk mielőbbi jelentkezéseketek és ötleteiteket!

Üdvözlettel:

a budapesti és szegedi történészhallgatók képviselői

Esztergom, 1988. július 11.

MUNKATÁRSAINK

- BÁN D. ANDRÁS** – 1962-ben született Zalaegerszegen. 1985-ben végzett a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen. Jelenleg Budapesten a Magyarorsággkutató Csoportnál tudományos segédmunkatárs.
- HORNYÁK CSABA** – 1964-ben született Budapesten. Idén fejezte be tanulmányait a JATE Természettudományi Kar földrajz-történelem szakán.
- JANKÓ ATTILA** – 1957-ben született Orosházán. 1981-ben szerzett matematikusi diplomát a JATE-n. Azóta szabadfoglalkozású segédszociológus.
- KÁSA CSABA** – 1963-ban született Kisujszálláson. Az idén végzett a KLTE Természettudományi Kar matematika szakán.
- LÖFFLER TIBOR** – 1963-ban született Siklóson. Idén fejezte be a tanulmányait a JATE Természettudományi Karán, földrajz-történelem szakon. Lapunk állandó munkatársa.
- MOLNÁR ORSOLYA** – 1965-ben született Budapesten. Jelenleg a JATE BTK V. éves latin-történelem szakos hallgatója.
- PIKÓ ANDRÁS** – 1964-ben született Békéscsabán. A JATE BTK V. éves történelem-Kelet-Európa speciál szakos hallgatója. Lapunk szerkesztője.
- SZILASI LÁSZLÓ** – 1964-ben született Békéscsabán. Jelenleg a JATE BTK V. éves magyar szakos hallgatója.
- TELEK JÁNOS** – 1958-ban született Zabaron. Idén végzett a JATE Természettudományi Kar földrajz-történelem szakán.

"AETAS" – MELLÉKLET

I.

PIAC AZ ELMÉLETBEN ÉS A TÖRTÉNELEMBEN

A tanulmányokat válogatta, a bevezetőt írta
és a fordításokat az eredetivel egybevetette:

FEKETE LÁSZLÓ

Az angolnyelvű szövegeket

Kovalcsik Attila és Perlaki Miklós közreműködésével

NÁFRÁDI ZOLTÁN,

a francia nyelvűt

MOLNÁR IMRE

fordította.

Szerkesztőségünk ezentúl minden „AETAS” számhoz egy fordításmellékletet csatol. Ezekben mindig egy témakörhöz kapcsolódva, magyar nyelvre még át nem ültetett írást, vagy írásokat közlünk. A következő számunkban hosszabb Bergyajev szövegfordítás lesz, majd azt követően a posztstrukturalista irányzathoz tartozó gondolkodók történelemelméleti írásaiból válogatunk. Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy a Melléklet összeállításánál szívesen fogadjuk az ötleteket, téma- és fordítási javaslatokat és a kész szövegfordításokat.

AZ ÉRTÉKTÖRVÉNY SKYLLÁJA ÉS AZ ÖNSZABÁLYZÓ PIAC KHARYBDISE KÖZÖTT

(Bevezetés)

A modern európai társadalmaknak is megvannak a maguk mítoszai. Az értéktörvény és az önszabályzó piac, mint a gazdasági cselekvések racionalitását meghatározó és kormányzó intézmények európai kultúránk kétszáz éves ősmítoszai közé tartoznak. Miután napjainkra kiderült, hogy vezetőink nem őrzik kis bársonytokocskában az értéktörvényt, amely gazdasági döntéseik csálhatatlanságát és létjogosultságát úgymond tudományosan igazolná a társadalom előtt, úgy tűnik, hogy régi keleti mítoszunk kezd elveszíteni természetfölöttiségének eddigi illúzióját. Miközben egyre inkább hajlunk azonosulni a mások mítoszával. Elvárásunk az (ősregi) új iránt ugyanolyan eufórikus, mint amilyen néhány évtizeddel korábban a sajátunkkal szemben volt. Ez majd helyreteresi az elrontott dolgainkat, csak követni kell az új ígét. Az önszabályzó piac „racionális”, „objektív” és „értékmentes” működésével kapcsolatos tévképzetek kései megjelenése meglehetősen zavarbaejtő, egyrészt azért, mert a világ már nem teljesen erre a rugóra jár. Másrészt, mert a társadalomelméleti gondolkodásban mindig is jelen voltak azok a markáns szellemi áramlatok, amelyek úgy látták, hogy a partikuláris érdekektől és értékektől mentes önszabályzó piac nem több, mint üres fikció. A mai reformelképzelések hemzsegnek a piaci retorikától, s szinte teljesen kikopott belőlük a régi. Újabban a szabályozott piac (értsd! a „megszabályozott szabályzó”) kifejezése is megjelent; utalván arra, hogy Európának ezen a felén rendnek kell lenni, s nemcsak az utcai zenészeket, de még a szabályzót is meg kell központilag szabályozni. Jelen helyzetünk „a két lépés hátra, egy lépés még hátrább” állapotára emlékeztet.

Bár e két mítosz értékszemontjai, végsőkéig leegyszerűsített jelen formájukban, meglehetősen távol esnek egymástól, intellektuális gyökereik mégis azonosak. Ezek a mítoszok azon cselekvésemleletek ellentmondásaiból és kudarcaiból származnak, amelyek az ember egyéni világa és az őt körülölelő társadalmi világ között bizonyos dichotómiát látnak. Az ember társadalmi és gazdasági cselekvései során szembetalálja magát a társadalommal, amely a maga külső törvényeivel meghatározza azok céljait és lehetőségeit. Ugyanakkor az ember cselekvéseinek belső dimenziói is vannak, amelyek szintén meghatározzák azok szabadságát és felelősségét. S a probléma az, hogy hogyan lehet egyensúlyt teremteni a felosztott világ két szférája, a makro- és mikrokozmosz között, úgy, hogy egyaránt elfogadjuk a külső törvények realitását és megengedjük az individuum szabad akaratának felelősségét.

A gazdasági cselekvések természetéről vallott nézetek fejlődéstörténetét vizsgálva, valamikor a 18. század közepén tűnik fel – Galianinál és François Quesnay-nél – az a gondolat, amely a gazdasági cselekvéseket és magát a gazdasági rendszert az ember társadalmi léte előtti ontológiai lényegének affekcióiból, a szenvedélyekből, a vágyakból, illetve a vágyak kielégítésének örök folyamatából származtatja. Nyilvánvaló, hogy a gazdaságelmélet a természetjogon alapuló politikai filozófia tradícióit építi be saját rendszerébe. A természetjog emberfelfogása a szenvedélyekkel, vágyakkal és a vágyak kielégítésére irányuló szüntelen törekvésekkel képzelte megalkothatónak az emberiség nembéli egységét. A tudomány által teremtett lehetséges világ embere nembéli lényege jogán rendelkezik cselekvései szabadságával és birtokolja annak eredményét a társadalomban. Ez a gondolat az ember filozófiai felszabadítását jelentette egy természetfeletti vagy világi hatalom szorítása alól. A kérdés, amely ezzel kapcsolatban felmerül az, hogy mi biztosítja minden egyes ember szenvedélyeinek és vágyainak szabadságát és létjogosultságát, illetve az egymást keresztező szenvedélyek és vágyak kielégítésének optimalizálását a társadalomban. A metafizika nyelvén megfogalmazott Leibniz-i válasz a következő: „Mivel a teremtett dolgok között olyan kapcsolat van, hogy az összes igazodik mindegyikhez és mindegyik igazodik az összeshez, ezért valamennyi egyszerű szubsztanciának oly vonatkozásai vannak, amelyek kifejezik az összes többit, és ezért mindegyik egyszerű szubsztancia örökös eleven tükre a világegyetemnek.”¹ Következésképpen az ember társadalmi és gazdasági cselekvései olyan célok kielégítésére eleve nem irányulhatnak, amely a világmindenség elrendezett harmóniáját veszélyeztetné.

A tudomány lehetséges világával szemben, a valóságos világ közösségi színterei természetesen emberi konfliktusoktól és az erőszak mindenféle formájától hangosak. Persze ezt nem egy teremtet harmónia hiányának, hanem a harmóniát eltorzító hibás emberi intézményeknek, a még nem civilizált, durva és barbár állapotból kiemelkedő ember sajnálatos tudatlanságának tulajdonították. Úgy hitték, hogy az ember eddig nem ébredt teljes tudatára, hogy a Természet jótékony gyámkodásának köszönhetően olyan tulajdonságokkal lett újjá bocsátva, amelyek segítségével megteremtheti vágyai kielégítésére irányuló cselekvéseinek harmóniáját önmagával, világával és felebartájával a társadalomban. Különösen a pozitív – vagyis a csinált – törvények hatalma torzíja az embert, téríti le a gazdaságot és a társadalmat a természetes haladás útjáról. Azonban „ha az ész fáklyája világosságot gyújt a kormányzatban”, ahogy François Quesnay remélte, „valamennyi, a társadalomra és az uralkodóra nézve káros pozitív törvény el fog tűnni”.²

Az emberiség nembéli egységét megteremtő különféle antropológiai felfogások ennek a harmóniának garanciáit olyan tulajdonságokban vélték felfedezni, mint a szolidaritás, a szimpátia, a ráció és hasonlók. Persze, ha porszem kerülne a gépezetbe, még mindig fenn van tartva egy kis sarok az isten, a természetes jogok, a társadalmi szerződés, a Smith-i *láthatatlan kéz*, a benthami *boldogsági kalkulus*, vagy az igazságos szuverén számára, amely – ha másként nem megy – elősegítene hivatott ennek a harmóniának kibontakozását.

A felvilágosodás letűnésével a gazdaságtelméleti gondolkodás világi kezdekbe került. A későbbi korok gondolkodói számára a makro- és mikrokozmosz harmóniájának előfeltevése, az előre megtervezett harmónikus világrenden cselekvő ember eszméje nem volt több, mint pusztá retorika. Szigorúbban: bebiztosított dogmatizmus, mert ha az ember cselekvései harmónikusak világával, világos, hogy létezik ilyen, s ha nem, akkor ugyan mi más okozhatná az egész kisiklást (a konfliktust és erőszakot), mint az emberi tudatlanság. Hiszen az isteni benevolencia, ahogy például John Locke gondolta, csak egy tökéletes, a harmónia lehetőségét magába foglaló világot bízhatott az ember gondjaira.

A modern európai társadalmakban az isten és hasonlók helyébe két sokkal materiálisabbnak tűnő intézmény, az önszabályzó piac és az értéktörvény lépett. Ezzel együtt a gazdasági növekedésről való gondolkodás egyre inkább elszigetelődött a többi társadalomtudománytól, s különösképpen a morálfilozófiától, amelynek keretében egykor elkezdődött. Ebben a szép új világban már nem lehetett afféle gondolatokkal előjönni, hogy a gazdasági növekedés, a haladás, s végső soron az egész emberi történelem egy *etikai posztulátum*. Továbbá, hogy a gazdasági növekedés nem célja, de eszköze a „természetes szabadság egyszerű és nyilvánvaló rendszere” létrehozására irányuló emberi cselekvéseknek.³ A morális tökéletesedésre és a boldogságra való törekvés helyett az egy főre eső ez vagy az, mondjuk az egy főre eső villanymozdonyok, fürdőkádkak, gümicsizmák és hasonlók mennyisége lett besorolva a fejlődés elsődleges mutatói közé.

Az érték, az értéktörvény fogalma és funkciója egészen fantasztikus átalakuláson ment keresztül, míg végül idomulni látszott a fejlődés újfajta megmértetésének igényeihez. Az érték, amely központi gondolata és egyik természetes kiindulópontja minden természetjogi elmélkedésnek, amely az ember és társadalom viszonyának megismerésére irányul, eredendően nem gazdasági kategória. Amikor John Locke politikai filozófiájában az érték fogalmát először összekapcsolta a munkával, azt fejezte ki, hogy az embert, mint a világ társalkotóját az őt körülvevő természetben testetöltött munkája jogán illeti meg erőfeszítésének gyümölcse feletti szabad rendelkezés, vagy annak ellenértékékként a méltó megjutalmazás joga. Az embernek önmagától, jogaitól, javaitól való megfosztása erkölcstelen, igazságtalan és természet elleni bűn. Mindez nem azért merült fel, mert a gazdaság és társadalom „objektíve” ilyen, éppen ellenkezőleg, az egészen másként működött, hanem azért, mert Locke világlátását és értékszempontjait ezek az elvek fejezték ki. Így tartotta természetesnek, így racionalizálta ezeket az alapviszonyokat, amelyek földi mását ugyan hiába is keresnénk, de ilyenné kell tenni azokat. Tehát az *érték* és a *jog* ugyanazon morál és politikai filozófiai alapelvekből származnak. A morálfilozófiától való elszakadás következtében ezek a természetjogi alapelvek – a társadalomtudós lehetséges világának etikai értékszempontjai – egyre inkább a tudományos törvény alakját öltötték magukra. Ekkor veszi kezdetét az *érték* és a *jog* konfliktusa, amelynek végső stádiumában az etikai értékszempont az ember jogai felett döntő „objektív” törvényt, értéktörvényt vált.⁴ Napjainkban, amikor az ember

fizikai jólétéhez, munkájához és szellemi fejlődéséhez való természetes jogait úgymond „objektív” gazdasági törvényszerűségekre hivatkozva korlátozzák, különösen nyilvánvaló ez a konfliktus. S ugyan mivel tudna hozzájárulni alapvető problémánk megoldásához az önszabályzó piac, még ha magyar módra szabályozott önszabályzó is lesz? Ismét a régi Spencer-i tévhit köszön vissza, mintha az állam és a gazdaság két alternatívája lenne a társadalom életének szabályozásához: az egyik az állam a maga „objektív” értéktörvényével, a másik a gazdaság a maga „értékmentes” önszabályzó piacával. Minthogy az előbbi nyilvánvalóan nem működik, a másikat készülünk magunk fölé rendelni.⁵

S hogy mi ebből az egészből a tanulság a múltunkat, jelenünket és lehetséges jövőnket illetően? Az, hogy talán már elérkezett annak az ideje, hogy annak lássuk végre magunkat, amik voltaképpen vagyunk, s értékeink és céljaink forrását ne önmagunk fölé rendelt fiktív intézményekben, mítoszokban, hanem egyedül az emberi cselekvések szabadságában és felelősségében keressük.⁶

*

Az itt következő három tanulmány különböző történeti és történelemelméleti nézőpontokból vizsgálja a piac és a társadalom kapcsolatát. S hogy mit adhat a történetész, a társadalomtudós a fenti problémák megoldásához? Tisztánlátást egy előítéletektől és mítoszoktól mentes gondolkodáshoz, amely talán elvezethet egy emberibb világ megteremtése felé.

Jegyzetek

1. Leibniz, G.W.: Monadológia. Ford. Endreffy Zoltán. In. Gottfried Wilhelm Leibniz válogatott filozófiai írásai. Bp. 1986. 8-56.
2. Quesnay, F.: Le droit naturel. In. François Quesnay et la physiocratie. Tom. 2. Paris, 1958. 741. p.
3. Smith, A.: The Wealth of Nations. Vol. 2. Chicago, 1976. 208. p.
4. Myrdal, G.: The political element in the development of economic theory. London, 1953. 56 pp.
5. Hopkins, T.K.: Sociology and the substantive view of the economy. In. Trade and market in the early empires. Ed. by Karl Polányi, Conrad M. Arensberg, Harry W. Pearson. Glencoe, Ill. 1957. 283 – 288. p.
6. Caillé, A.: Splendeurs et misères des sciences sociales. Genève – Paris, 1986. 258 – 262. p.

A PIAC AZ ELMÉLETBEN ÉS A TÖRTÉNELEMBEN

Gyakran feltételezik azt, hogy a piac létezése a mai értelemben vett árképző piac meglétét jelenti és a gazdaságelmélet vonatkozó tételeit alkalmazzák annak a helyzetnek az elemzéséhez, amelyben a piac található. Ezért aztán modern piacgazdaságot magyaráznak bele elmúlt korok vagy primitív társadalmak intézményeibe, ahol pedig semmi más bizonyíték nem támasztja alá a mi fogalmaink szerinti piaci rendszer létezését, hacsak az nem, hogy létezik valamiféle piac. Nem lenne kifogásolható ez az érvelés akkor, ha a piac fogalmának pontosan körülhatárolható, egyértelmű jelentése lenne. Csakhogy nincsen.

A közgazdász számára a piac egy sajátos intézmény, a maga jellegzetes szabályaival, amelyre ő saját (tudományos) elemzésének rendkívül hatékony rendszerét építette. A történész vagy az antropológus számára a piac sok esetben a „piachelyet” jelenti, ahol az emberek áruk kicserélése céljából találkoznak. Ez a piaci hely nem feltétlenül azonos a gazdaságelmélet alapjaival, amelyet a közgazdászok alkottak meg. Nagy a veszély annak, hogy az általánosan alkalmazott közgazdasági szakkifejezések helytelen használata elrejtí az elemző elől a vizsgált társadalom valódi intézményi mechanizmusait.

Tekintettel tehát arra, hogy a piac közgazdasági értelmezése és a gazdaságtörténészek vagy antropológusok piaci hely fogalma lényegesen eltér egymástól, fontos tisztázni a piac szó értelmezésében fennálló különbségeket. Ezáltal súlyos hibákat kerülhetünk el a kereskedelem, a pénz és a piac elemcinek vizsgálatakor olyan társadalmakban, ahol nem létezett piaci rendszer.

Árképző piacok

A közgazdász számára a piac árképző mechanizmus. A piaci árak feladata a javak¹ kínálatának a kereslet szerinti szabályozása, valamint a kereslet alakítása a rendelkezésre álló javaknak megfelelően. Így a piacot egy keresleti – kínálati – ár mechanizmusnak nevezhetjük. Amint látni fogjuk, mindent, amit csak egy piacgazdaság magába foglal, besorolhatunk a következő terminusok valamelyikéhez:

(a) *Kínálatnak* nevezzük az egy adott pillanatban piacon rendelkezésre álló javak mennyiségét, vagy azt a mennyiséget, ami adott időtartam alatt odakerül. A piac egyik jellegzetessége, hogy az eladásra kínált javak mennyisége megnő, ha áraik fölmennek, mégpedig két ok miatt:

(A) A magasabb ár a nagyobb költséggel termelők számára is vonzóvá teszi a piacot.

(B) Az emelt ár meggondolásra készítheti az árujukat addig eladni nem kívánókat, mert így több lehetőségük lesz más áruk megszerzésére.

Ilyen módon szilárd kapcsolat van az uralkodó ár és az eladók által kínált javak mennyisége között. Az árak a javak piacra áramlását szabályozzák.

(b) *Keresletnek* nevezzük azt az árumennyiséget, amit a vevők egy adott áron hajlandók megvenni. Például hány font vaját vesznek egy hónap alatt mondjuk ötven centes áron. Ha adott az emberek ízléspreferenciája, akkor a kereslet emelkedését várhatjuk abban az esetben, ha más javak egy adott árucikkhez képest drágulnak, csökkenését pedig akkor, ha a többi ára lemegy.

Ilyen módon az árak szabályozzák a javak piacról való kiáramlását.

A közgazdász piacán két ponton játszik a kereslet fontos szerepet. Van kereslet az olyan áruk iránt, mint pl. a vaj, ezek a fogyasztói javak. De van kereslet a vaj gyártásához szükséges különféle termelői inputokra is. Döntő szerepet mindkét esetben az egymáshoz viszonyított árak játszanak. A vevők sokféle árut vehetnek, de vásárlóerjük véges. Minthogy a kívánt áruk megszerzéséhez beosztással kell élniük, vásárlásaik nyilvánvalóan az ártól fognak függeni. A termelők termelési

javakat keresnek, mert azok felhasználásával profitra tehetnek szert. A technológia szabta határokon belül több olcsó és kevesebb drága inputot igényelnek. Ha nő a munkaerő ára, a termelők megpróbálják minél inkább tőkével helyettesíteni. Tehát itt is az ár a meghatározó, mert a termelő csak akkor boldogul, ha maximalizálja a költség és ár közötti rést.

(c) A piaci *mechanizmus* magában foglalja minden ár és mennyiség rendszeres visszahatásait bármelyikükben bekövetkező változás esetén. Az árak viszik piacra a javakat (kínálat) és távolítják el onnan (kereslet). Ugyanakkor a kereslet és a kínálat maga is hatással van az árakra. Amint a kínálat feltételei – viszonylagos szűkösség – vagy a kereslet feltételei – viszonylagos preferencia – változnak, az árak tükrözni fogják ezeket a változásokat. Ha egy áru preferenciája megnő, akkor adott ár mellett a vásárlók minden korábbinál többet fognak venni belőle. Az eladók viszont nem kínálnak belőle többet a régi áron, így az árnak mindaddig emelkednie kell, amíg az emelt ár hatására a kínálat meg nem nő. Ugyanakkor az áremelkedés eltünteti a régi ár mellett jelentkező vásárlási hajlandóság egy bizonyos részét. Az ingadozó áraknak ez a kettős működése a kínálatot és keresletet állandóan egy egyenúlyi állapot felé tereli. Ez azt jelenti, hogy a viszonyított árak állandóan egy olyan állapot felé közelítenek, ahol az eladók által piaci áron kínált javak mennyisége pontosan akkora, mint amennyit ezen az áron a vevők vásárolni hajlandók. A piac így „kítisztul”.

Erre az önmagát kiegyensúlyozó mechanizmusra gondol a közgazdász, ha a „piac” szót használja. Mivel minden gazdasági döntést árakra alapoznak, és minden gazdaságilag fontos esemény áron keresztül hat, a piacnak ez a koncepciója egyszerű, de átfogó eszközként szolgálhat a termelés és elosztás komplex folyamatában részt vevő javak és szolgáltatások minden mozgásának megmagyarázására. Annak eldöntése, hogy milyen javakat érdemes termelni és milyen eszközökkel, így a termelőerő-források különböző felhasználások szerinti elhelyezése, a jövedelem elosztása, a jelen és jövőbeli fogyasztás közti választás (mennyit takarítsunk meg és fektessünk be), de még a társadalmi és politikai tényezők gazdaságra gyakorolt hatása is – mindezek a választások a piac koncepciójának keretei között magyarázhatók meg.

Jól szemléltethetjük a közgazdász koncepciójának érvényességi körét, egyben konkretizálhatjuk az önszabályozó piac fontosabb alkategóriáinak jellemzőit, ha röviden áttekintjük a különböző piactípusokat.

Piactípusok: A közgazdász szerint

A *termékpiacon* olyan javakat találunk, amelyeket valamilyen mértékben előzetesen már feldolgoztak. A termékpiacon szüntelenül hatnak ránk, vevőkre és mi is hatunk rájuk. Rengeteg ilyen piac van, ezeken vásárolunk árukat és szolgáltatásokat magunk és családunk számára. Az ilyen piacokat fogyasztói javak piacainak nevezhetjük. Újabb alkategóriát képezhetnek az olyan félkész- és késztermékek, amiket vállalatok vásárolnak továbbfeldolgozás vagy elosztás céljára; az ilyen áruk piacai részben egybeesnek a fogyasztói javak piacaival. Ezeken a piacon vesznek a vállalatok épületeket, berendezéseket, feldolgozott nyersanyagokat, félkész- és késztermékeket.

A *termelési tényezők piacán* találjuk a földet, a munkát és a tőkét. Minden alapvető input besorolható ennek a három kategóriának egyikébe, legyen természeti forrás, emberi munka (fizikai vagy szellemi), esetleg olyan épület vagy felszerelés, ami a termeléshez és elosztáshoz szükséges. Mindegyikük piacának sajátos jellemzői vannak:

(a) A *föld piacán* a földre és annak minden természeti jellemzőjére szóló igényeket vagy tulajdonjogokat adják-veszik. A föld fogalmába sok minden beletartozik: nemcsak a földfelszín, hanem az éghajlatból, a fekvésből és az ásványi források gazdagságából fakadó előnyök is. A föld fogalma azonban csak azokat a feltételeket és jellegzetességeket tartalmazza, amelyeket a természet vagy a véletlen hozott létre, emberi beavatkozást a közgazdász földhöz hozzáadott tőkebefektetésnek tekint. A földre szóló teljeskörű rendelkezési jogot is meg lehet venni – ez a tulajdonosi cím – de általában csak egy bizonyos ideig tartó használatáért fizetnek bért, s ezt az összeget tekintik a föld piacán a föld piaci árának. Sajátos jellemzője ennek a piacnak, hogy a kínálat már a Teremtés idején kialakult és árváltozások a kínált mennyiséget nem módosítják. Ha

megnö a föld kereslete, megemelkedik az ára is, de ettől a kínálat még nem lesz nagyobb. Vagy ellenkező esetben: az ár akár nulláig is zuhanhat, a kínálat mégsem csökken.²

(b) A *munka piacán* a termelésben hasznosítható emberi tényezőket lehet bércbe venni. Az áru- és a földpiactól eltérően a vásárló itt az egész embert nem veheti meg, csupán izmai és elméje működését veheti egy időre bércbe. Ennek (időegységre vonatkoztatott) árát általában munkabérnek nevezik, ami jelölheti egy munkás havi fizetését vagy egy vezető igazgató prémiumát egyaránt. Ennek a piacnak az a sajátossága, hogy a társadalmat alkotó emberek idejének és tevékenységének adásvételét bonyolítja le. A kereslet szempontjából a bércbe vételkor csak egy dolog számít: a munkás hozzáad-e a termelési folyamathoz legalább akkora, vagy nagyobb értéket, mint amennyi a kifizetett bér. Ez pontosan ugyanaz a meggondolás, mint ami bármely más termelési tényező piacán vezérli az eladót. De a kínálati oldalon már sajátos emberi tényezőket is találunk. Az embernek ennie kell, hogy életben maradjon, hogy ehessen, dolgoznia, vagyis munkáját bércbe adnia. Minél ügyesebb vagy képzettebb az ember, annál magasabb bércre tarthat igényt, de végsősoron mindenkinek találnia kell valamilyen fizetett állást, kivéve azt a néhány embert, akik megélnék földre vagy tőlcére szolgáló jogcímcik hozadékából. Ez pedig azt jelenti, hogy van valami közös vonás a munka és a föld kínálatában. A bér változásával öregek, fiatalok, háziasszonyok és alkalmi munkások beléphetnek a munkapiacra vagy kivonulhatnak onnan, a munkakínálat túlnyomó részét mégis a népesség nagysága és korösszetétele határozza meg.

(c) A *tőkepiac* nemcsak a termelésben tényleges tőkeként funkcionáló épületeket és felszereléseket tartalmaz, hanem azt a pénzt (vásárlótőkét) is, amelyen tőkejavakat, valamint föld- és munkahasználatot lehet venni. Így a tőkepiacot két részre osztottuk: az egyik a *fogyasztói javak piacához* hasonlít, attól csupán annyiban különbözik, hogy irányítója a kiszámítható jövedelmezőség, és nem az izlés. A másik részt annak a pénznek a piaca képezi, amellyel a fenti árukat meg lehet vásárolni. A tőkepiac tovább osztható különböző *pénzügyi piacokra*: így pl. az *értéktőzsdére*, ahol tartós használatra lehet pénzt kölcsönözni, ellenértékként pedig részesedést kapni a pénz segítségével szerzett profitból. A *pénzpiac* meghatározott időtartamra szól a kölcsönzés, a pénzt azután előre megállapított hozammal növelve fizetik vissza. A pénz használatáért járó pénzpiaci árat kamatnak nevezik, s mivel a pénzpiaci és az értéktőzsde alternatív források, a közgazdászok a pénz áráról beszélve többnyire a kamatra gondolnak. A pénzpiaci megintcsak egymással szoros kapcsolatban álló alkotórészekre osztható fel: a *jelzáloghitel-piac*on kölcsönzött pénzt hosszú időre kötik le, csakúgy, mint a *hosszúlejáratú kötvények piacán*; a *rövidlejáratú pénzpiac*on csak rövid időre, pl. egy napra kölcsönöznek. Természetesen a felsorolt piacok között számos átmeneti forma is kialakult.

Az általánosabb tőkepiac magvát alkotó pénzpiacok sajátos jellemzőit megintcsak a kínálati oldalon találjuk.

A pénznek, s vele együtt az irányítása alatt álló összes javaknak és termelési tényezőeknek a keresletét a föld, a munka vagy a tőkejavak keresletéhez hasonlóan egyedül az befolyásolja, hogy a vállalat mennyit tud érte fizetni úgy, hogy profitja nőjön, de legalábbis ne csökkenjen. A földéhez és a munkához hasonlóan a pénz kínálatát sem elsődlegesen az ártól – a használatáért felajánlott kamatlábtól – függ, noha a pénzzel rendelkezők magasabb kamatláb mellett általában szívesebben kölcsönöznek, mert ilyenkor a pénz más felhasználási módjai – mint pl. értékes holmik vásárlása – kevésbé kecsgetedőek. Mindamellet megározható a pénzpiaci két fő kínálati feltétele:

(I) A pénzínálatot szabályozza a nemesfémek kínálatát, ami a 19. század végén aranyat jelentett. A legiszább példa erre az aranystandard rendszerre az a 35 éves időszak (1879–1914), amely az Egyesült Államokban a Szövetségi Letéti Bank Törvényt megelőzte. Az árváltozások hatása érezhető volt, mert minél magasabb volt a pénz ára, annál inkább megérte az aranyat akár nagy költséggel is kibányászni. De még ez a reagálóképesség (a közgazdász rugalmasságnak nevezné) is eltörpült az olyan váratlan, szerencsés aranyleletek jelentősége mellett, mint pl. az 1849-es kaliforniai, az 1850-es évekbeli ausztráliai és az 1880-as évekbeli dél-afrikai. A nemesfémekre alapozott pénz kínálatát elsődlegesen véletlen felfedezésektől függ.

(II) A pénz kínálatát az államhatalom is szabályozhatja: többé-kevésbé közvetlen módon a kincstáron keresztül a papírpénzkiadás szabályozásával, vagy a központi bank és a bankrendszer ellenőrzésével. Nem szükséges részletesebben megismerkednünk az ellenőrzés technikáival.

Elegendő annyit leszögezni, hogy ilyen rendszerben a pénz kínálata a pénzügyi hatóság növelést vagy csökkentést elrendelő döntéseitől függ. Ez szükségszerűen a piaci mechanizmus külső beavatkozással történő módosítását jelenti, mivel nem lehet piaci pénzkínálat-szabályozás ott, ahol ezt a hatóság végzi el.

A fentiek ismeretében a pénzkínálatot a felajánlott ártól viszonylag függetlennek mondhatjuk.

Ezzel áttekintettük azokat a piacokat, amelyekkel a közgazdász foglalkozik. Jellemzőiket röviden így foglalhatjuk össze:

(a) A fogyasztói javak piacának árait az az egyensúly határozza meg, ami az ízlés és a viszonyított árak által meghatározott kereslet, valamint az árakra és költségekre – vagyis a jövedelmezőségre – alapozott kínálat egymásra hatása alakítja ki.

(c) A termelői (tőke)javak piacának árait az az egyensúly határozza meg, amely a várható jövedelmezőségre (végtermék ára mínusz inputok árai) alapozott kereslet és a hasonló megfontolásokról vezérelt kínálat egymásra hatása következtében az (a) pontban leírt módon alakul ki.

(c) A termelési tényezők piacain kialakuló árakat megintcsak az az egyensúly határozza meg, ami a várható jövedelmezőségre alapozott kereslet és a kínálat – kereslet piaci mechanizmusán kívül eső megfontolásokon alapuló kínálat egymásra hatásaként jön létre.

Önszabályozó piacnak alapvetően azt a fajta piacot nevezzük, amelyről az eddigiekben szó volt. Zárt rendszert képez. Mechanizmusának megértéséhez nem szükséges túlmennünk a fenti megfontolásokon, sem pedig a kínálati és költség tényezők vizsgálatát más tényezők elméleti hatásainak részletezésével kiegészítenünk. A kormánypolitikának a mechanizmusra gyakorolt hatását tökéletesen megismerhetjük úgy is, hogy nem vizsgáljuk a politikai intézményeket. Elég annyit megállapítani: létezik egy bizonyos politika, majd megvizsgálni annak hatásait a kínálati és keresleti oldalra, ezáltal az egész mechanizmusra. Politikai, alkotmányos, vallási, etikai vagy családmodellekkel kapcsolatos kérdések nem számítanak. A közgazdász feladata csak az, hogy a ráhatások keresletre és költségekre gyakorolt befolyását felmérje, azután pedig elvégezze az analízist az előbbiekben ismertetett módszer alapján.

Piaci rendszerek az ilyen típusú piacok összekapcsolódó csoportját nevezzük. Elképzelhető olyan piac is, ahol csak egy dolgot, például egyetlen fajta fogyasztói árut találunk. Így, magányosan és elkülönítve, nem kapna nagy teret a kínálat – kereslet – ár mechanizmus. A gyakorlatban mégis úgy találjuk, hogy a modern nyugati gazdaság nagyszámú, mindössze egyetlen árura vagy szolgáltatásra specializálódott piacból áll. Ezek a piacok azonban szorosan kapcsolódnak, mivel minden árunak van valamilyen helyettesítője, amelyet viszonyított árának megfelelően kisebb vagy nagyobb mértékben vásárolnak. Így bármely pillanatban az egyes javak vásárlására fordított összegeket az összes javak (árúk és szolgáltatások) piacain uralkodó viszonyított árak határozzák meg. Ezek az árupiacok a kínálat – kereslet – ár mechanizmuson keresztül kapcsolódnak a termelési tényezők piacihoz. Így a tej piaca más árupiacokra is hatást gyakorol (pl. a sörére), hasonlóképpen a termelői javak piacaira (pl. az üvegekre) és a termelési tényezők piacaira (pl. a tejjgazdálkodó farmerek által igényelt földekére, a munkáéra és annak a pénznek a piacára is, amelyből istállókat építenek és takarmányt vesznek).

Ahogy az előző két bekezdésben részleteztük, ilyen rendszer az *önszabályozó piaci rendszer*. A kereslet és kínálat feltételeiben bekövetkezett minden egyes változás az egész rendszeren végigfut, mindaddig, amíg minden egyes piac ki nem alakítja új egyensúlyi állapotát, ahol az eladók pontosan akkora mennyiséget kínálnak, amekkorát a vevők adott ár mellett vásárolni akarnak, és egyik fél sem fejt ki további nyomást az ár megváltoztatására.³

Látnunk kell, hogy a közgazdasági analízis hatássága piaci környezet vizsgálatában korlátozó tényezővé válik, ha nem piaci gazdaságot elemzünk. A piac koncepciójában pontossága miatt vizsgálhatja a közgazdász piaci rendszerünket ilyen részletesen, de ugyanez a pontosság korlátozza őt akkor, ha nem árképző piacra épülő gazdasági rendszereket analizál.

Míndez ahhoz a következtetéshez vezet, hogy a gazdasági elemzés a piacok intézményeire épül: független döntéshozókra, akik adnak és vesznek, eladásra termelnek a piacon vett inputokkal, szerződésbe foglalt jogukat a törvény védi, döntéseiket pedig a nyereség vagy veszteség objektív szabályai szerint hozzák. Ha ezek a feltételek és az őket megtestesítő intézmények (üzleti

szervezetek, korporációk, bankok, szabadon bérbevehető munkaerő, elidegeníthető föld) hiányoznak, akkor a gazdasági elemzés nem lehet eredményes.

Egyelőre eltekintünk attól a lehetőségtől, hogy egyes javak és termelési tényezők piacait rendszerbe foglaljuk, míg más javakat és tényezőket ebből kihagyunk. Azt feltételezzük, hogy piacon adnak és vesznek mindent, ami nem áll korlátlan mennyiségben a potenciális felhasználók rendelkezésére. Egyelőre eltekintünk attól a lehetőségtől is, hogy a rendszer nem teljes mértékben önszabályozó, vagy hogy egy önszabályozó és egy nem önszabályozó szektor valamilyen kombinációja.⁴

(a) Első lényeges következtetésünk az emberekkel kapcsolatos. Önszabályozó piacon a magánélet kérdései lényegtelenek. Vallásosság, társadalmi státusz, politikai meggyőződés, családi élet, szerelem, gyűlölet vagy pletykák nem befolyásolják a tennivalókat, attól eltekintve, hogy ezek is részei a termékek iránti igényeket létrehozó bonyolult érzelem- és motivációrendszernek. Ellenkezőleg, a felsőbb megfontolásoktól nem befolyásolt önszabályozó piac hajlamos a magánélet irányítására. A munka iránti kereslet közvetlenül befolyásolja az embert lakóhelye megválasztásában (hol van munkalehetőség), gazdasági tevékenységének kiválasztásában (melyik az a tevékenység, amelyik kereslete legtöbbet kínálja cserébe az ember képességeiért) és fizikai létének biztonságában. Ez utóbbi, hogy lesz-e étel és emberhez méltó lakás, önszabályozó piacon attól függ, hogy van-e akkora kereslet a munkaerő iránt, amekkora megélhetéséhez elegendő fizetést biztosít. Ha nincs, akkor legjobb esetben is meg kell szakítani a megszokott életvitelt, legrosszabb esetben pedig éhezés is következhet. Ennek oka vagy az, hogy leesik a termelői és fogyasztói javak iránti kereslet, ami küköndésbe hozza a csökkenő bérek – hanyatló kereslet spirált, amint ez a gazdagabb nyugati országokban előfordul, vagy pedig az, hogy a rendelkezésre álló hatalmas munkaerőmennyiség miatt új alkalmazottak munkába állítása a termelékenységét szinte semmivel nem javítaná. Ez az utóbbi eset inkább Kelet-Ázsiára jellemző. De még ilyen katasztrófák nélkül sem lehet elkerülni, hogy a keresletek közti arányeltolódás miatt a munkaerő helyváltoztatásokra ne kényszerüljön, ami magával hozza különböző csoportjai társadalmi státuszának és többihez viszonyított jövedelmének megváltozását is.

(b) Másik lényeges következtetésünk a nem gazdasági természetű politikai és társadalmi intézményekkel kapcsolatos. Az ország területeinek és természeti erőforrásainak (földpiac), csakúgy, mint a lakosság termelőképességének ésszerű kihasználása az önszabályozó piacnak köszönhető. Ha az önszabályozó piac nemzetközi méretű, akkor az ország gazdasági tevékenységének szabadsága erősen korlátozott. Társadalmi szempontból a család egysége és a közösségi élet állandó változásban van, mivel az emberek könnyen kényszerülhetnek elvándorlásra.

(c) Ezáltal az önszabályozó piacok rendszere az ember tevékenységének nagy részét leköti, elkülöníti más tevékenységektől, felsőbb hatalom által nem korlátozott irányító szabályokkal látja el. Mindezt a kínálat – kereslet – ár mechanizmus végzi. Mivel a gazdasági tevékenységek és az emberi élet egyéb területei elválaszthatatlanok, az önszabályozó piac minden más jellegű gazdasági rendszernél jobban befolyásolja az ember más tevékenységét is.

Piacok a gazdaságtörténetben

Nincsen olyan társadalmi intézmény, amely ideáltípusának tökéletes megjelenése lenne. Mégis, a 19. század végén és a 20. század elején létezett önszabályozó piaci rendszer elfogadható mértékben megközelítette az eszményit. Kisebb vagy nagyobb mértékben még ma is több helyen lehetne megfelelő modell számos gazdasági probléma megoldásához. Bizonyos fenntartásokkal és megszorításokkal a közgazdász számára ma is ez a leghasznosabb eszköz az olyan problémák, mint a választás, a gazdasági hatékonyság, az árak, a javak elosztása és a különféle felhasználásokhoz kapcsolt erőforrások vizsgálatára. A következőkben másfajta, lényegesen eltérő piacokat vizsgálunk meg. Néhány közülük annyira különböző, hogy eddig használt értelmezésünk szerint nem is tekinthető piacnak.

Legelőször különbséget kell tennünk a közgazdászai fogalmak szerinti piac és a piac, mint piachely között.

Az előbbinek lehet, de nem szükségszerűen van földrajzi helye. A chicagói kereskedelmi igazgatóság fenntart ugyan egy szobát gabonaügyletek lebonyolítására, de a nemzetközi pénzpiac már egy sok központ és egyén között megoszló információkból és kapcsolatokból álló világméretű hálózat. Ellentétben a chicagói kereskedelmi igazgatóságtól, konkrét földrajzi helye nincsen, létezését annak köszönheti, hogy sok ember keres és kínál külföldi valutát. Ez a fajta „állandó lakcímmel nem rendelkező” kínálat – kereslet – ár mechanizmus hozza létre a világpiacon és világpiaci árak néven ismert jelenségeket.

A piaci hely merőben különbözik ettől. Olyan, pontosan meghatározható helyet jelöl, ahol az emberek javak kicserélésének szándékával találkoznak. A „csere” szónak valójában három jelentésrétge van:

1. Működés szempontjából a csere fogalmába tartozik javak bármely kétoldalú áramlása – rögzített, meghatározatlan vagy ismeretlen árakon, mint pl. karácsonyi ajándékok esetében. Ebben a tág értelmezésben a reciprocitást és a redistribúciót is ide sorolhatjuk. 2. Szigorúbb értelmezésben a csere meghatározott vagy rögzített áron történő adásvételt jelent. A választás abban áll, hogy a felkínált lehetőséget elfogadni vagy elutasítani egyaránt lehet. Ez a jelentés magában foglalja: 3. a kialakított áron történő adásvételt. Itt a választás egy további szabadságlelemet is tartalmaz: az áralku szabadságát, amely a végleges döntést alakítja ki. Ez a csere jelentése önszabályozó piaci rendszerben.

Világos tehát, hogy lehetséges a „csere” és a „piachelynek” a csere 1. és 2. értelmezése szerinti létezése anélkül, hogy létezne egy közgazdász fogalmai szerinti piac.

A piachelyen nincsen szükség kínálat – kereslet – ár mechanizmusra. Míg a közgazdász által elképzelt piac szereplői vevők vagy eladók egyaránt lehetnek, s helyzetüket bármikor szabadon megváltoztathatják⁵, a piachely esetében ez nem szükségszerűen van így. A farmerek például csak eladni járhattak a város piacára, a városiak pedig csak vásárolni. Sőt, a farmerek csak meghatározott mennyiségű élelmet vihettek magukkal, s ezt árra való tekintet nélkül kellett eladniuk, a városiaknak pedig árra való tekintet nélkül kellett megvenniük. Az árat valamelyik hivatalnok határozta meg, vagy egyszerűen a hagyomány írta elő. Ebben az esetben az ár sem a kínált, sem a keresett mennyiséget nem határozza meg. A középkori élelmiszerpiacra nagyjából ez volt jellemző.

A piaci helyen ár jelenléte sem szükségszerű. Olyan érintkezések helye is lehet, ahol egy csoport javakat ad át egy másik csoportnak, amelyik ezt másfajta áruval viszonozza. A jelenkori barterügyletekre ez semmiben nem hasonlít, mivel az egyenértékűséget egészen más elvek alapján határozzák meg. A Trobriand-szigetek lakóinak hal-yam gyökér tranzakciói ilyen jellegűek, de ide tartoznak a Kula-gyűrű találkozási helyei is. Egyértelmű, hogy az effajta piaci helyeknek nem sok közülük van a kereslet – kínálat – ár mechanizmushoz.

A piachely lehet egy kijelölt térség, ami állandóan, vagy csak a hét bizonyos napjain, piacnapokon tart nyitva – kitűnő példa erre a középkori angol piacos városok vásáros napjai. Vagy egy másik példa: az évente egyszer megrendezett középkori nagy vásárok. Ezek a példák rávilágítanak arra a különbségre is, amely a tárgyi felszereléssel, például padokkal és kövezettel rendelkező piachely és a vásár végeztével közönséges mezővé visszaváltozó piactér között fennáll.

A piachelyen tartott vásár különböző helyszíneken és különböző időpontokban folyhat. Az egyes vásárnapokat kijelölt helyen kell megtartani, de a hely napról-napra változtatható, sorra véve az egyes városokat.

Másfelől, egy bizonyos vásár vagy különböző, állandó személyzettel rendelkező vásárok vándorolhatnak egyik kijelölt piachelyről a másikra. Sajátos jellemzője ez az őszi mezőgazdasági vásároknak.

A piachelynek mindhárom felsorolt esetben emberek találkoztak javak kicserélésének szándékával, de keresleti – kínálat – ár mechanizmus szükségszerű jelenléte nélkül. Ezzel például a már említett chicagói kereskedelmi igazgatóság dolgozott, vagy az angol vásár városok piacai az utóbbi 150 évben. De hogy egy bizonyos piachely keresleti – kínálati – ár mechanizmus működésének színtere volt-e, az a történelmi valóság problémája. A lényeg az, hogy a piac kifejezést egy történelmi forrásban vagy ama leírásban *nem lehet csakis úgy értelmezni, mintha az egy működő keresleti – kínálat – ár mechanizmusra utalna.*

Az önszabályozó és a másfajta piacok közti különbségeket többféleképpen szemléltethetjük:

(a) Az árverés olyan piac, ahol egyaránt jelen van a kínálat, a vásárolni szándékozók csoportja és az árak, mégsem önszabályozó. A kínálatot rendszeren kívüli tényezők határozzák meg. A rabszolgának eladott hadifoglyok kínálata például gazdasági szempontból egy politikai akció szerencsés gazdasági eredményének tekinthető. Ha ma egy elhunyt személy ingóságait árverezik, ott a kínálat nem kereslet és ráfordítási költség következményeként megjelenő árra adott reakció, hanem olyan esetleges jelenség, aminek oka egy haláleset. A lényeg az, hogy árverésen kialakuló magas árak nem teremtenek nagyobb kínálatot (vagyis nem robbantanak ki új háborúkat és főleg nem vívnak ki új győzelmeket, továbbá embereket sem ölnek meg). A kínálati oldalon sem kelt visszahatást az árverés (vagyis nem indul be egy hosszútávú egyensúlyi mechanizmus). Csupán egyszeri lehetőséget kap egy bizonyos árucsoport. Önszabályozó piacon a magas árak a vevőket arra készítik, hogy a drágább javakat olcsóbbakkal helyettesítsék; ha pedig olcsó az ár, akkor az illető termék fogyasztása megnő. A piacra áramló különféle javak állandóan alkalmazkodnak. Árverésen nem ez a helyzet, a javak itt nem áramlanak a piacra. Az ember megveheti, amit akar, ha hajlandó a legmagasabb árat kínálni érte, aztán vége a dolognak. Az árverés után a vevő visszatér megszokott kínálati forrásához.

(b) Indiai falvakban pénzért árulnak tejet. A tehént tartó családok asszonyai a piachelyre viszik azt a mennyiséget, amit nem fogyaszt el a család. A tejért mindig a hagyományos árat kérik, ami nem változhat, holott a világpiacon kapható termékek árai nagymértékben ingadoznak. Az is nyilvánvaló, hogy a tehenet tartó családok nem növelik állataik számát, ha változik a hagyományos ár és a tehenek tartásának költségei közötti különbség.

(c) Léteznek olyan piacok, amelyek közelebb állnak az önszabályozó piachoz, valójában köztes jelenségek (nem átmenetek). Így lehet olyan piac, ahol az árat hatóság határozza meg, a rögzített árra viszont nagyjából a közgazdász szerinti módon reagálnak a kínálatot és keresletet kialakító tömegek. Idetartozik a háborús árszabályozás, éppúgy, mint a merkantilisták árrögzítésre tett erőfeszítései. Olyan is lehetséges, hogy a kereslet a közgazdász elvárásaitól függetlenül viselkedik, míg a kínálat és az ár igazodik azokhoz. Jó példa erre az árkontroll nélküli, a kormányok által támogatott „felső határ a csillagos ég” típusú kereslet háborúk idején, vagy az Egyesült Államok világpiacon vásárlásai is a stratégiai anyagok készleteinek növelése céljából. Bizonyos mértékig minden kormányvásárlásra jellemző ez.

(d) A múltban és jelenben számos példát találunk olyan piacra, amelyben a közgazdász szerint lényeges gazdasági elemek egy részét az önszabályozó piac hatókörén kívül eső megfontolások határozzák meg. Példa erre az Egyesült Államok kormánya által politikai célból fix áron támogatott korlátlan kereslet bizonyos mezőgazdasági termékek iránt, vagy a Szovjetunió-beli kereslet a mezőgazdasági termékek egy minimális mennyisége iránt rögzített, alacsony áron.

(e) Az önszabályozó piac csak akkor működik, ha a kereslet, a kínálat és az árak kölcsönös interakció eredményeként alakulnak ki. Ezt a jellemzőjét kiiktathatják azok a külső tényezők, amelyek az egyensúlyi mechanizmus ellen hatnak. A 16–18. századok merkantilista kormányai módosították azt az egyensúlyi állapotot, amelyre a piac zavartalan működés esetén jutott volna, azáltal, hogy egyes iparágaknak támogatást nyújtottak behozatali és kiviteli tilalmak révén. A költségek csökkentésének szabadságát korlátozták a termelési technikákat előíró kormányrendeletek.

(f) A fenti példák rávilágítanak egy fontos különbségre az önszabályozó és a másfajta piacok között. Az önszabályozó piacok szereplőinek cselekvéseit a keresleti – kínálati – ár mechanizmus által kialakított viszonyított árak határozzák meg. Ha a piaci játékban sikerre törekednek, akkor követniük kell a ráfordítások minimalizálásának és a költségek maximalizálásának szabályát. A nem önszabályozó piacok szereplőit is befolyásolhatják a „racionális gazdasági szempontok”, vagyis a viszonyított árak, de az ő döntéseiket további, esetleg gyökeresen eltérő szempontok is meghatározzák.

A közgazdászok általában úgy tekintenek az önszabályozó piacokra, mint egy átfogó önszabályozó piaci rendszer alkotórészére. Ahol azonban a piacok egy része önszabályozó, más része pedig nem, jogosan állítható, hogy igazából egyikük sem az. Az ellenőrzött piacok korlátozó elemei ugyanis a többiek működésére is hatással vannak. Hogy a korlátozó elemek megszüntetik-e

az önszabályozó piac vizsgálatára használt módszerek érvényességét, az gyakoriságtól és elterjedtségtől függ, valamint attól, hogy az ideálistól mekkora eltérést engedélyezünk. A gazdaságtörténész számára lényeges, hogy egy adott időben és helyen vizsgált piac milyen mértékben önszabályozó, az esetleges korlátozások és beavatkozások pedig elérik-e azt a mértéket, amelyek a gazdasági elemzést alkalmazhatatlanná, vagy csak nagyon óvatosan alkalmazhatóvá teszi. Ha az önszabályozást korlátozó tényezők jelentősek, az ilyen piacokat a gazdaságtörténész már nem sorolhatja egy kategóriába az önszabályozókkal, tulajdonságaik vizsgálatakor pedig mellőznie kell azokat a következtetéseket, amiket a közgazdászok az önszabályozó piacokra alkalmaznak.

Nyugat-Európa 15. és 19. századok közötti történelmét gyakran félreértelmezték amiatt, hogy nem vették figyelembe azt a különbséget, ami az önszabályozó piaci rendszer és a magukat többé-kevésbé szabályozó, de önszabályozó rendszert nem alkotó piacok között van. Ezt példázza a korai angol gyapjúpiac, ahol az árak nemzetközi szinten ingadoztak, a kereskedők pedig nagyjából a maiaktól elvárt módon viselkedtek. A gyapjút szállító farmerek azonban a hűbériség feudális rendszerében termeltek, a munkacrőnek céhekbe kellett szerveződnie, ahol mesterek és segédek szigorú hierarchiában dolgoztak. Ha megvizsgáljuk ezt a kort, amit általában kereskedelmi forradalomnak vagy merkantilista szakasznak neveznek, azt látjuk, hogy a tipikus árupiac erősen megközelítette az önszabályozó piac fogalmát, de el kellett, hogy szenvedje különböző fontosságú és hatékonyságú tényezők irányító hatásait. Ugyanakkor a közgazdász értelemben vett termelési tényezők piaca még nem létezett, eltekintve a tőkepiactól.⁶ Ez a helyzet logikailag (esetünkben történelmileg is) átmenetet jelentett a nem keresleti – kínálati árakkal dolgozó piaci helyek és a keresleti – kínálati – ár mechanizmusú önszabályozó piac között. Számunkra jól példázza azt a különbséget, ami a speciális és a gazdaságnak csak egy részét kitevő piaci rendszer és az önszabályozó piacok rendszere között van.

Áttekintettünk egy sor különböző típusú történelmi piacot. Kategorizálásuk határait két szélsőséges esetük jelöli ki:

(a) önszabályozó piacok, ahol kizárólag a kereslet, az ár és a költség együttes hatása határozza meg, hogy mit és milyen módon kell termelni és kik között kell elosztani, valamint:

(b) a piachelyek, amelyek csak annyiban hasonlítanak az önszabályozó piacokhoz, hogy árukat mozgatnak emberek között.

Mindig külön-külön kell megvizsgálni azokat a szabályrendszereket, amelyek ezek működését irányítják. Ebben a vizsgálatban a közgazdász véleménye nem számít többet, mint bárki másé, hacsak nem azért, mert ő könnyebben felfigyel azokra a hibákra, amelyek forrása az önszabályozó piac jelenségeinck önkéntelen rávetítése a piaci helyre.

A két szélsőség között helyezkednek el azok a piacok, amelyekre részben jellemzőek az önszabályozó piac szabályszerűségei. Ezek lehetnek olyan árképző piacok, ahol a mit termelni, hogyan és kinck problémáját a keresleten, az áron és a költségen kívül más tényezők is befolyásolják. De lehetnek alapvetően piachely-típusúak is, ahol a pénznek van némi szerepe, de az árak kötöttek. Minél inkább megközelítik ezek az árképző és önszabályozó típust, annál többet ér a gazdaságtörténész, alkalmazni azonban azt csak a tények megállapítása után szabad. A gazdaságtörténész *a priori* nem magyarázza meg a piachelyen folyó tevékenységeket.

A gazdaságtörténész számára különösen érdekesek a piachely olyan intézményei, amelyek emlékeztetnek az önszabályozó piacra. Az érdeklődést részben az motiválja, hogy megállapítsa: ezek az intézmények az önszabályozó piac milyen egyéb jellemvonásait tudják még belevinni a piachely gazdaságába, részben pedig annak vizsgálata, miként funkcionálnak az önszabályozó piac intézményei egy közgazdásztól idegen környezetben, az ő fogalmaitól különböző célok szolgálatában.

A gazdaságtörténészt nagyon érdekli az is, hogy a történelem folyamán milyen nem-piaci módszerek alakultak ki ugyanazoknak az alapvető céloknak a megvalósítására, amelyeket az önszabályozó piac nyújt résztvevőinek: nevezetesen az anyagi természetű igények és szükségletek kielégítésére. Ez motiválja a redistribúció és a reciprocitás iránti érdeklődésünket is.

Végző megjegyzésként egy valószínűleg jogos kijelentés: a jelen kötetet író társadalomtudósok nyíltan vagy hallgatólagosan azon az állásponton vannak, hogy az önszabályozó piac inkább kivétel,

mint szabály, sőt, a 19. és 20. századokra jellemző sajátos jelenségnek tekinthető. Továbbmenve, az árképző piacokat a történelem egyedi eseteinek tekintik és hajlamosak úgy vélekedni, hogy az ember történelmének nagyobb részében rögzített árakkal dolgozó, nem árképző jellegű piaci helyeket használt, alkalmasint főleg olyan gazdasági rendszerekben, amelyek intézményei a redistribúció és a reciprocitás elveire épültek. Ezeknek a rendszereknek az alapvető jellemzőit pedig az orthodox gazdaságtudományok mellőzésével kell felderíteni, olyan tudományágak bevonásával, amelyek többet tudnak mondani a nem piaci jellegű intézményekről.

(A tanulmány eredeti címe és megjelenési helye: *The Market in Theory and History /In: Trade and Market in the Early Empires Economics in History and Theory*, Edited by K. Polanyi, C. M. Arensberg, H.W. Pearsons. The Free Press, Glencoe, Illinois, c.n. 357 - 372.p.)

Jegyzetek

1. Itt és a továbbiakban a „javak” kifejezést ugyanabban az értelemben használjuk, mint a nehezebb javak és „szolgáltatások”-at. A nem piaci gazdaságok vizsgálatánál az adásvétel tárgyát képező közszükségleti cikkek (t.i. javak jelölésére is ezeket a szavakat használjuk, nem pedig a pontosabb „anyagi szükségletek kielégítésének eszközeit”).
2. Nem következhet-e be a kínálat növekedése áremelkedés esetén? Látszólag ez történt az olaj hasznosságának felfedezése után, amikor egyre több, lefolyóvízre felelő földterületet fedeztek fel. Valójában itt nem a természet által kínált mennyiség nőtt meg, csupán többet tudunk meg elhelyezkedéséről, így megnőtt az olajban gazdag földek ára. Az eset jól illusztrálja mondandónkat: az olajat rejtő föld valamilyen áron mindig megvehető volt, az ár viszont attól a kereslettől függött, amely vagy nem tudott az olaj hasznosságáról, vagy tudott róla, és arról is, hogy az illető terület alatt olaj van. Az elemző közgazdász úgy fogalmazna, hogy a lefolyóvíz utáni kutatás a tudásunk gyarapítására fordított tőkeforrások termelékenységét példázta.
3. A közgazdász most azt hihetné, hogy rövid úton elbánnak a gazdaságtudományok érvényességi körével. Szándékunk ezzel szemben az, hogy képet adjunk a gazdaságtudományok által piacnak nevezett jelenség külsődleges jellemzőiről. Nem állítjuk, hogy a közgazdász nem járulhat jelentősen hozzá nem önszabályozó vagy nem árképző piacok vizsgálatához is. Állításunk lényege az, hogy a közgazdász kiindulási és vizsgálati alapnak az önszabályozó piacok rendszerének modelljét használja, mi pedig ennek a módszernek korlátaira, és nem erősségeire szeretnénk a figyelmet felhívni.
4. Ez a lehetőség konkrét tartalmat fog kapni a „Piac típusok, történelmi példák” című részben.
5. A tőzsdéhez vagy a nagybani gyapotpiachoz hasonló, valóban spekulatív piacokon minden szereplő számára létezik egy ár, amely mellett vagy alatt vásárolni fog, és egy másik, ennél magasabb ár, amelynél vagy amely fölött eladásba kezd.
6. Ebben az esetben sem volt korlátlan az önszabályozás, mivel a kormányok az érme- vagy rúdformában történő nemesfémkivittelt korlátozó, bullionista politikát követték, a korszak első felének kamatlábait pedig jelentősen befolyásolta a kamatszédésről és a kapzsiságról szóló egyházi tanítás, amelynek betartására a kormány ügyelt.

ALAIN CAILLÉ:

KI, HOGYAN ÍRJA MEG A PIAC TÖRTÉNETÉT?*

Sztálin „A szocializmus gazdasági problémái” c. művének publikálásával, 1952-ben a közgazdaságtanban szimbolikusan lezárul, legalábbis Európában a „romantika” korszaka. Felesleges hangsúlyozni, milyen baljóslatú volt az a romantika, mely a balsikereinek mértékében képzeletbeli burzsoák millióinak lemeszárulásával felszámolhatónak vélte a gazdasági tényezők és az áru uralmát. Közvetlenül halála előtt, akárcsak Lenin, ő is megkísérelte elfűzni a bürokrácia démonát, melynek győzelmét ő biztosította és „Gazdasági Problémák” c. művével, mint ki halálos ágyán ünnepélyesen megtagadja hitét, elismerte az objektív gazdasági törvények létét, azok minden kihatásával és pompájával, bár ezzel nem annyira újítanak, mint inkább visszatérő eretneknek bizonyult. Ez a beismerés mindamelllett nem ment odáig, hogy a szovjet gazdaság szocialistának feltételezett jellegét vita tárgyává tegye. Igaz ugyan, fogadja el Sztálin, hogy itt is érvényben maradnak egyes piaci kategóriák és érvénysül az értéktörvény bizonyos fokú hatása. Ám mindezek szigorúan alárendelődnék a „szocializmus alaptörvényé”-nek, melynek lényege, mint leszögezi, „a folyton növekvő anyagi és természetes szükségletek maximális kielégítésének biztosítása”¹.

Feltételezhetjük, hogy Sztálin nem áltatta magát túlságosan különös törvényének jogosságát illetően. Mégsem itt van a lényeg, sokkal inkább abban a kijelentésben, mely az árutermelés és a piac állandóságát, csaknem örökkévalóságát hirdeti, és amely szerint ezek élesen különböznek a kapitalizmustól. A piac, véli Sztálin, minden időben létezik, éppúgy, mint az „értéktörvény”, mely annak anarhikus szabályozóját képezi. A kapitalizmus ezzel szemben, csak a bérmunkásság és egy új törvény, az értéktöbblet törvényének megjelenésével lép színre. Ennélfogva a kapitalizmus felszámolása nem előfeltételezi a piac felszámolását, hanem csupán az értéktöbbletet, ami viszonylag könnyű, hiszen elég megváltoztatni a termékfelesleg nevét. A sztálini szöveg jelentősége teljes mértékig teológiai természetű. Ott, ahol a dogma mindaddig úgy akarta, hogy a szocialista társadalom a kapitalizmussal szembeni abszolút másságában egy homogén és tökéletesen egységes monista entitás legyen, Sztálin utódainak a kételvésségre és az eklektikus ezermesterkedésre való jogot hagyta örökül. Ezentúl marxista maradhatott marxista attól, hogy megengedte a munkásállam és a piacgazdaság – N.E.P. vége óta elképzelhetetlennek tartott – összeházasítását. A házasság, mint tudjuk, nem volt problémamentes. Míg a népi demokráciákban a valódi nász bizonyos látszatával adták össze a feleket, addig magában a Szovjetunióban soha nem nyert teljes elismerést, s itt egy éppoly szegyenletes, mint ingatag vadházasság vonásait őrizi. Kína a romantikus önmegtartóztatás újból visszatért időszakának néhány éve után, úgy-ahogy sikeresen, megpróbálkozik egy érdekházassággal.

Elméleti szempontból, amit megjegyzésre érdemesnek tartunk e kavargó történetből, az a marxizmus már korábban is alig burkolt csatlakozása egy egyre inkább uralkodóvá váló „burzsoá” történelemszemlélethez. A „realizmus” győz az egész vonalon. A realizmus, tehát az az elképzelés, hogy a primitív társadalomtól, illetve egészen bizonyosan, az első komplex társadalmak megjelenésétől kezdve, a munkamegosztás szükségessége rákényszerítette az embereket arra, hogy kicséréljék termékeiket. Hogy ez a cserekereskedelem kezdetleges formájában megy végbe vagy pedig a pénz felfedezésével, ill. később, a hitelügyletek agyafűrt csűrös-csavarásának bonyolult kanyargóit járja végig, nem annyira fontos, mint az, hogy e csere, véli a realizmus, az adok-veszek és a számító és mérlegelő antagonisták közös és természetes logikáját követi. Ez az a közös logika, melynek tökéletes megfogalmazását képviseli a közgazdaságtudományi elmélet. A piac örökkévalóságáról, és (mivel, hogy) funkcionalitásáról van szó, mely piacnak következképpen a

¹Kritikai megfontolások a történelmi álláspontokról, melyeket különösen F. Braudel „Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus” c. munkája inspirált.

kapitalizmus a munkacrőnek a csereszférába való beillesztésével kezdetét vevő egyszerű logikai meghosszabbítása és egyszersmind elfajulása is lenne. Legalábbis a baloldal álláspontja szerint.

E szemlélettel szemben, mely a történészek és közgazdászok – legyenek bár marxisták vagy sem – hatalmas tömeges kegyeit nyerte el, az antropológia, a vitában részvevő főbb képviselőinek ingadozása folytán csak egészen bátorítalan ellenvéleménynek adott hangot. Boas, Malinowski és Mauss igaz, beszámolni bizonyos, az archaikus társadalomban létezett különös szertartások csereformákról, melyek alapelve, a pazar bőkezűség a cserekereskedelem és a piaci csere szellemével szigorúan ellentétesnek tűnik. De nem sugallja néha-néha maga Mauss is, mintha lelkiismeretfurdalás fogta volna el, hogy a szóbanforgó dolog nem más, mint „fikció, formalizmus és társadalmi hazugság”? Vagy, másképpen fogalmazva képmutatás és egy rejtett szubsztanciális valóság álcázása, mely – becslése szerint – nem lehet más, mint a piac. Bárhogy is legyen, vélcdeknek a történészek, igen távol esik tőlünk, és amint civilizációkról, és nem csupán néhány elszigetelt primitív társadalomról van szó, kétségtelenül azonnal szembekerülünk a piac létezésével. Az a vitára ösztönző tanulmány, mely a legszigorúbban rákérdezett e közhely megalapozottságára, az egyetlen, mely kritikusan lép fel az említett nagy civilizációk kérdésében Polányi Károlynak és tanítványainak köszönhető.

Polányi Károly fő kérdései

E kritika² mégsem hozta meg minden remélt gyümölcsét. Talán néhány központi fogalom nem megfelelő bemérése folytán, kezdve rögtön a piac fogalmával. Ez a viszonylagos pontatlanság tette lehetővé, hogy a történészek (nem beszélve a közgazdászokról) derűsen és nagyvonalúan figyelmen kívül hagyják e művet, amely pedig döntő kérdéseket szegezett nekik. Csakugyan döntő kérdés például az, hogy mi adja a modern Nyugat gazdasági eredetiségét. Ez az eredetiség, mint Polányi sugallja, valóban figyelmet érdemlő, és egy, a más társadalmakkal közös ismérvek körétől hihetetlen, mégis egyszersmind egészen újkeletű elszakadást jelent. Nem arról van szó persze, mintha ezek a társadalmak azonosak vagy egymással könnyen párhuzamba állíthatók lennének. Mégis, mint azt Polányi Károly „The Great Transformation” c. művében leírta, ezeknek a társadalmaknak a korabeli állapotokat tekintve, volt legalább egy közös pontjuk, mégpedig az, hogy egyikük sem rendelkezett valódi piacgazdasággal.

Sajnos, míg a történészek – nem riadva vissza attól, hogy előfeltételezzék a piac létezését –, annak szokás szerint egy túl homályos és általános meghatározását fogadják el, addig Polányi Károly a maga részéről egy bizonyára túl korlátozó piacfogalom mellett dönt. Eszerint a piac, a kifejezés szigorúan vett és modern értelmében nem létezett volna, csak 1834-től – a szegényeket nem elhanyagolható pénzösszegek fejében az egyházközségi székhely alá rendelő Speenhamland törvény angliai eltörlésének dátumától – megközelítőleg 1929-ig és az azt követő évekig, mely dátum az állami intervencionizmus kezdetét jelzi. Nincs hát piac 1834 előtt, és nem létezik 1929 után sem? Ez az állítás úgy tűnik, nehezen fenntartható. Pedig Polányi meghatározása, első látásra, pontosnak és jogosnak tűnik. Nem minden kereskedelmi vagy csereforma tartozik – magyarázza joggal – a piac kategóriájába. Csak azután beszélhetünk piacról, hogy ott a föld, a munka és a pénz is cserére kerülnek s így pseudoáruikké válnak³; s éppígy csak akkor, ha a javak összességének árai a piacon képződnek, mint anonim és személytelen tranzakciók megannyi eredménye. Így hát a piac „ön szabályozó”, autonóm a hagyományos politikai és társadalmi renddel szemben. Ezzel szemben a megelőző kereskedelmi és csereformákban az „árak” nem annyira gazdaságiak, mint inkább társadalmiak. A tényleges cserét megelőzően léteznek, és azzal szemben teljesen közömbösek maradnak. Egyszóval a gazdaság és a piac az általános társadalmiságba illesztve létezik. Miért nem felel meg nekünk teljesen Polányi Károly látszólag kielégítő feltételezéseken nyugvó elemzése? Talán egy kettős hiba folytán: történelmi és ténybeli az egyik oldalról. Minden valószínűség szerint, Polányi súlyosan alábecsülte a föld és a munka merkantilizálódásának már jóval 1834 előtt elért fokát. Másik oldalról elméleti. Polányi a piac fogalmát a gazdaságnak arra az állapotára szűkíti és azzal azonosítja megtévesztően, melyet a közgazdászok tiszta és tökéletes konkurenciával jellemeznek. Olyan állapot ez, melynek egyébként a közgazdászai fikciókon kívül

soha, még a XIX. századi Nagy-Britanniában sem volt, csak tendencia jellegű és hozzávetőleges realitása. A monopóliumok létezése és az államok szisztematikus beavatkozása egyáltalán nem zárja ki, hogy a fenti tényezők maguk is egy, ha talán nem is önszabályzó, de legalább autonóm és minden keretek közé szorítás kísérletével szemben lázadó piaci logikának alárendelten érvényesüljenek. Az értéktörvény jelenleg már hivatalosan elismert „továbbélése” a szocialista gazdaságokban kellőképpen tanúsítja a logika rendíthetehetlenségét. E tekintetben éppilyen ékesszólók azok az egyre szigorúbb kényszerek, melyeket a munka nemzetközi, és nyilvánvalóan kereskedelmi, megosztása szab meg minden egyes államnak. A Polányi-féle gondolatmenetnek ez a félsikere mindenesetre nem homályosítja el az általa kezdeményezett problémafelvetés jelentőségét. Itt három fő pont mindenképpen megjegyzésre érdemesnek tűnik, melyek mind hozzájárulnak a „piac” kifejezéssel jelölt valóság elmélyültebb átgondolásához a közgazdászok és történészek számára.

1) Már egészen az őskortól kezdve, minden társadalom, még a legarchaikusabbak is (és ez már az őskortól kezdve így van), létesítenek cserekapcsolatokat és folytatnak gyakran igen nagy távolságokon kereskedelmi tevékenységet. De egy ilyenfajta kereskedés léte egyáltalán nem utal sem piacra, sem a politikai gazdaságtan kézikönyveinek oly kedves cserekereskedelmére. Az archaikus társadalomban ezek a valóságos vagy csupán „nemzetközi” cserék a kölcsönösség és az érdektelenség – akár valóságos, akár színlelt – logikájának keretében zajlottak, semmiféleképpen sem alacsonyodhattak a haszon vagy munkaidő egyszerű számításává. A közgazdász tautologikus módon, mindig is felismerheti majd itt a kínálat és kereslet szembenállását. Sokkal több nehézséget támaszt viszont a kínálat és kereslet mechanizmusának elemzése, talán a kizárólag presztizs és luxus cikkek forgalmazását érintő ügyletek szerkezetileg kivételes jellege miatt. Ugyanez a megjegyzés érvényes arra a kereskedelemre is, amelyet a nagy prekapitalista birodalmak folytattak. Itt egy „államigazgatott” kereskedelemről van szó, magyarázza Polányi, ahol az árakat – legalábbis egy bizonyos időszakban – az állam szabta meg, és amelyek közvetlen főszereplői nem kereskedők a kifejezés modern értelmében, hanem tisztviselők. Ezek nem pénzprofit, hanem előléptetés reményében tevékenykednek.

2) Általánosabban, úgy tűnik, hogy – a modern korig – minden társadalom élesen szétválasztja a csere két szintjét: egyik a közösségen belül zajló csere, a másik pedig a távolsági kereskedelem, mely kapcsolatot teremt az idegen világ lakóival. Ezt a kettéválasztást Polányi a „Trade” és a „Market” szembeállításában foglalja össze, mely utóbbin a hagyományos társadalmakkal kapcsolatosan nem a piac mechanizmusát kell érteni, hanem a helyet, ahol a helyi cserék lebonyolódnak, és amelyet legjobban a falusi vásár képe illusztrál⁴.

3) Ilyen kettéválasztást mutat a középkori Európa is. Egyik oldalon a csupán szerény ügyletek színhelyéül szolgáló falusi vásár. A másik oldalon a nagy itáliai, majd flamand és német kereskedővárosok. Ezek teljes tevékenységükben a külvilág felé fordulnak. Egyáltalán nem fáradsz az azzal, hogy gazdasági biztonságot teremtsenek maguknak, még kevésbé, hogy merkantilizálják a vidéket. Ügyfélkörük a jómódú emberek köréből tevődik össze. E kettő, mármint a falusi vásárok és a nagy kereskedő városok közt, semmit vagy majdnem semmit sem találunk. Semmit, egészen addig a pillanatig – melyet Polányi alig pontosan határoz meg –, mikor a formálódóban lévő modern államok ösztönösen szerveződésnek indulnak a regionális és nemzetpiacok. Ez a gazdasági egységesülés – fontos megjegyeznünk – nem a nagykereskedelemtől származó impulzus hatására, hanem új politikai entitások színrelépésének eredményeképpen következik be. Ez a gondolat három szükségszerű következményt von maga után, melyeket minden erőszakolás nélkül levezethetünk Polányi szövegéből: 1. A kifejezés modern értelmében piac csak nemzeti alapra strukturáltan létezik. 2. E modern piac megkülönböztető jege, hogy a közösségen belüli cserekapcsolatok egyre inkább a külvilággal kötött kapcsolatok mintájára szerveződnek. 3. A nemzeti piac és a nemzetállam két együtt terjeszkedő valóság. Ezek a tételek nyomban kimondásuk után új kérdéseket szülnek, melyek annál is inkább ijesztőek, hogy Polányi fogalmi rendszere, mint mondtuk, bizonytalan. Azt követve a modern piac megjelenésének időpontjátul gyakorlatilag három vagy négy különböző dátumot is megadhatunk. Lehet ez mindenképp a Speenhamland törvény eltörlésének bálványozott dátuma (1834), és lehet ez a középkor vége, melyet a nemzeti piacoknak az új bulloionista nemesfém – valuta rendszer híve, és merkantilista politika keretében való

kialakulása jelez. De Polányi másutt éppúgy beszél piacról a hellenisztikus korszak kapcsán is, mégpedig egy kereskedői középosztály megjelenésével érvelve. Ám ugyanakkor ilyen középosztály, szerinte, az iszlám országokban is megtalálható. Ezzel aztán egyre inkább elveszti gondolatmenetének fonálát, s főleg élet, azt, amely rávilágított az európai XIX. század kivételes voltára. Honnan a rendkívüliség, ha a piacot már a görögök és az iszlám is ismerték? Vagy azt kell mondanunk, hogy amit Európa felfedez, és ami olyan különös sorsot biztosít neki, az nem a piac, hanem a kapitalizmus? Újra a sztálini dichotomiához jutunk hát, melyet ma nagyjából mindenki elfogadni látszik. Az effajta kettéválasztás cleve feltételezi, hogy lehetséges a tőkétől függetlenül meghatározni a piac „mechanizmusát”; márpedig ez ugyancsak kérdéses. Megdöbbenő, hogy a modern történetírás kvantitatív és tisztán tapasztalati pozitívitására való törekvésében, ezt a kérdést, éppúgy, mint a Polányi által felvetetteket teljesen figyelmen kívül hagyja vagy kikerüli. Ehelyt a modern történészeknek a fogalomalkotással szembeni tagadására szeretnénk rákérdezni, hogy rámutassunk, mely ponton zárja el ez az utat a modernitás gyökereivel és természetével kapcsolatos mindenféle kérdésfeltevés előtt. Hogy rámutassunk arra, egy ilyen irányú bemutatás csak a piac fogalmának, ill. a piac és a kapitalizmus fogalmai közti kapcsolat megvizsgálásán keresztül léphet előre.

I. A történetírói elmélkedés a piacról

Paul Veayne, „Comment on écrit l'Histoire”⁵ c. művében azt a tételt fejtegeti, hogy elvileg nincs különbség a történetírás és a szociológia tudománya között. Egy másik, jelentékenyebb műve, melyet az „evergetizmusnak”⁶ szentelt, ennek briliáns illusztrációját adja. Talán mégis inkább elméletben, mint gyakorlatban van igaza. Annak számára, aki – fejében a társadalomtudományokból táplálkozó kérdésfeltevési móddal – a modern történészek olvasásába fog, különbség, igaz, kitapinthatatlannak, de egyszersmind kétségtelennek bizonyul. Megragadhatatlan, hiszen itt is, ott is ugyanazok a szavak szerepelnek. A történészek, ez nyilvánvaló, olvassák a szociológusok és közgazdászok műveit. De korántsem bizonyos, hogy a szokincs azonossága a problémák azonosságát is jelenti. Pontosabban fogalmazva, úgy tűnik, hogy ami – optimális esetet feltételezve – a társadalomtudományok területén fogalomként, illetve elméleti kérdés tárgyaként funkcionál, azt a történészek empirikus valóságok – minden kétértelműségtől és titokzatosságtól mentesnek feltételezett – egyszerű jelként kezelik. Nem mintha az elméleti kérdésfeltevés hiányozna a történeti vizsgálódásból. De ha nem marad meg a stílusbeli ornamentika keretei közt, mely inkább hivatott a szerző műveltségéről, mint arra, hogy az események menetével kapcsolatban kialakítható nézőpont után kutasson. E talán szigorúnak és túlzónak tűnő kritika kapcsán – a példa kedvéért – csak azt tartjuk megjegyzésre érdemesnek, hogy a vita az imént említett problémákról csak a hivatásos történészekkel szemben teljesen periférikus körökben kapott valóban zöld utat.

Polányi műve egészen bizonyosan marginális. Összetett és ellentmondásos okok folytán, melyek nagyjából abból a tényből következnek, hogy egyfajta marxista alap képezi a gazdaságtörténész körökben leginkább elterjedt spontán ideológiát, ez a marginalitás kevésbé nyilvánvaló a „feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet” kérdéséről folytatott marxista vita esetében⁷. Mindazonáltal érdemes megjegyezni, hogy ennek magját sem hivatásos történészek, hanem egy-két szociológus, M. Dobb és P.A. Sweezy között zajló hitvita képezte. Végül a protestanizmus és a kapitalizmus összefüggéseit érintő vitán túl, e területen is olyan szociológusok, mint N. Elias vagy J. Baechler vetik fel újra a problematikát.⁸ Ám, hogy ezek polányi-i, marxista, vagy weberi eredetűek, az mindenesetre úgy tűnik, teljes érdektelenségben hagyja a történészeket. Mintha csupán kárba veszett fáradság lenne időt szentelni a válaszra olyan amatőrökkel szemben, akiket sokkal inkább érdemes futólagos idézettel elintézni.⁹

E vitás pontokon gondolkodva és megmaradva a Franciaországban publikált irodalom keretei közt, a helyzet – a francia történeti kutatás minden bizonnyal központi intézményének és legékecsbb hajtásának tekintett Annales iskola meghirdetett szándékai tekintetében – rendkívül paradox. Nem arról volt-e szó, hogy a figyelmet a pusztá tényekről a társadalmi élet strukturáira, a

távlatok vizsgálatára, valamint a gazdaság, a társadalom és a civilizáció általános mozgásának összefüggésire kell irányítani? E tervnek, melyet olyan alapítók neve fémjelvez, mint M. Bloch vagy L. Febvre, nem lehetett reménye a megvalósulásra tipologikus törekvés és a szociológusok és a közgazdászok által felvetett kérdésekre való állandó referencia nélkül. Ma a kezdeti terv, látszólag, változatlan. Egyre inkább úgy tűnik azonban, hogy a tipologizáló szándék egyszerű és gyakran nagyon formális, faktuális és kvantitatív szigorba csap át. Mintha a történészek a kezdeti tervtől lassacskán eltávolodva, hagynák, hogy az épp általuk sikerrel napfényre hozott számsorok elburjánzása elnyelje őket. A számok ilyen túltengésével szemben hogyan lehet ellenállni a kfsértésnek, hogy a történelem valódi vagy hamis értelmét a különféle görbék, függvények és korrelációk ütköztetéséből olvassák ki, melyek valódi mondanivalója pedig így homályban marad?

Ilendő pontosabban meghatározni az általunk vázolt kritika alapállását. Nyilván nem lehet szó arról, hogy egy – nem is tudjuk, milyen – a priori ismeretelméleti igazság elvére támaszkodva játszunk a cenzor szerepét. Alapvetően arról van inkább szó, hogy – majdhogynem megrendelésszerűen – kérdésekkel forduljunk a történészekhez. Szeretnénk megtudni, készek-e a nyugati gazdaságtörténetet illetően pozitívan és egyértelműen megfogalmazni azt, amit legtöbbször a sorok közé rejtve mondanak el, s amelynek lényege néhány szóban összefoglalható:

A) A gazdaság kérdését érintő történészi értekezések magja

A X–XI. századtól kezdve – kapcsolatait megújítva a római nagykereskedelemmel és azt továbbfejlesztve – Európa – a történészek véleménye szerint – a piac és a kereskedelem „grosso modo” folyamatos expanziójának színtere volt. Ez az előrenyomulás, az igazat megvallva, nem volt egyenes vonalú. Éghajlati viszontagságok és járványok hátráltathatták bizonyos időszakokban. Egyenlőtlennek mutatkozott ezen felül azért is, mert legszélsőbb pontjai szüntelen mozgásban voltak. De ha nem is egyenes vonalú, általános iránya – a szakértő közvélemény szerint – vitathatatlan. Ahogy ezt az általános irányt a mezőgazdasági, majd később ipari termelékenység egyenletes növekedéséből leolvashatjuk, abból nem következtethetünk semmilyen sajátosságosan nyugat-európai történelmi „választás”-ra. A kereskedelem lüktetése alapelvénél fogva egyetemes. Így hát Nyugat-Európa szinte a véletlen – a XVIII. század végéig egyébként is erősen kétséges technikai fölény véletlene – folytán találja magát előnyben egy szép napon Indiával, az iszlámmal és Kínával szemben.

Előnyről beszélni már magában foglalja, hogy minden civilizáció ugyanazt a pályát futja végig, és minden bizonnyal itt van a gondolatmenet Achilles-i sarka. A történelem ilyesfajta olvasata oda vezet, hogy a piac uralmának terjeszkedésében az egyetemes történelem végre-valahára feltárt igazságát, a Nyugatban pedig ezen igazság megnyilatkozásának heroldját lássuk. Európán kívül a sajátosságos társadalmi berendezkedések nyüzsgésében nem lenne hát – legalábbis gazdasági síkon – semmilyen kutatásra érdemes sajátosságos tartalom, mert mindenre könnyen ráragad az archaizmus tisztánlátást akadályozó és elháríthatatlan cimkéje? Minden forrás, minden tárgyi dokumentum, minden, amiről feltehető, hogy a tudományosság pecsétjét üti egy történész művére, feltétlenül alátámasztja ezt. Nem rendelkezünk-e Európát illetően számtalan újsággal és számadási könyvvel, melyeket a kereskedők tartottak, és amelyek leírják üzletvezetésüket, számvitelüket, pénzügyi gyakorlatukat és kereskedelmi kalandjaikat? Európán kívül ugyanígy le tudjuk írni a kereskedelem összetett útvonalait és az indiai banjanok, a mohamedán vagy kínai kereskedők kifinomult gyakorlattal lebonyolított ügyleteit. S végül épp ilyen fontos, ha nem fontosabb, hogy bőségesen állnak rendelkezésünkre számszerű források, melyek megmutatják, hogy itt és ott, Európában és másutt, hogyan alakulnak a különböző árucikk árjai, kezdve rögtön az alapvető árucikkon, a gabonán. Mindebből hogyan is ne következtetnénk elkerülhetetlenül a piac történeti és földrajzi univerzalitására?

Úgy, hogy a közgazdászok nem akadnak fenn és nem is igen van okuk arra, hogy homlokukat ráncolják fogalmaik időnként túl laza alkalmazása felett, ha ez a lazaság tárgyak egyetemes érvényéről biztosítja őket. Az európai és – visszahatásképpen – a világgazdaság történetének a szerint – tisztán faktuális szemlélete mégis ahhoz a történelemfilozófiához áll közelebb – sokkal

közelebb, mint gondolnák – amitől e történészek irtózva menekülnek. Műveiket olvasva nem kerülhetjük el azt az érzést, hogy számukra a piac olyan lényegiség, amely tárgyiasulva önmagát nyilatkoztatja ki, körülbelül úgy, mint Hegel szerint az Ész a történelemben. Mindenesetre, mielőtt felvetnénk az e föltételezésünk szülte kérdéseket, érdemes pontosabban meghatározni a ténytörténet bizonyos pontjait, melyek lehetővé teszik, hogy világosabban lássuk az elméleti vita tétjeit.

B) Néhány történelmi tájékoztató pont

Idézzük hát fel azokat a kronológiai támpontokat, amelyekkel kapcsolatban a történészek körülbelül egyetértenek.

1) *A római gazdaság*

A megvitatás kötelező kiindulási pontjainak egyike a római birodalom gazdaságának jellemzése. Végeredményben nem arról a képződményről van itt szó, melyet a történelem egészen a legutóbbi századokig a legkiterjedtebb nemzetközi munkamegosztási rendszerként tartott számon? Hogy Róma korának gazdasága ismerte a piacra termelést és a kapitalizmus bizonyos formáit, mint azt már Weber vagy Pirenne is megjegyezte, kevésbé kétséges. Mindazonáltal a kortárs történészek – szemmel látható összhangban – úgy becsülik, hogy a kereskedelem, az ipar és a pénzügyi élet a birodalomban soha nem indult valóban jelentős fejlődésnek. A kereskedelem középszerűségére több érvelést is felhozhatunk:¹⁰ a gyenge minőségű és szárazságtól, elsivatagosodástól szüntelenül fenyegetett földeken elért alacsony hozam nem teszi lehetővé, hogy a termelés jelentős mértékben meghaladja a létminimum szintjét. Erre utal az a tény is, hogy az állam maga vállalja fel az elsődleges fontosságú javak legtöbbjének termelését és elosztását. Emellett szólnak azok a törvények, melyek megtiltották az arany, a stratégiai jelentőségű anyagok és az élelmiszerek kivitelét. És mindenek felett megvetés, mely a kereskedelmet, a „negotium”-ot sújtotta, vagy az a tény, hogy a kereskedők meg voltak fosztva a nemeseknek és a tiszteletben álló személyeknek kijáró társadalmi megbecsülés nyugodt megelégedésének örömeitől. A nemesek számára tiltott kereskedelem csak a kisembereket volt képes vonzani, a régi rabszolgákat, akik inkább a meggazdagodásra törekedtek, minthogy a pénz bűkezű támogatások révén tékozzolják. Egyébként, amint meggazdagodtak, kénytelenek lesznek azonnal pénzüket mezőgazdasági földek vásárlásába fektetve tisztára mosni. Ami a hitelt illeti, az csak szerény szerepet játszott, a kamatos hitelt pedig még nagyobb megvetés sújtotta, mint a kereskedelmet. Úgy véljük, érdemes hangsúlyozottan kiemelni a kereskedelmi tevékenységet sújtó tilalmat és a becsstelenség hozzákapcsolódó fogalmát. Ha Európa a későbbiekben újat hoz a kereskedelem területén, akkor azt a technikai újításoknál sokkal mélyebben teszi, mégpedig úgy, hogy feloldja, vagy jobban mondva a meggazdagodás egyre inkább egyetemessé váló erkölcsi kötelességévé fordítja, alakítja át. Az a történetírás, mely megelégszik a gyakorlat területén bekövetkezett változások feltárásával, anélkül, hogy egy elképzelt kereskedő e hihetetlen átalakulását megvizsgálja, a dolgok felszínénél mélyebbre nem juthat.

2) *A karoling*

Akárhogy is legyen, ez a – már középszerű – gazdasági tevékenység a Róma bukását követő századok folyamán fényt veszti, visszavonul vagy eltűnik a középkori Európában. Ez az elhalványulás vagy eltűnés a különböző történészek megítélése szerint eltérően többé vagy kevésbé hangsúlyos. Henri Pirenne együtt hihetünk egy meroving nagykereskedelem fennmaradásában, melyet egyszerűen az iszlám hódítások számoltak volna fel? És, még mindig H. Pirenne szerint, a karoling gazdaság egy, a romokon felépült új rend kezdetét jelzi?¹¹ Vagy pedig, ellenkezőleg, épp az iszlám dinamizmusával való kapcsolatnak köszönhetjük a kereskedelem újbóli életrekelését? Egy

dolog mindenestre bizonyos. A birodalmi rendben a Nagy Károly által helyreállított időszaknak inkább egy Polányi-típusú „államigazgatott-gazdaság”, mint piac-gazdaság felel meg. Nem mintha nem léteznének piacok. Ellenkezőleg, ezek falusi vásárok formájában bőszegesen megtalálhatók, sőt szaporodnak. De, és ez a fontos, itt szabott árak vannak érvényben. A zab, árpa, rozs és búza hordónkénti ára nem haladhatja meg – a fenti sorrendben – az egy, kettő, három ill. négy dénárt. Az árak stabilitásának általános elve az, amely egyedül összeegyeztethető az irlalmasság karoling ideológia által restaurálni óhajtott etikájával. A spekulációt, s még inkább az uszorát szigorúan büntetik.¹²

3) A rejtélyes XIII. század

Azután, megközelítőleg az ezredik év táján a dolgok összekuszálódnak s egyszersmind felgyorsulnak. Összekuszálódnak, tekintettel a törékeny karoling egység szétrobbanására és arra, hogy ezzel nemesak az egyenlőtlen fejlettségű zónák sokasodnak meg, de a történések rendelkezésére álló források is... A gazdasági lüktetés azonban – összegészében véve – kétségtelenül felgyorsul és összekötődik a társadalmi kapcsolatok növekvő monetarizálódásával. Néhány elszórt jelzés elegendő lesz ahhoz, hogy erről a tendenciáról kellőképpen világos képet adjunk.

Mindenekelőtt a mezőgazdasági termelőképesség növekszik jelentékenyen. A IX. és XII. század között G. Duby szerint a négyszeresére ugrik.¹³ R.S. Lopez szerint csak kétszeres a növekedés. Bármiképp is legyen, elegendő arra, hogy ellássa a fenti vásárokat, melyek gyorsan szaporodnak, még mielőtt – Itálián kezdve – fokozatosan átadnák helyüket a várak és városok piacainak, ahol a hosszútávra berendezkedő „mercatorok” közvetítőként szolgálnak a távolsági kereskedelem és a helyi termelők között.¹⁴ Ha ezt az árpa, zab, rozs és búza árak közötti egyre növekvő korrelációról próbáljuk megítélni, a mezőgazdasági piac egységessége körülbelül a XIII. századtól következett be. Másképpen fogalmazva, a piaczgazdaság e kortól kezdve már javában létezik, legalább a tranzakciók – a fő cikkek –, a gabona és a vágómarha tekintetében. Ezzel összefüggésben a feudális járadék is pénzjáradékká alakul. Ennek egyébként szerényebb a jelentősége, mint azt a nagy dominiumok által lebonyolított eladások jövedelméből gondolnánk.¹⁵ A városi polgárok maguk is éppúgy járadék-ra tesznek szert, amint földet vásárolnak és azt pénztelen paraszttal műveltetik meg. Mindez kereskedelmi célú termelés valóságára vall. De ki termel és kereskedik? Főképpen és tömegesen, a nagy földbirtokosok, azaz nemesek és egyháziak. Ők nem elégednek meg azzal, hogy – ügynökeik közvetítésével – piacra dobják a robot és a természetbeni járadék terményeit; egyaránt vásárolnak kistermelőktől is, s így a nagykereskedő hivatalát látják el. Ellentétben az általánosán elfogadott nézettel, a földesúri járadék nem játszik többé uralkodó szerepet. „Ez a földesúri forrásoknak rendszerint csak kiegészítést jelent – jegyzi meg G. Duby – és a földesúr hasznának nagyobbik része a dominiumon folytatott gazdálkodásból származik”.¹⁶ Most rajtunk a sor, hogy megjegyezzük, egy tisztán közgazdasági tipologizálásnál maradván, semmi sem mondana ellent annak, hogy ez esetben inkább kapitalizmusról, mint feudalizmusról beszéljünk.

És persze, küldetésünkél fogva a – mindenekelőtt itáliai – nagy kereskedővárosok is éppúgy szerepet játszanak a kereskedelem térhódításában. Itt, Itáliában „bontakozik ki szinte véletlenszerűen – írja R.S. Lopez – egy, a maga nemében páratlan jelenség, a kereskedelmi forradalom”.¹⁷ Kevésbé számít itt a Távól-Keletre vezetett számtalan expedíció epizódja, a technikai újítások, melyek révén új kereskedelmi társulási formák születnek, a kamatos hitel tilalmának kijátszása válik lehetségessé, fejlődik a hitellet és a clearing, újra megindul az aranypénzverés és megszületik a modern bank. Kevésbé számít a szerencse kerekének szeszélyes forgása, mely a kereskedelem színpadán, hol az egyik, hol a másik itáliai városállamot tolja előtérbe, hogy aztán lassanként Észak Velencének engedje át az elsőbbséget. Amire inkább érdemes felfigyelni, az a társadalmi viszonyok sajátos formája, mely a félszigeten kirajzolódik. Az első alkalommal talán a történelem folyamán, az uralkodó osztály részletesen a tengeri kereskedelmében, s ezzel párhuzamosan a kézműves mestereknek is sikerül abba bekapcsolódnia.¹⁸ Az uralkodó és középosztályok e viszonylagosan együttes térhódítása a gazdaság területén már

sokkal határozottabb vázlatát adja egy modern kapitalizmusnak, melynek e momentum talán, mint majd alább sugallni próbáljuk, talán a legszembetűnőbb jellegzetességét jelenti. A kettős könyvvitel felfedezésével, az aranypénzverés újrakezdésével és a bank térhódításával, a társadalom, minden kétségen felül első alkalommal a történelemben, legalapvetőbb tartópillércinek egyikét a számok logikájában kezdi megtalálni.¹⁹

Nos hát, mit gondoljunk a zavarbaejtő és sokrétű XIII. századról, ahol nagyon sok földesúr és püspök már inkább kereskedő, mint a „bellatores” vagy „orantes” rendjének tagja? Ahol természetükénél fogva Nyugat-Európában szaporodnak a polgári városok, guildek és a vásárok? És mégis épp ez az a kor, amikor a három rend – a G. Duby által leírt – képzeletvilágban lebegő hűbérura kilép a fantázia szférájából, hogy a valóság világában találjon magának helyet.²⁰ Aquinói Szent Tamás „Summa”-jával a „középkori gondolkodás” ebben a korban éri el felmagasztalását. Európa így hát máris bevégzte a történelmi áttörést? Valóban a visszatérés reménye nélkül elszakadt a hagyományos fejlődés vonalától?

Ez – számunkra úgy tűnik – legalábbis elképzelhető. De a történelmi kategóriák pontatlanságának jelenlegi helyzetében képtelenek vagyunk határozottabbat állítani. Egy lényeges pont tulajdonképpen teljesen homályban marad, amelynek kellő megvilágítása tenné csak lehetővé, hogy felvázolhassuk a kérdésre adható választ. Mint emlékszünk, ez az a pont, mely Polányi érvelésének a magját alkotja. A nemzetközi nagykereskedelem bizonyosan létezik és virágzik. Ám ez semmi esetre sem jelent újdonságot az Antikvitáshoz, Bizánchoz, vagy az Iszlám korabeli példájához képest. Az igazi kérdés az, hogy e nagykereskedelem a társadalom jelentős hányadát érintve ezzel, milyen mértékben vonta áramkörébe a helyi kereskedelmet.

Ez az áramkört a XIII–XIV. században gyengének tűnik. „Létezett – írja Carlo Cipolla, megerősítve ezzel Polányit – egy távolsági kereskedelem és egy tisztán helyi kereskedelem, de nem létezett szinte semmilyen közvetítő kereskedelem. És mögöttes jelentéstartalmakban gazdag, hegeli modorú megfogalmazással hozzáteszi: „Univerzalizmusnak és partikularizmusnak egy különös keveréke dominált...a kereskedelem lényegében csak a luxuscikkek fogyasztásának arisztokrata igényén nyugodhatott”.²¹ Ezzel szemben, könnyebb megragadni azt, amit a modern piac felfedez, és ami – minden valószínűség szerint – e piacot valóban modernné teszi. Ezt pedig – ugyanazon gondolatmenetben maradván – a közvetítés szerepében jelölhetjük meg; közvetítés univerzalizmus és partikularizmus között, vagy konkrétan, bennünket leginkább foglalkoztató kérdéssel kapcsolatban a nemzetközi luxuskereskedelem és a nép igényeit kielégítő helyi kereskedelem között. Egy ilyen közvetítés azonban nem jöhet létre, nem kristályosodhat ki, csak, ha egy hasonlóképpen közvetítő társadalmi csoport e feladatot magára vállalja, egy – szinte már meghatározásánál fogva²² – középosztály, melynek történelmi szerepe alig érzékelhető, s ugyanakkor valószínűleg mégis döntő. Ez a középosztály, mely a „dolgozók” – uralkodó elképzelések szerint mindenképp differenciálatlan – csoportján belül szerez magának helyet, természetesen a városi polgárok osztálya. S bár diszkrétbben jelennek meg a történelem színpadán, ide tartoznak a földesurak és püspökök intézői és gazdatisztjei is. És főképpen talán a „földművelők” módosabb parasztsága, melynek tagjai – jegyzi meg G. Duby – a X. századtól kezdve már hangsúlyozzák azt a társadalmi és gazdasági távolságot, ami őket az egyszerű napszámosoktól, tanyásgazdáktól és a házas zsellértől (cottiers) megkülönbözteti.²³

Egy bizonyos marxista tradíció – az angolszász nevezetesen²⁴ – mindenképp a kisárutermelés, majd a kapitalizmus valódi lánzsahegyét sokkal inkább ebben az intermedier helyzetű társadalmi csoportban látja, mint a nagykereskedő vagy pénzburzsoáziában, amely történelmi állásfoglalásában nagyon korán a hagyományos uralkodó csoportok érdekeihez kötve találja magát. A marxista történészek mégis – szükségszerűen – zavarodottan állnak a középosztály gondolata előtt. Nem sikerül kiszabadítani az elemzések mögöttes tartalmait, amelyek pedig – számunkra úgy tűnik – nagy potenciális igazságokat ígér. A M. Dobb és P. Swezy közti polémia jelenlegi állapotában nem tűnik túl dialektikusnak Swezyt követve, a kapitalizmus megjelenésének elsődleges okát a nagykereskedelem és piac felrobbanásában kell keresnünk? A kis- és középarutermelés folyamatos expanziójában találhatjuk ezt az okot, mint azt M. Dobb, R. Hilton és K. Takahashi állítja, vagy épp ellenkezőleg?²⁵ A vitát – igazat szólva – minden pillanatban az a veszély fenyegeti, hogy az önisméltás szűk körébe fullad. Egy intermedier csoport

valódi fellendüléséhez az kell, hogy a helyi piac és a nemzetközi piac összekapcsolódjék. A döntő kérdés, egy kazualista szemléleten túllépve az, hogy mikor és milyen körülmények között következett be ez az összekapcsolódás.

4) A nagy hanyatlás (1350–1450)

Bármilyen is volt a társadalom jellege és kereskedelmi fejlettségének foka a XIII. században, egy bizonyos: egy, még az 1350-es évek nagy pestisei előtt megindult depresszív mozgás takaréklángra állítja az európai gazdaságot, egészen a XV. század végi fellendülésig. A hanyatlás maga éghajlati, demográfiai, társadalmi-gazdasági okokra vezethető, vagy nagyobb valószínűséggel, több oldalról is determinált. Ezekről az okokról még hosszú ideig vitatkoznak majd. Ám a hatások és következmények problémája, melyet sokkal ritkábban és kevésbé határozott formában vetették fel, éppoly érdekes, ha nem érdekesebb. A történészek általában úgy tekintik ezt a periódust, mint egy lelassulás időszakát, egy pihenő vagy szusszanásnyi szünet idejét a már világosan kijelölt és hamarosan újrakezdett úton. Érdemes feltenni viszont a kérdést, hogy a népesség több mint egyharmadának halála, a bérek munkaerőhiány miatti megháromszorozódása ill. megnégyszereződése,²⁶ és az a tény, hogy az egy főre hármló váratlan örökségek megsokasodnak, nem lehettek-e a társadalmi pozíciók óriási újraelosztásának?²⁷

5) És azután a kapitalizmus?

Annyi mindenesetre bizonyos, és ebben a történészek többsége Marxszal is egyetért, hogy a XVI. századtól kezdve Nyugat-Európa félreérthetetlenül a kapitalizmus korába lépett. Egyesek, köztük F. Braudel szerint a kezdetek korábbra tehetőek. De mindenesetre mindegyikük úgy ítéli meg, hogy a XVI. századtól kezdve a kocka végleg el van vetve. Mi teszi lehetővé, és alapozza meg ezt a meggyőződést? Olyan – összefüggésükben eléggé elütő – részlemek együttese, melyek konvergenciája láthatóan, mennyiségi és minőségi ugrásról tanúskodik. Amerika felfedezése és a portugál majd spanyol arany beáramlása, az árak emelkedése, mely a városok polgárságának kedvez és ezzel összefüggésben leértékeli a földesúri jövedelmeket, a bekerítések, elsősorban Nagy-Britániában, de azután a kontinensen is lezajló mozgalma, és általánosabban, a nemzetközi cserekereskedelem jelentékeny térnyerése azon egységen belül, melyet I. Wallerstein világgazdaságnak nevez, és ami mostmár egyértelműen Európában jön létre.

Itt még érdemes lenne felvázolni – mégpedig F. Braudel aprólékos gonddal készített rekonstrukciója alapján – a polgári dinasztikák kialakulását és sorsát, mely hozzákötődik, az egymással versengő és a gazdasági élet szívének és tüdejének szerepében egymást követő kereskedő- és bankmetropoliszok sorsával. Kevésbé látványos, de kétségtelenül éppen ilyen alapvető jelentőségű a másik, F. Braudel által elemzett tendencia: ez a tendencia a falusi vásárokat²⁸ háttérbe szorítja a városi vásárok és üzletek javára, melyeket kezd rendszeresen ellátni az ekkortól már szilárdan gyökeret vert és szervezett nagykereskedelem.

Lassanként egyre határozottabban szükségessé válik, hogy különbséget tegyünk a még archaikus burok és a mögötte megbújó vérbő valóság között, mely utóbbi pedig a valódi modern piac és a kialakuló és konszolidálódó kapitalizmus valóságát jelenti. Ilyen burok, például a piaci áruforgalmat akadályozó illetékek és vámok sokasága – mely lefedezi a piacok közti szabad forgalmat –, és a piacok adminisztratív ellenőrzésének fenntartása; de ha megvizsgáljuk, ezek a vámok, melyeket 1726-tól a Forradalomig, majd ezrelék törölnek el, nagyon szerény mértékűnek bizonyulnak.²⁹ És főképpen, egyfajta megkettőződés révén – s itt nem véletlen idéződik fel bennünk a modern szocialista gazdaság képe – a XVII–XVIII. század folyamán mindenütt, a túlságosan ellenőrzött hivatalos vásárok felett „privates markets” jönnek létre. Magánvásárok, azaz a nagykereskedők és a termelők közötti, illetve nagykereskedő és nagykereskedő közti közvetlen és szerződéses kapcsolatok egyre inkább bővülő köre.³⁰

Ezekkel a magán piacokkal kapcsolatban Braudel végülis az „ellen piacok” elnevezés mellett dönt, hisz, mivel azok a spekulációra épülnek – magyarázza – végsősoron eltorzítják a piac „valódi”

(szabályok szerinti) működését. Sokkal inkább a kapitalizmus, mint a piaccgazdaság fogalma alá tartoznak.

Így újra szembetaláljuk magunkat a sztálini fogalomrendszerrel, mely tanulmányunk kiindulópontjául szolgált, és amely a piaccgazdaság örökkévalóságával szemben a kapitalizmus újkeletű elkorcsosult jellegét állítja. Ennél a tételnél, mely ki nem mondottan a modern történetírást és – még világosabban és szisztematikusabban – a braudeli gondolatmenetet is inspirálta, érdemes most megállni.

C) A braudeli fogalomrendszer

Fernand Braudel újabban publikált műve³¹ több okból is különleges figyelmet érdemel. Semmi kétség, a szóbanforgó mű arra hivatott, hogy a klasszikusok sorába kerüljön. I. Wallerstein művével együtt, amellyel egyébként közeli rokonságban áll, a modern történelemtudomány modernitásunk gazdasági gyökereit kutató legambíciózusabb vállalkozásainak egyike. Figyelembe véve azt, hogy a szerző nem riad vissza sem a megelőző, sem a későbbi következő korszakra való kitekintéstől, a tanulmányozott időszak, a XV–XVII. század valóban döntő fontosságúnak tűnik e kutatási cél tekintetében. Ha Európa sajátos utat nyit, akkor az úttörés kezdetének időpontja – fogalmazza meg ironikusan Fernand Braudel – valahová 1400 és 1800 közé tehető.³² Tegyük hozzá, hogy választott alapállása, mely szerint nem kívánja magát csupán Európa történetére korlátozni, hanem a világ gazdasági helyzetének egyfajta mérleget szándékozik felvázolni, még inkább növeli vizsgálódása érdekességét, hiszen így összgyűjti az összehasonlító elmélkedéshez szükséges anyagot. Végül Fernand Braudel szerepének jelentősége az Annales iskola mozgalmában tudományos látószögének szélessége és briliáns frói stílusa, mindez elég jól jelzi, hogy a mű még hosszú ideig a piac, a kapitalizmus és általánosabban korunk társadalmainak történetét érintő viták kötelező és kikerülhetetlen átkelő pontjainak egyike marad. Kellőképpen tanúskodik erről egyébként az az egybehangzó, rendkívül kedvező fogadtatás, melyben a mű részesült.

Mindjárt az elején bevalljuk azonban, hogy mi nem osztjuk fenntartások nélkül ezt a lelkesedést és egyszerűen jelezzük e fenntartások lényegét. A három lehetséges megoldás közül, melyek a – kezdetben szükségképpen önkényes kronologikus határokkal meghatározott periódusról számot adni kívánó – történész számára kínálóznak, szerintünk Fernand Braudel a legvitathatóbbat választotta. Az első az lehetett volna, hogy bemutatja a kiválasztott időszakot, megpróbálva kibontani annak belső koherenciáját (vagy inkoherenciáját), „szinkron” történetét, ha egyáltalán ez a kifejezés alkalmazható kettő vagy több évszázad távlatában. Konkrétabban arról van szó, hogy a történész mutassa be a mi nyelvünkön és kategóriánk szerint, modern látásmódunk számára érthetően azt, hogy az akkor élő emberek hogyan élték meg és látták korukat, saját maguk mércéjéhez, és nem a mi mércénkhez viszonyítva. Különleges epizódokra alkalmazva és nem kívánva rekonstruálni egy korszak egészét, L.Febvre „Luther” és „Rabelais” c. művei nagyszerű példát adják ezen első megoldásnak.

A második azt célozza, hogy az adott korszakot egy korábbi korszakkal vagy ugyanazon kor más térségének történelmével összehasonlítva felkutassa és megvilágítsa a különbségeket, töréseket, és az újat hozó változásokat. A két lehetséges módszertani választás egyike sem hiányzik Braudel művéből. De ezek egy harmadik, ki nem mondottal szemben: ennek lényege pedig az, hogy a kiválasztott időszak jelenét nem a saját jelenével vagy múltjával, hanem jövőjével veti össze. Másképpen fogalmazva Braudellel együtt egy ki nem mondott retrodiktív történelemszemlélettel találjuk szembe magunkat, mely az események vagy intézmények viszonylagos súlyát, azok későbbi alakulásáról ill. aktuális jelentőségéről szerzett ismereteinek függvényében határozza meg. Ez volt, mint tudjuk Marx módszere, mely azon a posztulátumon nyugodott, hogy az ember anatómiája a majom anatómiájának a kulcsa. De Marx inkább arra törekedett, hogy a modern kapitalizmus magyarázatát adja, mint hogy történetírásba fogjon.

Itt tehát Braudel lényegében, a kereskedelem retrodiktív történetét adja kezünkbe. A tanulmányozott periódust annak a modern embernek a szemével nézi, aki már határozottan tisztában van azokkal az immáron kérlelhetetlen szigorú kényszerekkel, melyeket a kereskedelem

erőltet rá a nemzetekre. Nehéz viszont, a művet olvasva, megfajteni, hogy mit jelenthetett a XVI–XVII. században nemesnek, munkásnak, napszámosnak, házas zsellérnek (cottier) vagy akár kereskedőnek lenni. Ezekkel a kereskedőkkel kapcsolatban sokszorosan kimutatták, hogy tudtak írni, olvasni, számolni, de arról alig esett szó, hogy ők maguk milyen értelmet adtak életüknek, s ez talán mégsem teljesen közömbös, még egy önmagát „gazdaságcentrikus”-nak valló történetíró számára sem. A komparatív vizsgálódás szüntelenül jelen van, de amennyire csodálatra készíten a felvonultatott tudományos erő, épp annyira meglepődhetünk azon, hogy az a leggyakrabban befagyasztja a már megkezdett vitákat. Talán mert – gondolhatja magában Braudel – nem is igazán lenne min vitatkozni. A különböző birodalmak, nemzetek vagy városok között, mindent összevetve csupán csak viszonylagos előnyről vagy lemaradásról beszélhetünk. Vitatkozhatunk az előny vagy lemaradás okairól, de ennek az általános mozgással szemben kicsi a jelentősége. E mozgás értelmét pedig a piac és a kereskedelem ellenállhatatlan expanziója jelenti. Azon sem kell csodálkozni, hogy a piacnak ez a retrodiktív története, mely a piac természetes voltának és a hagyományos piaci formák ill. a modern piac szubsztanciális egységének kettős axiómájára épül, elsősorban mint kvantitatív történelem jelenik meg.³³ Az olvasó nem szalaszt el semmit abból, amit – a források ismeretének jelenlegi helyzetében – az Angliában ebben és ebben az évben megnyitott vagy berekesztett vásárok számáról, az egy adott napon, adott itáliai kereskedő által megrendelésre szállított gyapjú, ill. egy adott flamand és adott német cég között cirkuláló váltók mennyiségéről tudhatunk. Annál nehezebben fogja át a társadalmi rend egészét, melynek belsejében ezek a strukturális mikro-események helyet kapnak és értelmet nyernek.

Ez az objektívista és kvantitatívista elfogultság érthetőbbé válik, ha visszavezetjük s fogalomrendszerre, amit F. Braudelnek sikerül világosan és határozottan megfogalmazni – s érdeme ez –, míg az más – vele azonos alapon álló – történetészeknek a leggyakrabban csak áttételesen nyer megfogalmazást.

1) Világbirodalmak és Világgazdaság

Ez a tiszta elméleti alapra való törekvés két fő tengely mentén valósul meg. Az első, melyet I. Wallerstein, és közvetve az imperializmus³⁴ néhány általa inspirált marxista teoretikusa ihlette, a világgazdaságok és a világbirodalmak megkülönböztetésén alapul. Érdemesebb lenne egyébként világgazdaságról beszélni, mivel csak egyetlen valódi példája létezik, az, amely – Wallerstein szerint – a XVI. században Európában rendezkedik be, hogy aztán kiterjedjen az egész világra. A világgazdaság és a világbirodalmak (India, Kína, Irán, az Ottomán Birodalom, a cárok Oroszországa) a nemzetközi munkamegosztás összetett és viszonylag zárt rendszerei. Ami ezeket egymástól megkülönböztet, az az – magyarázza Braudel és Wallerstein –, hogy a birodalmak esetében a munkamegosztás és az áruforgalom kiterjedésének határai majdnem tökéletesen egybeesnek egy politikai és kulturális uralmi rendszer határaival. Ezzel szemben, épp a kereskedelem logikájának nemzetközi dimenziója és a politikai uralom nemzeti strukturálódása közti eltérés, sőt űr az, ami a világgazdaság specifikumát adja. Míg gazdasági szinten egyesült, a politika szintjén részekre szakadt.³⁵ Ha e központi tematikához hozzákapcsoljuk egy centrum, egy periféria és egy intermedier övezet minden világegységen belül végrehajtható megkülönböztetését, és ha feltárjuk e körök bármelyikébe való tartozás megfelelő társadalmi és gazdasági kihatásait, kétségtelenül hathatós és nélkülözhetetlen elméleti munkacszközkhöz jutunk. Azt sem kétli senki, hogy a Nyugat történelmi egyedisége a nemzetállam és egy – a társadalmi rend alól felszabaduló – gazdasági rend egyidejű megjelenéséből következik. Mindamellet a birodalmak és világgazdaság közti megkülönböztetést – ha megvilágosító értékű – tovább kell gondolni, hogy túlléphessünk az egyszerű ténymegállapítás stádiumán. Komolyan venni és levonni belőle minden következtetést annyit jelent, mint feltárni, hogy a termelés és a kereskedelem logikája miben és miért bizonyul különbözőnek az egyik és a másik esetben. Ez, úgy tűnik, derékba tör a történelem folyamán önmagával szubsztanciális azonosságban létező gazdasági rend posztulátumát.

2) A gazdaság hármass felosztású elmélete

Braudel második elméleti tengelye véleményünk szerint épp, mivel lényegtelennek tünteti fel a világegységek két típusa közti különbségtételt, ellentmondásba kerül az elsővel. A gazdaság, a kifejezés szélesebb értelemben véve elsősorban három további, igen különböző alkategóriára oszlik – magyarázza Braudel – melyek az „anyagi kultúra”, a kereskedelem és a kapitalizmus kategóriái. Ez az a hármass felosztású elmélet, amellyel kapcsolatban Braudel azt mondja, hogy hosszú ideig habozott, míg végülis magáévá tette, ám habozásának okairól nem világosít fel bennünket.³⁶

Az alsóbb szinttel kapcsolatban látszólag semmi probléma. Ez itt a közvetlen termelés, az önellátás, az áruk és a szolgáltatások nagyon kis sugarú cseréjének szintje lenne.³⁷ Ám ha ezen jobban elgondolkozunk, a dolgok sokkal kevésbé világosak, mint amennyire annak látszanak, főképp, ha figyelembe vesszük, hogy magának a cserekereskedelemlnek a fogalma is tiszta absztrakció, és hogy egyetlen társadalom sem élt soha szorosan vett önmagábazártságban, megfordítva a külvilággal – legyen ez bár a legtávolibb külvilág – összekötve mindenféle kereskedelmi kapcsolattal.

Az első szint túlságosan korlátozó értelmű meghatározása az, ami – visszahatásképpen – lehetővé teszi Braudel számára, hogy – szerintünk éppolyan eltúlzottan – terjessze ki a kereskedelem és a piac szintjeként meghatározott második szint érvényességét. A cserekereskedelem nagyon is mítikus képzetéhez való visszatérés így hát – úgy tűnik – szorosan összefügg mindenféle csereforma piaci csereére való szűkítésével. Ilyen körülmények között nem esodálkozhatunk azon, hogy a piac – Braudel számára – a par excellence gazdaságot, jobban mondv a gazdaság egy, bizonyos „természettől fogva létező” formáját jelenti, melyet megtalálhatunk mindegyik – az egyszerű önellátás küszöbén már túljutott – társadalmi formációban.³⁸

Az igazat megvallva Braudel ingadozni látszik a piaczgazdaság két koncepciója között: az imént említett elképzelés – mely szerint minden csere árucikknek csereje – és a gazdasági fogalomrendszer egy másik, technikusabb és visszafogottabb koncepciója között. Ez utóbbi szerint csak abban az esetben beszélhetünk piacról, ha kereslet és kínálat konfrontálódásáról van szó, és az árak ennek a konfrontációnak nyomán alakulnak. „Történelmileg – írja Braudel, Polányi bírálatainak szándékával – attól kezdve kell piaczgazdaságról beszélni, hogy egy adott körzet piacainak viszonylatában megvalósul az árak fluktuációja és összhangja”.³⁹

A piac e két felfogása közti különbség azonban minimális jelentőségű, hiszen az „Antikvitás óta fluktuálnak”? A XIII. században már azonos módon hullámanak egész Európában.⁴⁰ Ugyanaz az ingadozás érvényesül Kínában, az iszlám országokban, Indiában, sőt Afrikában, melyek prekolonialis gazdasága ezek szerint „tökéletes piaczgazdaság lenne”.

Pedig, ha az árak mindenütt összhangban fluktuálnának és a piac már hosszú ideje egyetemes voltáról tanúskodnak, hirtelen nem igazán értjük a világgazdaság és a világbirodalmak gazdasága közti, fennhangon hirdett különbséget. Kivéve persze, ha a törés egy következő, harmadik szinten, a kapitalizmusban következik be.

A kapitalizmus valójában – amint azt Braudel látja – nem a meghosszabbítása, sokkal inkább tagadása a piaczgazdaságnak. Egyfajta marxista vagy sztálini szemléletből örököltén újra találkozunk itt a cezúrával, mely a kizsákmányoló kapitalizmust szembeállítja kisárutermeléssel és a piac igazi törvényeivel, amelyeket a termelői árrá és a tiszta alapelvtől való más eltévelyedésekké nem korcsosult értéktörvény szintetizál.⁴¹ Hiábavaló lenne elhallgatni, hogy egy ilyen típusú fogalomalkotás jelentősége éppen olyan közvetlenül mutatkozik meg politikai vagy ideológiai, mint elméleti szinten. Braudel a maga részéről arra a konklúzióra jut, hogy maximálisan szabad utat kell adni a piaczgazdaságnak, megszabadítva azt a rajta élősködő haszontalan képződményektől, mint a tőkésék osztálya, vagy a bürokratikus állam. Ami a piac örökkévalóságát hirdető látásmódon kívül alapot teremt arra, hogy Braudel a piac és a kapitalizmus egy nagyon sajátos és igen kevésbé marxista koncepciója. A kapitalizmus – vélekedik – nem a termelésben, hanem a forgalmazásban születik.⁴² A kapitalizmus akkortól jelenik meg, mikor a közvetlen vevők és eladók közé egy harmadik ékelődik, a kereskedő, és ez különösen akkor igaz, ha ez a harmadik egy pénzügyi közvetítő, egy pénzkereskedő, egy bankár. A kapitalista profit tehát, természeténél fogva, spekulatív

jellegű. Egyáltalán nem kereskedelmi egyenértékek cseréjében realizálódnak, hanem a kapitalista közvetítőnek abból a lehetőségéből ered, hogy a saját maga hasznára meghamisíthatja a kereskedelmi csere törvényeit. Mintha azt mondaná Braudel: szüntessék meg a közvetítőket, és ezzel megszüntetik a kapitalizmust, nem őrízve meg mást, mint az igazságos piacot. Vagy, hogy igazi piac csak kereskedők nélkül létezhet!

Európa tehát csakis annak köszönhetné történelmi egyediségét, hogy a kapitalizmus betört a kereskedelmi csere színpadára. De mely korban és miért hagyja el a kapitalizmus a piaccal közös termőtálat? Nem azt látjuk-e inkább, hogy az áruforgalom térnyerése kezdettől fogva együttjár az áruforgalom közvetítőinek megsokszorozódásával?⁴³ Két központi és egymással összefüggő kritikai ellenvetéssel kell hát élnünk Braudellel szemben.

1) A piaccgazdaság és a kapitalizmus közti megkülönböztetésnek csak akkor lehet értelme, ha azt egy közös egységen belüli különbségként fogjuk fel. A valódi piaccgazdaság nem létezhet az azt meggyökereztető kapitalizmus egyik vagy másik formája nélkül.

2) Mivel a kapitalizmus egyediségével a piac egyetemes létezését állítja szembe, Braudel kétségtelenül hajlamos jelentősen túlbecsülni a XIX. század előtti európai társadalom merkantilizálódásának fokát.

(A tanulmány eredeti címe és megjelenési helye: Comment on écrit l'histoire du marché. In: Callié, A.: Suspendeurs et misères des sciences sociales, Genève - Paris, 1986. 151 - 171.p.)

Jegyzetek

1. J.Sztálin, „A szocializmus gazdasági problémái” Éditions Sociales, 1952. 34. oldal.
2. A két alapvető mű egyike Polányi K.: „The Great Transformation” c. könyve, másik pedig a „Trade and Markets in the Early Empires” c. kollektív munka.
3. A pszeudo-áruccikk fogalmával Polányi (C. Castoriadis előtt, aki majd ugyanezt az utat követi) implicite előkészítette a marxista gazdasági elmélet kritikáját, és általánosabban minden gazdasági elméletét, melyek legfőbb gyengesége, hogy azt a látszatot akarják kelteni, mintha a föld, a munka és a pénz a többihez hasonlóan valódi áruccikk lenne. Egyébként Polányi piaccról alkotott koncepciója tulajdonképpen közel áll a kapitalizmus marxista koncepciójához.
4. A nagykereskedelem és a nemzetközi csere színhelyeül, a Polányi által „Ports of trade”-nek nevezett helyek szolgálnak, melyek valóban lehetnek kikötők, de lehetnek városállamok, vagy kis királyságok, vagy a nagy birodalmak érintkezési pontjainál található vámmentes övezetek.
5. A Seuil kiadásában jelent meg.
6. Le Pain et le Cirque, Ed. du Seuil.
7. V.ö. M. Dobb (kiadó: Maspero), „Études sur le développement du capitalisme” c. művén kívül a következő munkát: „Du feudalism au capitalisme. Problemes de la transition, 2 tomes, Maspero kiadó.
8. V.ö. J. Baechler, „Les origines du capitalisme, N.R.F.Coll. Idées. N.Elias, „La civilisation des moeurs. La société de cour”, és „La dynamique de l'Occident”, Calmann-Levy. A nyugati gazdaság egyediségének problémájával kapcsolatban meg kell említenünk más, még mindig nem történelemszektől származó műveket: Louis Dumont, „Homo Aequalis (NFR), és A.O.Hirschmann, Les passion et les intérêts (P.U.F.).
9. Természetesen vannak kivételek, mint pl. Paul Veyne, aki szorgalmas párbeszédet folytat M.Mauss-szal és Polányival. Vagy mint F. Furet, aki a francia forradalommal kapcsolatos gondolataiból jelentős részt szentel egy Tocqueville-ről, ill. Cochin-ről folytatott vitának. V.ö. Penser la Révolution française (NRF).
10. V.ö. pl. a Roberto S.Lopez által a „La évolution commerciale dans l'Europe médiévale” c. művében adott összegzés. Paris, Aubier-Montaigne 1974, a 17. és következő oldalak.
11. V.ö. Histoire économique et sociale du Moyen Age (P.U.F.), és Mahomet et Charlemagne, Paris, 1937.
12. V.ö. Robert Latouche, Les origines de l'économie occidentale, Albin Michel, coll. L'Évolution de l'Humanité, 1970, 162 és köv.öld.
13. Georges Duby, L'Économie rurale et la vie des campagnes dans l'Occident médiéval, Flammarion, coll.Champs, 2 tomes, tome I, 214 - 215.
14. U.o. II.köt. 134.o.
15. G. Duby, u.o., II.köt. 77.o.
16. R.S. Lopez, i.m. 87.o.
17. U.o. 94 - 95.o.

19. Néhány jelzés: Amalfiban a IX. századtól kezdve feljegyzések tanítják, hogy arany ellenében kereskedők földet vásároltak (Braudel, III, 8.o.). Genova a XIII. század elején kezd újra aranyérméket verni, Firenze 1250 körül követi példáját. Ugyanígy Firenzében találunk a kettős könyvelés első nyomaira. Ezek a XIII. század végére mennek vissza (Braudel, III. kötet, 105.o.). Még ha Itália egészen bizonyosan előnyben volt is, ne higgyük, hogy egyedül itt jelentkezett a mennyiségi számbavétel törekvése. Guy Bois jelzi, hogy Normandiában, 1380-tól kezdve a könyvelés felváltja a kartulárakat (okirat jegyzéket). G. Bois „Crise du féodalisme, Presses de la Fondation Nationale des Sciences Politiques, coll. Références, 1981.
20. Georges Duby, Les trois ordres ou l'imaginaire du féodalisme, Bibliothèque des Histories, N.R.F., 1980. A Bouvines-i csatát követő időben – jegyzi meg – a „három társadalmi funkció alapelve egy intézményes mechanizmusban és a rendi társadalom konkrét szervezetében kezd testet öltetni”. Ez az elv alig biztosít tényleges helyet a kereskedőknek.
21. Carlo Cipolla, Money, Prices and Civilization in the Mediterranean World, Fifth to Seventeenth Centuries, New York, Gordian Press, 1967, 57.o. Idézi: I. Wallerstein, The Modern World System Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the XVIIth Century, Academic Press, Inc; International Edition, 1974, 19.o.
22. Az igazi „univerzális osztály” (Allgemeiner Stand) szemben azzal, amit Hegel gondol, nem a „bürokrácia”, hanem a középosztály, amelynek a bürokrácia csak egy alcsoportja és egyben kifejeződése. Marx azt mondta, hogy ennek az „univerzális osztály”-nak igen sajátos érdekei voltak.
23. G. Duby, L'économie rurale..., i.m. 212. o.
24. V.ö. Franciaországban Guy Bois hasonló értelmű tételait; i.m.
25. V.ö. „Du féodalisme au capitalisme”, i.m.
26. Mint Marx már megjegyezte, a munkások valódi aranykoráról van szó. Általánosabban, Braudel jegyzi meg, hogy valószínűleg a XIX. századik a nép gazdaságának foka fordítottan arányos a népesség növekedésével.
27. Ezt sugallják a „Paysans du Languedoc” bizonyos fejezetei is. coll. Champs, Flammarion, d'E.Leroy-Ladurie.
28. Braudel, II.köt., 15.o.
29. V.ö. Braudel, II.kötet, 32.o. A köz- és magánpiac közti megkülönböztetést A.E. Everitt: The Market Town, a „The Agrarian History of England and Wales” c. művében.
30. Id. mű, II.kötet, 113.o.
31. Fernand Braudel, Civilisation matérielle, économique et capitalisme XVe – XVIIe siècles, 3 kötet, Armand Colin, 1980.
32. U.o. II.kötet, 9.o.
33. Nem lesz számunkra meglepő, mennyire csalóka ez az elméleti vita, ha felidézünk, hogy Braudel eltökélten empiristának vallja magát: „Ezt a művet a teórián, mindenféle teórián kívülinek képzeltem el”. I.köt. 9.o.
34. Nevezetesen A. Gunder Franck-ről van szó.
35. A világgazdaság koncepciójának nézőpontja szerint az egyetlen valódi társadalmi egység ezentúl a világtársadalom. Valójában úgy tűnik, hogy a modern nemzeti állam felfedezése szorosan kapcsolódik a kereskedelem térhódításához. Wallerstein, Y. Renouard-t idézve kimutatja, hogy a határok, melyek főbb vonalaikban még ma is meghatározzák Franciaországot, Angliát, Spanyolországot, mennyiben tekinthetők 1212 és 1214 között lezajlott csatározások eredményének. S hozzátesszi: „Ebben a korszakban döntenek nem csupán a határok megválasztásáról, de, s ez még sokkal fontosabb, arról is, hogy egyáltalán legyenek határok”. V.ö. Y.Renouard: Hogyan kristályosodtak ki a XIII. sz. elején a modern Nyugat-Európa végeleges vonásai, in Annales de L'Université de ..., XXVIII.1.jan. – mars. 1958., Wallerstein által idézve: 32.o.
36. Braudel, I. 8.o.
37. „(A piacnak) ez a mindenütt jelentővő mivolta a bizonyította annak, hogy az – árnyalatnyi különbségektől eltekintve mindenütt azonos – piacgazdaság szükségszerű, spontán, egyszóval magától értetődő alapja minden társadalomnak, amely már egy bizonyos terjedelmet meghaladott. Alighogy ezt a küszöböt elérte, a cserekapcsolatok, a piacok és a kereskedők szaporodása már magától bekövetkezik.” Braudel, II. 535.o.
39. id. mű II. 195.o. Ís Braudel pontosítja: „Európa már a XV. századot megelőzően kizárta a kereskedelmi csere legarchaikusabb formáit. Az árak, melyeket ismerünk, vagy melyeknek létét feltételezzük, olyan árak, melyek már a XII. századtól kezdve fluktuálnak, bizonyítva, hogy már egymással kapcsolatban álló, város és város közötti kapcsolathálózat vázának metszéspontjait adó 'modern' piacokról van szó. Hellyel-közzel léteznek még falusi piacok a XV. században, de számuk elhanyagolható. A nyugati város mindent elnyelt, mindent alávettett törvényének...A piac fogaskerékrendszerének egyik alkatrésze lett.” II.14.o. Mindez helytálló és meggyőző megállapítás. De mivel Braudel maga jegyzi meg máshol, hogy „Nyugaton a kapitalizmus és a város valójában ugyanaz a dolog”(I.453.o.), arra kell következtetnünk, hogy ami – nevezetesen a falusi piacok eltűnésén keresztül – kiépül, az nem a piacgazdaság, hanem már a vidék alárendelődése a születő kapitalista gazdaságnak.
40. id. mű, II. 195.o.
41. Legyünk igazságosak: Braudel maga nem használja ezt a terminológiát, mégis ez megfelel azoknak a gondolatoknak, melyeket állásfoglalása szükségképpen magába foglal.
42. id. mű, II. 200.o. Így beszél Braudel „kereskedelmi értéktöbblet”-ről, ami bizony kevéssé keresztényi, bocsánat, marxista dolog. Ugyanezen gondolatmenettel, szerinte, az iparnak, mivel az szintén a termelés oldalán szerepel, belső lényegét tekintve semmi köze a kapitalizmushoz.
43. Braudel úgy állítja be, hogy „a (piac)gazdaság és a kapitalizmus közötti szektorális elkülönülés Európában konstans tényező a középkortól kezdve”(II.197.o.). Elkülönülés, talán, de az nem akadályozza meg, hogy a kettő együttjérjen.

FRED HIRSCH:

A LIBERÁLIS PIAC MINT ÁTMENETI ESET

A „ki mit kapja” kérdésének jelenlegi megoldatlanságát és a piaci gazdaság működési zavarait egyaránt úgy tekinthetjük, mint egy, a történelemben mélyen gyökerező folyamat felszíni megnyilvánulásait. Régóta lappangó konfliktus kerül itt felszínre.

17. századi angol kezdetei óta sajátos problémája a liberalizmusnak az, hogy meghatározatlan gyakorlóinak köre. Lényegében a középosztályok mozgalma volt, a király és arisztokrácia politikai hatalma elleni harcában azonban alulról jövő támogatást élvezett, követeléseit népmozgalom tette magáévá. A győztes burzsoá forradalom vívmányai három fő területen – polgári szabadság, politikai jogok és gazdasági lehetőségek – elterjedtek alsóbb szinteken is, ennek mértéke és üteme azonban jelentősen eltérő volt.

Elsőnek a polgári szabadságjogok váltak közkinccsé, ez alól jelentősebb kivételt csak az Egyesült Államok nem fehérbőrű lakossága jelentett. Majd a 19. század nagy küzdelmei meghozták a politikai jogokat is. A század végére világossá vált, hogy a liberálisok kezdeményezte választójog-kiterjesztésnek nem lehetnek osztrályhatárai. Önálló mozgatóerőt kaptak azok az elvek, amelyek a középosztály számára megkönnyítették és törvényesítették a politikai hatalom megszerzését. Így a burzsoá politikai hatalmat saját győzelmé kezdte aláírni. Az általános választójog végső kivívásához az utolsó lökést az első világháború adta meg, azzal a korábban példátlan felhívással, amelyben az állam az összes dolgozó férfi és nő együttműködését kérte. Nagy-Britanniában mindkét világháború tartósan és jelentősen kiterjesztette a politikai hatalomban ténylegesen részt vevők körét, értve ezalatt a népességnek azt a hányadát, amely törvényesen követelhet részvételt az államhatalom gyakorlásában.¹

Az Egyesült Államokban a teljes körű politikai jogok kiterjesztése az egész felnőtt lakosságra ténylegesen a 60-as évekbeli választókereteket újraszabályozó törvényhozó gyűlésekkel és az 1965-ös Szavazási Jogok Törvényével fejeződött be. A középosztály esetében a politikai választójog megszerzése követte a gazdasági felemelkedést. Többé-kevésbé gazdasági erejük következménye, a gazdasági realitás politikai elismerése volt. A munkásosztály és a szegény, vagy hátrányos helyzetű etnikai csoportok esetében az egyenlő politikai jogok megszerzése megelőzte a gazdasági felemelkedést. Az állampolgári és politikai jogok teljes egyenlősége a gazdasági teljesítmények feltűnő egyenlőtlenségével járt együtt. Ez a meg hasonlottság létrehozta saját dinamikáját. Az érintett egyének és csoportok meg nem szűnő gazdasági hátrányai korlátozták formális jogaik érvényesítését a teljes politikai hatalom megszerzésére, mivel annak is gazdasági hatalom az alapja. Követelni kezdték a gazdasági lehetőségek egyenlőbb elosztását politikai intézkedések útján, vagyis „egyenlő gazdasági lehetőségeket”; e követelés ereje annyira megnőtt, hogy az egyenlőbb gazdasági elosztás érdekében politikai intézkedéseket kényszerítettek ki.

A hagyományos liberális elemzés éles különbséget tesz az egyenlőség alábbi két kritériuma között: a lehetőségek egyenlősége, amelyik azt az általánosan helyeselt elvet jelenti, hogy a verseny kezdetén mindenki egyenlő eséllyel induljon és a végeredmény egyenlősége, amit egy sokkal radikálisabb és lényegesen többet vitatott koncepció javasol, amely szerint a verseny végeztével az eredmények azonosak kell legyenek.

A különbségteltet feloldja annak eldöntetlensége, hogy mit jelent az egyenlő indulás, vagy – és ez végsősoron ugyanazt jelenti – hogy a verseny során milyen képességek bizonyulhatnak hasznosnak.² Következésképpen, egy látszólag meghatározható fogalom keresése során eljutunk egy gyakorlatilag meghatározhatatlanhoz.

A fenti gondolatsor töltötte el félelemmel szkeptikusok hosszú sorát, Edmund Burke-vel és Alexis de Tocqueville-lel kezdődően. A tulajdonosok választójoga lehetővé tette a nincstelnek szavazati jogának megadását is. A tulajdonnal nem rendelkezőket nem korlátozná annak a kockázata, hogy a fennálló társadalomban rendelkeznek veszítenivalóval. Felelőtlenségük és

tudatlanságuk miatt azután az államtól a lehetségesnél többet követelnének. Azt akarnák, hogy állami kárpótlást kapjanak olyan hátrányért, amelynek oka a természet. A nép nem nyugodna bele abba, hogy a politikai vezetés és gazdasági erő olyanok kezében legyen, akik megértik ezeket a realitásokat. A nép jobb jövőt ígérgető demagógok befolyása alá kerülne, ami előbb-utóbb veszélybe sodorná a jólét gazdasági és politikai alapjait.

Ezek a félcélmek mélyen gyökereszk a liberálisok gondolkodásában.³ Megerősítették John Stuart Mill fenntartásait a választójog teljeskörű kiterjesztését illetően. Ezért tartott Walter Bagehot attól, hogy a választójoggal újonnan felruházott munkásosztály nem követné a kis boltosok példáját a rang és gazdagság magasabbrendű bölcsességébe való belenyugvásba, így az út nyitva állna „az alsóbb osztályok politikai szövetségre lépéséhez, (ami) létét és céljait tekintve egyaránt förtelmes gonoszság”.⁴

I.

Keynes volt az, aki – szinte mellékes módon, a versailles-i békeszerződést elítélő írásának bevezető részében – felfedte a mélyebb okát annak, miért okozhatja a politikában való általános részvétel az egyensúly felborulását. Szokatlan módon, neomarxista kategorizálást használva, azt állította, hogy az 1870. és 1914. közti aranykorban az európai gazdaságok azért érthettek el rendkívüli előrehaladást, mert a tőkések számára megengedték a közösen megtermelt javak nagyobb részének kisajátítását, a dolgozó osztályokat pedig kényszerrel, rábeszéléssel vagy hízelgéssel rávették arra, hogy csak nagyon kis részt követeljenek.⁵ Ennek a gyakorlatnak hallgatólagos feltétele és társadalmi racionalitása az volt, hogy a tőkések az elsajátított többletterméket ne fogyasszák el, hanem juttassák vissza a tőkefelhalmozás folyamatába. A munkásoktól el kellett orozni jogos részüket, a tőkéceket pedig orvul megakadályozni felduzzasztott részesedésük élvezetében, mert csak így lehetett az össznépi torta méretét akkorára növelni, hogy idővel mindenkinek szép szelet jusson majd belőle. De 1919. borús napjaiban Keynes úgy látta, a kettős elorozás lelepleződött: „A háború feltárta azt a lehetőséget, hogy mindenki fogyaszthasson és megmutatta annak hiábavalóságát, hogy sokan megtartóztassák magukat. De ráirányította a figyelmet arra az általa nem említett területre is, ahol a hallgatólagos egyezés csorbát szenvedett: arra, hogy a munkások és tőkések együttes önmegtartóztatásának eredményeként létrejött tőkejavak kizárólag a tőkések birtokába és ellenőrzése alá kerültek.

Világos volt, hogy veszélyes lenne nevén nevezni az elorozást.

Ha mindenki gyümölcsöket akarna, a fa léte kerülne veszélybe. Mindamelllett a korábban létezett egyensúly és visszafogás alapjait csupán olyan „instabil pszichológiai feltételek” képezték, amelyek ha egyszer megszűnnek, többé nem állíthatók helyre. A polemikus szándék, ami Keynest arra inspirálta, hogy ezt az áttekintést beillesse a „karthagoi” béke elleni támadásába, hozzájárult ahhoz, hogy e gondolatok jelentősége nem kis részben még saját maga előtt is rejtve maradjon. A kapitalizmus saját eredményei által szabályozott racionális rendszer, s mint ilyen, nem állhat elő nyíltan azzal, hogy legfontosabb eredménye a „ki mit kap” kérdésének rendezése.

A piaci kapitalizmus működését megkönnyítő erkölcsi vákuum egyben aláásta annak hosszútávú stabilitását. Hogy ezzel megbírkózzon, a rendszer tükör-logikára kényszerült. Keynes koncepciója szerint viszont mindent nyugodtan felfedhet akkor, mikor saját sikerei következtében már mindenkit el tud látni elegendő földi jóval. Így a keynesi rendszer vége, csakúgy, mint Marx rendszeré, a gazdasági szűkösség megszűnésétől függött.

Mégis, a kapitalizmus és a fogyasztásorientált szocializmus egyaránt olyan dinamizmussal bír, amely lehetetlenné teszi a gazdasági szűkösség megszüntetését az anyagi javak termelékenységének növelése által. A jobb helyzetért folytatott versengés erősödik, s ez már magában további anyagi szükségleteket teremt. Ez a káros interakció visszatérő témája ennek a könyvnek. Mindenesetre a gazdaság outputjaira vonatkozó követelések problémája az utóbbi fél évszázadban sem vesztette el aktualitását egy pillanatra sem.

Visszatérve a történelmi áttekintéshez, a gazdasági követelések különösen sürgetővé váltak az első világháborút követően. A téma aritmetikai megközelítése ekkor kezdte a nemzeti jövedelem eloszlására vonatkozó becslések formáját öltetni. Az eloszlás piramis alakot mutatott, ez pedig azt

jelentette, hogy a csúcs leemelésével nem nagyon lehetne az alapot növelni. „A piramis optikai csalódást okoz, amely miatt a csúcs magassága túlzottan, az alap szélessége pedig elenyészőnek tűnik.” – mondta R. H. Tawney (1931-ben), arra a „tiszteltreméltó kísértetre” utalva, amely időről időre feltűnik napjainkban is.⁶

A gazdasági fejlődés megszüntette a dolgozó tömegek nyomorát, a szegénységet, mint alapvető biológiai szükségletek kielégíthetetlen maradását, pedig csak öregek vagy testi fogyatékosok kisebbségi csoportjainál hagyta meg. Az alap elkeskenyedett, a tömeg feljebb vándorolt, így a fejlett gazdaságok jövedelemeloszlása csúcsára állított rombuszra ábrázolható. Az a politikai gazdaságtan, amely az európai merkantilizmusból és az ipari forradalomból nőtt ki, ilyen módon egymással ellentétes jellemzők kombinációját dolgozta ki:

1. Gazdasági hajtóereje alapvetően a piaci kapitalizmus.

2. Politikai legitímációja az általános részvétel elve.

3. Korlátozó ereje gazdasági szempontból a piramis alakú jövedelemeloszlás, amely később csúcsán kiegyensúlyozott rombusz alakra módosul, ahol a civilizált élet és fogyasztás csúcsai csak kevesek számára elérhetőek.

Bármely két felsorolt jellemző összefért egymással, de a három együtt már nem. A huszadik században hullámzó kimenetelű harc folyt – a piacon, a politikai arénában, teoretikusok és harcosok között, szívek és elmék uralmáért vívott csatákban – mind annak eldöntésére, hogy a három elem közül melyiket kell elhagyni.

Néhány szocialista irányzat – a marxista analízis egyáltalán nem tartozik közéjük – szerint a piaci kapitalizmus a főlétes elem. Ha a jövedelemelosztást valamilyen mértékben az állam irányítja, nem annyira piaci hatalom, mint inkább szolgálatok szerint, akkor az általános részvétel a gazdasági szükségességgel összhangba hozható. Ezt úgy lehet megvalósítani, hogy leszállítjuk az egyéni fogyasztás engedélyezett szintjét – vagyis lefelé nivellálunk.⁷

A piramis, vagy csúcsán kiegyensúlyozott rombusz teteje felől laposra nyomódik össze. A marxisták megvetéssel tekintettek arra a lehetőségre, hogy a jövedelemelosztás és az állami befolyás elkülönüljön a termelés társadalmi szervezésétől.⁷

A politikai skála másik végéről, valamint a lefelé nivellálás tudatos ellentételeként, leginkább a teljes politika-gazdasági demokrácia elvét tekinthetjük kakukktojásnak; mindenesetre az általános részvétel elvét fel kellett adniuk azoknak, akik nem kívánták a gazdasági élet tudatos állami befolyásolását. Joseph Schumpeter és Friedrich Hayek voltak ennek a nézetnek meggyőződéses hívei. A lehetőségeket meghaladó igények problémájának ez a két megoldási alternatívája – megszabadulni a kapitalizmustól, vagy lemondani az általános részvételről – láthatóan tökéletesen ellentétes egymással. A fennmaradó lehetséges kombinációhoz már nem szükséges ekkora ellentét. Itt maga a meggazdagodás vált kényszerre. Ez nagyjából a gazdasági növekedés perspektíváját jelentette, amelynek mindaddig, míg járható útnak látszott, nem nagyon lehetett ellenállni.

A számok ismét önmagukért beszélnek. Az általános növekedési ütemek olyan magasságokba vittek, amelyeket egy statikus mennyiség mégoly szigorú elosztásával sem lehetett volna megközelíteni.

Az egy főre jutó bruttó nemzeti termék évi 2 százalékos növekedési üteme, amelyet a múltban ipari társadalmak hosszú időszakokra fenntartottak, s amelyet a hatvanas években szerénynek tekintettek, még ez az ütem is generációnkénti megkétszereződést jelent. Ezen – és csakis ezen – a módon a ma még az alpnál levő tömegeket idővel a csúcsig fel lehet emelni. Magát a gazdasági növekedést serkenti az a folyamat, amelynek során egyre alacsonyabb rétegekhez jutnak el azok az új és fontosnak tartott szükségletek, amelyek kialakulását a legfelül levők lehetőségeinek megfigyelése előzi meg. A növekedési folyamat azt eredményezi, hogy ezeket a szükségleteket idővel kielégítik. Ami az egyik generációnak még luxus, az a másik számára megszokott, a harmadiknak pedig már szükséglet, amint ez lejátszódott az autóról, a mosógépről, a televízióról és a külföldi utazás esetében ebben a században, korábbi századokban pedig téglaházakkal és üvegtáblákkal.

Ily módon az egyenlősítő tendencia időbeli eltolódással és igen kifinomult módon nyilvánul meg. Ennek oka az, hogy ez a „dinamikus egalitarianizmus” az aktív egalitáriánus politika

mellőzésének függvénye, sőt, tulajdonképpen a mellőzésnek köszönheti létét. Természetes következménye a koordinálatlan egyéni cselekedetekre adott piaci válaszoknak, hajtóereje pedig a fennálló viszonyok egyenlőtlensége egy adott pillanatban. Ezek a statikus egyenlőtlenségek adják az általános haladás ösztönzőit és eszközeit egyaránt. Ami ma a jómódúak luxusa, az holnap mindannyiunk számára elérhetővé válik. A gazdasági haladásban, mondja ez az elmélet, a jómódúak élesapát alkotnak, adott pillanatban mások fölött élvezett jövedelmi és fogyasztási fölényük pedig az általános haladás dinamizmusának integráns részét képezi.

Az az igen régi koncepció, amely szerint a jó dolgok lefolynak, vagy leszivárognak a felsőbb rétegekből az alsókba, már a Smith által írt *Nemzetek gazdaságában* is jelentős szerepet kap. Újabbkeletű az a nézet, amely szerint a gazdasági növekedés az idő múlásával egyenlősítő hatást fejt ki. Sokan tárgyalták és vitatták már a gazdasági növekedés és a jövedelemelosztás közti kapcsolatot. Bizonyítékok vannak arra, hogy a fejlődés korai szakaszaiban nőnek a jövedelemkülönbségek, később pedig csökkennek. De ezek az egyenlősítő tendenciák főként a két világháború idején hatottak, valamint olyan akut inflációs időszakokban,⁹ mint pl. a hatvanas évek vége és a hetvenes évek első fele.

II.

A növekedésnek, mint dinamikus egyenlősítő erőnek a legemlékezetesebb elemzését két brit szociológus, Michael Young és Peter Willmott végezte el. Daniel Bellnek, végősoron de Tocqueville által inspirált, elemzését véve kiindulópontként, a növekedést mint katonai menetoszlopot ábrázolják. Az oszlop rangsora a jövedelemelosztást tükrözi, amely később, az oszlopnak mint egésznek előrhaladása közben is többé-kevésbé változatlan marad. Az elől masfrozők általában „elsőként változtatnak irányt. Az utolsó sor az elsőtől mindig ugyanannyira van, a köztük levő távolság nem csökken. De amint a menetoszlop halad, az utolsó sor el fogja érni és túl is fogja haladni azt a pontot, amit az első sor korábban elhagyott ... A hátul állók nem kerülhetnek az elsők közé, hacsak nem úgy, hogy a rangsor megsértésével előre rohannak, de mivel az oszlop folyton halad, remélhetik, hogy idővel eljutnak oda, ahol az elsők korábban *voltak*.”¹⁰ Világos, hogy a proletárok helye nem az élesapában van, éppen ellenkezőleg.

E szemlélet gyengécsége a közszükségleti cikkek iránti fetiszizmusa, a szó korábban már tárgyalt értelmében. Figyelmen kívül hagyja, hogy mire a hátvéd eléri a vágyott helyet, addigra az oszlop átvonulása már megváltoztatta azt. A változások nem csak lélektaniak, amelyeket a fogyasztásban, vagy más tevékenységekben lelt kielégülés előzetes elképzelésének hatása okoz. Bizonyos javak vagy lehetőségek nagyobb bősége azok tulajdonságait objektív, nem pszichológiai módon is befolyásolja azáltal, hogy befolyásolja azt a környezetet, amelyben használják őket. Hogy ez milyen módokon történhet, arról már elég szó esett. Itt csak arra emlékezzünk vissza, hogy a Young-Willmott-féle menetoszlop hátsó soraiban masfroző család számára az autó megszerzése akkor, mikor a hobbi-autóztatás örömét már elrontották a zsúfoltság és a parkolási megszorítások – mikor az autót nélkülözhetetlenné teszi a romló tömegközlekedés, valamint az otthon, munkahely és a társadalmi tevékenységek színhelyei közötti gyors mozgás szükségessége – akkor ennek a családnak az egykor áhított autótulajdonosi mérföldkőhöz érkezés nem annyira egy alárendelt pozícióból való megszabadulásnak tűnik, mint inkább változatlanul alacsonyrendű életvitelük egy újabb elemének. Vagy, mint ahogy egy középosztálybeli szakember megjegyezte, mikor az olcsó charter légitársaságok számára is lehetővé tették egy távoli, egzotikus ország meglátogatását: „Most, hogy megengedhetem magamnak azt az utat, tudom, hogy csalódni fogok.”¹¹

Az a feltételezés, hogy ami ma az elit kiváltsága, azt holnap a tömegek követelni fogják és meg is szerzik, mélyen belerögződött a nyugati társadalomba. Meghúzódik a társadalmi tervezés jó része mögött, a jövőkutatók számára pedig szentírás. Vonzerejét mindkét esetben annak köszönheti, hogy alkalmas a kvantitatív tervezésre, és hogy látszólag objektív becslésekre ad lehetőséget.

A jövő megtervezésekor csupán a jelent kell megfigyelnünk, hogy aztán múltként extrapolálhassuk. A gazdagok és szegények mai helyzetének keresztmetszete kirajzolja a csúcspont alatt élők jövőbeli felemelkedésének útját, minthogy az általános növekedés olyan gazdasági helyzetbe fogja emelni őket, amilyenben ma a gazdagok vannak. A közlekedés, lakásépítés és

oktatás társadalmi tervezése jelentős mértékben támaszkodik erre az alapfeltételezésre.¹² Ezáltal a feltételezés jelentős részben önmagát beteljesítő jóslattá válik.¹³ Ilyen feltételek mellett a gazdasági outputok védekező jellegűek is lehetnek – mint például a saját autó iránti igény, amit a tömegközlekedés elhalása tesz szükségessé. Az ilyenfajta befolyásolás a hátvédet arra serkenti, hogy megkísérelje az élcspathoz való felzárkózást, az pedig komoly hajtóerő a megnövekedett gazdasági aktivitásra, amit röviden gazdasági növekedésnek szokás nevezni. De a jelenlegi helyzetben a gazdasági teljesítmény növekedése „bruttó” értelemben fog jelentkezni, vagyis az egyén jólétét olyan szintre emeli, amire az illető gazdasági aktivitás nélkül nem juthatott volna. Azt a mértéket, amelyben a gazdasági aktivitás növekedése a fennálló helyzetre negatív hatást gyakorol, mint pl. esetünkben a városi zsúfoltság növelése, elképzelhetjük egy menetiránnyal ellentétesen működő mozgójárdaként, amelyet a menetoszlop mozgása működtet.

A gazdasági növekedés durva koncepciója mellőzi az ilyenfajta komplikációkat, és a nemzeti termék növekedését az egyéni gazdasági haladás összegezésének tekinti. Hogy az egyéni tapasztalat ilyen általánosítása csak milyen kis mértékben lehetséges, az a jelen könyv egyik fő témája. Nem szándékozunk kétségbevonni azt a régi tapasztalatot, hogy az egyének összességé valódi és alapvető gazdasági teljesítmények elérésére volt képes.

A – részben technológiai haladásnak köszönhető – termelékenység-növekedés a jövedelemelosztás csatornáin keresztül megnövelte az anyagi javak mennyiségét. Növelte a társadalmi jólétet is, amit lemérhetünk néhány alapvető jelzőszámmal: várható életkor, egészségügyi ellátás elterjedtsége, írni-olvasni tudás. Ez az anyagi természetű előrehaladás két különböző, párhuzamosan működő növekedési folyamatnak köszönhető. Harmóniájuk azonban nem tekinthető többé eleve adottnak.

III.

A növekedés két folyamatát egyéni és kollektív előrehaladásnak nevezhetjük. Az egyéni előrejutás középosztálybeli jellegzetesség volt; az egyén boldogulása teljesítményétől vagy pozíciójától függ, ennél fogva nincsenek határai. A kollektív előrehaladás hagyományosan jellemző a fizikai dolgozókra Európában, bizonyos etnikai vagy alacsony jövedelmi csoportokra pedig az Egyesült Államokban. Az egyén előrehaladását akadályozza a ranglétra hiánya, amelyen így nem lehet egyre jobb pozíciók megszerzésével felfelé lépkedni, emellett, vagy ezzel együtt, korlátozó tényező a faji vagy nemzetiségi diszkrimináció is; haladást csak a csoporttal együtt, annak segítségével lehet elérni. A piaci hatalom kollektív formában van jelen, nem az egyén belső jellemzője. A helyes magatartás tehát a testvéri összetartás lesz, nem pedig a versengő individualizmus. Az egyén elvárásai korlátozottak; a munkás helyzetét meghatározó referenciacsoport saját osztályán belül csak kis mozgástérrel rendelkezik.¹⁴

Mindaddig, amíg a kollektív célok csak az anyagi szektoron belüli gyarapodásra vonatkoznak, olyan javak megszerzésére, amelyeket mások ellátásának mennyiségi vagy minőségi korlátozása nélkül biztosítani lehet hosszú távon is, ezen a területen lehetséges a gazdasági előrejutás anélkül, hogy a középosztályok előrejutását biztosító egyéni versengés csorbát szenvedne. A növekedési folyamat a pozicionális szektorra is kiterjed, amely természeténél fogva egyéni versengés színtere, a nyertesek kis csoportja sajátítja ki. Ez a terepe a hagyományos burzsoá éthosznak, amely a csupán kevesek által megszerezhető díjakért és jutalmakért folytatott szüntelen versengést hirdeti, versengést lehetőségeikért, kiváltságokért, kormánypozíciókért, vezető helyekért. Itt csak a többiek rovására lehet felemelkedni, burzsoá módon, nem pedig velük együtt, ahogy az kollektivistáknál vagy proclároknál szokás. A kollektív előrejutásnak, a tömegek e hagyományos növekedési folyamatának, ebben a szektorban nincs helye. Ha mindenki javítana helyzetén, az csupán a versengést erősítené, és megnyújtaná az egymással való leszámolás folyamatát. Hogy az általános gazdasági haladás csorbát ne szenvedjen, vagyis, hogy elkerülhetők legyenek a pozíciókért versengők túlkínálatából fakadó káros jelenségek, a két folyamat többé-kevésbé elkülönülve, interakciók nélkül kell hogy végbemenjen.

Mégis, a piaci kapitalizmus fejlődési folyamatára az jellemző, hogy idővel lerombolja a választófalat. A középosztálybeli anyagi és kulturális értékek elterjedése maga is az egyéni

gazdasági haladás hajtóerejévé válik, ami természetes következménye a politikai legitimitáció miatt egyre inkább a liberális kapitalizmus alapvetévé váló általános részvételi elvnek. *Csakhogy, működésben a burzsoázis célok elérése a társadalmi skála alsóbb részein megerősíti a szabadpiaci kapitalizmus politikai legitimitációját, gazdasági teljesítményét végsősoron lerontja.* Alapvetően kisebbségi lehetőségeket terjeszt el a kisebbségen kívül állók között, akik ezeket csak egymás kárára vehetik igénybe.

Következőként megjelenik a kielégítetlen egyéni igények miatti frusztráció éppúgy, mint a szociális infrastruktúrát érintő költséges és kiszámíthatatlan hatások egész sora.

Sokáig úgy vélekedtek, hogy fejlett társadalmakban a középosztálybeli értékek állandó terjedése a néptömegek körében integráló erőt jelent. Úgy tűnik, a liberális kapitalizmus teljesítményeinek megkoronázása az lesz, ha mindenki középosztálybelivé válik. John Stuart Mill és Alfred Marshall egyaránt úgy vélekedtek, hogy az ipari munkásosztály elégedetlenségének oka a nehéz munkakörülmények miatti érthető felháborodás; a jövőben viszont remélhetőleg lehetővé válik majd, hogy a gazdasági és oktatási fejlődésnek köszönhetően eltűnjön a „munkások és úriemberek közti hivatalos megkülönböztetés”, miáltal „mindenki úriemberré válik, legalábbis foglalkozása szerint”.¹⁵

Századunk ötvenes éveiben szociológusok egy csoportja részletesen kidolgozta ezt az irányzatot, megalkotva a *burzsoázisizálódás*, vagy másképpen deproletarizáció tanát. Úgy vélték, hogy a társadalom egyre jobban magáévá teszi majd a középosztálybeli értékrendet és viselkedési normákat, minthogy folyamatosan nőtt azoknak a száma, akik elsajátították a hagyományos középosztálybeli fogyasztási szokásokat (különösen a tartós javak vonatkozásában), az általuk kedvelt lakókeretekbe (külváros) költöztek és bár kisebb mértékben, hozzájuk hasonló munkavégzési szokásaik lettek (inkább „szolgáltató”, mint fizikai munka).

Ezzel az egyéni lehetőségeket és az egyén mozgásterét kihangsúlyozó tannal komolyan kellett foglalkozni. Két brit szociológus, John Goldthorpe és David Lockwood vizsgálatai annak megállapításához vezettek, hogy a jövedelmi és fogyasztási szint számottevő emelkedése nem iktatta ki a kollektív orientációt, mint ipari vagy politikai eredmények elérésének eszközeit.

A megnövekedett jólét inkább azt eredményezte, hogy a Munkáspárt támogatása és a szakszervezeti munkában való fokozott részvétel egyre határozottabban egy bizonyos cél, nevezetesen a magasabb egyéni reáljövedelem elérésének eszközévé váltak. Valójában a fizikai dolgozók egyre inkább magukévá tették a liberális piaci rendszer céljait. Közös szervezeteiket egyre jobban egyéni követeléseik eszközévé tették. Sajátos munkahelyi helyzetük folytán – ranglétrának és számottevő egyéni felemelkedési lehetőségeknek a hiánya – a kollektív fellépés vált boldogulásuk kivívásának természetes eszközévé.¹⁶

A nagyobb jólét, valamint a vele járó hatalmas megnövekedett ismerettség és érintkezések a népesség különböző életszínvonalú és eltérő magatartási mintákkal rendelkező csoportjai között, más, eddig fel nem derített tényezőkkel egyetemben szintén ahhoz vezetett, hogy ledőltek a fizikai dolgozók referenciacsoportjait elkülönítő határok. A termelőmunkások elvárásai nagymértékben megnöttek, kibővültek összehasonlításai alapjaik. Úgy tűnik, a fejlett országokban (és nem csak ott) ez általános jelenség. Ugyanakkor, Nagy-Britanniában és az Egyesült Államokban egyaránt, egyre szélesedő hasadás keletkezett a szellemi munkában, mivel a terjedő gépesítés és a cégek növekvő méretei jelentősen korlátozzák az egyéni kezdeményezés és a hivatalnoki munkában elérhető egyéni felemelkedés mértékét. Különösen Nagy-Britanniára jellemző, hogy a bürokratizálódás következtében gyorsan megnőtt e szektor szakszervezeti aktivitása, leginkább az alacsony beosztású szellemi dolgozók között. Szakszervezeti aktivitás és bürokrácia egymás erősítőivé váltak a hivatali szektorban.¹⁷ További tényezőként járul ehhez a defenzív jellegű szakszervezeti aktivitás, amely a nem szervezett területeken dolgozók védelméről gondoskodik a hagyományosan szervezett csoportokkal szemben; ez a fajta szakszervezeti aktivitás jellemzi például az oktatásban dolgozókat.

Egyik ismert végeredmény a versengő kollektív alku – bérharcok, amelyek valójában nem annyira munkavállaló és munkaadó, hanem inkább a munkavállalók különböző csoportjai között folynak. Ez a fajta bérverseny már önmagában súlyos inflációs tényező. Minél inkább tagságuk közvetlen anyagi igényeit képviselik a szakszervezetek bérköveteléseikkel, lemondva nagyobb szabású politikai célokról, annál inkább hajlamosak lesznek ugrásszerűen növelni béremlési

igényeiket. Így minden egyes szakszervezet az éltre akar kerülni, s megdő annak a valószínűsége is, hogy a vezetés üresfejű hangadók kezébe kerül. A kollektív alkuban rejlő erőt közvetlenebb módon használják fel a csoport önös érdekeinek maximális érvényesítésére.

Így, paradox módon, a fizikai dolgozók azonosulása a piaci rendszer céljaival veszélyezteti annak gazdasági stabilitását, mivel a feljebbjutással nem kecsgetető állásokban dolgozók csak a kollektív alktól remélhetik sorsuk jobbrafordulását; viszont teljes, vagy majdnem teljes foglalkoztatottság esetén a kollektív alku aláássza a piaci rendszer harmóniáját és részrehajlásmentességét, de talán még stabilitását és hatékonyságát is. Hagyományos, individuális, középosztálybeli célrendszere megvalósításához csak a népesség egy kis része alkalmazhat hagyományos, középosztálybeli, individuális eszközöket.

A középosztálybeli értékrendszer elterjedését a széles néptömegek körében – ezt a mindig is a burzsoá kapitalizmus végső biztosítékának tekintett folyamatot – fly módon lefékezik a modern munkamegosztás állásstruktúrájának aszimmetriái.

A karrierrel nem kecsgetető állásokban dolgozók arra kényszerülnek, hogy individualisztikus eszközökkel ériék el középosztályra jellemző céljaikat. De a *burzsoalizálódás* látens folyamatát gátolja egy másik tényező is. Ez pedig túlkeresletet hoz létre olyan javak és lehetőségek iránt, amelyek természetükénél fogva csak egy kisebbség számára lehetnek hozzáférhetők.

A növekedési folyamat kezdeti szakaszaiban, amikor a széles néptömegek igényei főleg anyagi javak megszerzésére irányulnak, gazdasági haladásuk üteme általában meghaladja az akkori elit középosztályét,¹⁸ mivel az nem képes emelni pozicionális javainak összefogyasztását, s ezeket a ritka javakat még az alulról jövők versenyétől is féltenie kell. Akik már tagjai az elit középosztálynak, azok abszolút értelemben a gazdasági növekedéstől még akkor is elesnek, ha a nemzeti jövedelemből való relatív részesedésük nem csökken: az általuk vásárolt dolgok aránytalanul drágábbak lesznek és/vagy minőségük romlik. Ennek a folyamatnak egyik legjelentősebb példája a házi szolgák tartásának egyre növekvő költségei. A középosztály zúgolódásának minden bizonnyal valós alapja volt.

Mégis, bár a gazdasági verseny győztesecinek előnyét lecsökkenti az áldozatokkal járó pozícióharc, magának az előnynek a fennmaradása éppen ezeknek az áldozatoknak köszönhető. A pozicionális előnyökért folytatott harc nem hoz létre új termékeket, és mivel meghosszabbítja az előnyökhöz vezető akadálypályát, senkinek nem előnyös – tulajdonképpen egy negatív összegű játék. A játék relatív nyertesei mindenesetre a legvastagabb pénztárcával rendelkezők lesznek, és azok, akik a versenyben később hasznosnak mutakozó dolgokból a legtöbbet halmozta fel.

Az utóbbi kategóriába nem csak gyönyörű fekvésű földbirtokok, vagy híres festmények birtoklása tartozik, hanem azok az – öröklésből vagy környezetből fakadó – előnyök is, amelyekkel a család járulhat hozzá az egyén boldogulásához. Ha a túlzásba vitt versengés miatt meghosszabbodik a pálya vagy magasabbak lesznek a gátak, attól a korábbi győztesek előnyös helyzete még megmarad, bár helyzetük többé már nem olyan biztos, mint mikor még övék volt a pálya.

Az idetartozó, kisebbségi javakért folytatott versenyben tehát az újonnan indulók helyzete a legelőnytelenebb, mivel mások már vastagabb pénztárcával és szilárd pozíciókkal rendelkeznek. A néptömegek újkeletű igényei nagy valószínűséggel kielégítenek maradnak; így aztán vásárlóerejük fokozására irányuló követeléseik erősödnek meg.

A középosztály célrendszerének kiterjesztése tehát túllépte a középosztály lehetőségeit. A középosztálybeli életstílus elérésére irányuló mértéktelen követelések csak fokozzák a mindig fennálló inflációs nyomást. Azokon a területeken, ahol a kollektív bérigények mögött meghúzódó egyéni fogyasztási vágyak tárgyai a korlátozott kínálatú pozicionális javak – iskolák, amelyek jó esélyt adnak az áhitott álláshelyek megszerzéséhez, lakások, amelyek az áhitott negyedekben épültek – ezeken a területeken az ilyesfajta igények örökösen kielégítenlenül maradnak. Az I. részben tárgyalt mechanizmus működése következtében, állandóan növekvő reáljövedelem (abban az értelemben „reál”, hogy mindig kiigazítjuk, egy jelen- vagy múltbeli tipikus fogyasztói kosár árindexcmen segítségével) szükséges ahhoz, hogy az általános jólét emelkedése mellett is szilárdan birtokolni lehessen valamilyen meghatározott előnyt a pozicionális szektorban.

Mindez azt eredményezi, hogy a kollektív bérkövetelések nem csak a – már említet – alkudozások kiváltotta ugrásszerű béremelések miatti infláció hatására kell, hogy felerősödjének, de gerjeszteni fogja őket a „reál” növekedés is, mivel a korlátozott kínálatú javakért folytatott verseny hevesebbé válása növeli azok árait is, avagy csökkenti minőségüket. Amit a közgondolkodás gazdasági sikernek tart, ilyen módon valójában kielégítetlenséget, feszültséget és inflációt keltő tényezőket jelent.

IV.

A gazdasági egyenlőség a huszadik század egyik erőteljes politikai eszméje. Első hallásra nagyon figyelemreméltónak tarthatjuk ezt. A gazdasági egyenlőség eszméje azonban nem egyszerűen nehezen megfogható, hanem alapvetően meghatározhatatlan. A politikai egyenlőség, a jogi egyenlőség, de még a társadalmi egyenlőség is viszonylag egyértelmű fogalmak. Gazdasági egyenlőség – de kié, az egyéné vagy a családé? És mi legyen egyenlő – a jövedelem, az erőfeszítés plusz szakképzettséghez viszonyított jövedelem? Milyen időszakra vonatkozzon az egyenlőség – egy pillanatra vagy egy életre? Gyakran leírták már, hogy a gazdasági egyenlőség egy torzszülött szörnyeteg. Ha igen, láthatólag az erősebbek közül való. Másfajta visszatetszést éreznek azok, akik kitartóan úgy vélekednek, hogy a gazdasági egyenlőség értelmetlen célt jelent, de egyben el is keserednek, látva, hogy valójában milyen keveset haladtunk megvalósulása felé.

Azt várnánk, hogy a gazdasági egyenlőségnek, mint célnak a meghatározhatatlansága idővel csökkenteni fogja hívei lelkesedését. Nem ez történt.

Jelentős időszakokra a lelkesedés valóban alábbhagyott – nagyjából olyankor, amikor a gazdasági növekedést működőképes és hatékony alternatívának tekintették a készletek olyan redistribúciójával szemben, amely a legalul levők álláspontját veszi alapul. Mint azt korábban megállapították, a növekedési alternatíva eredendően kevésbé megosztó hatású; közmegegyezést ígér, olyan játékokat, ahol győztesek vannak abszolút vesztesek nélkül, felfelé nivellálást lefelé nivellálás nélkül, a haszon elosztására vonatkozó politikai beleszólást olyan fundamentalista politika helyett, amely az összes létező készlet redistribúcióját tekinti feladatának.

A fejlődés útjának óriási politikai előnye az ellenzék minimalizálása, amiért is feltehetőleg az elosztás útjánál mindaddig népszerűbb marad, amíg betartja ígéretét. Nagyjából ez történt az Egyesült Államokban az első világháború utáni évtizedben – de általánosságban ez volt jellemző az Egyesült Államok és a fejlett nyugat-európai országok gazdaságaira is a második világháborút követő két évtized során. A hatvanas évek végén azonban a „ki mit kap” kérdése újult erővel tért vissza. Ez az ismételt felbukkanás nem a gazdasági növekedés összeomlásának tudható be – ahogy ez 1929-ben olyan hirtelen bekövetkezett – mégcsak nem is határozott lelassulásának. A 70-es évek közepén a nyugati országokat legsúlyosabb háború utáni válságukba taszító inflációs krízis maga is részben annak volt köszönhető, hogy felszínre tört a szegény néprétegek politikai és gazdasági nyomása annak érdekében, hogy megkapják általuk méltányosnak tartott részüket. A második világháborút követő negyedszázad során a fejlett gazdaságok a nemzeti össztermék növelésében kiemelkedő eredményeket értek el. Akkor hát miért vált ismét központi kérdéssé a gazdasági egyenlőség kezelhetetlen és viszályokat szító koncepciója?

A legáltalánosabb magyarázatot a politikai dimenzióban kereshetjük. A konzervatív kritikusok egyetértenek a radikálisok szószólóival abban, hogy a gazdasági egyenlőség mozgalmanak hajtóerejét nem a gazdaságban kell keresnünk, hanem az általános egalitárius tendencia természetesen fejlődésében. A gazdasági egyenlőség mozgalma folytatása, de talán betetőzése az eredetileg Rousseautól kiinduló egyenlősítési törekvésnek. Burke, és követőinek hosszú sora kezdettől fogva úgy vélekedtek, hogy ez a törekvés káros vadhajtása a modern racionális szellemi mozgalomnak, amelyhez tartozik. Az a tény, hogy a gazdasági egyenlőség elérésére tett minden gyakorlati próbálkozás gazdasági holtpontra jutott, azt mutatja, hogy ezeknek a törekvéseknek politikai gyökerei voltak.

Az, hogy a gazdasági egalitarianizmusnak nyilvánvalóan nincsenek racionális gazdasági alapjai, a növekedési folyamat elfogadott elméletével magyarázható, különösen azzal a részével, amely szerint a növekedés a rendelkezésre álló, közelebből meg nem határozott fogyasztói javak

tömegének állandó szaporodását jelenti – vagyis a tetszés szerinti módon kifejezett nemzeti össztermék növekedését. Ennek a növekedési folyamatnak statisztikai tulajdonsága, hogy a felhalmozódásnak már egy viszonylag rövid szakasza is magasabb szintre emeli az alacsony jövedelmű néptömegek fogyasztását annál, mint ami a magasabb jövedelműek összes feleslegének szétosztásakor keletkezne. Ez a növekedés redistribúció feletti előnyének durva, de klasszikus esete, ami a közvélemény vitáiban újra és újra felszínre kerül, és mindannyiszor a tökéletes újdonság lélegzetállító erejével hat.

A könyvben kifejtett tételek két fő módon minősítik a gazdasági növekedés elméletét és ígéretét.

Először is – a jólét paradoxona ez – fejlett gazdaságokban a növekedési folyamat beéptített frusztráló elemeket hordoz: az általános jellegű és hosszabb időre fenntartott növekedés teljes mértékben nem váltja be ígéretét. A növekedési folyamat a társadalmi hiány korlátjába ütközik. Másodsorban – a vonakodó kollektívizmus – magának a növekedési folyamatnak a fenntartása, olyan morális előfeltételek függvénye, amelyeket a növekedés saját sikerei veszélyeztetnek, individuális étosza következtében. A gazdasági növekedés aláássa saját társadalmi alapjait. Ez a két tényező jelenti tehát a növekedés kettős társadalmi korlátját.

A társadalom szociális alapjait az erkölcsi legitimitáció képezi. A liberális kapitalizmus erejét bizonyította az, hogy fel tudta számolni a jutalmak osztogatásának nyílt etikai elvét. Ezt az autonóm, szabályozatlan folyamatok pozitív kimenetele igazolta. Mai formájában az igazoláshoz nem feltétlenül szükséges az, hogy a piacgazdaság minden eleme között természetes harmónia legyen. Az igazolást inkább az jelenti, hogy a rendszer tartós gazdasági növekedésre képes. A társadalmi harmónia ezúttal dinamikus kontextusban jelenik meg: *idővel* mindenki jól jár. De ez a fajta erkölcsi legitimitáció nem járhat együtt „társadalmilag korlátozott” növekedéssel, mert az hosszabb idő alatt sem hajtja végre a minden igazoló egyenlősítést, ami eredetileg a zavartalan fejlődés ígérete, s ezáltal erkölcsi legitimitációja is.

Ez a tétel megmagyarázza, milyen gazdasági nyomás hatására lép elő a homályból időről időre az elosztás kérdése, amely egyébként általában érdektelen. A szegény néprétegek számára a növekedés csak korai szakaszaiban helyettesítheti a készletek redistribúcióját, addig, amíg a kielégítetlen biológiai szükségletek elsőbbsége fennáll.

Ezen túlmenően már meggyengül az a konszenzus, amely a nem redistribúcionális gazdasági növekedés politikája mögött áll. Az egyik kulcsszektorban – a pozicionális szektorban – nem létezhet felfelé nivellálás. Az ember pozíciója az emelkedőn elfoglalt helyétől függ, a felfelé vagy lefelé fellendülést pedig maga az emelkedő teszi lehetetlenné.

Ez a magyarázata annak, miért vetődik fel a gazdaság elosztásának problémája unos-untalan. Nem arról van szó, mintha az egyenlő elosztás megvalósítására tett intézkedések egyre inkább helyénvalók lennének. A pozíciókért folytatott versengés zárt szektorban vagy rendszerben végbemenő, vezető szerepért vagy különleges előnyökért folytatott harcot jelent, ez pedig pusztán természeténél fogva teremt „keresletet” egy olyanfajta egyenlőtlenség iránt, amely ennyire közvetlen módon az anyagi javak keresletében nem nyilvánul meg. Minden materiális igény kielégíthető, ha az össznépi tortát elég nagyra növeljük. Nyilvánvaló, hogy a növelés következményei maguk is érintik a jövedelemelosztást, például módosíthatják egy bizonyos jutalmazási rendszer munkára vagy takarékosagra ösztönző várható hatását. A következményként fellépő hatások miatt bizonyos jutalmazásbeli különbségeket vagy egyenlőtlenségeket „funkcionálisnak” nevezhetünk a szó valódi, nem apologetikus értelmében. Ameddig az egyenlőtlenségek hozzájárulnak az össznépi torta növeléséhez, addig mindenki hasznára fejtik ki hatásukat. Eszerint elméletben léteznie kell egy optimális egyenlőtlenségi mértéknek, a probléma az, hogyan lehet ezt megállapítani.

A pozicionális verseny tönkreteszi ezt a fogalmi harmóniát. Az egyenlőtlenségek immár közvetlenül kapcsolódnak az egyén igényeihez: itt egyik ember nyeresége a másik ember kára. Akik már a nyertes oldalon vannak, vagy hamarosan oda kerülnek, azok megerősödhetnek abban az elhatározásukban, hogy a jövedelem-, gazdaság- vagy gazdasági pozícióbeli különbségeket fenntartani vagy növelni kell. A vesztes oldalon állóknak ugyanennyi okuk lesz úgy vélekedni, hogy csökkenteni kellene pozicionális versenybeli hátrányait.

Virágkorában a liberális kapitalizmus működési tere az igények kettős, egymástól elkülönülő rendszere volt – az élet alapvető tényezőinek kollektív javítása, és a felsőbb szférákba való egyéni felemelkedés. A kisebbség által követett teljes burzsoá éthoszt preburzsoá konvenciók és erkölcsök is támogatták. Amint az éthosz fontos alkotóelemei egyre általánosabban elterjedtek; amint a termelékenység általános szintje emelkedett, egyre fokozva ezzel a pozicionális javak és lehetőségek megszerzésére irányuló nyomást, és amint az egyéni karrier háttérbe szorításának preburzsoá hagyománya egyre inkább a távoli múlté lett – úgy csökkent minden egyes ilyen tendencia eredményeképpen a piaci rendszer nyújtotta hatékonyság.

Korábbi elmzésünk főbb megállapításait összegezve az alábbi végkövetkeztetésekre juthatunk. A piaci liberalizmusnak azt a képességét, hogy az általa közvetített egyéni gazdasági igényeket az elvárt módon, zökkenőmentesen és harmonikusan elégíti ki, nem tekinthetjük általánosan jellemzőnek, még akkor sem, ha az állami beavatkozás korrigáló intézkedései segítik ebben. Inkább különleges esetnek látszik, amit az az átmeneti fázis hozott létre, ahol politikai, de még inkább gazdasági korlátozások a burzsoá aspirációkat csak egy elenyésző kisebbség számára tették megvalósíthatóvá, és amelyben a piaci társadalom éthoszáat még erősen befolyásolta a preburzsoá erkölcsiség. A liberális kapitalizmus által felszabadított belső erők nyomást fejtenek ki annak érdekében, hogy a gazdasági előnyök elosztási rendszere tudatos alátámasztást nyerjen, ez a nyomás pedig aláássa a rendszer egyensúlyát és hajtóerejét.

Ebben áll a rendszer jelenlegi válsága.

(A tanulmány eredeti címe és megjelenési helye: Hirsch, F.: *The Liberal Market as a Transition Case* /In: Hirsch, F.: *Social Limits to Growth*, London, 1977. 161-177.p./).

Jegyzetek

1. Arthur Marwick: *Britain in the Century of Total War 1900-60* (London, Bodley Head, 1968.); Richard M. Titmuss: *Social Policy 1939-45*. (1950.)(London, Allen and Unwin, 1974.)
2. Az analógia alapjául szolgáló szabályozott játékokban elég egyértelmű a válasz. Olyasmiről van szó, mint 100 méter futásának a képessége, meg a többi hasonló. De az élet nevű játékban? Milyen hátrányokat kell eltüntetni? Az esélyegyenlőség korai, teljesen burzsoá felfogásában a születésből fakadó jellemzőket emelték ki: az öröklés következtében előálló megkülönböztetett státuszt vagy szerepet. De hamarosan kiderült, hogy a másik öröklésből fakadó előny, a gazdagság éppen olyan fontos lehet, és ha hiányzik vagy kevés, az éppen akkora, meg nem érdemelt hátrányt jelent. Modern kutatások megállapították, hogy a szülők intelligenciaszintje vagy a családi környezet is komoly előnyöket adhat; életpályájuk megkezdésekor a gyerekek esélyei nem egyenlők, sem a böcsődében, sem az iskoláskor kezdetén. És akkor még nem szóltunk azokról az öröklött vagy környezeti hatásra kialakult tulajdonságokról, amelyek egy-egy esetben döntő módon befolyásolhatják az egyén gazdasági eredményeit – eltérő egészségi állapot, önfegyelem vagy önruralom, esetleg fizikai erő? Ha a versengés nem veszi figyelembe az induláskor meglévő képességek – amelyek nem azonosak azzal, ahogyan a versenyben majd felhasználják őket – különbségeit, akkor nevezhetjük-e egyenlő esélyt adó versenynek? Végül pedig, ha találnánk módszert az egyéni képességek kihasználhatóságának, vagyis a kifejthető erőfeszítéseknek a le mérésére, akkor hogyan minősítenénk magát az erőfeszítés képességét? Az öröklött letargia kisebb hátrány-e, mint az öröklött fizikai gyengeség? Világos, hogy ha a gazdasági esély fogalmát tényleg komolyan vesszük, akkor bármiféle természetes akadályba ütközés nélkül a végeredmény egyenlőségéhez jutunk. Ez az oka annak, hogy akik tartanak a „végeredmény egyenlősége” kritérium káros hatásaitól, joggal gyaníthatják, hogy az esélyek egyenlősége valójában gazdasági elv, maguk pedig csak olyanfajta politikai elvek megvalósulását támogatják, mint a törvény előtti egyenlőség, a közalkalmazotti állások mindenki számára elérhetővé tétele, hasonlóképpen bármely állás betölthetővé tétele bárkivel, aki versenyezni kíván érte. Nem egyenlő indulás, de az indulás általános lehetősége: a hozzáférhetőség egyenlősége. Részletesen ld: Friedrich A. Hayek: *The Constitution of Liberty* (London, Routledge and Kegan Paul, 1970.) 91-95. old.
3. „Angliában és Anglián kívül, Macaulaytól Misesig, Spencertől Sommerig, nem akadt egyetlen militáns liberális sem, aki ne fejezte volna ki azt a meggyőződését, hogy az ösznapi demokrácia a kapitalizmus számára veszélyt jelent.” Karl Polanyi: *The Great Transformation* (1944.)(Boston, Beacon, 1970.) 226. old.
4. Walter Bagehot: *The English Constitution* (1867.) (London, Collins Fontana, 1963.). Bevezetés a második kiadáshoz (1872.) 277. old.
5. *The Economic Consequences of the Peace* (1919.) Válogatott írások II. 11-13.

6. Tawney: Equality, 120. old. Tawney erőteljesen támada azt az ide vonatkozó feltételezést, amely szerint a jövedelem szétosztásának termeléscsökkenés lenne az ára. Úgy vélte, hogy az egyenlőbb elosztás eredményeként csökkenni fog az ellenségeskedés és a gyanúsítgatás, miáltal elhárulnak a termelés növelésének addigi akadályai.
7. Tawney volt a legkifinomultabb és legbefolyásosabb szószólója ennek az iskolának. A kulcsszövegeket lásd: The Acquisitive Society (1920.) (New York, Harcourt, 1959.) és Equality (1931.).
8. „A vulgáris szocializmus (majd belőle a demokrácia egy része) váltotta fel a burzsoá közgazdászoknál azt a nézetet, amely szerint az elosztás független a termelési módtól.” Karl Marx: Critique of the Gotha Programme (1875.) (New York: International Publishers, 1966.) 11. old.
9. Simon Kuznets: „Economic Growth and Income Inequality” American Economic Review (1955. március); Lee Soltow: Long Run Changes in British Income Inequality Economic History Review (1968.); U. S. Council of Economic Advisers: Distribution of Income Annual Report: 1974. 5. fejezet; Atkinson: Poverty and Income Inequality in Britain, Royal Commission on the Distribution of Income and Wealth, Report, I. kötet, Cmnd 6171, 1975.; J. D. Smith és S. D. Franklin: The Concentration of Personal Wealth, 1922-1969, American Economic Review, Papers and Proceedings (1974. május).
10. Young és Willmott: The Symmetrical Family p. 20. Az időeltolódással történő automatikus egyenlősödést határozottan leszögezte Hayek: „Csak azért építhetünk utat ma a kevésbé szerencsések vagy kevésbé energikusak számára is, mert az úttörők egyszer már végigmentek rajta ... Ma még a legszegényebbek is annak köszönhetik viszonylagos anyagi jólétüket, hogy a múltban egyenlőtlenség volt.” Hayek: The Constitution of Liberty 40-46. old.
11. Nicholas Tomalin, Sunday Times (London) 1972. december 31.
12. Vizsgáljuk meg a következő jóslatot, amely a Maria Clawson – Peter Hall szerzőpáros egyik legfontosabb könyvéből való (Planning and Urban Growth: An Anglo-American Comparison, Baltimore, Johns Hopkins University Press, 1973.):
 „Sok családnak vagy egyénnek lesz egy második, harmadik, vagy éppen negyedik otthona – különböző évszakokra, különböző célokra, különböző helyeken. Egy városi lakás a központban, munkavégzés utánra, egy a külvárosban, tágassága és elszigeteltsége miatt, hétvégekre, egy a hegyekben a nyári, egy a tengerparton a téli vakációra; az a luxus és azok a lakáskörülmények, amelyek ma még csak az igazán gazdagokra jellemzőek, elérhetővé válhatnak az össznépszerűség egy sokkal nagyobb része számára.” (273. old.) Ezt a fejlődést azért tartották lehetségesnek, mert az egy főre jutó reáljövedelem megkettőződésével számoltak.
13. Ezt illusztrálja egy nagyszabású, tipikusnak mondható kutatási felmérés London jövőbeli közlekedési szükségleteiről (Nagy-London Tanácsa: Movement in London, 1969.). A felmérés kiindulópontja az a – Nagy-Britanniában és más országokban is megfigyelt – szoros statisztikai összefüggés volt, ami a jövedelemszint és autó birtoklása között áll fenn. A relatív ármozgások és a gazdasági növekedés hatására feltételezett jövedelememelkedés következtében – jósolta a felmérés – az autók száma megduplázódik 1961. és 1985. között, amikor is a háztartások 68 százaléka rendelkezik fog legalább egy kocsival. Ezeket a trendeket a fogyasztói igények tükröződésének tekintették. Mivel egy bizonyos ponton túl az autók iránti igény saját magát táplálja – mert elterjedése rontja a tömegközlekedés minőségét és emeli költségeit – az ilyesfajta akciók nagyban valószínűsíthetően azoknak a döntéseknek a kis zsarnokságát, amelyeket az ember nap mint nap meghozni kényszerül. A nagyban döntés – sok autó kevés tömegközlekedéssel, vagy sűrű tömegközlekedés kocsik nélkül – elméletben a társadalmi tervező által bármelyik irányban meghozható, a gyakorlatban azonban ezt a szabadságát aláírja annak a sok kis individuális elhatározásnak a kivetítése, amelyeket piaci hatásokra adott válaszként fogalmaznak meg.
14. Ily Chinov: Automobile Workers and the American Dream (New York, Doubleday, 1955.); W. G. Runciman: Relative Deprivation and Social Justice (1966.), (Harmondsworth, Eng., Penguin 1972.), David Lockwood: The Black Coated Worker (London: Allen and Unwin, 1958.), John Goldthorpe and David Lockwood: The Affluent Worker, 1-3. kötet (Cambridge, Engl.: Cambridge University Press, 1966. és 1969.).
15. Alfred Marshal: The Future of the Working Classes (1873.) in A. C. Pigoued: Memorials of Alfred Marshal (London, Macmillan 1925.) 101-118. old. A. H. Halsey szerint ez az esszé: „klasszikus példája az oktatás és a társadalmi osztály összefüggését tárgyaló liberális elméleteknek”, amelyeket ő a következőképpen foglal össze: „a gazdasági növekedés az oktatáson keresztül valószínűsíti meg az osztályok eltörlését, azáltal, hogy mindenkit az úriemberek szintjére emel föl”. A. H. Halsey: Education and Social Class in 1972, in Kathleen Jones ed. Year Book of Social Policy in Britain, 1972. (London, Routledge and Kegan Paul, 1973.).
16. Goldthorpe és Lockwood: The Affluent Worker; Runciman: Relative Deprivation and Social Justice, 6. fejezet. A politikai burzsoalizálódás nyers elméletét elvetik a következő műben is: David Butler és Donald Stokes: Political change in Britain (1969.), Harmondsworth, Eng. Penguin 1971., ötödik fejezet. Ez a tanulmány felmérések adatai alapján azt állítja, hogy bonyolultabb a kapcsolat a dolgozók foglalkozása és választott politikai pártjuk között. Különösen kihangsúlyozza a szülők pártbeli hovatartozásának fontosságát. Ez feltehetően magyarázatot ad arra, miért vesztett a Munkáspárt lényegesen kevesebb szavazatot a fiatalok, mint szüleik körében, mivel az utóbbiak abban az időben nőttek fel, amikor a Munkáspárt még nem játszott jelentős politikai szerepet.
17. Lockwood megjegyzi, hogy a brit bankokban dolgozók szakszervezetekbe tömörülését már 1919-ben is legalább annyira a bankok fuzionálását követő bürokratizálódásnak tudták be, mint a bérköveteléseknek. Egy korabeli szakszervezeti lapot idéz: „A hideg, személytelen bánásmód kedélyromboló hatása a legnagyobb sérelme (a bankban dolgozóknak). Végigvonul egész férfikorán, ő pedig egy léleketlen mechanizmus aprócska alkatrészévé degradálódik.” Lockwood: The Black Coated Worker, 147. oldal.
18. Értve ezalatt azokat az embereket, a felsőbb osztályokat is, akik a pozicionális javakhoz nehézségek nélkül hozzájuthatnak.

JATE Központi Könyvtár

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INFORMÁCIÓ

Kedves Olvasónk!

A jövőben azzal is szeretnénk megkönnyíteni a bel- és külpolitika, gazdaság, társadalom és kultúra általános kérdéseivel kapcsolatos tájékozódását, hogy

a hazai újság- és folyóiratirodalomból válogatott

számítógépes

adatbázist bocsátunk rendelkezésére. Ha igénybe akarja venni, kérjük keresse fel Könyvtárunk

tájékoztató szolgálatát!!!

(I. emelet)

Az adatbank az említett témákban az 1986. év végétől az 1987. év végéig megjelent legfontosabb cikkek adatait tartalmazza, összesen

2113 tételt.

Ez válogatás, gondos szűrőmunka eredménye, s tartalmazza mindazt, amire Önnek szüksége lehet. Tájékozódását megkönnyítendő az egyes cikkeket két, általában 4-5 elemet tartalmazó tárgyszóval láttuk el.

Az adatbázis az OSZK Időszaki Kiadványok Repertóriumának felhasználásával készült, jelentős kiegészítésekkel. Mintegy 200 féle lapból található benne írások, pl. kb. 400 cikk a HVG-ből, 320 a Magyarországból, közel 100 a Figyelőből, több mint 80 a Népszabadságból is stb.

Feldolgozási megoldásként a ma legmodernebbnek (és leghatékonyabbnak!) tekinthető

számítógépes adatbázist

választottuk, összegyűlt anyagunka

mágneslemezen eladásra is

kínáljuk, igen könnyen használható formában!

Az igényekhez és lehetőségekhez alkalmazkodtunk, amikor adatbankunkat a Magyarországon is jól ismert és elterjedt dBase III adatfile formátumban, és az egyre népszerűbb CDS/Micro-Isis file formában is elkészítettük. Emellett adatainkat – ez évben utoljára – Commodore 64-es gépeken elterjedt SUPERBASE 64 adatformátumban is elérhetővé tettük.

Ha Ön rendelkezik

IBM XT/AT kompatibilis

vagy

C-64-es (1 megás floppyval!!)

számítógéppel, ill. a három említett program valamelyikével, akkor csak egyetlen teendője van: számítógépéhez megrendelni az 1987. évi magyar társadalomtudományi folyóirat- ill. napilap-irodalom legjavát tartalmazó adatbázisunkat!

Az említett hardware/software feltételek esetén igen egyszerű az adatbázis installálása: a gépbe helyezett floppy-lemez (360 Kb) egyetlen utasításra a kívánt alkönyvtárba helyezi el az adatfile-t!!

A jelenlegi, igen méltányos ár évi

5000 Ft,

a lemez árát is beleértve!!

Az adatbázissal kapcsolatos tájékoztatással bármikor rendelkezésére állunk, szívesen adunk információt telefonon, telexen vagy levélben. Kívánságára Önnek vagy munkatársainak itt helyben lehetővé tesszük az adatbázis tanulmányozását.

Címünk:

József Attila Tudományegyetem
Központi Könyvtára
Szeged
6701 Pf. 393.
Tel.: (62) 24-022/71, 12-718

Telex: 82605 jatek h

SZÖVEGSZERKESZTÉS SZÁMÍTÓGÉPPEL

Az ADATREND Kiszövetkezet és a MICROCOMP GM szövegszerkesztést vállal IBM PC – Hewlett Packard LaserJet rendszerére. A szövegeket számítógépre visszük fel, majd lézer printeren nyomtatjuk ki. Ezáltal a kéziratból közvetlenül nyomdai minőségű, azonnal fotózható (camera ready) anyagot készítünk rövid átfutási idővel. A rögzített szöveg mágneslemezen megőrizhető, bármikor újraszerkeszthető, kinyomtatható.

Folyóiratok, könyvek szedésében referenciával rendelkezünk. Igényes szerkesztési megoldásokra (többhasábos tördelés, élőfej, bonyolult képletek, táblázatok) is vállalkozunk. A magyaron kívül angol, német, francia, olasz, spanyol, svéd stb. nyelvű szövegek szerkesztését vállaljuk, egy anyagban akár több nyelven is. Többféle betűtípussal és betűmérettel dolgozunk. Ez a szöveg Times 12 pt betűvel készült.

Az ADATREND Kiszövetkezet és a MICROCOMP GM szövegszerkesztést vállal IBM PC - Hewlett Packard LaserJet rendszerére. A szövegeket számítógépre visszük fel, majd lézer printeren nyomtatjuk ki. Ezáltal a kéziratból közvetlenül nyomdai minőségű, azonnal fotózható (camera ready) anyagot készítünk rövid átfutási idővel. A rögzített szöveg mágneslemezen megőrizhető, bármikor újraszerkeszthető, kinyomtatható.

Folyóiratok, könyvek szedésében referenciával rendelkezünk. Igényes szerkesztési megoldásokra (többhasábos tördelés, élőfej, bonyolult képletek, táblázatok) is vállalkozunk. A magyaron kívül angol, német, francia, olasz, spanyol, svéd stb. nyelvű szövegek szerkesztését vállaljuk, egy anyagban akár több nyelven is. Többféle betűtípussal és betűmérettel dolgozunk. Ez a szöveg Times 12 pt betűvel készült.

Times 24 pt bold

Times 18 pt bold

Times 14 pt bold Times 14 pt *Times 14 pt italic*

Times 12 pt bold Times 12 pt *Times 12 pt italic*

Times 10 pt bold Times 10 pt *Times 10 pt italic*

Times 8 pt bold Times 8 pt

Times 6 pt bold Times 6 pt

Nemcsak szövegszerkesztést, hanem

IBM kompatibilis AT/XT számítógépek szállítását

is vállaljuk olcsón, gyorsan.

ADATREND

Kiszövetkezet

Szegedi Önelszámoló Egysége

6724 Szeged, Lomnici u. 11.

Telefon: (62) 56-398 (éjjel-nappal)

PRINT AGENT

NYOMDAI KIVITELEZŐ ÉS SZERVEZŐ KISSZÖVETKEZET

6725 Szeged. Nemestakács u. 16.

Telefon: (62) 26-191

*Bizra ránk
nyomdai munkáinak
elkészítését!*

PRINT AGENT
Kisszövetkezet
Szeged
Nemestakács u. 16.

F.k.: Bellavics István főszerkesztő

Készült a JATE Sokszorosító Üzemében
Engedélyszám: 165 Méret: B/5
Példányszám: 700 F.v.: Lengyel Gábor

"AETAS"

történeti témájú kiadvány

1. A középkori búcsúk kérdéséhez (Sümegi József)
Történelem spanyolcsizmában (Bárdi Nándor – Bellavics István)
Vita a „tízkötetes” Magyarország története 2. kötetéről (Kosztai László)
- 2–3. Szt. Ágoston: A szabad akaratról (részletek)
Az egyenlőség és a szabadság Eötvös rendszerében (Deák Ágnes)
Ifj. Andrássy Gyula az 1918/19-es balratolódás okairól
4. Állam és hatalom – Machiavelli stato fogalmáról (Galamb György)
Beszélgetés Jakó Zsigmonddal
A jugoszláv történészképzésről (Bárdi Nándor)
5. Telepítések három magyar sváb faluba 1945 – 49 (Tóth Ágnes)
A magyarországra telepített bukovinai székelyek levele a miniszterelnökhöz (1946)
Bemutatjuk Bogyai Tamást (interjú)
Bogyai Tamás: A szent korona, mint a magyar történelem forrása és szereplője
6. Földbirtokviszonyok és hűbériség a középkori Japánban (Berend Nóra)
Váczy Péter: Tudomány és humanizmus a középkorban
Trockij: Oroszország fejlődésének sajátosságai
7. Kollektivizálás Homokmégyen 1958 – 61 (Valuch Tibor)
Fjodor Raszkolnyikov levele Sztálinhoz
Népiség és emigráció – Beszélgetés Borbándi Gyulával
Borbándi Gyula: Magyar – magyar kapcsolatok